

**Rola i znaczenie tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym wsi
na przykładzie Zamagurza Spiskiego**

Praca doktorska

Autor:

Mgr inż. arch. Agata Korzeniowska

Promotor:

Dr hab. inż. arch. Małgorzata Drożdż-Szczybura

Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej
Kraków 2021

Bardzo dziękuję Pani Promotor za wiarę w sukces(y), zaufanie oraz merytoryczne wskazówki.

Podziękowania kieruję ku Rodzinie, Przyjaciołom i wszystkim Życzliwym (licznym!) za wsparcie (między innymi): poradą, informacją, książką, towarzystwem, spacerem, winem, zupą i pytaniem „jak Ci idzie?” (lub właśnie jego brakiem).

Spis treści

I. Wprowadzenie	7
1. Cele pracy	8
1.1. Cel naukowo-badawczy	8
1.2. Cel aplikacyjny	8
2. Teza badawcza.....	8
3. Tradycja miejsca. Definicja pojęcia.....	8
4. Zakres pracy	12
4.1. Zakres problemowy	12
4.2. Zakres terytorialny.....	12
4.3. Zakres czasowy.....	12
5. Stan badań Zamagurza Spiskiego	12
6. Metodyka badań	14
7. Konstrukcja pracy.....	15
II. Charakterystyka Zamagurza.....	17
1. Informacje ogólne.....	18
2. Historia osadnictwa	19
2.1. Historia Zamagurza	19
2.2. Akcje kolonizacyjne na Zamagurzu	27
2.3. Typy historycznych układów osadniczych	28
3. Stan istniejący.....	30
3.1. Charakterystyka krajobrazu	30
3.2. Zagospodarowanie oraz funkcjonowanie obszaru.....	34
3.3. Podsumowanie. Identyfikacja obszarów problemowych.....	47
4. Rozwój strategiczny	51
4.1. Strategia rozwoju województwa małopolskiego	51
4.2. Strategie powiatowe.....	53
4.3. Strategie gminne	54
III. Tradycja miejsca na Zamagurzu	59
1. Waloryzacja przykładów badawczych	60
2. Charakterystyka przekształceń wybranych wsi.....	62
2.1. Frydman.....	62
2.2. Czarna Góra.....	92
2.3. Wsie polskiego Zamagurza.....	119
3. Identyfikacja tradycji miejsca	127
3.1. Drogi.....	128
3.2. Działki siedliskowe.....	134
3.3. Tereny zabudowy mieszkaniowej.....	138
3.4. Tereny zabudowy usługowej	147
3.5. Tereny produkcyjne	152
3.6. Przestrzeń publiczna	156
IV. Planowanie przestrzenne na Zamagurzu	161
1. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gmin	162
1.1. Ustalenia mpzp	162
1.2. Zakres realizacji ustaleń mpzp.....	176
1.3. Wpływ zapisów mpzp na trwanie tradycji miejsca	178
2. Plan zagospodarowania województwa małopolskiego	182

3. Inne dokumenty i opracowania strategiczne	184
3.1. Gminny program rewitalizacji.....	184
3.2. Plany Odnowy	186
3.3. „Uchwała krajobrazowa”.....	186
4. Identyfikacja problemów rozwoju przestrzennego wsi Zamagurza	186
V. Rozwój Zamagurza wobec problemów rozwoju obszarów wiejskich	191
1. Polityka rozwoju.....	192
2. Rozwój przestrzenny	195
3. Planowanie przestrzenne jako proces	200
4. Forma zabudowy	202
5. Przestrzeń publiczna oraz usługi.....	204
6. Dziedzictwo kulturowe	206
7. Rolnictwo i krajobraz naturalny.....	209
VI. Podsumowanie i wnioski końcowe.....	211
1. Wnioski. Zestawienie i interpretacja.....	212
1.1. Wnioski badawcze	214
1.2. Wnioski aplikacyjne	218
2. Wytyczne realizacyjne wniosków badawczych	226
3. Weryfikacja tezy badawczej	226
VII. Aneksy	229
1. Kalendarium ważniejszych wydarzeń historycznych Zamagurza	230
2. Zestawienie obiektów i obszarów przyrodniczych prawnie chronionych.....	232
3. Zestawienie obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych.....	234
3.1. Obiekty i obszary wpisane do Rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego ..	234
3.2. Obiekty wpisane do ewidencji zabytków nieruchomych.....	235
4. Zestawienie zapisów lokalnych strategii rozwoju.....	243
VIII. Materiały źródłowe.....	251
1. Bibliografia.....	252
2. Dokumenty źródłowe. Opracowania studialne i projektowe, w tym archiwalne.....	259
3. Netografia	261
4. Opracowania i dokumenty prawa miejscowego z terenu Zamagurza (obowiązujące i zmienione)	263
5. Akty prawne	268
Streszczenie	271
Abstract.....	274

I. Wprowadzenie

„Consule praeteritum, praesens rege, cerne futurum”
Radź się przeszłości, kieruj się teraźniejszością, patrz w przyszłość!
Lucius Seneka Młodszy

1. Cele pracy

1.1. Cel naukowo-badawczy

Głównym celem naukowo-badawczym pracy jest określenie czynników generujących procesy zachodzące w strukturach wiejskich układów osadniczych, w kierunku możliwości ich wykorzystania do optymalnie najlepszego rozwoju.

Celami pośrednimi są także: kompleksowe zbadanie polskiej części Zamagurza Spiskiego oraz, na jego przykładzie, problematyki planowania przestrzennego obszarów wiejskich.

1.2. Cel aplikacyjny

Celem aplikacyjnym jest sformułowanie wniosków, określających optymalne działania w rozwoju obszarów wiejskich, wykorzystujące zapis tradycji miejsca.

2. Teza badawcza

Forma tradycji miejsca w krajobrazie kulturowym poprzez swoje trwanie jest, stworzonym przez ludzi i naturę, obrazem ponadczasowych rozwiązań dla rozwoju przestrzennego wsi.

3. Tradycja miejsca. Definicja pojęcia

Pojęcie tradycji, podobnie jak zagadnienie rozwoju przestrzennego, definiowane jest przez wiele dziedzin nauki od początków istnienia cywilizacji.

Według słownika PWN pojęcie ‘tradycja’ oznacza: „(...) ogół obyczajów, norm, poglądów, zachowań itp. właściwych jakiejś grupie społecznej, przekazywanych z pokolenia na pokolenie; też: ciągłość tych obyczajów, norm, poglądów lub zachowań (...)”¹. „Słownik etnologiczny”, pod redakcją Zofii Staszczak, wskazuje definicję Jerzego Szackiego, określającą „dobra kulturowe przekazywane w czasie (również w przestrzeni), przejmowane i wartościowane”². Ta sama pozycja zawiera określenie Davida E. Huntera oraz Philipa Whittena z „Encyclopedy of Atropology”, opisujące „wartości, wierzenia, reguły, wzory zachowań, które są podzielane przez grupę i przekazywane z pokolenia na pokolenie jako część procesu socjalizacji”³.

W opracowaniu poświęconym tradycji w nowoczesnym odbiorze socjolog Jerzy Szacki wskazał brak występowania jednoznacznej definicji pojęcia. Pisał on, iż: „(...) Ilekroć wchodzi w grę

¹ Słownik języka polskiego PWN, forma elektroniczna, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/tradycja.html> (dostęp: 20.09.2020).

² Z. Staszczak [red.], *Słownik etnologiczny*, s. 353.

³ Tamże, s. 354.

jakiegokolwiek związku teraźniejszości z przeszłością, tylekroć można spotkać autorów mówiących o «tradycji» lub «tradycyjności»⁴. Jego zdaniem „Beznadziejność wielu sporów na temat tradycji polegała i polega na tym, że poszczególni ich uczestnicy nadają «tradycji» sensy rozmaite i nie zawsze sprowadzalne do wspólnego mianownika. (...). A nie ma takich tradycjonalistów, którzy zachować chcieliby dawny porządek bez żadnych zmian, ani takich utopistów, którzy próbowaliby wszystko rozpoczynać od nowa»⁵. Kolejno socjolożka Izabella Bukraba-Rylska, w książce dotyczącej socjologii wsi polskiej, stwierdziła, za innymi badaczami, iż „Nauka społeczna o teraźniejszości – jak podkreślają badacze – jest niemożliwa bez nauki społecznej o przeszłości (...). Ujawniane w tej perspektywie dzisiejsze fakty niejednokrotnie okazują się bardziej produktem wieloletniej historii bądź zgoła wierną kopią zjawisk z odległej przeszłości niż efektem aktualnych tendencji, najświeższej daty działań lub zaniechań»⁶.

Kolejną grupę źródłową stanowią opracowania badaczy z zakresu architektury czy ruralistyki, wykorzystujące pojęcia socjologiczne i etnograficzne. Architektka Małgorzata Drożdż-Szczybura przywołała temat w badaniach dotyczących historii zagrody okólnej oraz szerzej zabudowy obszarów wiejskich. Określając tradycję miejsca i kultury jako wyrazy ciągłości zjawisk w dążeniu do integralności postępu techniczno-cywilizacyjnego oraz zachowania tożsamości regionalnej, wskazała, iż „Właściwe relacje pomiędzy produkcją rolną a działaniami na rzecz ochrony, zachowania i kontynuacji środowiska przyrodniczego i kulturowego pozwolą na istnienie siedlisk tożsamyh dla tradycji miejsca»⁷. W innym opracowaniu badaczka określiła zachowanie tradycji miejsca jako „utrzymanie kulturowego krajobrazu, kontynuacja tożsamości, opieka, ochrona i stosowne użytkowanie obiektów in-situ, z zachowaniem właściwego dla nich otoczenia»⁸. Przywołała jednocześnie pojęcie ekologii pamięci, zajmującej się relacjami pomiędzy środowiskiem a zdolnościami organizmu do utrwalania, przechowywania, rozpoznawania i odtwarzania bodźców i doznań, w połączeniu z ekologią człowieka i psychologią bytu. Powinna im towarzyszyć odpowiednia ocena przydatności historycznej spuścizny, stojąca pomiędzy ochroną konserwatorską i jej realnym wykorzystaniem w ujęciu co najmniej całej wsi.

Zagadnienie trwania zapisu formy w historii przywołał architekt Juliusz Żórawski w swojej książce „O budowie formy architektonicznej”, opierając się na badaniach klasyków architektury od czasu Witruwiusza⁹. Jego zdaniem: „Forma architektoniczna powstała na skutek działania człowieka i tym samym musi być zależna od jego budowy psychofizycznej i od historii społeczności.

⁴ J. Szacki, *Tradycja*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 99.

⁵ Tamże, s. 98.

⁶ I. Bukraba-Rylska, *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 107.

⁷ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2000, s. 7.

⁸ M. Drożdż-Szczybura, *Zabudowa obszarów wiejskich szansą zachowania architektonicznej ekologii pamięci*, [w:] D. Korolczuk [red.], *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, s. 123.

⁹ Traktaty filozoficzne o architekturze autorstwa Witruwiusza, *O architekturze ksiąg dziesięć*, przetłumaczone przez Kazimierza Kumianieckiego, stały się klasyczną pozycją w historii i teorii architektury.

Uformowania architektoniczne podległe są takim samym procesom rozwojowym jak człowiek, o którym nie sposób mówić bez rozważania jego historii w najszerszym tego słowa znaczeniu”¹⁰. Ich ukształtowanie, zgodnie z „prawem dobrego kontynuowania”, powiązane jest z naturalnymi odczuciami psychologicznymi, przy zachowaniu zgodności z kontynuacją naturalnych warunków życia. Jako pożądaný cel poszukiwań badawczych autor określił więc „znalezienie wskazówek, które by ułatwiły postępowanie nasze w czasie kontynuowania form (...). W stosunku do form życia oraz do form warunków, w jakich życie się toczy, architektura, którą będziemy w korelacji z tymi przejawami kontynuować, nie może być wsteczna, to znaczy, że może być albo zgodna z tymi przejawami, albo też może te formy wyprzedzać. Nie wolno jej się cofać, jeżeli nie ma być nielogiczna. Nie może być więc wsteczna w stosunku do form życia społecznego i zawartego w nim postępu funkcjonalnego i konstrukcyjnego”¹¹.

Zbigniew Radziewanowski, zajmujący się ideą regionalizmu w architekturze, przywołał wartości tożsamości i historii miejsca, opisując w studium formowania pierzei ulicy wiejskiej koncepcje typowego budynku dla Spisza. Jego zdaniem „podstawową wartością jest odrębność danej przestrzeni, jej indywidualne, niepowtarzalne cechy, ukształtowane w procesie historycznego rozwoju”¹².

Architekt krajobrazu Janusz Bogdanowski, mówiąc o funkcji tradycji miejsca w krajobrazie kulturowym, określił zespół jego właściwości, zapisanych w ukształtowaniu jego warstw geologicznych i kulturowych w postaci czytelnych śladów historycznej ewolucji. Sformułował on pojęcie „krajobrazu naturalnego”, będącego „pierwszym etapem przekształceń pierwotnego”, oraz „kulturowego”, w którym „Podstawą przekształceń krajobrazu kulturowego, dających w efekcie coraz to inne jego formy, jest rozwój cywilizacji ludzkiej”¹³. Kolejno, mówiąc o randze tradycji, stwierdził on, że „(...) jedną z podstaw działania w zakresie kształtowania krajobrazu staje się znajomość «tradycji miejsca», zarówno w okresie, gdy był na nim krajobraz naturalny, jak i w okresie rozwoju i przekształceń krajobrazu kulturowego, by dalsze działanie mogło postępować w nawiązaniu i podjąć możliwie optymalną kontynuację”¹⁴.

Według definicji Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego krajobraz kulturowy określa „ogół obiektów i cech fizycznych, obserwowalne wzrokowo wyrażenie kultury ludzkiej na powierzchni Ziemi, łączący elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego. (...) jest wynikiem przekształcania krajobrazu naturalnego przez grupę lub kilka grup kulturowych i nakładania zróżnicowanych elementów kulturowych różnego wieku na tę samą rzeźbę terenu. Przestrzeń przyrodnicza, która znajduje się w sferze oddziaływań człowieka przyjmuje formę

¹⁰ J. Żórawski, *O budowie formy architektonicznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1962, s. 10.

¹¹ Tamże, s. 123.

¹² Z. Radziewanowski, *O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce*, Politechnika Krakowska, Kraków 2005, s. 94.

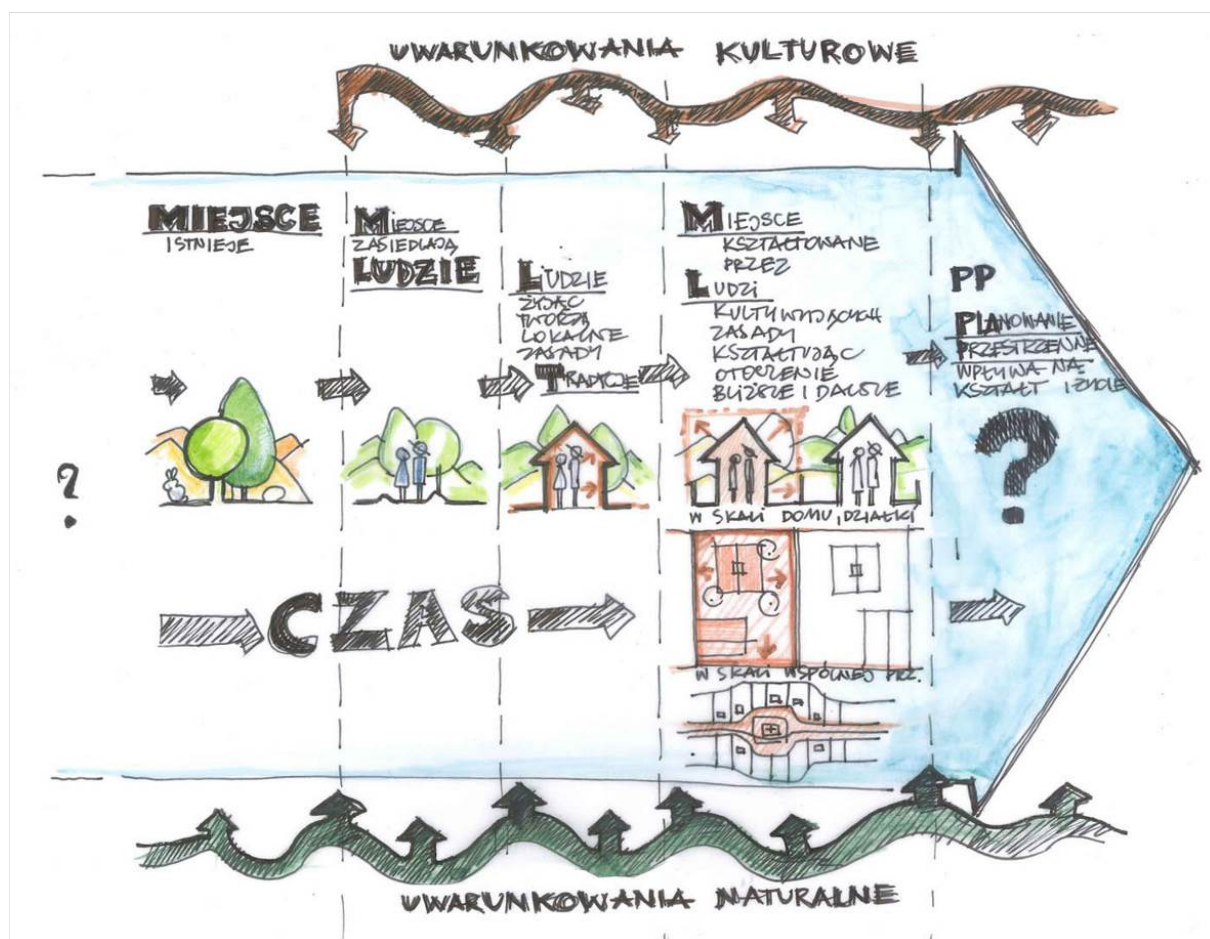
¹³ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976, s. 2224.

¹⁴ Tamże, s. 46.

kulturową, wyrażoną w postaci krajobrazu kulturowego. Krajobraz ten można rozumieć jako antropogenicznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością, postrzeganą jako swoistą fizjonomię”¹⁵.

Na podstawie wskazanych pojęć, na potrzeby niniejszej pracy autorka stworzyła definicję, nakierowaną na ruralistyczne ujęcie krajobrazu kulturowego. Według niej: **Tradycja miejsca jest to, widoczny w formie elementów struktury wsi, zapis przestrzenny krajobrazu kulturowego, będący wyrazem historycznego funkcjonowania relacji niematerialnych elementów kultury i lokalnych uwarunkowań.**

Zdaniem autorki określenie zasad powstania, funkcjonowania i przekształceń form tradycji w zasiedlanym miejscu oraz warunkujących je wpływów uwarunkowań naturalnych i kulturowych prowadzi do wskazania optymalnych kierunków rozwoju w planowaniu przestrzennym wsi (Ryc. 1).

Ryc. 1. Proces powstawania tradycji miejsca. Opr. autorka na podstawie badań własnych

¹⁵ Portal KKK PTG, <http://www.krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/krajobraz.php> (dostęp: 10.07.2020).

4. Zakres pracy

4.1. Zakres problemowy

Zakres problemowy pracy obejmuje badania procesów zachodzących w strukturach wsi w aspektach:

1. Pojęcia tradycji i pokrewnych nauk społecznych.
2. Historii polskiej części Zamagurza Spiskiego.
3. Rozwoju układów wiejskich (ruralistyki).
4. Kształtowania rozwoju przestrzennego wsi (planowania przestrzennego).

4.2. Zakres terytorialny

Zakres terytorialny stanowi obszar polskiej części Zamagurza Spiskiego, będącego szerzej częścią regionu Spisza. Szczegółowe analizy obejmują wsie Frydman i Czarna Góra, wybrane na podstawie waloryzacji jako reprezentatywne dla zachodzących problemów. Poszerzenie analiz o obszar Słowacji, wchodzącej historycznie w granice Zamagurza Spiskiego, dotyczy głównie kontekstu historycznego.

Aby zachować czytelność pracy, do określenia badanego obszaru używane jest pojęcie skrótowe „Zamagurze” lub „Zamagurze Spiskie”.

4.3. Zakres czasowy

Praca obejmuje analizę obszaru od początków pojawienia się stałego osadnictwa na Zamagurzu, tj. od początków XII wieku, przez jego funkcjonowanie do dnia dzisiejszego. Sformułowane wnioski, zawarte w części końcowej pracy, dotyczą planowanego rozwoju obszaru w zróżnicowanej perspektywie czasowej.

5. Stan badań Zamagurza Spiskiego

Temat Zamagurza Spiskiego w badaniach polskich podjęty został niedawno, przez co dostępny materiał badawczy w języku polskim jest stosunkowo skromny. Teren leżący poza Polską do zakończenia II wojny światowej pozostawał dotąd poza obszarem badań. Terytorium po odzyskaniu skupiło zainteresowanie nauki oraz polityki, skoncentrowane od końca XIX wieku na sąsiednim Podhalu. Efektem było opracowanie badań naukowych oraz opracowań studialnych i planistycznych. Znaczącym impulsem do intensyfikacji działań, szczególnie w północno-wschodniej części obszaru, była planowana od początku lat 60. budowa Zbiornika Czorsztyńskiego. Jego powstanie oraz późniejsze funkcjonowanie na tle regionu zaowocowało znaczącą w skali obszaru liczbą badań, szczególnie dla wsi Frydman. Autorzy powstających wówczas opracowań napotkali trudności w dostępie do materiałów historycznych, wynikające z ich rozproszenia w archiwach poza Polską (słowackich, węgierskich i austriackich), będącego efektem zmian administracyjnych oraz zniszczeń

wojennych. Najmniejszy zasób materiałów historycznych opisuje wieś południowo-wschodniej części, głównie Czarną Górę i Rzepiska, które pozostawały najdłużej w obszarze sporów międzynarodowych.

Wykorzystane w pracy materiały badawcze zawierają się w następujących grupach:

1. Badania naukowe dotyczące rozwoju osadnictwa na Zamagurzu, w tym autorstwa Mariana Korneckiego¹⁶ oraz Andrzeja Soleckiego¹⁷, pochodzące z zasobów krakowskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Archiwum Politechniki Krakowskiej i Polskiej Akademii Nauk oraz powiązanych artykułów.
2. Źródła naukowe dotyczące krajobrazu kulturowego i przyrodniczego Zamagurza i Spisza, powstające od lat 70., autorstwa m.in. Andrzeja Kroha¹⁸ i Jerzego Czajkowskiego¹⁹ oraz zespołów Urszuli Janickiej-Krzywdy²⁰, Zbigniewa Białego²¹ i Ryszarda Gładkiewicza z Martinem Homzą²², znajdujące się w zasobach krakowskich bibliotek (UJ, PK, WBP).
3. Prace studialne autorstwa m.in. zespołów Bogusława Krasnowolskiego²³, Andrzeja Fedaka²⁴, Tadeusza Rutkowskiego²⁵ oraz Ewy Sadowskiej²⁶, Olgi Dyby²⁷ i Witolda Cęckiewicza²⁸, obejmujące badania przeprowadzone do końca lat 80., znajdujące się w zasobach Archiwum Narodowego w Krakowie oraz krakowskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Opracowania są źródłem informacji na temat przemian obszaru oraz jego ówczesnego stanu zagospodarowania i ówczesnych działań projektowych.
4. Archiwalne opracowania planistyczne i studialne²⁹ znajdujące się w oddziałach Archiwum Narodowego w Krakowie.

¹⁶ M. Kornecki, *Studium typów i form budownictwa wiejskiego na Spiszu Polskim*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie, Kraków 1979.

¹⁷ A. Solecki, *Pasmowo-zwarta struktura osiedli na Spiszu Polskim w świetle przemian gospodarczych wsi*. Praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1966.

¹⁸ A. Kroh [red.], *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, Wydawnictwo „Pogranicze”, Sejny 2000.

¹⁹ M.in. J. Czajkowski, *Budownictwo ludowe Podkarpacia*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1977.

²⁰ U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa Górali Spiskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, Kraków 2012.

²¹ Z. Biały [red.], *Polski Spisz. Jedność kultury ludowej i jej historyczne uwarunkowania, środowisko naturalne – warunki gospodarowania, antropologia, gwary*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 1987, z. 22.

²² R. Gładkiewicz, M. Homza [red.], *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.

²³ L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy zbiorników wodnych w Czorsztynie i Niedzicy oraz Sromowcach Wyżnych*, z. 12, *Frydman*. Pracownia Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie, Kraków 1989.

²⁴ M.in. A. Fedak, E. Arvay-Podhalańska, B. Podhalański, *Studium walorów kulturowych wsi Czarna Góra*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1985.

²⁵ T. Rutkowski, E. Arvay-Podhalańska, B. Podhalański, *Studium rewitalizacyjno-rozwojowe wsi Spisza*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980.

²⁶ E. Sadowska, *Frydman – etnograficzne opracowanie kulturowe wsi*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Zakład Metodyki Planowania Urbanistycznego i Projektowania Architektonicznego, Kraków 1976.

²⁷ O. Dyba, *Skansen spiski. Zestawienie obiektów wytypowanych do przeniesienia do skansenu spiskiego w Falsztynie*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kraków 2000.

²⁸ W. Cęckiewicz, *Frydman – studium krajobrazowe wsi*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Zakład Metodyki Planowania Urbanistycznego i Projektowania Architektonicznego, Kraków 1966.

²⁹ M.in. *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego wsi Frydman – GRN Harkłowa, pow. Nowy Targ*, Zatwierdzony Uchwałą PPRN w Nowym Targu nr 1342/CXXX/69 z dnia 29 kwietnia 1969 roku oraz *Studium funkcji rekreacyjnej jako czynnika rozwoju ekonomicznego i społecznego województwa nowosądeckiego w ocenie ludności*, Konsultingowe biuro usług Habitat, Warszawa 1989.

5. Prace magisterskie. W dziedzinie etnografii wykorzystane zostały opracowania autorstwa m.in. Bogumiły Dziki³⁰ czy Andrzeja Stocha³¹, znajdujące się w Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, w którym od roku 1962 prowadzono badania pod kierunkiem m.in. Zbigniewa Białego, Jadwigi Klimaszewskiej oraz Mieczysława Gładysza. Praca z zakresu historii, dotycząca Czarnej Góry, autorstwa Bogumiły Złahody³², opracowana w latach 80., została wykorzystana ze względu na bogactwo materiałów źródłowych z polskich, węgierskich i słowackich archiwów.
6. Pozycje książkowe z dziedziny historii oraz artykuły naukowe autorstwa historyków Spisza i regionalistów, takich jak Jan Budz³³ czy Tadeusz Mikołaj Trajdos³⁴.
7. Wydane w formie książkowej relacje pamiętnikarskie, m.in. Michała Balarę³⁵.
8. Artykuły w czasopismach, w tym „Na Spiszu”³⁶ wydawanym od 1990 roku.
9. Materiały kartograficzne. Najstarszym z dostępnych obrazowań jest mapa Seegera, sporządzona w 1769 roku dla terenu Spisza, na której badacze opierali swoje analizy do lat 2000. Autorka ze względu na większą dokładność przekazu, w badaniach oparła się na tzw. zdjęciu józefińskim, sporządzonym przez władze austriackie w latach 1779–1783, dostępnym na portalu mapowym www.mapire.eu³⁷, które było także źródłem map historycznych z późniejszych okresów. Ponadto wykorzystano, pozyskane w formie cyfrowej oraz analogowej, archiwalne plany katastralne oraz aktualne mapy ewidencyjne i topograficzne z zasobów Starostw Powiatowych w Nowym Targu i Zakopanem oraz Małopolskiego Urzędu Marszałkowskiego w Krakowie.

6. Metodyka badań

Przyjęta metodyka została oparta na zintegrowanych teoriach Johna Langa, dotyczących projektowania środowiskowego³⁸, zgodnie ze wskazaniem Elżbiety D. Niezabitowskiej³⁹. Jego teoria pozytywna (faktyczna), w swojej części substancjonalnej, bazuje na empirycznych (naukowych) badaniach procesów i faktów, które w części proceduralnej dopełniają metodologicznie funkcjonujące procesy projektowania. Kolejno na wiedzy pozytywnej bazuje normatywna (wytyczna), uzupełniająca fakty o szersze doświadczenia i idee dotyczące badanego tematu, wskazująca kolejno w swojej części proceduralnej optymalny proces projektowy.

³⁰ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze na polskim Spiszu pod koniec XIX wieku i w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 662, Kraków 1967.

³¹ A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim na Polskim Spiszu*. Praca magisterska. Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 327, Kraków 1988.

³² B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*. Praca magisterska, WSP, Kraków 1995.

³³ M.in. J. Budz, *Zamagurze Spiskie/Spišské Zámgorie*, Oficyna Artystów „Sztuka”, Kraków 1999.

³⁴ M.in. M.T. Trajdos, *Z dziejów wsi i parafii Zamagurza Spiskiego*, Związek Polskiego Spisza, Łąpsze Niżne 2011.

³⁵ M.in. M. Balara, *Szkice spiskie*, Wydawnictwo Astraia, Kraków 2017.

³⁶ <http://naspiszu.kacwin.com/> (dostęp: 10.10.2020).

³⁷ <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey> (dostęp: 30.06.2020).

³⁸ J. Lang, *Creating Architectural Theory. The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*, Van Nostrand Reinhold, Nowy York 1987, za: E.D. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014, s. 67-70.

³⁹ E.D. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze...*, dz. cyt.

Zgodnie z przyjętymi założeniami proces badawczy obejmował kolejne etapy, tożsame z praktycznym podziałem pracy:

1. Analiza istniejącej literatury przedmiotu na podstawie przeprowadzonej kwerendy oraz sformułowanie głównych założeń procesu badawczego.
2. Badania diagnostyczne obejmujące historię, stan zagospodarowania i funkcjonowania oraz przekształcenia Zamagurza i struktur wsi wybranych w waloryzacji metodą badania komparatywnego w kierunku określenia form tradycji miejsca w odniesieniu do elementów struktury wsi oraz wpływu działających na nie czynników.

Zastosowaną do opisanego etapu metodą badawczą była technika trzystopniowej skali wpływów, umożliwiającą wskazanie we wnioskach badawczych wymiernej średniej arytmetycznej. W celu czytelności zakresu części badawczej, w waloryzacji wsi oraz wnioskach aplikacyjnych zastosowana została uproszczona metoda skali trzystopniowej nie wskazująca średniej wartości, a jedynie określająca ich zróżnicowanie.

Analizy przeprowadzone zostały głównie na podstawie:

- badań literaturowych i archiwalnych, w tym historyczno-interpretacyjnych;
 - badań stanu zainwestowania oraz funkcjonowania, przeprowadzonych przez autorkę w latach 2018–2020, obejmujących inwentaryzacje terenowe oraz rozmowy z mieszkańcami zamagurskich wsi i regionalistami Spisza;
 - obserwacji uczestniczących i nieuczestniczących w terenie, w tym wywiadów.
3. Studia analityczne obowiązujących w obszarze dokumentów i opracowań planowania przestrzennego i strategicznego rozwoju, szczególnie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.
 4. Studia analityczne literatury dotyczącej planowania obszarów wiejskich, obejmujące przykłady praktyczne oraz teoretyczne w zakresie zidentyfikowanych problemów.
 5. Wytyczne normatywne, opracowane na podstawie zbiorczego zestawienia wyników analizy, metodą trzystopniowej skali wpływów jako arytmetycznej średniej. Wnioski aplikacyjne, opracowane na ich podstawie, odnoszą się do wytycznych z dokumentów strategicznych.

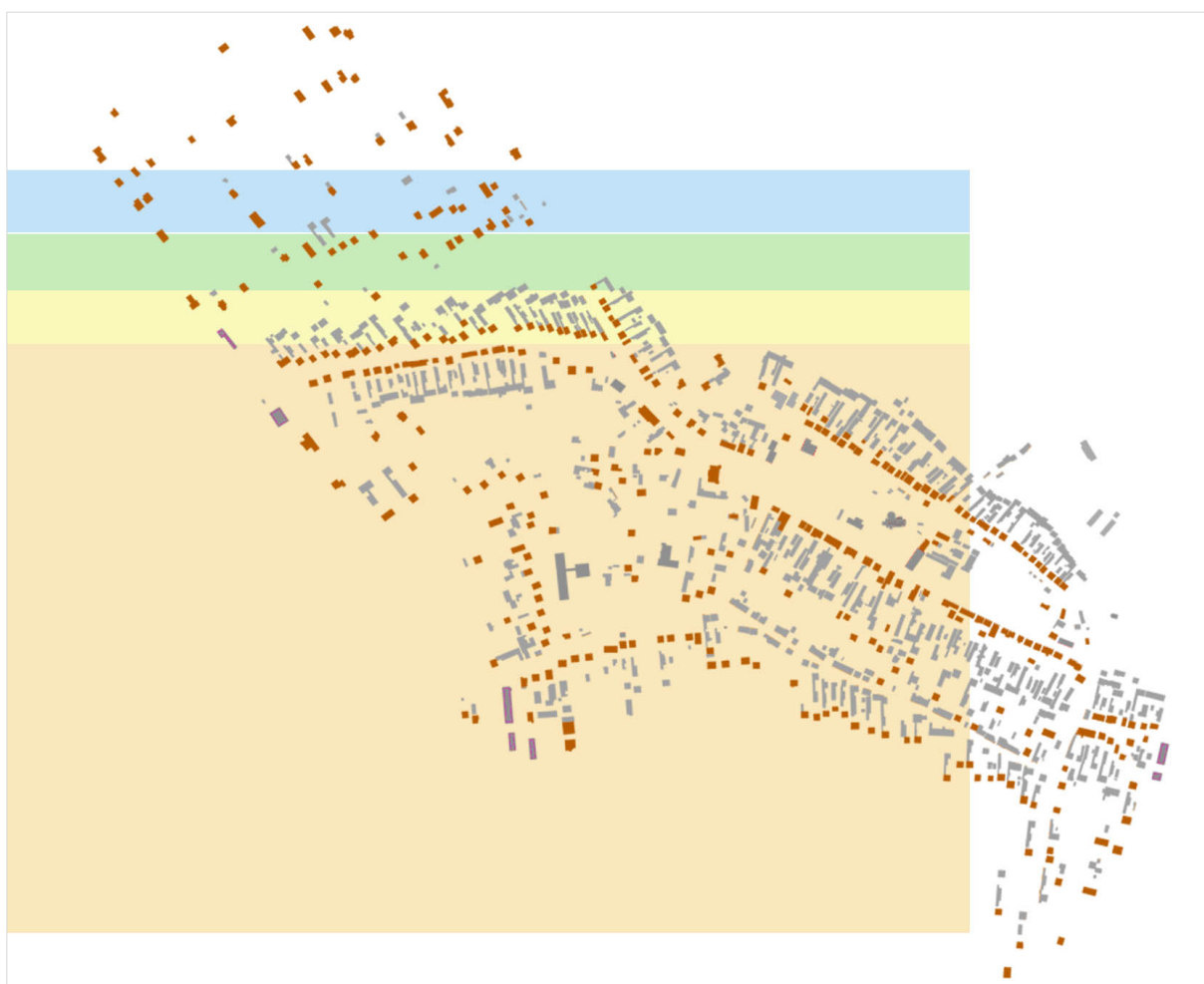
7. Konstrukcja pracy

Zgodnie z przyjętą metodologią badań praca została podzielona na osiem powiązanych ze sobą części.

- Część I. Wprowadzenie. Obejmuje omówienie głównych założeń pracy, w tym tezy badawczej, celów, zakresów czasowego i terytorialnego oraz przyjętej definicji tradycji miejsca i aktualnego stanu badań nad obszarem.
- Część II. Charakterystyka Zamagurza. Przedstawia obszar polskiego Zamagurza Spiskiego w zakresie jego historii oraz obecnego funkcjonowania. Podsumowanie rozdziału określa główne cechy regionu w strefach problemowych. Zamknięcie, wprowadzające politykę jego rozwoju,

stanowi zestawienie zapisów lokalnych strategii. Weryfikując wskazane w analizach problemy, jest ono zapowiedzią bazy dla wniosków aplikacyjnych pracy. Przedstawione informacje stanowią kolejno tło dla waloryzacji i dalszej analizy przykładów badawczych.

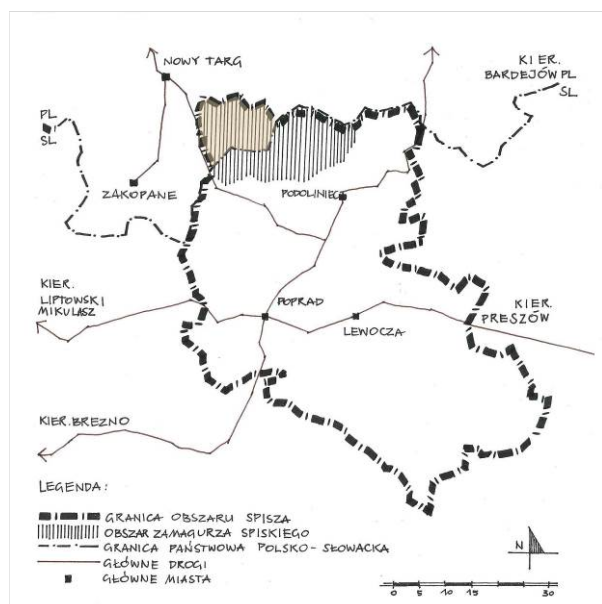
- Część III. Tradycja miejsca na Zamagurzu. Część badawcza obejmuje analizę w kierunku identyfikacji form tradycji, struktur i przekształceń wsi Frydman i Czarna Góra, wybranych w drodze waloryzacji jako reprezentatywne dla wskazanych stref problemowych. Kolejno weryfikacja powstałych wniosków w odniesieniu do struktur pozostałych wsi prowadzi do określenia skali wpływów historycznych czynników naturalnych oraz kulturowych oraz typologii zachodzących procesów w wyróżnionych elementach struktury wsi.
- Część IV. Planowanie na Zamagurzu. Obejmuje analizę dokumentów planistycznych obowiązujących na terenie Zamagurza pod kątem funkcjonowania form tradycji. Omówione zostały miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego oraz wspomagające je opracowania kierunkowe i strategiczne. Zestawienie otwierają analizy mpzp Frydmana i Czarnej Góry, odniesione kolejno, tak jak w części III, do pozostałych wsi w celu weryfikacji ich uniwersalności i stworzenia obrazu funkcjonowania tradycji w procesie zmian. Celem analiz jest wskazanie zestawu problemów wsi zamagurskich w ujęciu planowania przestrzennego, ujęte w reprezentatywnych grupach problemowych.
- Część V. Zamagurze a problematyka obszarów wiejskich. Rozdział przedstawia, w wyłonionych grupach, zagadnienia rozwoju obszarów wiejskich w ujęciach m.in. ruralistycznym, historycznym, socjologicznym oraz planistycznym. Celem analiz jest określenie rozwiązań praktycznych i teoretycznych, stanowiących podbudowę naukową zachodzących procesów, wyznaczających możliwe drogi rozwoju i zmian, zawartych we wnioskach badawczych, w tym aplikacyjnych.
- Część VI. Podsumowanie i wnioski. Podstawą do sformułowanych wniosków badawczych jest zestawienie badań opisanych w części III i IV, wspartych wiedzą wyniesioną z zapisów funkcjonującej literatury wskazanej w części V. Kolejno wnioski aplikacyjne eksponują realne możliwości ich odniesienia do zapisów strategii gminnych, określonych wcześniej w podsumowaniu części II.
- Część VII. Aneksy. Rozdział obejmuje użyte w pracy dane, w tym: kalendarium wydarzeń historii Zamagurza, wykazy obiektów zabytkowych i form ochrony przyrody oraz tabelaryczne zestawienie rozszerzonych zapisów strategii gminnych.
- Część VIII. Materiały źródłowe. Rozdział zawiera zestawienia wykorzystanych w pracy materiałów, wskazanych w tekście i ujętych w grupy: bibliografia, netografia, opracowania studialne i projektowe, opracowania i dokumenty prawa miejscowego oraz akty prawne.

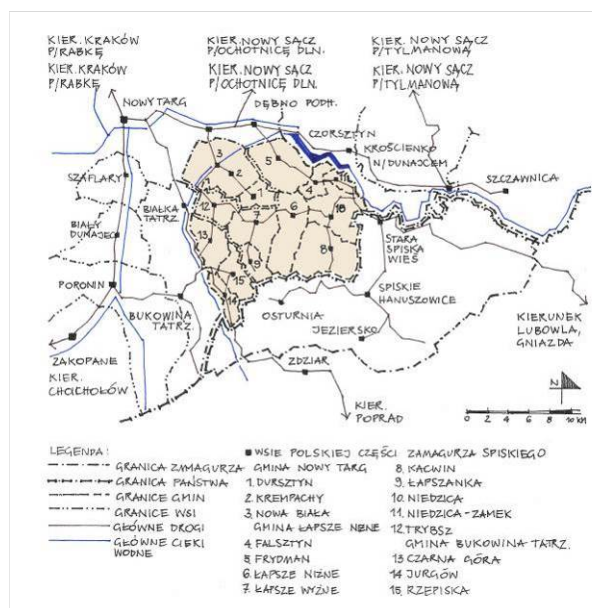
II. Charakterystyka Zamagurza

1. Informacje ogólne

Zamagurze Spiskie jest obszarem etnograficznym oraz subregionem geograficznym, należącym do historycznej krainy Spisza obejmującej tereny Polski i Słowacji. Geograficznie ograniczone jest od południa pasmem Magury Spiskiej, natomiast od północy i zachodu jego granice stanowią wody rzek Dunajec oraz Białki z wyjątkiem przebiegu we wsi Nowa Biała, gdzie samoistnie uległy przesunięciu na południe. Od wschodu granica ciągnie się poprzez wody Zbiorników Czorsztyńskiego i Sromowieckiego oraz dalej pasmem wzgórz o przebiegu południkowym, łączącym się z pasmem Magury. Granica państwowa dzieli obszar na dwie części o podobnej powierzchni (Ryc. 2).

Ryc. 2. Położenie polskiej części Zamagurza Spiskiego
w skali regionu Spisza. Opr. autorka na podstawie badań własnych
i opracowań wskazanych w tekście

Ryc. 3. Położenie polskiej części Zamagurza Spiskiego.
Opr. autorka na podstawie badań własnych
i opracowań wskazanych w tekście

Obszar badań niniejszej pracy, leżący w granicach Polski, obejmuje powierzchnię 18 676,55 ha, co stanowi ok. 5% terytorium Spisza (ok. 370 tys. ha). Jest to kraina typowo wiejska, w obrębie której znajduje się 15 wsi z trzech gmin. Gminy Nowy Targ oraz Łapsze Niżne należą do powiatu nowotarskiego z siedzibą w Nowym Targu, natomiast Bukowina Tatrzańska do powiatu tatrzańskiego z centralą w Zakopanem (Tab. 1). Najmniejszymi powierzchniowo wsiami są kolejno Niedzica-Zamek, Dursztyn i Falsztyn, natomiast największymi – Kacwin, Frydman i Łapsze Niżne. Obszar sąsiaduje od północy z gminami Szczawnica, Krościenko nad Dunajcem oraz Czorsztyn. Po stronach zachodniej i północno-zachodniej leżą pozostałe wsie gmin – Bukowina Tatrzańska oraz Nowy Targ (Ryc. 3).

Tab. 1. Zestawienie powierzchni wsi Zamagurza

Lp.	Nazwa wsi	Powierzchnia (ha)	Udział w obszarze (%)
1.	2.	3.	4.
Gmina Nowy Targ			
1.	Dursztyn	571,93 ha	3,1%
2.	Krempachy	1014,79 ha	5,4%
3.	Nowa Biała	1735,71 ha	9,3%
Suma		3322,43 ha	17,8%
Gmina Łapsze Niżne			
4.	Falsztyn	517,00 ha	2,7%
5.	Frydman	2003,19 ha	10%
6.	Kacwin	2257,45 ha	12%
7.	Łapszanka	792,63 ha	4,2%
8.	Łapsze Niżne	1998,23 ha	10,6%
9.	Łapsze Wyżne	1709,10 ha	9,1%
10.	Niedzica-Zamek	366,53 ha	1,9%
11.	Niedzica	1745,70 ha	9,3%
12.	Trybsz	1221,06 ha	6,5%
Suma		12 574,12 ha	67,4%
Gmina Bukowina Tatrzańska			
13.	Czarna Góra	1095,30 ha	5,8%
14.	Jurgów	768,20 ha	4,1%
15.	Rzepiska	916,50 ha	4,9%
Suma		2780 ha	14,8%
Suma ogólnie		18 676,55 ha	100%

Źródło: SUiKZP Gmin

Komunikacyjnie Zamagurze jest dobrze połączone z regionem. Główną trasą jest droga powiatowa (nr 1642K) prowadząca przez Trybsz, Łapsze Wyżne, Łapsze Niżne do Niedzicy z miejscowości Groń, od której odchodzą mniejsze drogi lokalne na południe w kierunku Czarnej Góry, Łapszanki i Kacwina. Na wschodzie droga łączy się z powiatową (nr K1639) wiodącą z północy przez Dębno i Frydman do Niedzicy i granicy państwa. Zapewnia połączenie w Dębnie z drogą wojewódzką (nr 969), która od Nowego Targu biegnie na wschód m.in. przez wsie Ostrowsko, Łopuszną, Maniowy i Krościenko do Nowego Sącza. Po stronie słowackiej przechodzi w drogę (nr 543) prowadzącą na południe przez zamagurskie miasto Spiska Stara Wieś (słow. Spišská Stará Ves) oraz wsie Matiaszowice (słow. Matiašovce) oraz Hanuszowice (słow. Spišské Hanušovce) do Białej Spiskiej (słow. Spišská Belá). W Groniu odchodzi także droga krajowa (nr 49) z Nowego Targu przez Bukowinę Tatrzańską i Czarną Górę do przejścia granicznego w Jurgowie, która za granicą przechodzi w drogę krajową nr 66, prowadząc na południe m.in. przez Zdziar (słow. Ždiar), Kežmark (słow. Kežmarok) do Popradu (słow. Poprad). Przez teren nie przechodzi linia kolejowa ani autostrada.

2. Historia osadnictwa

2.1. Historia Zamagurza

W badaniach historycznych przekształceń obszaru autorka oparła się na dokumentach i opracowaniach studialnych, znajdujących się w zasobach Archiwum Narodowego, Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz opracowaniach książkowych historyków Zamagurza i dokumentach

mapowych (historycznych i aktualnych), zebranych w wykazie materiałów źródłowych pracy. Kalendarium głównych wydarzeń zawiera aneks nr 1.

Historia osadnictwa na Zamagurzu jest wpisana poprzez powiązania kulturowe, gospodarcze i polityczne w dzieje Spisza. Obszar zamieszkiwany był już od epoki brązu⁴⁰ w postaci okresowych osad zakładanych głównie w dolinie rzeki Hornad (słow. Hornád). Kolejno zasiedlały go plemiona słowiańskie podążające przez teren Karpat wzdłuż Dunajca. Formalnie mieszkańcy przypisani zostali do Polski w XI wieku, po zagarnięciu terenu dzisiejszych Moraw i częściowo Słowacji w 1003 roku przez Bolesława Chrobrego. Kolejne walki o przygraniczne ziemie zakończył pokój w 1192 roku, w którym węgierski król Bela III odebrał od księcia Kazimierza Sprawiedliwego Spisz Środkowy, ustalając granicę państwową wzdłuż grzbietu Tatr i Magury Spiskiej oraz doliną Popradu. Od drugiej połowy XIII wieku obszar północnych Węgier pustoszyły najazdy tatarskie, co zmusiło ówczesnego władcę do wzmocnienia przygranicznych terenów. W 1243 roku Król Bela IV, w celu zaludnienia terenów, nadał szlachcie węgierskiej przywileje lokacji wsi, dzieląc wpływy między rody Görgeyowiczów (oryg. Görgey), zarządzających wschodnim Zamagurzem, oraz Berzewiczów (oryg. Berzevitzy) obejmujących zachodnią, dzisiaj polską, część⁴¹. Działaniom sprzyjał rozwijający się w Europie ruch kolonizacyjny, podążający z przeludnionych Niemiec na wschód, który wykorzystał król Gejza II. Przybyli osadnicy niemieccy założyli w 1271 roku w Lewoczy Związek Sasów Spiskich i na mocy danych przywilejów rozwinęli m.in. 24 prężnie działające miasta. W 1308 roku Władysław Łokietek, w zamian za pomoc w walce o polską koronę, oddał na rzecz Węgier ziemie dzisiejszego polskiego Zamagurza, które wróciły do Polski po II wojnie światowej. Poszerzone w kierunku północnym terytorium objęła akcja kolonizacyjna na prawie magdeburskim, zapoczątkowana formalną lokacją Frydmana w 1308 roku. Kolejno w 1320 roku wzniesiono zamek w Niedzicy, strzegący przeprawy przez Dunajec od strony węgierskiej, będący siedzibą tzw. klucza dunajeckiego. W 1412 roku Władysław Jagiełło odzyskał część ziemi spiskiej, w ramach tzw. zastawu spiskiego, jednak bez Zamagurza.

Od połowy XV wieku nastąpił rozwój stanu szlacheckiego, reprezentowanego lokalnie przez ród Zápolyów, który od 1463 roku rozpoczął panowanie nad kluczem dunajeckim, rozbudowując istniejące ośrodki, opierając się na gospodarce folwarczno-pańszczyźnianej oraz lokując nowe wsie w ramach kolonizacji wołoskiej. Nowe możliwości zysków, ograniczone dotychczas do danin poddanych, przyniósł europejski handel zbożem. Folwarki były także miejscami zyskowej produkcji w browarach, gorzelniach i licznych usługach działających na terenie szlacheckich wsi, bazujących na pracy ludności miejscowej oraz najemnych żelarzy⁴². Wiek XVI przyniósł w całej Europie przemiany

⁴⁰ J. Radziszewska, *Studia spiskie*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1985, s. 12. W okolicy dzisiejszej wsi Spiski Czwartek (słow. Spišský Štvrtok) znaleziono ślady obwarowanej osady.

⁴¹ Za: J. Radziszewska, *Studia spiskie*, dz. cyt., s. 25. Kokosz Berzeviczy założył wieś Niedzicę, Kacwin, Frakową i Frydman oraz sześć klasztorów, w tym jeden w Lechnicy.

⁴² A. Karczmarski, *Półfeudalne stosunki gospodarczo-społeczne (instytucja żelazstwa) oraz ich kulturowe następstwa w niektórych wsiach Polskiego Spisza w drugiej połowie XIX i w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 57, Kraków 1966, s. 5. Nazwa pochodziła od węgierskiego słowa *zseller*, oznaczającego bezrolnego chłopca pańszczyźnianego.

religijne, reformacyjne i kontrreformacyjne, wpływające na życie mieszkańców zmuszanych do przyjmowania wyznania narzuconego przez szlachtę oraz uczestniczących (często mimowolnie) w prowadzonych przez nich walkach na tle własnościowym lub religijnym. Trwające przez XVII wiek, zwiększające się, ucisk pańszczyźniany oraz bieda i zniszczenia wojenne spowodowały masowe ucieczki chłopów, osiedlających się między innymi na niezaludnionych terenach zachodnich, od strony dzisiejszego Podhala. Pogłębiające się wyludnienie powodowane emigracją ludności lub szerzącymi się epidemiami osłabiało ekonomicznie właścicieli ziemskich, wymuszając m.in. zmianę polityki w kierunku systemu czynszowego. W 1848 roku na mocy decyzji cesarza Ferdynanda I nastąpiło formalne zniesienie poddaństwa i pańszczyzny, uwłaszczając chłopów na zajmowanych przez nich gruntach, z możliwością korzystania z lasów i pastwisk stanowiących wspólną, niepodzielną własność całej wsi. Lasami wydzielonymi z dawnej własności dworskiej zarządzały Komposesoraty byłych Urbarów, czyli wspólnoty urbarialne, tzw. Urbary⁴³. Oficjalne zniesienie żelarstwa nastąpiło w 1931 roku⁴⁴, natomiast w Niedzicy, Falsztynie oraz Łapszach Wyżnych utrzymało się do zakończenia II wojny światowej w formie zbliżonej do pańszczyzny⁴⁵.

W 1769 roku starostwo spiskie zostało przejęte przez Austrię. Intensywne działania Habsburgów dążyły do konsolidacji i unowocześnienia zróżnicowanego ekonomicznie terytorium, poprzez reformy administracyjne, agrarne czy sanitarne, mające wzmocnić bezpieczeństwo ludności i mienia. W krajobrazie wsi ich efekty widoczne były, między innymi, w postaci regulacji przestrzennych i architektonicznych. Kolejne znaczące zmiany wprowadziły władze węgierskie, odzyskując władzę na terytorium Zamagurza po powstaniu Austro-Węgier w 1867 roku. Jednym z narzędzi ich kontroli nad miejscową ludnością było wprowadzenie madziaryzacji do edukacji oraz życia kościelnego. Pomimo reform zła sytuacja bytowa mieszkańców Zamagurza ulegała stałemu pogorszeniu. Nowy zarządca terenu, książę Christian Hohenlohe, w 1879 roku, w ramach regulacji własnościowych, odciął dostęp do spiskich terenów wypasu w Tatrach Jaworzyńskich⁴⁶. Odzyskano je w latach 1924 i 1938⁴⁷, a następnie ponownie ograniczono utworzeniem Tatrzańskiego Parku Narodowego w 1954 roku⁴⁸. Kryzys finansowy oraz ucisk władzy spowodowały falę migracji stałej, głównie do Stanów Zjednoczonych, Kanady i krajów Ameryki Południowej oraz sezonowej do

⁴³ Tamże, s. 33. Według badań autora w momencie podziału własności dworskich 95% powierzchni lasów zamagurskich wsi znajdowało się w posiadaniu dworu, stanowiąc główne źródło zysków, pozostawiając większość gospodarki rolnej indywidualnym chłopom.

⁴⁴ Ustawa Sejmu z dnia 20 marca 1931 r. o likwidacji stosunków żelarskich na Spiszu (Dz.U. RP, nr 37, poz. 288).

⁴⁵ A. Karczmarski, *Półfeudalne stosunki...*, dz. cyt., s. 46. Wskazane wsie były własnościami prywatnymi rodu Salomonów i Jugenfeldów i zamieszkiwane były wyłącznie przez żelarzy obsługujących tereny dworskie.

⁴⁶ Tamże, s. 66. W ramach rekompensaty mieszkańcom Czarnej Góry i Rzepisk przydzielono polany przy wsi, natomiast Jurgów otrzymał polany pod osadą Jaworzyna oraz na polanie Podokólne. W późniejszych latach jurgowscy gospodarze kupili jeszcze ziemie w Słowiańskiej Wsi (słow. Slovenska Ves) oraz w późniejszych latach w Dursztynie, jednak obszar był wciąż znacznie mniejszy od wcześniej posiadanego i wystarczającego na dobry wypas.

⁴⁷ Tamże, s. 68. W 1924 roku w tzw. protokołach krakowskich ustalono zasady korzystania z zabranych ziem czechosłowackich przez ludność polską, natomiast w 1938 roku Polska zaanektowała Jaworzynę Spiską i przylegające do niej tereny tatrzańskie, jednak utrzymała je jedynie do wybuchu II wojny światowej w 1939 roku.

⁴⁸ A. Kroh, *Tatry i Podhale*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2003, s. 59. TPN utworzono Rozporządzeniem Rady Ministrów z 30 października 1954 roku. Założeniem decyzji była ochrona obszaru przed dewastacją w postaci nadmiernych działań: wycinki drzew, kłusownictwa oraz właśnie wypasu owiec.

Niemiec i krajów Austro-Węgier. Powracający chłopci za zarobione pieniądze wykupywali, parcelowane od 1880 roku, ziemskie posiadłości.

Druga połowa XVIII wieku przyniosła równocześnie rozwój technologiczny. Zapoczątkowany w Anglii, wkrótce rozszedł się światowo, intensyfikując komunikację w zakresie wymiany handlowej oraz przepływu ludności i informacji. Wpływając na sfery techniczne, ekonomiczne i społeczne, postęp upowszechniany był m.in. na międzynarodowych wystawach rolniczo-przemysłowych⁴⁹. Na terenach wiejskich napływające rozwiązania techniczne oraz mody z otwierającego się świata wprowadzały nowe potrzeby i możliwości, zmniejszając zależność od sił naturalnych w życiu codziennym, architekturze i gospodarce. Poprawa gospodarcza spowodowała wyższe demograficzne w latach 1880–1890 oraz 1900–1914, skutkujące przeludnieniem oraz zwiększeniem potrzeb terenowych. Zachodzące w XIX wieku zmiany ekonomiczne oraz przekształcenia ziemskie, obejmujące również parcelacje i komasacje, doprowadziły do przesycenia możliwości mieszkaniowych istniejących siedlisk wiejskich oraz zdolności ich dalszych podziałów własnościowych, czego następstwem było sukcesywne zajmowanie terenów rolniczych. Procesy przerwał wybuch I wojny światowej w 1914 roku.

Po wojnie teren Spisza został podzielony pomiędzy powstającą Czechosłowację oraz odradzającą się Polskę na mocy decyzji Rady Ambasadorów z 1920 roku. Stronie polskiej przyznano 14 wsi, kształtując przebieg granicy państwowej przybliżony do dzisiejszego. Ustalenia poprzedziły intensywne protesty lokalnej ludności, dążącej do przeprowadzenia plebiscytu decydującego o przynależności narodowej terenu⁵⁰.

Po odzyskaniu niepodległości celem działania władz państwowych była odbudowa kraju, również w zakresie polskiej tożsamości i historii, oraz dziedzictwa materialnego i niematerialnego. Rozpoczęto od wprowadzania reform agrarnych w latach 1920 i 1925, zwracając się strategicznie do ludności wiejskiej, stanowiącej pod względem rozmieszczenia i liczebności zdecydowaną większość polskiej populacji. Działania zapowiadające poprawę sytuacji biedy i przeludnienia oraz rozwój rolnictwa i gospodarki miały propagandowe tło zjednania sobie przychylności ludności wiejskiej dla nowej władzy. Praktycznie obejmowały one m.in. parcelację folwarków, skutkując postępującym rozdrobnieniem gospodarstw indywidualnych⁵¹.

Lata 20. były na Żamagurzu także okresem rozkwitu ruchu turystycznego bazującego na fali idącej z sąsiednich terenów uzdrowiskowych Pienin, a szczególnie Podhala. Odkrycie walorów tej tatrzańskiej krainy nastąpiło pod koniec XIX wieku za sprawą poprawy dostępu komunikacyjnego. W coraz liczniej odwiedzanym Zakopanem w 1873 roku Tytus Chałubiński założył Towarzystwo

⁴⁹ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 11. Pierwsza wystawa odbyła się w Paryżu w 1795 roku.

⁵⁰ A. Kroh, *Tatry i Podhale*, dz. cyt., s. 20. W plebiscycie mieszkańcy mieli zadecydować o chęci swojej przynależności narodowościowej. Jego głównym organizatorem był Komitet Obrony Spisza, Orawy i Czadeckiego, którego przedstawiciele udali się w 1919 roku jako delegaci rządu polskiego do Paryża, gdzie konferencja ambasadorów państw alianckich decydowała o ostatecznym przebiegu granic. Do plebiscytu nigdy nie doszło, a strony sporu zostały zmuszone do podpisania, wbrew woli, kompromisowego porozumienia.

⁵¹ M. Bład, *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, s. 35.

Tatrzańskie, doprowadzając do formalnego uznania miejscowości za stację klimatyczną. Zwiększyło to popularność uzdrowiska, zapoczątkowując szereg zdarzeń w ramach nowego prądu kulturowego. Bywalcami i propagatorami regionu, obok poetów i malarzy epoki, byli m.in. lekarz Władysław Matlakowski, opracowujący dokumentację architektury Podhala⁵², oraz malarz, architekt i pisarz Stanisław Witkiewicz. Bazując na tradycyjnych formach budownictwa, stworzył styl określony jako „zakopiański”, mający być narodowym⁵³ lekarstwem na „jałowość, bezbarwność i ubóstwo artystyczne, stawianych przez gości domów i niemiecki renesans, wprowadzony przez szkołę przemysłu (...)”⁵⁴. Pierwszym domem „zakopiańskim” była, wybudowana w 1892 roku, Koliba. Nowy styl, bazujący na kulturze ludowej, obejmował obok architektury także szeroko pojęte rzemiosło artystyczne i wzornictwo użytkowe. Krytykowany przez historyków rozpowszechnił się bardzo szybko w całym kraju, za sprawą propagujących go artystów oraz naturalnie adaptujących w budownictwie „gazdów-hotelarzy”.

Walory krajobrazowe obszaru podtatrzańskiego wykorzystywano szerzej w tworzonych strategiach rozwoju, będących narzędziami działań polityczno-gospodarczych. Pierwszą regulacją planowania przestrzennego było przyjęte w 1928 roku „Rozporządzenie Prezydenta RP o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli”, nowelizowane w 1936 roku. Ustanawiając pojęcie „regionalnego planu zagospodarowania”, wskazano w nim na strategiczną spójność regionów. Jednym z pierwszych większych opracowań regionalnych był cykl planów dla Podhala, zapoczątkowany przez Karola Stryjeńskiego i kontynuowany, według koncepcji Jana Chmielewskiego, dla pasma Witów – Bukowina. W 1929 roku Karol Stryjeński, jako autor planu regulacyjnego Zakopanego, opracował koncepcję planu lotnisk podtatrzańskich w pasmach ciągnących się od Witowa do Czarnej Góry („Skalny”) oraz od zboczy Babiej Góry do Szczawnicy („Gorczański”). Prace utrzymujące kurs polityki na funkcję rekreacyjną były kolejno kontynuowane w Studium Podhala opracowanym w latach 1935–1936. Potrzebę strategicznego utrzymania wpływu regionalizmu kontynuowano po wojnie, czego dowodem było zlecenie Zygmuntowi Nowakowi opracowania tematycznego podręcznika dla studentów architektury⁵⁵.

Ochrona krajobrazu naturalnego i jego promocja strategiczna stały się ważnym obszarem działań obok ochrony dziedzictwa materialnego w polityce krajowej. Pierwszą regulacją w zakresie opieki nad zabytkami był wydany w 1918 roku „Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury”, podkreślający przynależność zabytkowych dóbr istniejących w granicach odtwarzającego się terytorium oraz ustanawiający zasady ich ochrony. W ślad za nim wydano w 1919 roku „Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o ochronie niektórych zabytków przyrody”, zakazujące niszczenia, uszkodzenia lub wywożenia z Polski określonych dóbr

⁵² Jednym z opracowań Matlakowskiego było wydane w 1892 roku *Budownictwo ludowe na Podhalu* obejmujące opis architektury podhalańskiej wraz z tablicami.

⁵³ U. Lehr, D. Tylkowa, *Wiadomości o regionie*, [w:] D. Tylkowa [red.], *Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków 2000, s. 31-37.

⁵⁴ St.E. Radzikowski, *Styl zakopiański*, Towarzystwo Wydawnicze we Lwowie, Kraków 1901, s. 17. Wypowiedź Stanisława Witkiewicza.

⁵⁵ Z. Novák, *Przyrodnicze elementy planowania regionalnego i udział w nim architekta*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1997.

przyrody⁵⁶, które kolejno nowelizowały Ustawy o ochronie przyrody z 1934 roku oraz 1949 roku, wprowadzając między innymi formy Pomnika Przyrody, Rezerwatu oraz Parku Narodowego. W 1928 roku „Rozporządzenie Prezydenta RP o opiece nad zabytkami” wprowadziło nową formę wpisu do rejestru. Działania reformacyjne przerwał wybuch wojny.

W 1938 roku Polska zajęła na dziesięć miesięcy część Słowacji, realizując swoje roszczenia z 1920 roku, jednak dotychczasowa granica została przywrócona we wrześniu 1939 roku, kiedy na Zamagurze wkroczyły sprzymierzone wojska niemiecko-słowackie. Po zakończeniu II wojny światowej ustalono granicę Polski zgodną z dzisiejszym przebiegiem, w ramach której „Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego” z dnia 21 sierpnia 1944 roku przywrócił przedwojenny podział administracyjny. Kolejno ulegał on kilkakrotnie zmianom, pozostając niezmiennie strukturą zarządzaną centralnie. W 1954 roku wprowadzono system 17 województw z gromadami i osiedlami, który zniesiono w 1973 roku, przywracając gminy. W 1975 roku utworzono 49 województw, znosząc dotychczasowe powiaty.

W całym bloku wschodnim, obejmującym między innymi Polską Rzeczpospolitą Ludową oraz Republikę Czechosłowacką, nastał ustrój socjalistyczny wprowadzający szereg zmian polityczno-gospodarczych. Koncentrowanie przemysłu państwowego w dużych ośrodkach miejskich potęgowało przepływ w ich kierunku emigracji zarobkowej z ubożających wsi oraz powstanie grupy tzw. chłoporobotników, czyli rolników pracujących w zawodzie pozarolniczym. W 1955 roku rozpoczęły swoją działalność Nowotarskie Zakłady Przemysłu Skórzanego w Nowym Targu (NZPS), będące wówczas największym zakładem pracy na Podhalu, zatrudniającym w szczytowym momencie 10 000 pracowników⁵⁷. Kombinat produkcyjny, obok pracy, dawał wiejskim rodzinom mieszkanie w Nowym Targu lub pożyczkę na dom wiejski oraz darmową opiekę socjalną i zdrowotną, wykształcenie w szkołach przyzakładowych i rozrywkę w klubach sportowych. Zmiany technologiczne na wsi skutkowały mechanizacją oraz chemizacją rolnictwa, zwiększając jego efektywność, wpływając jednak na spadek jego jakości.

Zwracając się ponownie w kierunku wsi, wydano w 1944 roku jako pierwszą znaczącą regulację „Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o przeprowadzeniu Reformy Rolnej”. Celem planowanych działań, polegających głównie na parcelacji majątków ziemskich, było oficjalnie przekazanie ziemi potrzebującym chłopom, a w rzeczywistości likwidacja ziemiaństwa negowanego przez nowy ustrój⁵⁸. Za wydaną w 1961 roku Ustawą o planowaniu przestrzennym i terenach budowlanych na wsi w 1963 roku weszła Ustawa o ograniczeniu podziału gospodarstw rolnych, ustalająca m.in. minimalną powierzchnię gospodarstwa na 8 ha, dążąc do zwiększenia powierzchni gospodarstw indywidualnych. Następna Ustawa o scaleniu i wymianie gruntów z 1968 roku ustanawiała wydzielanie gruntów niezbędnych dla użyteczności publicznej bez odszkodowania dla

⁵⁶ E. Wolter, *Działalność Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Drugiej Rzeczypospolitej w zakresie ochrony przyrody*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2012, 10/2, s. 10.

⁵⁷ <http://biznes.onet.pl/wiadomosci/handel/imperium-relaksow/0bdfp> (dostęp: 15.02.2020).

⁵⁸ M. Błąd, *Sto lat reform...*, dz. cyt., s. 112.

właścicieli m.in. dawnych rezydencji szlacheckich. Na przekształconych własnościach powstały państwowe spółdzielnie i kółka rolnicze.

W ślad za reformami administracyjnymi i agrarnymi poszły działania planistyczne kierowane na realizację planów krajowych i regionalnych oraz miast i wsi, mając na celu inwentaryzację terenu i jego odbudowę po zniszczeniach wojennych w duchu nowej polityki rozwoju⁵⁹. W 1946 roku został wydany „Dekret z 2 kwietnia 1946 roku o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju”, kontynuujący, w ujęciu metodycznym, założenia przedwojenne nakierowane na wykorzystanie istniejących zasobów i uwarunkowania przyrodnicze obszaru. Przyjęte kolejno w 1961 roku Ustawa o planowaniu przestrzennym i wyznaczaniu terenów budowlanych na wsi oraz Prawo budowlane ukierunkowane były na planowanie gospodarcze kraju⁶⁰, wprowadzając instrumenty w postaci planu krajowego i regionalnego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego – ogólnych i szczegółowych. Wyrazem stopniowego odchodzenia w kierunku kontroli rozwoju lokalnego była wprowadzona w 1984 roku Ustawa o planowaniu przestrzennym ustalająca, oprócz funkcjonujących już form planów, także obszary funkcjonalne obejmujące pogranicza jednostek administracyjnych. Po 1961 roku przekształcenia terenu Małopolski kontynuowały kierunek zagospodarowania turystycznego, realizując w strefach peryferyjnych wsi projekty lokalizacji terenów rekreacyjnych wraz z towarzyszącymi obszarami usługowymi⁶¹. Koncepcja w założeniu dążyła do oddzielenia strefy zamieszkania ludności wiejskiej od obszaru zamieszkania czasowego, rozwijanego w formie wymagających powierzchniowo i autonomicznych funkcjonalnie ośrodków wypoczynkowych. Ostatecznie na terenie zamagurskich wsi nie powstały duże ośrodki wczasowe wskazane w planach przyjętych między innymi dla Jurgowa. Pozostały po nich natomiast, realizowane punktowo, tereny zabudowy oraz powiązana infrastruktura drogowa. W latach 60. rozpoczęły się na Zamagurzu wzmożone działania projektowe i studialne w związku z budową Zbiornika Czorsztyńskiego. Obejmowały one wytyczne dla rozwoju regionu i wsi w zakresie m.in. obszarów zabytkowych⁶² oraz zagospodarowania turystycznego⁶³.

Pod koniec lat 80. zaczęły się stopniowe zmiany uwzględniające wpływ społeczeństwa na planowanie rozwoju. W 1989 roku Wydział Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu, w związku z przygotowaniem Regionalnego Planu Rozwoju Województwa, zlecił firmie konsultingowej opracowanie studialne na temat roli funkcji rekreacyjnej w rozwoju ekonomicznym i społecznym województwa. Uznając, że potencjał aktywności społecznej jest istotnym czynnikiem wyznaczającym szanse rozwojowe, przeprowadzono badania terenowe

⁵⁹ A. Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu: o czynniku kompozycji*, Politechnika Krakowska, Kraków 2006, s. 130-146.

⁶⁰ Z.J. Kamiński, *Podstawy planowania przestrzennego. Aspekty teoretyczne*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2020, s. 125.

⁶¹ Wskazują na to zapisy m.in. *Planu perspektywicznego zagospodarowania przestrzennego zespołu wiejskich jednostek Powiatu Nowotarskiego* z 1966 roku oraz opracowane w 1972 roku *Studium zagospodarowania przestrzennego rejonu Podatrza*.

⁶² M.in. W. Cęckiewicz, *Frydman – studium krajobrazowe wsi*, dz. cyt. oraz L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy...*, dz. cyt.

⁶³ M.in. Z. Kruczek [red.], *Związki między przyszłym zagospodarowaniem turystycznym południowego obrzeża zbiorników wodnych Czorsztyn – Niedzica – Sromowce Wyżne a zabytkowymi układami wsi Spisza Polskiego*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1979.

i wywiady w określonych grupach środowisk lokalnych⁶⁴. Badania potwierdziły zgodność wizji na szczeblu wojewódzkim i lokalnym, wskazując konieczność zastosowania polityki pomocowej materialnej, merytorycznej i organizacyjnej. W 1981 roku krakowski oddział Instytutu Kształtowania Środowiska rozpoczął prace nad Studium rewaloryzacyjno-rozwojowym wsi Spisza⁶⁵ w celu utworzenia Spiskiego Parku Krajobrazowego, jednak prace zatrzymały się w 1985 roku.

Działania rozwojowe wspierały prawne ustalenia w zakresie zabytków i krajobrazu. Dotychczasowe zapisy regulujące ochronę dziedzictwa kulturowego z 1928 roku zostały zmienione w 1962 roku Ustawą o ochronie dóbr kultury, wprowadzając obok ochrony pojedynczych obiektów rozszerzenie ochrony na zespoły urbanistyczne oraz parki i założenia ogrodowe. W 1980 roku Ustawa o ochronie i kształtowaniu środowiska wprowadziła pojęcie stref ochronnych terenów zagrażających jakości środowiska oraz opłaty za gospodarcze korzystanie ze środowiska.

W 1989 roku w Polsce i sąsiednich krajach europejskich, w tym Słowacji, nastąpił upadek systemu komunistycznego oraz początek kapitalizmu. Wprowadzano szeroko pojęte reformy w celu demokratyzacji własności indywidualnej i decentralizacji władzy. Nowy ustrój potwierdziła w 1997 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, natomiast zmiana administracyjnych granic nastąpiła 1 stycznia 1999 roku na mocy reformy dzielącej Polskę na 16 województw oraz powiaty i nowe zakresy gmin, w których obowiązywała przyjęta w 1990 roku Ustawa o samorządzie gminnym, zwiększająca decyzyjność lokalnych samorządów.

Na polskiej wsi zmiany gospodarcze, otwierające możliwości zarobków pozarolniczych, doprowadziły do osłabienia produkcji rolnej, generując spadek dochodów z rolnictwa. Na skutek zamknięcia państwowych zakładów pracy (m.in. NZPS w Nowym Targu) wielu chłoporobotników straciło źródło utrzymania, co kolejno powodowało zmiany społeczne i postępujące zróżnicowanie majątkowe⁶⁶.

Wprowadzane po 1989 roku zmiany w polskim prawodawstwie wynikały z potrzeby porządkowania kraju po okresie transformacji, w tym eliminowania przepisów anachronicznych, wdrożenia regulacji dla nowego samorządu terytorialnego. Wszystkie działania przygotowały system prawny do wymogów międzynarodowych w związku z planowanym wejściem w struktury unijne. W 1990 roku przyjęto Ustawę o ochronie dóbr kultury i o muzeach oraz Ustawę o ochronie przyrody obejmującą m.in. formę parku krajobrazowego oraz obszaru chronionego krajobrazu. Była ona zmieniana miejscowo w latach 1993, 1997 oraz 2000, aż w 2001 roku została zastąpiona w całości Ustawą Prawo ochrony środowiska. W 1994 roku wprowadzono Ustawę o zagospodarowaniu przestrzennym. W 2003 roku weszły w życie, obowiązujące do dziś w nowelizowanych formach, Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz Ustawa o zabytkach i opiece nad zabytkami. Rok później uchwalono obowiązującą również Ustawę o ochronie przyrody.

⁶⁴ *Studium funkcji rekreacyjnej jako czynnika rozwoju ekonomicznego i społecznego...*, dz. cyt., s. 3.

⁶⁵ T. Rutkowski, E. Arvay-Podhalańska, B. Podhalański, *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Spisza*, dz. cyt.

⁶⁶ C. Rybotycki, *Powojenne przemiany w gospodarce i życiu społecznym wsi Jurgów na Spiszu na przykładzie wybranych zjawisk kulturowych*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 70, Kraków 1968, s. 61.

W 1992 roku powstało suwerenne państwo słowackie. Dwa lata później Polska i Słowacja utworzyły Euroregion „Tatry”⁶⁷, będący kontynuacją działań z 1990 roku, kiedy to podpisano umowę o współpracy transgranicznej. W 2004 roku obydwa sąsiadujące kraje znalazły się w grupie dziesięciu państw wstępujących do Unii Europejskiej⁶⁸ i kolejno, w grudniu 2007 roku, weszły w tzw. strefę Schengen, otwierając swoje granice i umożliwiając swobodny przepływ ludzi i towarów. Rozwój kapitalistycznej gospodarki wolnorynkowej, powiązanej z europejską, wprowadził znaczące zmiany ekonomiczne i społeczne. Obok wielu korzystnych, w tym wolności gospodarczej otwierającej światowy rozwój lokalnej turystyki, negatywnymi aspektami były pogłębienie zróżnicowania własności, a w jego konsekwencji rozwarstwienie ekonomiczno-społeczne i zwiększone bezrobocie.

W zakresie rolnictwa wejście do Unii otworzyło możliwości pozyskiwania finansowania przy jednoczesnej konieczności unifikacji ze standardami unijnymi w opracowaniach i dokumentach na szczeblach od lokalnego do krajowego. Wprowadzono m.in. zbiór Zasad dobrej praktyki rolniczej (ZDPR) jako część Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), w ramach którego zdefiniowane są zasady korzystania i przydziału finansowych środków unijnych. Określone zostały także warunki finansowania wsi na obszarach o niekorzystnych warunkach (ONW), do których zaliczony został obszar Zamagurza.

2.2. Akcje kolonizacyjne na Zamagurzu

Obecne formy osadnictwa zamagurskiego ukształtowały chronologicznie postanowienia lokacyjne wydawane na prawach polskim i magdeburskim oraz wołoskim.

Kolonizacja na prawie polskim odbywała się na Zamagurzu na przełomie XI i XII wieku, prowadzona głównie przez klasztory przy pomocy zamieszkującej teren ludności polskiej przybyłej wzdłuż Popradu do doliny Dunajca. Osadnikami byli najczęściej chłopci otrzymujący działki w bezterminową dzierżawę, będący pod zarządem starosty wyznaczonego przez właściciela wsi. Układy miały zazwyczaj skoncentrowane siedlisko w formie owalnicy, wokół której, pomiędzy lasami, szachownicowo rozmieszczone były pola uprawne.

Kolonizacja na prawie magdeburskim, zwanym też niemieckim, rozpoczęła się na Zamagurzu w XIII wieku, obejmując jego północną, nizinną część dolin rzecznych. Akcja wpisywała się w działania ruchu kolonizacji niemieckiej obejmującej, od XII do XIV wieku, obszar środkowo-wschodniej Europy, nakierowanej na zasiedlanie słabo rozwiniętych obszarów, przy udziale migrującej ludności niemieckiej, dla której dostosowywano zasady prawa lokacyjnego. Napływowi osadnicy, obok zysków finansowych w postaci opłat czynszowych, wnosili nowe technologie m.in. do rolnictwa (zasadę trójpólówki), handlu, rzemiosła oraz architektury.

⁶⁷ J. Budz, *Zamagurze Spiskie...*, dz. cyt., s. 12. Euroregion utworzony został 26 sierpnia 1994 roku, a jego równoważnymi siedzibami zostały Kieżmark i Nowy Targ. Jego powstanie miało na celu ustalenie zasad współpracy państw w obrębie terenu przygranicznego, jego najlepszy jednorodny rozwój m.in. przy wsparciu ruchu transgranicznego, wspólnych inwestycji drogowych i kulturalnych oraz ochrony krajobrazu. Miało to ożywić ruch turystyczny, który dla całego Zamagurza był jednym z głównych gałęzi rozwoju gospodarczego.

⁶⁸ Wejście nastąpiło na mocy Traktatu ateńskiego podpisanego 16 kwietnia 2003 roku, będącego prawną podstawą przystąpienia do Unii Europejskiej 10 krajów Europy Środkowej i Południowej, w tym Cypru, Czech, Estonii, Litwy, Łotwy, Malty, Polski, Słowacji, Słowenii i Węgier. Na jego mocy państwa kandydujące stały się członkami Unii 1 maja 2004 roku.

Nowe ośrodki (miasta i wsie), z wytyczonym regularnym planem, powstawały przez przeniesienie z okresu prawa polskiego lub jako nowe na tzw. surowym korzeniu. W istniejących osadach przy określaniu nowego układu w reformowanych granicach przeprowadzano porządkującą komasację i podział gruntów, likwidując ich międzywsiową szachownicę. W dokumencie lokacyjnym prawo magdeburskie ustanawiało zasady podziału dziedzicznych nadziałów ziemi w łanach, zebranych w niwach, oraz zasady prawnego funkcjonowania struktury. Mieszkańcy zobowiązani byli do odpracowania ustalonej liczby dni w czasie siewu na terenie ziemi feudała oraz wnoszenia opłat czynszowych i danin w naturze dla właściciela wsi (stosownie do posiadanego areалу ziemi) oraz dla lokalnego kościoła w postaci tzw. dziesięciny, czyli dziesiątej części swojego dochodu. Nowi osadnicy zachęcani byli okresowym zwolnieniem z czynszu, czyli tzw. prawem wolnizny.

Osadnicy magdeburscy posiadali większe, względem prawa polskiego, swobody obywatelskie obejmujące m.in. „prawo wychodu”, czyli możliwość opuszczania ziemi, oraz działanie własnego samorządu i sądu. Na jego czele stał, wskazany przez właściciela ziemi, sołtys, pełniący najczęściej funkcję zasadzcy. Wybranim ośrodkom przydzielano prawo organizacji targu oraz posiadania młyna czy browaru.

Kolonizacja na prawie wołoskim rozpoczęła się na przełomie XIV i XV wieku w wyżynnych terenach południowo-wschodniej części Zamagurza, będąc częścią większego ruchu idącego pasmem Karpat. Osadnikami byli wędrowni pasterze, Wołosi, którzy po przybyciu z Bałkanów przeszli na tryb osiadły, zamieszkując karczowane polany leśne. Ich obecność wykorzystywali właściciele zamieszkanych ziem, przydzielając wyodrębnione łany w trakcie formalnych lokacji wsi. Do ukrytych w górach wsi chętnie przybywała, stopniowo, także ludność ruska i polska, w tym z sąsiednich Podhala i Pienin, uciekając przed przeludnieniem oraz uciskiem władzy lokalnej. Szybko adaptowała się ona w nowym miejscu, stapiając wzajemnie kulturę i tradycje.

Zasady ustroju polityczno-gospodarczego, stanowiące nowe prawo wołoskie, były połączeniem tradycji rdzennej ludności z prawem niemieckim oraz węgierskim. Na czele lokowanej zbiorowości stał sołtys, który – tak jak każdy z osadników – dostawał odpowiedni nadział ziemi w postaci łanu („zarębka”).

2.3. Typy historycznych układów osadniczych

W przyjętej systematyce typów układów wsi autorka posłużyła się kryterium zróżnicowania ustroju gruntowego, opierając się na klasyfikacjach wskazanych przez m.in. Mieczysława Chowańca⁶⁹, Józefa Bursztę⁷⁰ czy Halinę Szulc⁷¹. Zostały one wsparte badaniami Zamagurza, przeprowadzonymi przez Zbigniewa Białego⁷² oraz Andrzeja Korneckiego⁷³ i Andrzeja Soleckiego⁷⁴

⁶⁹ M. Chowaniec, *Zarys teorii i zasad kształtowania osiedli i terenów wiejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 1986.

⁷⁰ J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.

⁷¹ H. Szulc *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1995.

⁷² Z. Górka, Z. Biały, *Zarys problematyki geograficzno-ekonomicznej Polskiego Spisza*, [w:] Z. Biały [red.], *Polski Spisz. Jedność kultury ludowej...*, dz. cyt.

oraz zespół Bogusława Krasnowolskiego⁷⁵, oraz analizami materiałów kartograficznych, obrazując zachodzące historycznie przeobrażenia oraz wzajemne przenikanie się poszczególnych typów.

W obecnych strukturach wsi Zamagurza widoczne są głównie wpływy typów niwowego oraz łanowego rozłogu pól.

- **Typ niwowy** zakładany był na terenach nizinnych, gdzie warunki krajobrazowe pozwalały na prowadzenie gospodarki rolnej oraz realizację założeń układu z prawa magdeburskiego. W taki sposób lokowane były, w północnej części Zamagurza, Nowa Biała, Frydman, Krempachy, Kacwin, Łapsze Niżne i Łapsze Wyżne oraz Trybsz. Bywał on również adaptowany jako wtórny – w rozplanowaniu Jurgowa oraz południowej części Czarnej Góry w dolinie rzeki Białki.

Układ inicjalny cechowała regularność podziałów odzwierciedlających zasady wspólnotowego użytkowania ziemi. Część siedliskowa, czyli niwa domowa, skupiona wzdłuż centralnego placu, będącego poszerzeniem głównej drogi, podzielona była na prostokątne działki. Były one zróżnicowane powierzchniowo w skupiskach zamieszkiwanych odpowiednio przez kmieci, zagrodników i rzemieślników. Pozostały po wydzieleniu działek teren siedliska zajmował sołtys⁷⁶. W strukturze wyodrębnione były także własności kościelne obejmujące między innymi centralnie położone nawsie z kościołem. Wokół niwy domowej, stosownie do możliwości terenowych, wydzielano trzy niwy rolne, w których każdy z osadników otrzymywał należny nadział ziemi i uprawiał ją kolektywnie, zgodnie z zasadą trójpółowki zbiorowej i przymusu niwowego⁷⁷.

Wsie założone na prawie magdeburskim były kolejno ośrodkami rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej od XV wieku. Miejsce sołtysa zajmował wówczas osobiście właściciel wsi, rozwijający swój folwark, bazując na najemnikach oraz miejscowej ludności pracującej na zasadzie obowiązku pańszczyzny. Bogacąca się szlachta powiększała również zakres własności, adaptując na nowe folwarki istniejące przysiółki, funkcjonujące zgodnie z regułą rozplanowania niwowego. Znikomy rozwój zabudowy, usług oraz terenów rolnych Dursztyna, Niedzicy-Zamek czy Falsztyna wynikał znacząco z odgórnego ograniczenia życia lokalnych społeczności do pracy na rzecz feudała.

Regularne rozplanowanie Nowej Białej, Frydmana i Krempach wskazywało ich charakter wsi targowych, rozwijających się w założeniu w kierunku miasteczek rolniczych. Zdaniem Bogusława Krasnowolskiego wyrażało się to w luźnym związku siedliska z rozłogiem pól⁷⁸ oraz obecności

⁷³ M. Kornecki, *Studium typów i form...*, dz. cyt.

⁷⁴ A. Solecki, *Pasmowo-zwarta struktura osiedli...*, dz. cyt.

⁷⁵ L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy...*, dz. cyt.

⁷⁶ S. Pawlik, *Teoria i praktyka pomiaru i podziału pól w gospodarstwach ziem polskich*, „Czasopismo Techniczne” 1908, R. 26, s. 66, 86, 97, 113, 133. Obszar, który zostawał po wymierzeniu regularnej niwy domowej, dał początek określeniu „obszaru” stosowanego w odniesieniu do własności ziemskiej. W języku średniowiecznym występował w formie „oberschar”, co można tłumaczyć jako „niejasny lub nieokreślony”, co wynikało z jego kształtu odmiennego od regularnego rozplanowania. Wersja późniejsza brzmiąca „ueberschar” w tłumaczeniu oznacza „przytłaczający, dominujący”, tł. autorki według translate.google.pl (dostęp: 15.09.2020).

⁷⁷ J. Burszta, *Od osady słowiańskiej...*, dz. cyt., s. 57. Zgodnie z zasadą wspólnotowości gospodarze mieli obowiązek uprawy posiadanych łąnów w okresach wyznaczonych dla poszczególnych niw. Celem było optymalne wykorzystanie wydzielonych części arealu rolnego wsi oraz funkcjonujących dróg gospodarczych.

⁷⁸ L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy...*, dz. cyt., s. 27.

centralnego placu w formie rynku miejskiego. Andrzej Solecki w rozdzieleniu zwartej niwy domowej od rolniczej dostrzegł ponadto względy obrony i bezpieczeństwa mieszkańców. Spośród wsi zamagurskich jedynie słowacka Stara Spiska Wieś zyskała prawa miejskie po lokalizacji w niej ośrodka administracyjnego w 1399 roku⁷⁹. Aspiracje rozwojowe widoczne były również wśród mieszkańców Nowej Białej czy Frydmana, określających siebie mieszczanami, jednak wsie nigdy nie zyskały praw miejskich⁸⁰.

- **Typ łąnowy** stosowany był na obszarach górskich dolin w strukturach o gospodarce pastersko-rolnej, pochodzących głównie z lokacji na prawie wołoskim. Zagrody ustawione były na zróżnicowanych wielkościami łąkach⁸¹ uprawianych zgodnie z zasadą trójpółowki indywidualnej. Na Zamagurzu typ łąnowy podziału gruntów występował w odmianach zarębnej i poloniarskiej.

Odmiana zarębna widoczna jest do dziś w rozplanowaniu Łapszanki oraz północnej części Czarnej Góry. Ośią układu inicjalnego była biegnąca doliną potoku droga, od której prostopadłe po zboczach odchodziły drogi gospodarcze, obsługujące poszczególne łąki nazywane zarębkami. Ich granice, zdecydowanie mniej regularne niż w systemie niwowym, dostosowane były do naturalnych przegród terenu, licznych potoków czy jarów. Osadnicy w ramach przyznanych nadziałów stopniowo karczowali las, wydzielając przy drodze obszar zabudowy oraz za nim, strefowo, tereny upraw, hodowli i lasy, zgodnie z uwarunkowaniami klimatycznymi i glebowymi. W przypadku braku równomiernych pasów gleb czy wystarczających terenów wypasu, tworzone zwarte bloki, zbliżone do niw, zachowujące jednak założenia gospodarki indywidualnej.

Odmiana poloniarska funkcjonowała na zasadzie luźno powiązanych dworzysk otoczonych terenami rolnymi na polanach leśnych. Występowała obok zarębnej lub była etapem rozwoju wsi, czego przykładem są przysiółki w północnej części Czarnej Góry. Obecne zagospodarowanie wielodrożnego układu Rzepisk jest efektem historycznego łączenia się indywidualnych zagród powstających wzdłuż lokalnych potoków.

3. Stan istniejący

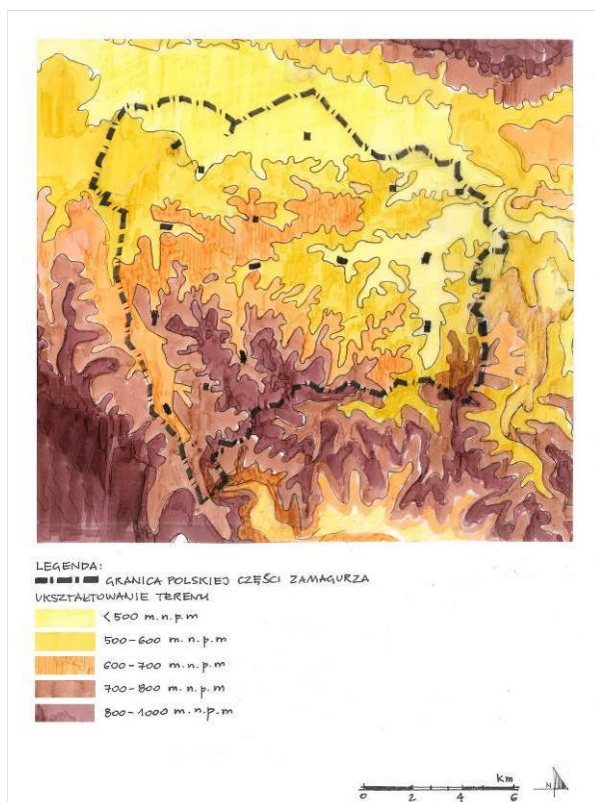
3.1. Charakterystyka krajobrazu

Omawiany obszar Zamagurza cechuje różnorodność ukształtowania terenu pokrytego znacząco lasami i roślinnością, porastającą również brzegi rozległej sieci wodnej. Ze względu na swoją wartość lokalna przyroda została objęta miejscowo formami ochrony – od skali rozległych parków narodowych do małych pomników przyrody i rezerwatów. Charakterystykę krajobrazu Zamagurza wskazują ryciny 4 i 5.

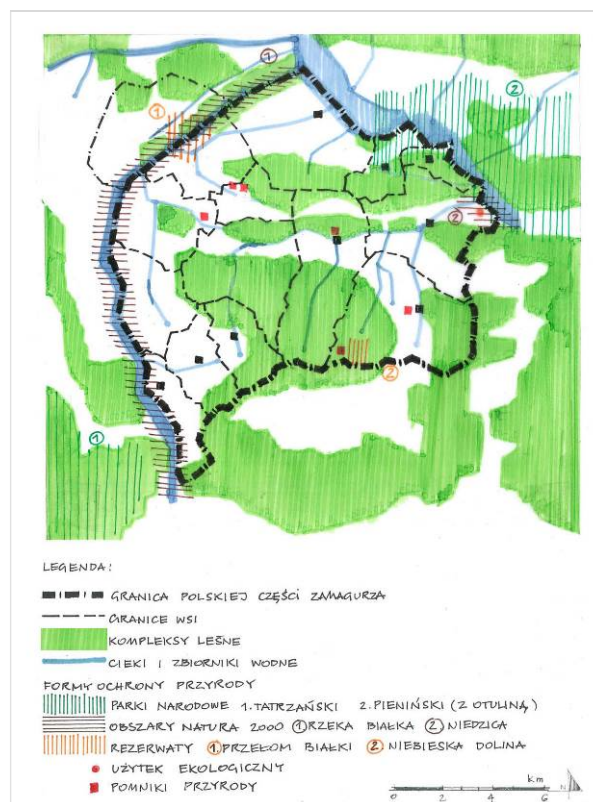
⁷⁹ J. Budz, *Zamagurze Spiskie...*, dz. cyt., s. 58.

⁸⁰ L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy...*, dz. cyt., s. 30.

⁸¹ M. Chowaniec, *Zarys teorii i zasad...*, dz. cyt., s. 68.

Ryc. 4. Ukształtowanie terenu polskiej części Zamagurza Spiskiego.
Opr. autorka na podstawie materiałów źródłowych wskazanych w tekście

Ryc. 5. Istniejące formy ochrony przyrody polskiej części Zamagurza Spiskiego.
Opr. autorka na podstawie materiałów źródłowych wskazanych w tekście

3.1.1. Ukształtowanie terenu

Teren Zamagurza w granicach Polski wznosi się w przedziale wysokościowym 500–1000 m n.p.m. od północnych dolin rzecznych Dunajca i Białki w kierunku położonej na południu Magury (Ryc. 4). Według zachowujących wartość badań Andrzeja Soleckiego⁸² przeważają obszary na wysokościach 600–700 m n.p.m. (ok. 35% całego obszaru). Niewielki obszar (ok. 85 ha) położony poniżej 500 m n.p.m. we wsi Frydman, stanowiący 0,5% terenu, znajduje się częściowo w granicach Zbiornika Czorsztyńskiego.

Szerokie, płaskie doliny w części północnej zajmują wsie Frydman, Nowa Biała i Krempachy. Wyżej położone są Łapsze Niżne oraz Dursztyn i Falsztyn, a na najwyższych wzniesieniach zlokalizowane są częściowo Czarna Góra, Łapszanka oraz Rzepiska i Jurgów.

3.1.2. Klimat

Na lokalny klimat Zamagurza znaczący wpływ ma ukształtowanie terenu w zakresie wysokości oraz przebiegu wzniesień. Widoczne jest to w lokalnym zróżnicowaniu temperatur oraz kierunków wiatrów. Teren znajduje się w okresie wiosenno-letnim pod wpływem południowo-zachodniego wilgotnego powietrza polarno-morskiego znad Atlantyku, natomiast zimą napływa głównie północno-wschodnie, zimne i suche powietrze arktyczne. Miejscowo, szczególnie w wąszych dolinach, procesy wspomagają inwersje termiczne oraz spływy zimnego powietrza (głównie z południa na północ).

⁸² A. Solecki, *Pasmowo-zwarta struktura osiedli...*, dz. cyt., s. 7. Przeprowadzona przez autorkę analiza historycznych map wobec zapisów obecnego zagospodarowania wskazuje, iż ukształtowanie terenu Zamagurza nie uległo zmianom od czasu początków osadnictwa.

Przeważające wiatry południowe oraz zachodnie zmieniają swój przebieg w dolinach rzecznych zgodnie z układem tektonicznym.

Klimat jest, oprócz warunków glebowych, czynnikiem wpływającym na gospodarkę rolną, kształtującym długość okresu wegetacyjnego zbadanego m.in. przez Mieczysława Teodora Hessa⁸³. Badacz wyróżnił regiony mezoklimatyczne, zróżnicowane pod względem długości okresu wegetacji. Badania opublikowane pod koniec lat 80. XX wieku, z uwagi na brak większych zmian w warunkującym ukształtowanie terenu, można uznać za niezmiennie wiarygodne wytyczne, pomimo świadomości postępujących obecnie zmian klimatycznych. Pierwszy region, określony w systematyce jako „II”, obejmuje położone w Dolinie Dunajca stoki północne do 600 m n.p.m. oraz południowe do 750 m n.p.m., w których okres wegetacyjny trwa 200–190 dni. Region „III” obejmuje tereny z ekspozycją północną, w przedziale wysokości 650–950 m n.p.m., oraz ekspozycją południową o wysokości 750–1100 m n.p.m., w których okres wegetacyjny trwa 190–170 dni. Granice Regionu „IV” kolejno obejmują tereny eksponowane na północ na wysokości powyżej 950 m n.p.m., gdzie krótki okres wegetacji trwa 170–150 dni. Według wskazanego podziału warunki klimatyczne do rozwoju rolnictwa, w tym uprawy zbóż, posiada głównie północna część Zamagurza, natomiast pozostałe tereny mogą być użyte w szczególności pod chów zwierząt oraz mniej wymagające uprawy.

3.1.3. Szata roślinna

W części południowej Zamagurza, na wyższych partiach, przeważają pocięte dolinkami rzek i potoków zalesione stoki, na których pod względem gatunkowym dominują: świerk, jodła, buk i sosna. Położone niżej tereny rolne wymieszane są z łąkami i pastwiskami urozmaiconymi skupiskami zadrzewień śródpolnych towarzyszących ciekom.

3.1.4. Sieć wodna

Bogata sieć wodna rzek i cieków Zamagurza należy do zlewni Dunajca, do którego wpadają Niedziczanka oraz Białka będąca największym dopływem lokalnym. Mając źródło w Tatrach na wysokości 1500 m n.p.m., spływa w kierunku północnym, zbierając wody z dolin wsi Jurgów, Trybsz, Nowa Biała i Krempachy. Jej lokalne, okresowe wylewania, powodowane letnimi deszczami oraz wiosennymi roztopami, skutkują dodatkowo meandrowaniem wody niosącej rumowiska.

Andrzeja Solecki w badaniach wsi zamagurskich wydzielił trzy grupy zróżnicowanego rozłożenia struktury zabudowy względem cieków⁸⁴. Pierwsza obejmuje wsie z zabudową bezpośrednio przy cieku lub na pierwszej terasie szerokiej doliny rzecznej z łagodnymi nachyleniami brzegów. Takimi strukturami są: Nowa Biała, Krempachy, Frydman, Jurgów, Niedzica, Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne i Trybsz. Drugą grupę cechuje położenie na drugiej terasie, co ma miejsce w Czarnej Górze, Łapszance oraz częściowo Rzepiskach. Na stoku lub grzbietach wzniesień w oddaleniu od cieku skupione są Falsztyn i Dursztyn oraz pozostałe części Rzepisk.

⁸³ M.T. Hess, *Piętra klimatyczne w polskich Karpatach Zachodnich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne” 1965, z. 11.

⁸⁴ A. Solecki, *Pasmowo-zwarta struktura osiedli...*, dz. cyt., s. 20.

3.1.5. Charakter gleb

Charakterystyka gleb wykazuje przydatność rolniczą terenu. W opracowanej w latach 60. klasyfikacji Wiesława Gondka⁸⁵ na Zamagurzu wskazane zostały cztery odrębne kompleksy, zbieżne z opisaną klasyfikacją Hessa. Podobnie jak w przypadku klasyfikacji klimatycznej, podział glebowy można również uznać za aktualny. Pierwszy z nich, Kompleks 11, „zbożowy górski”, obejmuje tereny na wysokościach 450–600 m n.p.m., gdzie możliwa jest uprawa wymagających zbóż pszenicy i żyta jako wiodących roślin. Do Kompleksu 12, „owsiano-ziemniaczanego”, obejmującego tereny na wysokościach 550–700 m n.p.m., zalicza się większość obszaru, na którym optymalna jest uprawa owsa i ziemniaków. Kolejno Kompleks 13, „owsiano-pastewny”, obejmuje obszary na wysokości powyżej 700 m n.p.m. i o nachyleniu ponad 20%, na których wpływ niekorzystnych warunków klimatycznych dominuje nad glebowymi. Pod kątem upraw przeważają tam owies i mieszanki koniczyn. Kompleks „IV” cechują rozsiane na górzystej części niewielkie obszary nieprzydatne rolniczo, wskazane pod uprawy użytków zielonych ze względu na płytki profil gleb i ich zawilgocenie oraz położenie na terenach osuwiskowych. W obszarze występują określone dwa kompleksy glebowe potwierdzające słabą przydatność. Kompleks „2z” obejmuje północną część obszaru z glebami III i IV b klasy bonitacyjnej, natomiast „3z” stanowi pozostałą, południową część z glebami V i VI klasy.

Analizy przydatności glebowych, popartych waloryzacją warunków terenowych i klimatycznych, wskazują, że względnie najlepsze warunki glebowe i terenowe ma część północna, natomiast w strefie południowej do słabych klas gleb dochodzą ograniczenia klimatyczne, wysokość bezwzględna oraz nachylenie terenu.

3.1.6. Budowa geologiczna

Geomorfologicznie Zamagurze Spiskie należy do makroregionu Karpat wewnętrznych, mezoregionu Podhala oraz regionów: Pogórza Spisko-Gubałowskiego, Pasa Skalnicowego oraz Kotliny Orawsko-Nowotarskiej⁸⁶.

3.1.7. Obiekty i obszary przyrodnicze prawnie chronione

Na terenie Zamagurza funkcjonują ustanowione prawnie obszary przyrodnicze w skali regionalnej i lokalnej oraz pojedyncze obiekty. Ich lokalizacje pokazuje rycina 5. Aneks 2 natomiast zawiera ich zestawienie wraz ze stanowiącymi je aktami prawnymi. Według rejestru Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska⁸⁷ są to:

- Południowomałopolski Obszar Chronionego Krajobrazu,
- Otulina Pienińskiego Parku Narodowego,
- 2 Rezerваты („Przełom Białki pod Krempachami” oraz „Niebieska Dolina” we wsi Łapsze Niżne),
- 2 Obszary Natura 2000 („Dolina Białki” oraz „Niedzica”),
- 1 użytek ekologiczny we wsi Niedzica,

⁸⁵ M.J. Pankówna, *Warunki naturalne polskiego Spisza*, [w:] Z. Biały [red.], *Polski Spisz. Jedność kultury ludowej...*, dz. cyt., s. 102.

⁸⁶ M. Skawiński, *Przyroda nieożywiona na Spiszu*, [w:] R. Gładkiewicz, M. Homza [red.], *Terra Sciepusiensis...*, dz. cyt., s. 77-78.

⁸⁷ Oficjalny portal informacyjny Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska: <http://geoserwis.gdos.gov.pl/mapy> (dostęp: 10.07.2019).

- 13 pomników przyrody, wśród których znajdują się drzewa (zróżnicowane gatunkowo skupiska w Łapszach Niżnych) oraz wodospad w Kacwinie i źródło siarczkowe w Łapszach Niżnych.

Zamagurze sąsiaduje z obszarami Tatrzańskiego Parku Narodowego od zachodu oraz Gorczańskiego Parku Narodowego od północy.

Szczegółowe zasady zagospodarowania na terenach objętych ochroną w granicach Polski określa Ustawa o ochronie przyrody⁸⁸, której wytyczne są obowiązkowo uwzględniane w lokalnych opracowaniach i dokumentach zagospodarowania przestrzennego.

3.2. Zagospodarowanie oraz funkcjonowanie obszaru

3.2.1. Demografia oraz sytuacja społeczna

Obszar Zamagurza zamieszkuje ludność w liczbie 16 075 osób, w trzech gminach, z których największy udział liczebny ma największa również obszarowo gmina Łapsze Niżne. Zestawienie wskaźników dla poszczególnych ośrodków, zebrane w tabeli 2, pokazuje, że najliczniejszymi wsiami są: Niedzica, Czarna Góra, Łapsze Niżne oraz Nowa Biała. Największą gęstość zaludnienia odnotowano natomiast we wsiach Czarna Góra i Jurgów oraz Krempachy, które wyprzedzają znacząco, prawie dwukrotnie od nich większe, Łapsze Niżne, Niedzicę, Frydman czy Kacwin. Najmniej zaludnione są najmniejsze powierzchniowo wsie Falsztyn, Łapszanka i Niedzica-Zamek. Na wskazane zróżnicowania wpływa znacząco ukształtowanie terenu i położenie w regionie, kształtujące rozwój lokalnej gospodarki. Obszarowo największe Kacwin czy Frydman, o genezie gospodarki rolnej, położone na terenach nizinnych, mają w znacznej części obszaru administracyjnego otwarte tereny rolne oraz leśne, otaczające zwarty układ zabudowy.

Tab. 2. Zestawienie liczby mieszkańców Zamagurza

Lp.	Nazwa wsi	Liczba ludności		Powierzchnia (km ²)	Gęstość zaludnienia (os./km ²)
		os.	% w skali obszaru		
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Gmina Nowy Targ					
1.	Dursztyn	555	3,4	5,72	97,0
2.	Krempachy	1382	8,6	10,14	136,2
3.	Nowa Biała	1516	9,4	17,35	87,3
		Suma: 3453	Suma: 21,4	Suma: 33,22	Średnie: 106,8
Gmina Łapsze Niżne					
4.	Falsztyn	309	1,9	5,17	59,7
5.	Frydman	1710	10,6	20,03	85,3
6.	Kacwin	1285	7,9	22,57	56,9
7.	Łapszanka	456	2,8	7,92	57,5
8.	Łapsze Niżne	1569	9,7	19,98	78,5
9.	Łapsze Wyżne	972	6,0	17,09	56,8
10.	Niedzica-Zamek	274	1,7	3,66	74,8
11.	Niedzica	1864	11,5	17,45	106,8
12.	Trybsz	822	5,1	12,21	67,3
		Suma: 9261	Suma: 57,2	Suma: 125,74	Średnie: 71,5

⁸⁸ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880).

Gmina Bukowina Tatrzańska					
13.	Czarna Góra	1759	10,9	10,95	160,6
14.	Jurgów	946	5,8	7,68	123,1
15.	Rzepiska	765	4,7	9,16	83,5
		Suma: 3361	Suma: 21,4	Suma: 27,80	Średnie: 122,4
		Suma: 16 075	Suma: 100	Suma: 186,76	Średnie: 100,2

Stan na 31.12.2019 r. Źródło: Urzędy Gminne oraz <https://www.polskawliczbach.pl> (dostęp: 30.10.2020)

Tabela 3, przedstawiająca zmiany w liczbie ludności wsi polskiego Zamagurza, wskazuje powszechny średni wzrost zaludnienia na całym obszarze, przy jego miejscowym spadku w poszczególnych miejscowościach. Problemy demograficzne Zamagurza, pomimo stabilnego przyrostu liczby ludności, obejmują spadek ludności w wieku poprodukcyjnym, niski przyrost naturalny, rosnące bezrobocie oraz migracje zarobkowe. Wpisują się też w szerszą problematykę polskich obszarów wiejskich. Historycznie większe zmiany demograficzne odnotowywano między innymi od XIX wieku, kiedy sytuacja gospodarcza skłaniała ludność do migracji w kierunku miast, w tym głównie Nowego Targu, oraz za granicę, przede wszystkim do Stanów Zjednoczonych, Ameryki Południowej, Wielkiej Brytanii oraz Austrii. Kolejno wzrost liczby ludności wynikał z powojennego wyżu demograficznego⁸⁹. Wraz z nowymi możliwościami zarobku, dzięki m.in. zatrudnieniu w państwowych przedsiębiorstwach, wzrosła także liczba ludności powracającej do domu, szczególnie we wsiach części południowej ze względu na powiązanie przygraniczne i rozwój turystyki oraz bliskość Nowego Targu.

Tab. 3. Zestawienie zmian w liczbie mieszkańców Zamagurza

Lp.	Nazwa wsi	Liczba ludności w latach (os.)				
		1998	2002	2009	2011	2019
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Gmina Nowy Targ						
1.	Dursztyn	445	485	518	538	555
2.	Krempachy	1110	1284	1301	1317	1382
3.	Nowa Biała	1166	1322	1389	1413	1516
Suma		2721	3091	3208	3268	3453
Gmina Łapsze Niżne						
4.	Falsztyn	331	320	327	326	309
5.	Frydman	1611	1682	1799	1717	1710
6.	Kacwin	1155	1183	1242	1255	1285
7.	Łapszanka	401	417	448	444	456
8.	Łapsze Niżne	1394	1408	1493	1522	1569
9.	Łapsze Wyżne	889	903	926	933	972
10.	Niedzica-Zamek ⁹⁰	249	251	259	258	274
11.	Niedzica	1658	1734	1794	1804	1864
12.	Trybsz	808	819	819	833	822
Suma		8496	8717	9107	9092	9261
Gmina Bukowina Tatrzańska						
13.	Czarna Góra	1536	1609	1629	1664	1759
14.	Jurgów	861	881	901	919	946
15.	Rzepiska	686	709	731	730	765
Suma		3083	3199	3261	3313	3470
Suma ogólnie		14 300	15 007	15 576	15 673	16 075

Stan na 31.12.2019 r. Źródło: Urzędy Gminne oraz <https://www.polskawliczbach.pl> (dostęp: 30.10.2020)

⁸⁹ E. Arvay-Podhalańska, *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Jurgów*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1981, s. 16.

⁹⁰ Wieś zyskała obecny status osobnej jednostki administracyjnej w 2014 roku, funkcjonując do tej pory jako przysiółek Niedzicy.

3.2.2. Gospodarka lokalna

Według danych z rejestru Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej, ujętych zbiorczo w tabeli 4, na terenie Zamagurza przeważa branża budowlana, działając głównie na potrzeby lokalnego rynku mieszkaniowego. Niewielkie przedsiębiorstwa projektowe i wykonawcze, w największych liczebnie Łapszach Niżnych i Niedzicy oraz Krempachach i Nowej Białej, stanowią 50–62% ogólnej liczby podmiotów zarejestrowanych. Pozostałe małe zakłady w znacznej mierze skupiają się na obsłudze ludności miejscowej w zakresie handlu, napraw i usług oraz obsługi turystów.

Turystyka jest prężnie rozwijającą się gałęzią gospodarki obszaru, obejmując formy pobytowe i krajoznawcze, letnie i zimowe. Widoczny przyrost liczby miejsc noclegowych wyróżnia wsie zachodniej części obszaru (Czarna Góra, Jurgów i Rzepiska) oraz wschodniej (Niedzica, Kacwin i Falsztyn). Obsługę ruchu turystycznego zapewniają rozwijające się zaplecza usługowe, obejmujące m.in. wypożyczalnie sprzętów i usługi przewodnickie oraz transport, gastronomię i handel.

Ruch turystyczny pojawił się na Zamagurzu w XIX wieku, głównie od strony Podhala. Najbardziej rozwinęły się od tego czasu ośrodki położone w atrakcyjnym, górzystym krajobrazie, przy większych trasach komunikacyjnych, takie jak Jurgów czy Czarna Góra, które razem z sąsiadującymi Białką i Bukowiną Tatrzańską stanowią obecnie kompleks narciarstwa zjazdowego. Po stronie słowackiej powiększają go funkcjonujące ośrodki w Ždiarze (słow. Ždiar), Jeziersku (słow. Jezersko) oraz planowany w Osturni (słow. Osturňa). Południowo-wschodnia nizinna część Zamagurza jest obszarem całorocznej turystyki krajoznawczej, w której magnesami są, obok krajobrazu, zabytki wzbogacane o nowsze atrakcje. Najbardziej popularna jest, położona przy drodze międzynarodowej, Niedzica, w której znajdują się zabytkowy Zamek Żupny oraz zaporę i Zbiornik Czorsztyński. Na potrzeby zwiększającej się liczby turystów w ich pobliżu powstały park miniatur oraz centrum handlowo-gastronomiczne. Nad jeziorem leży także Frydman, w którym na obrzeżach zabudowy znajdują się obszary rekreacyjne. Inne uwarunkowania rozwijają natomiast Kacwin leżący przy granicy słowackiej. Pomimo braku większych atrakcji znajdująca się przy drodze krajowej miejscowość jest jednocześnie dobrze dostępna i wystarczająco oddalona od głównych ośrodków, aby stanowić bazę wypadową w pobliskie tereny Pienin i Tatr.

Historycznie dla obszaru ważne były rolnictwo i pasterstwo. Uprawa roli, inicjalnie zintegrowana z osadnictwem, znaczenie osłabła, głównie na rzecz turystyki wykorzystującej trudne dla rolnictwa uwarunkowania naturalne. Sytuacja lokalna, potęgowana rozdrobnieniem działek rolnych, wpisuje się w problemy gospodarki małopolskiej i szerzej całej Polski. Działające zakłady obsługujące rolnictwo wspierają zwłaszcza drobnych hodowców bydła.

Znacząco mniejsza jest również skala działania lokalnego pasterstwa ze względu na spadek opłacalności chowu i przetwórstwa, przy rosnącej konkurencji zagranicznej. Przeciwno wyginięciu tradycyjnej gospodarki⁹¹ podejmowane są działania, takie jak Redyk Karpacki⁹², propagujące kulturę

⁹¹ A. Woźny, *Pasterstwo i gospodarka hodowlana*, [w:] U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa...*, dz. cyt., s. 85. Co roku na dwa tygodnie przed Wielkanocą Regionalny Związek Hodowców Owiec i Kóz w Nowym Targu, wspólnie z Gminnymi Spółdzielniemi, organizuje skup jagniąt głównie ukierunkowany na Włochy. Niestety od kilku lat konkurencyjne cenowo stają się stada z Rumunii i Bułgarii.

pasterską jako żywą tradycję wpisaną w kulturę regionu Karpat. Chów owiec, oprócz produkcji skór i serów, pozostaje niezmiennie częścią lokalnego folkloru, wpisując się w atrakcje turystyczne. Wciąż celebrowane są redyki rozpoczynające tradycyjnie wypas w dniu św. Wojciecha (23 kwietnia) i kończące go w dniu św. Michała Archaniola (29 września).

W granicach Zamagurza nie ma większych zakładów produkcyjnych ani stref ekonomicznych. Tartaki funkcjonują w Kacwinie, Nowej Białej, Krempachach i Czarnej Górze. Pozostałe lokalne warsztaty zajmują się wytwarzaniem mebli, obróbką kamienia oraz skór, przetwórstwem mięsnym i produkcją rolną oraz cukiernictwem. Historycznie rzemiosło na Zamagurzu było zróżnicowane obszarowo, zależnie od czynników naturalnych kształtujących lokalne zapotrzebowanie i dostępność surowca. Powszechne było tkactwo⁹³ w Kacwinie, Łapszach Wyżnych i Jurgowie ze względu na liczne uprawy lnu na nieurodzajnym terenie. We wsiach pasterskich, Czarnej Górze, Jurgowie i Rzepiskach, działało sukiennictwo oraz obróbka skór⁹⁴.

Tab. 4. Zestawienie podmiotów gospodarczych funkcjonujących na Zamagurzu

Lp.	Nazwa wsi	Wynajem miejsc noclegowych	Obsługa ruchu turystycznego	Budownictwo	Transport	Naprawa samochodów	Niepubl. opieka zdrowotna	Gastronomia	Handel	Produkcja i obróbka drewna	Produkcja i obróbka kamienia	Produkcja i obróbka skór	Inne gałęzie produkcji	Zaplecze rolnictwa i leśnictwa	Inne usługi	SUMA	Współczynnik liczby podmiotów/mieszkańca
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
Gmina Nowy Targ																	
1.	Dursztyn	1	–	13	1	–	1	1	–	–	–	–	1	–	2	20	0,03
2.	Krempachy	1	1	43	3	3	4	–	4	2	7	1	2	–	8	79	0,05
3.	Nowa Biała	1	–	44	1	–	–	1	4	2	3	1	1	–	9	69	0,04
Suma		3	1	100	5	3	5	2	8	4	10	2	4	–	19	168	0,04
Gmina Łapsze Niżne																	
4.	Falsztyn	6	–	5	–	–	1	2	2	1	–	–	–	–	–	17	0,05
5.	Frydman	2	–	21	3	2	–	1	5	1	–	–	1	–	3	39	0,02
6.	Kacwin	11	–	28	3	–	1	1	3	2	–	–	–	1	4	54	0,04
7.	Łapszanka	–	–	5	–	–	–	–	1	–	–	1	1	–	1	9	0,009
8.	Łapsze Niżne	2	–	51	2	3	3	–	6	3	–	–	–	–	11	81	0,09
9.	Łapsze Wyżne	1	–	19	–	–	–	–	4	2	1	–	–	2	3	32	0,07
10.	Niedzica-Zamek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	Niedzica	15	1	51	–	7	2	3	3	2	–	1	3	–	6	100	0,05
12.	Trybsz	4	1	11	–	1	1	–	5	3	1	1	–	2	3	33	0,02
Suma		42	2	191	8	13	8	7	29	14	2	3	5	5	31	365	0,03

⁹² Tradycyjny spęd owiec, wznowiony w 2013 roku przez Stowarzyszenie Karpackie „Karpaty Naszym Domem”, przeprowadzany jest corocznie szlakiem górali wołoskich, z Bieszczad przez Rumunię, Ukrainę, Polskę, Słowację i Czechy. Jego uroczyste 3-dniowe rozpoczęcie połączone z licznymi atrakcjami i pokazami tematycznymi ma na celu zwrócenie uwagi na zanikające pasterstwo wędrowne, tzw. transhumancyjne. Spęd organizowany jest w ramach projektu „Szlak Kultury Wołoskiej”, finansowanego z Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Polska-Słowacja 2014–2020. Wspierany jest przez liczne stowarzyszenia i organizacje, w tym: Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego i Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego czy Stowarzyszenie ProCarpathia, <https://www.podkarpackie.pl/index.php/turystyka/projekty-pl-sk/szlak-woloski/5917-zapraszamy-na-redyki-karpacki-na-pasterskim-szlaku> (dostęp: 30.03.2020).

⁹³ M. Długosz, *Gospodarka*, [w:] U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa...*, dz. cyt., s. 57.

⁹⁴ K. Ceklarz, *Rzemiosło, przemysł i sztuka ludowa*, [w:] U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa...*, dz. cyt., s. 157.

Gmina Bukowina Tatrzańska																	
13.	Czarna Góra	26	2	14	11	9	2	3	4	3	1	–	–	1	11	88	0,05
14.	Jurgów	19	1	18	2	–	1	3	6	1	–	–	–	–	6	55	0,06
15.	Rzepiska	5	1	9	1	–	1	2	2	2	–	1	–	–	2	26	0,03
Suma		50	4	41	14	9	4	8	12	6	1	1	–	1	19	169	0,05
SUMA		68	7	332	27	25	17	17	53	23	14	6	9	6	69	682	–
% w skali obszaru		10	1	48	4	3,6	2,4	2,4	7,7	3,3	2	0,8	1,3	0,8	10	100	–

Zródło: Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej, <https://prod.ceidg.gov.pl> (dostęp: 30.03.2020)

3.2.3. Zaplecze usługowe

Pod względem wyposażenia w usługi, wskazanym w tabeli nr 5, wyróżniają się wsie Frydman, Niedzica oraz Łapsze Niżne. W pozostałych ośrodkach ich rozkład jest równomierny, z wyjątkiem mniej liczebnych, Falsztyna czy Niedzicy-Zamek, zależnych historycznie od sąsiednich Niedzicy oraz Frydmana. Ciekawymi przypadkami są wsie Czarna Góra i Rzepiska, w których usługi występują podwójnie, utrzymując historyczny podział stref osiedleńczych w obrębie jednej wsi.

Tab. 5. Zestawienie usług funkcjonujących na Zamagurzu

Lp.	Nazwa wsi	Edukacja			Sport		Zdro- wie	Bezpieczeństwo			Inne	Suma
		Przedszkola	Szkoły podstawowe	Szkoły ponadpodstawowe	Kluby sportowe	Ośrodki sportowe boiska	Ośrodki zdrowia	OSP	Policja	Ośrodki pomocowe	Poczta	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
Gmina Nowy Targ												
1.	Dursztyn	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
2.	Krempachy	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
3.	Nowa Biała	1	1	–	1	1	1	1	–	–	–	6
Suma		3	3	–	3	3	1	3	–	–	–	16
Gmina Łapsze Niżne												
4.	Falsztyn	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
5.	Frydman	1	1	–	1	1	1	1	–	–	1	7
6.	Kacwin	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
7.	Łapszanka	1	1	–	–	–	–	1	–	–	–	3
8.	Łapsze Niżne	1	1	–	1	1	1	1	1	1	1	9
9.	Łapsze Wyżne	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
10.	Niedzica-Zamek	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
11.	Niedzica	1	1	3	1	1	–	1	–	–	1	9
12.	Trybsz	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
Suma		7	7	3	6	6	2	9	1	1	3	45
Gmina Bukowina Tatrzańska												
13.	Czarna Góra	2	2	–	1	1	–	2	–	–	–	8
14.	Jurgów	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–	5
15.	Rzepiska	2	2	–	–	–	–	2	–	–	–	6
Suma		5	5	–	2	2	–	5	–	–	–	19

Zródło: Urzędy Gminne oraz źródła internetowe

Przedszkola i szkoły podstawowe znajdują się we wszystkich wsiach z wyjątkiem dwóch najmniejszych. W Czarnej Górze są po dwie placówki, zarówno szkolne, jak i przedszkolne. Dwie szkoły funkcjonowały do sierpnia 2020 roku również w Rzepiskach⁹⁵. Opieka przedszkolna odbywa się

⁹⁵ Szkoła podstawowa nr 2 w Rzepiskach została zlikwidowana decyzją Rady Gminy Bukowina Tatrzańska w lutym 2020 roku.

w placówkach samorządowych w Czarnej Górze, Jurgowie i Nowej Białej. Prywatne jednostki działają w Krempachach, Niedzicy i Dursztynie, gdzie dziećmi opiekuje się Zgromadzenie Sióstr Niepokalanego Poczęcia NMP. Centrum edukacji średniego szczebla jest Niedzica, gdzie funkcjonują trzy placówki, w tym branżowa szkoła I stopnia kształcąca w zawodach: kucharz, piekarz, elektryk, fryzjer, mechanik, murarz-tylnik i rolnik. Działają tu też dwa licea ogólnokształcące, w tym jedno dla dorosłych.

W większości wsi funkcjonują ludowe zespoły sportowe trenujące na trawiastych boiskach, poza zabudową wsi. Zapleczem dla gminy Bukowina Tatrzańska jest dodatkowo Gminne Centrum Rekreacji i Sportu w Białce Tatrzańskiej.

Ośrodki zdrowia znajdują się w Nowej Białej, Łapszach Niżnych oraz Frydmanie (filia Łapsz Niżnych). Mieszkańcy gminy Bukowina Tatrzańska leczą się w Bukowinie oraz Leśnicy-Groniu. Przy placówkach znajdują się apteki. Na terenie wszystkich wsi działają ponadto prywatne praktyki lekarskie.

Bezpieczeństwa ludności strzegą ochotnicze straże pożarne we wszystkich wsiach. Komisariat policji mieści się w Łapszach Niżnych, obejmując działaniem całą gminę. Teren Bukowiny podlega pod Komisariat w Zakopanem, natomiast wsie w gminie Nowy Targ obsługuje dzielnicowy z Komendy Powiatowej w Nowym Targu.

Ośrodki pomocy działają przy Urzędzie Gminy w Łapszach Niżnych oraz w Bukowinie Tatrzańskiej.

3.2.4. Kultura

Kultura polskiego Zamagurza jest mozaiką wpływów narodów i grup etnicznych zamieszkujących cały region. Dwie historycznie uwarunkowane strefy kulturowe podkreślają wpisane w teren powiązania komunikacyjne. Spiska kulturowo jest część północno-wschodnia, obejmująca powiązane z drogą Nowy Targ–Niedzica doliny zlewni Dunajca należące do gmin Łapsze Niżne i Nowy Targ w powiecie nowotarskim. Zachodni, bardziej górzysty obszar powiązany administracyjnie ze starostwem w Zakopanem, kształtuje natomiast kultura podhalańska, a mieszkańcy, szczególnie w Czarnej Górze i Jurgowie, określają siebie „góralami”. Przywiązanie strefowe wpływa na lokalne odmienności w żywej gwarze oraz kultywowanych obrzędach i formie stroju regionalnego, który występuje w odmianach kacwińskiej, trybskiej oraz jurgowskiej⁹⁶.

Przeważająca ludność polska posługuje się urzędowym językiem polskim. Większe grupy stanowią Słowacy w Krempachach oraz Nowej Białej i Romowie w Czarnej Górze i Trybszu. Znacznie mniej liczni są potomkowie Węgrów czy Niemców, spolonizowani w kolejnych pokoleniach.

Publiczne ośrodki kultury oraz organizacje pozarządowe skupione są głównie w większych ośrodkach (Tab. 6). Najlepiej wyposażone są Frydman i Niedzica oraz Krempachy i Czarna Góra, wyróżniające się na tle gminy większą liczbą ludności oraz rozwiniętą gospodarką. Dwie najmniejsze liczebnie wsie Falsztyn i Niedzica-Zamek, nieposiadające własnego zaplecza, obsługiwane są przez pobliskie Niedzicę oraz Frydman.

⁹⁶ J. Masłowiec, *Strój*, [w:] U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa...*, dz. cyt., s. 175.

Gminne Domy Kultury znajdują się w każdej z trzech gmin. Funkcjonujący we wsi Bukowina Tatrzańska „Dom Ludowy” zajmuje się m.in. prowadzeniem „Szkoły Ginących Zawodów”⁹⁷.

Ośrodki kultury słowackiej są we wsiach północnych. W Krempachach dom kultury prowadzi zajęcia w języku słowackim, natomiast w Nowej Białej od 2014 roku mieści się Centrum Kultury Słowackiej zarządzane przez Towarzystwo Słowaków w Polsce⁹⁸. W Trybszu znajduje się natomiast siedziba Okręgowego Stowarzyszenia Romów w Polsce⁹⁹, propagującego romską kulturę.

W większych wsiach gminy działają biblioteki jako filie ośrodków gminnych zlokalizowane przy szkołach (m.in. Czarna Góra) lub centrach usług publicznych (m.in. Frydman). Ośrodków tych nie mają mniejsze Łapszanka, Dursztyn czy Falsztyn.

W znaczącej większości wsi powstały z inicjatywy mieszkańców grupy krzewiące lokalną kulturę oraz koła gospodyń wiejskich i zespoły folklorystyczne przy szkołach i ośrodkach kultury. W Trybszu funkcjonuje również zespół promujący tradycyjną muzykę romską.

Lokalne Stowarzyszenia najmocniej działają w gminach Bukowina Tatrzańska oraz Łapsze Niżne. Ich celem jest szeroko rozumiane wspieranie inicjatyw kontynuujących rodzime tradycje. Funkcjonują one we wsiach Frydman („Frydmański Sypaniec”), Niedzica („ŚWIT” Stowarzyszenie Wsparcia Inicjatyw Turystycznych Regionu Jeziora Czorszyńskiego), Trybsz (SIL „Przełom”), Czarna Góra („Czarna Góra 24”) oraz w Jurgowie („Stara Fara”) i Rzepiskach („Bryjowianki”). W Łapszach Niżnych działają „Dzieci i Młodzież Spisza”, „Zdrowy Spisz” oraz „Związek Spisza i Orawy”. Mieszkańcy wsi na emigracji skupiają się w Stanach Zjednoczonych w „Kole nr 1 – Trybsz”, w Lockport w stanie Illinois, oraz „Kole nr 64 – Czarna Góra” w Chicago. Większość wsi oraz organizacji promuje się także w mediach społecznościowych oraz prowadzi portale internetowe. Szerszy obszar działań obejmują organizacje skupione w Nowym Targu oraz Łapszach Niżnych, mające na celu pielęgnowanie spuścizny historycznej ziemi spiskiej. Są to „Lokalna Grupa Działania Spisz-Podhale” z siedzibą w Nowym Targu¹⁰⁰ oraz „Związek Polskiego Spisza” z siedzibą w Łapszach Niżnych¹⁰¹.

Materialne dziedzictwo Zamagurza prezentowane jest w ośrodkach muzealnych w Zamku Dunajec w Niedzicy¹⁰² oraz Oddziałach Muzeum Tatrzańskiego w Czarnej Górze, gdzie mieści się „Zagroda Korkosów”, oraz w jurgowskiej „Zagrodzie Sołtysów”. Na Małopolskim Szlaku Architektury Drewnianej, oprócz opisanych zagród, znajdują się kościoły w Jurgowie i Trybszu, spichlerz i domy na Polanie Sosny w Niedzicy oraz zespół szałasów na Polanie Podkólne w Jurgowie¹⁰³.

⁹⁷ <http://domludowy.pl/dzialalnosc-bck/szkola-ginacych-zawodow> (dostęp: 30.03.2020).

⁹⁸ <http://www.tsp.org.pl> (dostęp: 30.03.2020).

⁹⁹ <http://www.stowarzyszenie.romowie.net> (dostęp: 30.03.2020).

¹⁰⁰ <http://www.spisz.org> (dostęp: 30.03.2020).

¹⁰¹ <http://polski-spisz.com/zps> (dostęp: 30.03.2020).

¹⁰² Zarządzane przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki z siedzibą w Warszawie.

¹⁰³ <http://www.drewniana.malopolska.pl/?page=objekty®ion=3> (dostęp: 10.09.2020).

Tab. 6. Zestawienie obiektów kultury na Zamagurzu

Lp.	Nazwa wsi	Ośrodki kultury	Ośrodki kultury słowackiej/romskiej	Biblioteki	Koła gospodyń wiejskich	Stowarzyszenia	Zespoły folklorystyczne ¹⁰⁴	Oddziały muzealne	Lokalne izby regionalne	Suma
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Gmina Nowy Targ										
1.	Dursztyn	–	–	–	1	–	2	–	–	3
2.	Krempachy	1	1	1	1	–	4	–	–	8
3.	Nowa Biała	–	1	1	1	–	2	–	1	6
Suma		1	2	2	3	–	8	–	1	17
Gmina Łapsze Niżne										
4.	Falsztyn	–	1	1	–	–	–	–	–	2
5.	Frydman	1	1	1	1	1	1	–	–	6
6.	Kacwin	–	–	1	1	–	2	–	–	4
7.	Łapszanka	–	–	–	1	–	1	–	–	3
8.	Łapsze Niżne	–	–	–	1	3	2	–	–	6
9.	Łapsze Wyżne	–	–	–	1	–	4	–	–	3
10.	Niedzica-Zamek	–	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	Niedzica	1	–	1	1	1	2	1	–	7
12.	Trybsz	–	1	–	1	2	1	–	–	6
Suma		2	3	4	7	7	14	1	–	37
Gmina Bukowina Tatrzańska										
13.	Czarna Góra	–	–	1	1	2	1	1	–	7
14.	Jurgów	–	–	1	1	1	2	1	–	6
15.	Rzepiska	–	–	–	1	1	2	–	–	4
Suma		–	–	2	3	4	5	2	–	16
Suma		2	5	8	13	11	20	3	1	66

Źródło: Portale gminne oraz inne źródła internetowe

3.2.5. Religia

Dominującą religią na Zamagurzu jest katolicyzm. W każdej wsi znajduje się co najmniej jeden kościół lub kaplica z prawem odprawiania nabożeństw, należące do Archidiecezji Krakowskiej. W Czarnej Górze oraz Rzepiskach są dwa obiekty. Językiem liturgicznym jest polski, natomiast w Krempachach oraz Nowej Białej msze odprawiane są także w języku słowackim. Miejscami aktywnego kultu są również liczne historyczne kaplice oraz kapliczki. Wszystkie wsie mają czynne cmentarze.

3.2.6. Obiekty i obszary kulturowe prawnie chronione

Zasady postępowania z obiektami uznanymi za zabytkowe na terenie Polski reguluje Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku, nowelizowana ostatnio w 2019 roku¹⁰⁵.

Zgodnie z jej zapisami formami ochrony zabytków są: „1) wpis do rejestru zabytków; (...) 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa; 2) uznanie za pomnik historii; 3) utworzenie parku kulturowego; 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji

¹⁰⁴ <https://www.etnozagroda.pl/gorale-spiscy/zespoły-regionalne> (dostęp: 30.03.2020).

¹⁰⁵ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568 z późn.zm.).

o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (...)”¹⁰⁶.

Rejestr zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych, znajdujących się na terenie województwa, prowadzi wojewódzki konserwator. Nieruchome obiekty wpisane są na mocy decyzji własnej urzędu, wniosek właściciela obiektu lub użytkownika wieczystego gruntu¹⁰⁷. Skreślenie z listy następuje na podstawie decyzji ministra kultury i dziedzictwa narodowego wobec zabytku, który uległ zniszczeniu „(...) w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej (...)”¹⁰⁸.

Utworzenie parku kulturowego należy do decyzji rady gminy, która „(...) po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”. Po określeniu nazwy parku kulturowego, jego granic, sposobu ochrony, a także zakazów i ograniczeń sporządzane są obowiązkowo dla obszaru: plan ochrony oraz miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego¹⁰⁹.

Wpis do ewidencji zabytków nadaje ochronę przez wskazanie cennych obiektów nieruchomych, znajdujących się na terenie gminy, i prowadzony jest formalnie przez wójta gminy w formie zbioru kart adresowych. W ewidencji ujęte są zabytki nieruchome: „1) (...) wpisane do rejestru; 2) (...) znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków; 3) (...) wyznaczone przez wójta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków”¹¹⁰. Ewidencja gminna zawiera się w wojewódzkiej, prowadzonej przez konserwatora wojewódzkiego, który przekazuje dane do systematyki krajowej. Lokalne wykazy mogą być weryfikowane okresowo w zakresie skreśleń i uzupełnień na wszystkich szczeblach.

Na terenie badanego obszaru znajdują się obiekty i obszary objęte ochroną, wpisane do ewidencji oraz rejestru zabytków. Nie ma pomników historii ani parków kulturowych. Zestawienie liczbowego rozmieszczenia ochrony (Tab. 7) zostało opracowane na podstawie kart zabytków z ewidencji gminnych i wojewódzkiej, znajdujących się w dokumentacji Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie i jego Delegatury w Nowym Targu oraz Rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego, dostępnego na oficjalnym portalu Urzędu¹¹¹, według stanu na czerwiec 2020 roku. Pełny spis obiektów i obszarów znajduje się w aneksie 3.

¹⁰⁶ Art. 7 Ustawy.

¹⁰⁷ Art. 9 Ustawy.

¹⁰⁸ Art. 13 Ustawy.

¹⁰⁹ Art. 16 Ustawy.

¹¹⁰ Art. 22 Ustawy.

¹¹¹ <https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/> (dostęp: 26.10.2020).

Zestawienie zabytków wskazuje na duże zróżnicowanie liczbowe, zarówno w skali poszczególnych wsi, jak i zbiorczo w konkretnych gminach. W największej obszarowo gminie Łapsze Niżne znajdują się 337 obiekty, co stanowi 65% całego obszaru Zamagurza. Wśród nich przeważają wpisy ewidencyjne, a jedynie 0,06% z nich znajduje się w rejestrze. Taki sam rozkład procentowy zachodzi w Bukowinie Tatrzańskiej, przy zasobach 74 obiektów. W gminie Nowy Targ na 105 zapisów jedynie cztery mają ochronę rejestrową, stanowiąc 0,03% ogółu.

W wykazie ogólnym przeważa tradycyjna zabudowa mieszkaniowa, której najwięcej przykładów zewidencjonowano w Nowej Białej, Frydmanie, Łapszach Niżnych i Niedzicy. Trzy wsie gminy Bukowina Tatrzańska mają w sumie 58 takich obiektów, z których trzy zagrody zostały ujęte w rejestrze zabytków jako reprezentanci form regionalnych. W gminie Łapsze Niżne znajdują się zabudowania podworskie, którym w Falsztynie i Niedzicy towarzyszą obiekty cmentarne (nagrobki oraz ogrodzenia). Stosunkowo równomiernie na obszarze występują zabytkowe kościoły i kapliczki, z których 20%, głównie w granicach gminy Łapsze Niżne, objętych jest opieką rejestrową.

Tab. 7. Zestawienie obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych na terenie Zamagurza

Lp.	Nazwa wsi	Liczba ob. w ewidencji zabytków								Liczba ob. w rejestrze zabytków							
		Zabudowa mieszkaniowa	Budynki gospodarcze	Kościóły i kapliczki	Cmentarze	Budynki usługowe	Budynki produkcyjne	Dwory i zamki	Razem w ewidencji	Zabudowa mieszkaniowa	Budynki gospodarcze	Kościóły i kapliczki	Cmentarze	Budynki usługowe	Dwory i zamki	Razem w rejestrze	Razem we wsi
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
Gmina Nowy Targ																	
1.	Dursztyn	6	–	7	1	–	–	–	14	–	–	–	–	–	–	–	14
2.	Krempachy	20	–	4	2	–	2	–	28	–	–	2	–	–	–	2	30
3.	Nowa Biała	46	1	9	2	1	–	–	59	–	–	2	–	–	–	2	61
Razem w gminie		72	1	20	5	1	2	–	101	–	–	4	–	–	–	4	105
Gmina Łapsze Niżne																	
4.	Falsztyn	21	6	–	4	–	–	4	35	–	–	–	–	–	1	1	36
5.	Frydman	46	5	9	–	2	2	2	66	–	–	1	–	–	2	3	69
6.	Kacwin	–	2	11	–	–	–	–	13	–	–	3	–	2	–	4	17
7.	Łapszanka	8	2	3	–	1	–	–	14	–	–	–	–	–	–	–	14
8.	Łapsze Niżne	41	5	6	–	2	1	–	55	–	–	1	–	–	–	1	56
9.	Łapsze Wyżne	29	1	7	–	1	–	–	38	–	–	2	–	–	–	2	40
10.	Niedzica-Zamek	5	–	1	4	–	–	4	14	–	–	–	1	–	4	5	19
11.	Niedzica	36	2	6	–	1	1	2	48	–	–	3	1	–	–	4	52
12.	Trybsz	27	1	4	–	–	–	–	32	–	–	1	–	–	–	1	33
Razem w gminie		213	24	47	8	7	4	12	315	–	–	11	2	2	7	22	337
Gmina Bukowina Tatrzańska																	
13.	Czarna Góra	10	–	2	–	–	–	–	12	1	–	–	–	–	–	1	13
14.	Jurgów	27	3	6	–	3	–	–	39	1	1	1	–	–	–	3	42
15.	Rzepiska	16	–	2	–	–	–	–	18	1	–	–	–	–	–	1	19
Razem w gminie		53	3	10	–	3	–	–	69	3	1	1	–	–	–	5	74
Razem w obszarze		338	28	77	13	11	6	12	485	3	1	16	2	2	7	31	516

Źródło: WUOZ oraz dokumenty gminne. Stan na 26.06.2020 r.

Obowiązująca w gminie Łapsze Niżne gminna ewidencja przyjęta została w 2007 roku – od tego czasu wykreślono z niej dwa budynki w Niedzicy i Frydmanie. W 2012 roku aktualizowano ewidencję Bukowiny Tatrzańskiej, wykreślając z niej wiele obiektów oraz wpisując kilka nowych. Największe zmiany zaszły we wsi Jurgów, gdzie usunięto ich aż 40 z 68, głównie mieszkaniowych i usługowych. Jednocześnie wpisano po jednym nowym obiekcie mieszkaniowym i usługowym oraz kapliczkę. Podobnej skali zmiany zaszły w Czarnej Górze i Rzepiskach, gdzie zredukowano listę zabudowy mieszkaniowej o średnio 20 budynków i dodano po dwie kapliczki. Wykreślenie z listy wynikało przede wszystkim ze złego stanu technicznego obiektów lub ze znaczących przekształceń formy, tracących cechy zabytkowe. W granicach gminy Nowy Targ aktualizacja została przeprowadzona na poziomie ewidencji wojewódzkiej w 2018 roku, dokonano wtedy licznych skreśleń i kilku nowych wpisów, głównie w zabudowie mieszkaniowej.

W celu ochrony zabytków, na podstawie ewidencji, opracowane są 4-letnie programy ochrony na szczeblu gminnym, powiatowym oraz wojewódzkim i krajowym. Mają one za zadanie, w szczególności: „1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych (...); 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony (...) krajobrazu kulturowego (...), łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej; 3) zahamowanie procesów degradacji (...) i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania; 4) wyeksponowanie (...) walorów krajobrazu kulturowego; 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność (...) dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami; 6) określenie warunków współpracy z właścicielami (...), eliminujących sytuacje konfliktowe (...); 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami (...). Z realizacji programów sporządzane są, co dwa lata, sprawozdania, które zbiorczo z poziomu województwa są przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków w celu wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowych programów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”¹¹².

Gminny program ochrony zabytków posiada od 2014 roku gmina Łapsze Niżne¹¹³ (por. Dz. III). Zawarta w nim polityka w założeniu jest zgodna z ustaleniami programu dla powiatu nowotarskiego, którym, w momencie przyjmowania opracowania, był przyjęty na lata 2009–2012¹¹⁴. Dla powiatu tatrzańskiego nie został opracowany zbiorczy program. Na szczeblu wojewódzkim podjęty został Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2018–2021¹¹⁵. Jego motto określa: „(...) Dziedzictwo – warto mieć korzenie. Dziedzictwo pojmujemy jako spuściznę, za którą jesteśmy odpowiedzialni, która kształtuje naszą tożsamość, odpowiada na pytanie, kim jesteśmy, jest wyrazem uznawanego przez nas systemu wartości i sposobem pojmowania rzeczywistości, dziedzictwo tworzy

¹¹² Art. 87 Ustawy.

¹¹³ Uchwała Nr XLIV-406/14 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 29 sierpnia 2014 r., <http://edziennik.malopolska.uw.gov.pl/> (dostęp: 12.09.2020).

¹¹⁴ Uchwała Nr 379/XLV/2010 Rady Powiatu Nowotarskiego z dnia 7 stycznia 2010 r.

¹¹⁵ Uchwała Nr VI/49/19 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 25 lutego 2019 r. w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2018–2021.

poczucie wspólnoty i pozwala podejmować nowe wyzwania. W oparciu o ewaluację poprzednich edycji programu i wnioski z diagnozy stanów zasobów dziedzictwa kulturowego sformułowano misję programu: «Pielęgnowanie i przywracanie wysokiej wartości wyjątkowych elementów krajobrazu kulturowego Małopolski wraz z kreowaniem poczucia istoty regionalnej tożsamości i wzmacnianiem obywatelskiej odpowiedzialności za kulturową spuściznę pokoleń oraz adekwatnym systemem ochrony i opieki nad dziedzictwem (...)»¹¹⁶.

Na poziomie gminy obowiązek wskazania zasad ochrony dziedzictwa kulturowego w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego nakładają komplementarnie zapisy ustaw dotyczących zabytków oraz planowania przestrzennego. Ustawa regulująca ochronę zabytków nakłada konieczność wskazania zasad ochrony wszystkich zabytków nieruchomych, w tym m.in.: wpisanych do rejestru oraz gminnej ewidencji zabytków. Ponadto: „W studium i planie (...) ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków (...)»¹¹⁷. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym¹¹⁸ wskazuje równolegle m.in. bezpośrednio konieczność uwzględnienia wymagań ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej¹¹⁹, a także uzyskanie uzgodnienia projektu mpzp i opinii studium od wojewódzkiego konserwatora zabytków¹²⁰. Formę i zakres zapisów reguluje m.in. Rozporządzenie w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego¹²¹.

Wobec działań na obiektach zapisy prawa ochrony zabytków wskazują, iż „zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania (...) 1) dokumentacji konserwatorskiej, określającej stan zachowania zabytku (...) możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku, jak również możliwości jego dostosowania dla osób ze szczególnymi potrzebami (...); 2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich (...), określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie; 3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości (...)»¹²². Pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków wymagają bezpośrednio działania wobec obiektów wpisanych do rejestru w zakresie robót konserwatorskich, restauratorskich lub

¹¹⁶ Tamże, s. 31.

¹¹⁷ Art. 19 Ustawy.

¹¹⁸ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

¹¹⁹ Art. 1, pkt 2, ust. 4 Ustawy.

¹²⁰ Art. 17, pkt 6b Ustawy.

¹²¹ §3, ust. 4 Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

¹²² Art. 25 Ustawy.

budowlanych¹²³. Czynności wobec obiektów ewidencyjnych regulują głównie zapisy prawa miejscowego. W zakresie sprawowania opieki nad zabytkami ustawa wskazuje ponadto, iż „(...) osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku (...) finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny (...) posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki (...)”¹²⁴.

3.2.7. Kompozycja przestrzenna zamagurskich wsi

Według klasyfikacji Andrzeja Soleckiego, opartej na pierwotnych cechach geometryczno-genetycznych¹²⁵, na terenie Zamagurza występuje pięć typów układów inicjalnych.

- **Typ pasmowo-koncentryczny.** Osią układu jest główna droga, poszerzająca się w centrum wsi w plac (nawsie), otoczony obustronnie zwartymi pasami zabudowy zagrodowej w zieleni. Drugą obwodnicę tworzą drogi gospodarcze, obiegające działki siedliskowe, obsługując areał pól oraz stodoły. Ich pierzeje podkreślają od zewnątrz zwartą strukturę wsi. Dominantą przestrzenną jest kościół definiujący w panoramie centrum wsi. W tej grupie znajdują się wsie typu niwowego, pochodzące z lokacji na prawie magdeburskim, położone na płaskowyżu w dolinie Dunajca, tj.: Frydman, Nowa Biała i Krempachy.
- **Typ ulicówki.** Jest to odmiana układu pasmowo-koncentrycznego dostosowana do uwarunkowań terenowych. Główna oś przechodziła często (ale nie zawsze) w plac, który był jednak mniej regularny w formie i ograniczony zazwyczaj jednostronnie zwartą pierzeją. Dominantą krajobrazową był również kościół. Ze względu na wpisanie w ukształtowanie terenu, rozwiązania przestrzenne są w tym przypadku mniej czytelne z poziomu lokalnego, a lepiej z sąsiednich wzniesień. Układ cechuje skupione wsie, położone na terenie podgórskim w dolinach rzecznych, takie jak Niedzica, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Trybsz, Kacwin oraz Jurgów i południowa część Czarnej Góry.
- **Typ przysiółka punktowego.** Charakteryzuje on układy o cechach typu ulicowego, niewykształconych w pełni z powodu ograniczeń terenowych i działania folwarku. Przykładami są położone na stokach dawne wsie służebne Dursztyn i Falsztyn. W tych niewielkich i rozciągniętych przestrzennie układach inicjalny plac nie posiadał cech regularnego wnętrza ani dominanty wysokościowej.
- **Typ łańcuchówki.** Układ tworzą rozmieszczone luźno, wzdłuż drogi, skupiska zabudowań działek siedliskowych, dopełnione przez zieleń. Tłem dla zabudowy są stoki doliny cieku będącego osią założenia. Brak jest wyróżnionego centrum oraz kulturowej dominanty wysokościowej. Wiele jest natomiast, wynikających z ukształtowania, lokalnych wnętrz kompozycyjnych, osi, ciągów i punktów widokowych. Takie cechy posiadają wsie ulokowane w wąskich dolinach rzecznych, bazujące na rozplanowaniu prawa wołoskiego, tj. Łapszanka i północna część Czarnej Góry.

¹²³ Art. 36 Ustawy.

¹²⁴ Art. 71 Ustawy.

¹²⁵ A. Solecki, *Pasmowo-zwarta struktura osiedli...*, dz. cyt., s. 87.

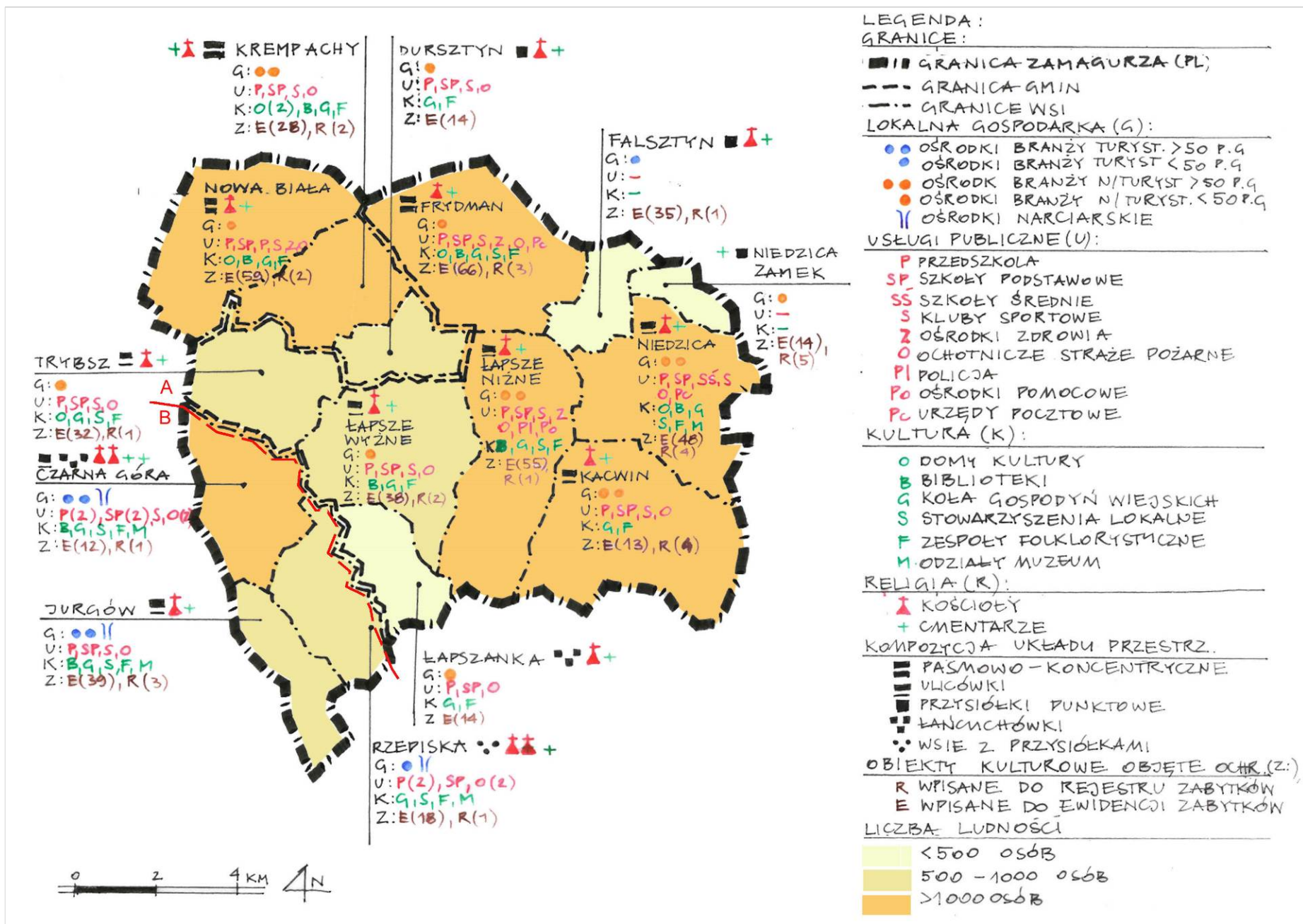
- **Typ wsi z przysiółkami.** Przykładem jest wieś Rzepiska, której układ składa się z przysiółków utworzonych z indywidualnych sadyb. Połączone są one wielodrożnie drogami biegnącymi dolinami potoków, których nazwy nawiązują do pierwszych osadników. Układ cechuje brak regularności oraz wyodrębnione centrum.

3.3. Podsumowanie. Identyfikacja obszarów problemowych

Tab. 8. Zestawienie cech charakterystycznych wsi Zamagurza

Lp.	Nazwa wsi		Charakterystyka krajobrazu		Zagospodarowanie i funkcjonowanie terenu						
		Powierzchnia (ha) (% terenu Zamagurza)	Ocena warunków dla rolnictwa	Liczba obiektów i obszarów przyrodniczych prawnie chronionych	Gęstość zaludnienia	Współczynnik liczby podmiotów gosp./mieszkańca	Liczba usług publicznych	Liczba obiektów kultury	Liczba kościołów katolickich	Liczba obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych	Typ kompozycji układu wsi
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Gmina Nowy Targ											
1.	Dursztyn	571,93 (3,1%)	średnia	2	97,0	0,03	5	3	1	18	Przysiółek punktowy
2.	Krempachy	1014,79 (5,4%)	średnia	1	136,2	0,05	5	6	1	48	Pasmowo-koncentryczne
3.	Nowa Biała	1735,71 (9,3%)	średnia	2	87,3	0,04	6	6	1	60	Pasmowo-koncentryczne
Gmina Łapsze Niżne											
4.	Falsztyn	517,00 (2,7%)	średnia	–	59,7	0,05	1	2	1	35	Przysiółek punktowy
5.	Frydman	2003,19 (10%)	średnia	–	85,3	0,02	7	6	1	50	Pasmowo-koncentryczne
6.	Kacwin	2257,45 (12%)	średnia	1	56,9	0,04	5	4	1	10	Ulicówka
7.	Łapszanka	1709,10 (4,2%)	niska	–	57,5	0,009	3	3	1	14	Łańcuchówka
8.	Łapsze Niżne	1221,06 (10,6%)	średnia	2	78,5	0,9	9	6	1	54	Ulicówka
9.	Łapsze Wyżne	792,63 (9,1%)	średnia	–	56,8	0,7	5	3	1	38	Ulicówka
10.	Niedzica-Zamek	366,53 (1,9%)	średnia	–	74,8	–	1	–	–	11	Ulicówka
11.	Niedzica	1745,7 (9,3%)	średnia	2	106,8	0,05	9	7	1	50	Ulicówka
12.	Trybsz	1998,3	średnia	1	67,3	0,02	5	6	1	33	Ulicówka
Gmina Bukowina Tatrzańska											
13.	Czarna Góra	1095,30 (5,8%)	niska	1	160,6	0,05	8	7	2	25	Łańcuchówka/ ulicówka
14.	Jurgów	768,20 (4,1%)	niska	1	123,1	0,06	5	6	1	95	pasmo- koncentryczne
15.	Rzepiska	916,50 (4,9%)	niska	–	83,5	0,03	6	4	2	35	Wieś z przysiółkami

Źródło: badania własne autorki na podstawie źródeł wskazanych w tekście

Ryc. 5. Zagospodarowanie oraz funkcjonowanie obszaru polskiej części Zamagurza.
Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz materiałów źródłowych wskazanych w tekście

Polską część Zamagurza cechuje zróżnicowanie form i zasad funkcjonowania wsi, powiązane z uwarunkowaniami kulturowymi i naturalnymi, wyodrębniające dwie strefy funkcjonalno-przestrzenne (Ryc. 5):

- Strefa A, pogórska, „spiska”, o charakterze gospodarczo-turystycznym, obejmuje północno-wschodnią część obszaru w granicach wsi gmin Łapsze Niżne oraz Nowy Targ;
- Strefa B, górską, „podhalańską”, o charakterze turystyczno-krajobrazowym, obejmuje obszar południowo-zachodni w granicach trzech wsi gminy Bukowina Tatrzańska: Jurgów, Czarna Góra i Rzepiska.

3.3.1. Strefa A

- **Historia osadnictwa.** Obszar zasiedlony od XIII wieku, początkowo na szlaku prowadzącym doliną Dunajca, wsiami lokowanymi na prawie magdeburskim, bazującymi na rozplanowaniu niwowym. Kolejno na mniejszych szlakach powstały łańcuchowa Łapszanka oraz służebne wsie Dursztyn, Falsztyn i Niedzica-Zamek. Dalsze przekształcenia zachodziły pod wpływem działań typowych dla nizinnych układów, poddanych historycznie głównie wpływom węgierskim i austro-węgierskim.
- **Charakterystyka krajobrazu** (Tab. 8, kol. 4-5). Szerokie doliny rzeczne i podgórskie budują krajobraz częściowo zalesiony. Atrakcyjne zróżnicowanie zachowanych form ukształtowało stosunkowo dużą liczbę wartościowych obiektów i obszarów przyrodniczych objętych prawną ochroną. Lokalne warunki glebowe oraz klimatyczne, umiarkowanie do rozwoju rolnictwa, są stosunkowo najlepsze w skali całego obszaru.
- **Zagospodarowanie i funkcjonowanie obszaru** (Tab. 8, kol. 6-12). Zwarte układy zabudowy, o czytelnych cechach historycznych, skupione są na stosunkowo dużych terenach administracyjnych, których granice wyznaczają głównie pasma wzniesień oraz drogi. Liczebnie wsie, ze względu na duże powierzchnie terenu, posiadają średnie, w skali Zamagurza, wskaźniki gęstości zaludnienia (kol. 6). Ośrodki są stosunkowo dobrze rozwinięte gospodarczo w kierunku branży budowlanej, handlu i usług oraz turystyki, na rzecz których osłabło pierwotne rolnictwo (kol. 7).

Dobry jest poziom zaplecza usługowego mieszkańców. Najlepiej wyposażone są najliczniejsze liczebnie Łapsze Niżne, będące siedzibą władz gminnych, Niedzica oraz Nowa Biała. Najgorzej natomiast sytuacja wygląda w Łapszance i Falsztynie (kol. 8-10).

Duża liczba atrakcji turystycznych znajduje się w Niedzicy, Falsztynie oraz Frydmanie i Kacwinie w postaci zasobów krajobrazowych (w tym Zbiornik Czorsztyński) oraz dziedzictwa materialnego. Obejmuje ono stosunkowo dużą liczbę obiektów zabytkowych o różnorodnych funkcjach pozamieszkalnych (usługowych, produkcyjnych oraz budynki dworskie), w tym wpisanych do rejestru zabytków. Najwięcej znajduje się ich w Niedzicy i Frydmanie (kol. 9).

Kompozycyjnie w większości miejscowości przeważają układy ulicowe oraz pasmowo-koncentryczne, lokowane na prawie magdeburskim. Inną organizację (łańcuchową) ma Łapszanka, natomiast Falsztyn i Dursztyn są przysiółkowe (kol. 12).

3.3.2. Strefa B

- **Historia osadnictwa.** Obszar zaludniony był formalnie od XV wieku. Łanowe układy zarębne powstawały dzięki osadnikom wołoskim, którzy przenosząc kulturę pasterską przez obszar Karpat, wprowadzili ją na ziemie całego południowego Spisza i sąsiedniego Podhala.
- **Charakterystyka krajobrazu** (Tab. 8, kol. 4-5). Górzysty teren cechuje duże zalesienie oraz bogata sieć wodna zlewni Dunajca. Ukształtowanie oraz klimat, przy słabej przydatności nisko zalegających gleb, ograniczają rolnictwo, stwarzając dobre warunki dla turystyki zimowej oraz letniej. Duże tereny łąk na zboczach dają natomiast warunki chowu zwierząt, głównie owiec i krów.
- **Zagospodarowanie oraz funkcjonowanie obszaru** (Tab. 8, kol. 6-12). Granice i rozplanowanie układów są ściśle powiązane z przebiegiem wzniesień kształtujących doliny lokalnych cieków. Pod względem powierzchni wsie podobne są do mniejszych ośrodków części północnej, będąc od nich intensywniej zaludnione. Górzyste tereny Czarnej Góry i Jurgowa, choć trudniejsze dla osadnictwa, są jednymi z lepiej rozwijających się przestrzennie i gospodarczo, o czym świadczą ich wysokie wskaźniki zaludnienia na tle regionu, podobne dla sąsiednich Bukowiny Tatrzańskiej czy Białki Tatrzańskiej (kol. 6).

Wsie o genezie gospodarki pasterskiej rozwijają się intensywnie turystycznie, wykorzystując potencjał krajobrazowy i kulturowy oraz powiązania regionalne (kol. 7). Mają one największą w skali obszaru liczbę miejsc noclegowych oraz duże ośrodki narciarskie współpracujące z podobnymi wsiami podhalańskimi – Bukowiną, Białką Tatrzańską i Zdziarem.

Lokalne zaplecze usługowe i kulturalne jest słabe na tle całego obszaru pod względem liczby obiektów. Dobrze natomiast rozwinięta jest strefa kulturowa, bazująca na połączeniu z sąsiednim Podhalem przez wspólne cechy architektury, języka i obrzędowości czy stroju wywodzącego się z ubiorów pasterskich (kol. 8-10).

Ośrodki wyróżniają się pod względem liczby obiektów zabytkowych tworzących lokalne panoramy kulturowe przepełnione zabudową zagrodową na tle atrakcyjnego krajobrazu tatrzańskiego. W Jurgowie i Czarnej Górze historyczne zagrody są oddziałami Muzeum Tatrzańskiego. Liczba zachowanych obiektów świadczy o trwaniu w lokalnej świadomości tradycji pastersko-rolnych (kol. 11).

Kompozycyjnie wsie tworzą zróżnicowane układy. Charakterystyczną dla terenów górzystych łańcuchówką jest północna część Czarnej Góry, skupiona w dolinie potoku. Podobnie kształtują się sąsiednie Białka Tatrzańska oraz Bukowina Tatrzańska oraz m.in. słowackie Osturnia i Zdziar. Rozproszone Rzepiska mają układ przysiółkowy, natomiast zwarta wzdłuż drogi zabudowa Jurgowa i południowej części Czarnej Góry to typ ulicówki (kol. 12).

4. Rozwój strategiczny

Zasady funkcjonowania strategii rozwoju reguluje Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju¹²⁶. Według jej zapisów „(...) na władzach samorządowych spoczywa obowiązek tworzenia i realizacji strategii rozwoju, która obejmując wszystkie ważne elementy życia lokalnej społeczności, koncentrować się będzie na kształtowaniu szeroko rozumianej świadomości obywatelskiej i kulturowej, nowoczesnym rozwoju gospodarczym, a także zrównoważonym gospodarowaniu środowiskiem i przestrzenią (...)”¹²⁷. W założeniu rolą jednego z podstawowych opracowań rozwojowych samorządu gminny jest „(...) określenie obszarów, celów i kierunków interwencji polityki rozwoju społeczno-gospodarczego, prowadzonej w przestrzeni gminy. Jest (ona) narzędziem wspierania pozytywnych przemian wewnątrzgminnych, wykorzystywania szans rozwojowych i niwelowania barier pojawiających się w otoczeniu (...)”¹²⁸. Ważnym aspektem jest opracowywanie dokumentów strategicznych w interdyscyplinarnym panelu ekspertów, łączącym spojrzenia lokalnych władz oraz środowiska inwestorów i mieszkańców.

Struktura dokumentu w założeniu zawiera stałe elementy, takie jak wizja, misja i analiza SWOT, która identyfikuje silne strony (S – strenghts), słabe strony (W – weaknesses), szanse (O – opportunities) oraz zagrożenia (T – threats). Silne i słabe strony są uznawane za czynniki rozwoju wewnętrznego, na które społeczność lokalna ma wpływ, natomiast szanse i zagrożenia to czynniki zewnętrzne, z bliższego i dalszego otoczenia jednostki.

Dokumenty strategiczne opracowywane są na poziomach od gminnego przez powiatowy i wojewódzki do krajowego. Dla sprawnej realizacji zapisów powinny być one wzajemnie zgodne i implementarne.

4.1. Strategia rozwoju województwa małopolskiego

Obecnie funkcjonuje przyjęta w grudniu 2020 roku Strategia Rozwoju Województwa „Małopolska 2030”¹²⁹, w której wizję określono następująco: „Małopolska [stanie się] regionem równych szans i wszechstronnego rozwoju Małopolan, nowoczesnej gospodarki, odpowiedzialnie podchodzącym do zasobów środowiska naturalnego, silnym aktywnością swych mieszkańców, czerpiącym z dziedzictwa przeszłości, zachowującym swoją tożsamość i aktywnie działającym na rzecz integracji europejskiej”¹³⁰.

W dziale poświęconym kulturze i dziedzictwu zapisano, że „bardzo ważnym zasobem dziedzictwa Małopolski jest tradycja, żywe niematerialne przejawy kultury, odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Wymagają one ochrony i opieki, szczególnie

¹²⁶ Dz.U. z 2006 r. nr 227 poz. 1658.

¹²⁷ Uchwała Nr X/85/2015 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 24 listopada 2015 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Gminy Nowy Targ na lata 2015–2022, s. 7.

¹²⁸ Tamże, s. 10.

¹²⁹ Uchwała Nr XXXI/422/20 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie przyjęcia aktualizacji Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2011–2020 pn. Strategia Rozwoju Województwa „Małopolska 2030”, <https://www.malopolska.pl/strategia-2030> (dostęp: 20.01.2021).

¹³⁰ Tamże, cz. II, s. 4.

poprzez wsparcie folkloru, tradycji i sztuki ludowej. Istotne jest zachowanie i budowa tożsamości Małopolan w oparciu o tradycję i duchowość miejsca, z jednoczesnym wykorzystaniem potencjału innowacji. Kultura dialogu z mieszkańcami, dostrzeganie ich potrzeb i wspieranie wspólnych działań, w tym o charakterze lokalnym, pomogą w utrzymaniu dobrego wizerunku Małopolski jako regionu silnego dziedzictwem kulturowym, z mieszkańcami świadomymi jego wartości i śmiało spoglądającymi w przyszłość¹³¹. W zakresie kultury i dziedzictwa głównymi kierunkami działań są: „5.1. Ochrona, promocja i rozwój dziedzictwa kulturowego (...), 5.2. Wzmocnienie edukacji kulturalnej (...), 5.3. Zmiana jakości usług i dostosowanie oferty kultury do zmieniających się potrzeb odbiorców (...), 5.4 Zachowanie i budowa tożsamości mieszkańców w oparciu o potencjał innowacyjny i tradycję (...), 5.5. Wzmocnienie obecności kultury w sieci (...)”¹³².

Do końca 2020 roku funkcjonowała Strategia Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2011–2020 „Małopolska 2020”¹³³, której wizja mówi: „Chcemy, aby Małopolska była atrakcyjnym miejscem życia, pracy i spędzania czasu wolnego, europejskim regionem wiedzy i aktywności, silnym wartościami uniwersalnymi, tożsamością i aspiracjami swoich mieszkańców, świadomie czerpiącym z dziedzictwa i przestrzeni regionalnej, tworzącym szanse na rozwój ludzi i nowoczesnej gospodarki (...)”¹³⁴.

W Obszarze 2., pt. „Dziedzictwo i przemysły czasu wolnego”, założonym celem jest „wysoka atrakcyjność Małopolski w obszarze przemysłów czasu wolnego dzięki wykorzystaniu potencjału dziedzictwa regionalnego i kultury”. Określając zasady postępowania, przyjęto, że: „Rezultatem zaplanowanych oraz realizowanych działań powinno być przejście od pasywnej i biernej ochrony, polegającej głównie na działaniach konserwatorskich, do efektywnego i racjonalnego zarządzania kulturą, zasobami dziedzictwa kulturowego oraz przyrodniczego. Konieczne jest zatem podejmowanie przedsięwzięć, których głównym celem będzie nie tylko kompleksowa ochrona i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego, ale również generowanie impulsów do dalszego ich rozwoju. Tak rozumiane działania powinny stanowić podstawę nowoczesnego modelu zarządzania kulturą, który umożliwi pełne wykorzystanie walorów przyrodniczych i kulturowych Małopolski. W tym celu niezbędne jest wdrożenie mechanizmów włączających dziedzictwo kulturowe w obieg gospodarczy przy zachowaniu priorytetowej roli dziedzictwa regionalnego. Ponadto należy dążyć, przy jednoczesnym eksponowaniu ich autentyzmu, do nadania zabytkom nowych funkcji poprzez określenie i upowszechnienie nowoczesnego modelu «użytkowania zabytków». Model taki będzie łączył ich ochronę, zwiększenie dostępności, poszukiwanie nowych form opieki nad zabytkami, ale również tworzył sprzyjające warunki dla rozwoju sektora przemysłów czasu wolnego”¹³⁵.

¹³¹ Tamże, cz. II, s. 17.

¹³² Tamże, s. 17-18.

¹³³ Załącznik nr 1 do Uchwały Nr XII/183/11 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 września 2011 r.

¹³⁴ Tamże, s. 79.

¹³⁵ Tamże, s. 95-96.

W punkcie dotyczącym zrównoważonego rozwoju infrastruktury oraz komercjalizacji usług czasu wolnego jako kluczowe wskazano „działania związane z rozwojem kierunków turystyki, wyznaczających przewagę konkurencyjną Małopolski (...)”¹³⁶.

W odniesieniu do obszarów wiejskich zapisano w Obszarze 5. „Rozwój miast i terenów wiejskich” następujące strategie postępowania: „Polityka wspierania rozwoju obszarów wiejskich opierać będzie się na efektywnym i racjonalnym wykorzystywaniu ich potencjału rozwojowego, który wynika z unikalnych cech Małopolski. Oznacza to potrzebę waloryzacji przestrzeni rolniczej celem różnicowania wsparcia. Zachowując funkcjonalne zróżnicowanie obszarów wiejskich w regionie – na terenach o wysokim potencjale produkcyjnym, wspierane będą działania służące poprawie warunków dla konkurencyjności rolnictwa, opartego na produkcji ekologicznej oraz wytwarzaniu, dystrybucji i promocji markowej żywności regionalnej. Działania podejmowane w procesie przekształceń małopolskiej wsi prowadzić powinny do utrzymania potencjału demograficznego obszarów wiejskich w Małopolsce, dzięki ich wysokim walorom naturalnym oraz związanej z tym atrakcyjności rezydencjonalnej i turystycznej. Realizowane działania uwzględniać będą ochronę bogatych tradycji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz zachowanie unikalnych cech i zasobów – co stanowi również warunek dla działalności okołorolniczej. O powodzeniu interwencji służącej efektywnemu i pełnemu wykorzystaniu potencjału gospodarczego i rezydencjonalnego obszarów wiejskich decydować będzie również wdrożenie mechanizmów wsparcia dla działalności pozarolniczej, lepszy dostęp do usług świadczonych zarówno przez podmioty publiczne, jak i prywatne”¹³⁷.

4.2. Strategie powiatowe

W powiecie tatrzańskim w 2012 roku przyjęto „Strategię Rozwoju Powiatu Tatrzańskiego na lata 2012–2020”¹³⁸ określającą wizję rozwoju Kurortu Tatrzańskiego, która nadaje kierunek polityce rozwoju, realizowanej przez samorząd powiatowy: „Kurort Tatrzański – skarbnica tradycji i kultury podhalańskiej oraz unikalnej przyrody tatrzańskiej; otwarty na świat nowoczesny kurort, centrum turystyki górskiej i zdrowotnej, sportu i wypoczynku; Powiat gościnny i gospodarny, dbający o godne życie swoich mieszkańców”¹³⁹.

W powiecie nowotarskim przyjęto w 2014 roku „Strategię Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Powiatu Nowotarskiego 2015–2022”¹⁴⁰, w której jako główne kierunki działań określono dążenie do powiatu: sprawnie zarządzanego, przedsiębiorczego i innowacyjnego, atrakcyjnego turystycznie, ekologicznego i zapewniającego mieszkańcom wysoką jakość życia¹⁴¹.

¹³⁶ Tamże, s. 97.

¹³⁷ Tamże, s. 122.

¹³⁸ Uchwała Nr XX/157/12 Rady Powiatu Tatrzańskiego z dnia 27 grudnia 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Powiatu Tatrzańskiego na lata 2012–2020.

¹³⁹ Tamże, s. 1.

¹⁴⁰ Uchwała Nr 339/XLVI/2014 Rady Powiatu Nowotarskiego z dnia 30 października 2014 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Powiatu Nowotarskiego na lata 2014–2022.

¹⁴¹ Tamże, s. 85.

4.3. Strategie gminne

Opracowania strategiczne posiadają wszystkie zamagurskie gminy. Gmina Łapsze Niżne przyjęła 6-letni plan w 2014 roku¹⁴², natomiast w 2015 roku zostały uchwalone opracowania gmin Nowy Targ na 7 lat¹⁴³ oraz Bukowiny Tatrzańskiej w ujęciu 5-letnim¹⁴⁴.

4.3.1. Wizje i misje strategii gminnych

- **Gmina Bukowina Tatrzańska**

Wizja „Bukowina Tatrzańska 2020” określa: „W 2020 roku Gmina Bukowina Tatrzańska stanowi rozpoznawalny w skali ponadregionalnej ośrodek spędzania czasu wolnego, budujący swoją ofertę turystyczną z wykorzystaniem lokalnych zasobów kultury oraz krajobrazu kulturowego i przyrodniczego. Przemysły czasu wolnego stanowią istotną część gospodarki lokalnej, kreując dodatkowe korzyści społeczne i ekonomiczne, w tym powodując rosnące dochody w sferze usług i produkcji oraz generując dodatkowe zatrudnienie. Zrównoważony rozwój turystyczny Gminy Bukowina Tatrzańska oddziałuje pozytywnie na poziom atrakcyjności osadniczej gminy i wpływa na stały wzrost jakości życia mieszkańców, stwarza optymalne warunki zarówno do prowadzenia działalności gospodarczej, jak i realizacji indywidualnych oraz zbiorowych celów w pozostałych sferach życia. Działania rozwojowe gminy realizowane są w partnerstwie terytorialnym (międzysamorządowym i międzysektorowym), co wpływa na rosnącą konkurencyjność gminy oraz umacnianie jej marki i wizerunku jako atrakcyjnej i unikatowej przestrzeni dla życia, pracy i wypoczynku”¹⁴⁵.

Misja mówi natomiast: „Współpraca terytorialna – międzysamorządowa i międzysektorowa, ukierunkowana na kreowanie zrównoważonego i trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłów czasu wolnego, dzięki wykorzystaniu lokalnych zasobów kultury oraz krajobrazu kulturowego i przyrodniczego”¹⁴⁶.

- **Gmina Nowy Targ**

Wizja rozwojowa opisana jest następująco: „Gmina Nowy Targ w roku 2022 jest miejscem o rozwiniętej gospodarce oraz turystyce opartej o lokalne zasoby i tradycje, stwarzającym atrakcyjne warunki życia i pracy dla mieszkańców, otwartym dla gości i budującym swoją przyszłość na fundamencie wielowiekowego dziedzictwa”¹⁴⁷.

Misja zakłada, że „(...) poprzez wdrażanie szeregu działań zdefiniowanych w dokumencie strategicznym winno być tworzenie warunków do wykorzystania potencjału swojego położenia jako bramy do Tatr, Gorców i Pienin, rozwijanie w sposób zrównoważony swoich funkcji gospodarczych, rezydencjonalnych, turystyczno-rekreacyjnych, z wykorzystaniem potencjału lokalnej społeczności,

¹⁴² Uchwała Nr XXXIX-355/14 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 6 marca 2014 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Łapsze Niżne na lata 2014–2020.

¹⁴³ Uchwała Nr X/85/2015 Rady Gminy Nowy Targ ..., dz. cyt.

¹⁴⁴ Uchwała Rady Gminy Bukowina Tatrzańska Nr XVI/145/2015 z dnia 18 grudnia 2015 roku w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Gminy Bukowina Tatrzańska na lata 2015–2020.

¹⁴⁵ Tamże, s. 27.

¹⁴⁶ Tamże, s. 28.

¹⁴⁷ Uchwała Nr X/85/2015 Rady Gminy Nowy Targ..., dz. cyt., s. 100.

łącząc to co najlepsze z nowoczesności i tradycji, a także wykorzystując potencjał nowotarskiego ośrodka miejskiego do synergicznego rozwijania szeregu funkcji komunikacyjno-logistycznych, handlowo-usługowych, edukacyjno-sportowych i kulturalnych na nowotarskim obszarze funkcjonalnym”¹⁴⁸.

• Gmina Łapsze Niżne

Misja jest: „(...) rozwój turystyki, bazy kulturalnej i sportowej, maksymalne zwiększenie wykorzystania energii odnawialnej oraz odnowa i ochrona dziedzictwa kulturowego gminy, aby polepszyć standard życia mieszkańców, zwiększyć ruch turystyczny i utrzymać czyste środowisko naturalne”¹⁴⁹.

Wizja, opracowana na podstawie wyobrażenia mieszkańców, określa miejsce „(...) piękne, bezpieczne, czyste i zadbane przyjazne turystom i mieszkańcom. (...) bogate w walory przyrodnicze, kulturowe, bogate w tradycje i dbające o edukację i tożsamość regionu. (...) dobrze promowane i integrujące lokalne środowisko. (...) promujące postawy proekologiczne, pozyskujące energię z baterii słonecznych, fotowoltaika i ogrzewane biomasą. (...) przyjazne środowisku i przyciągające coraz większe ilości turystów”¹⁵⁰.

4.3.2. Analiza SWOT

Tab. 9. Zbiorcze zestawienie mocnych i słabych strony gmin Zamagurza według zapisów strategii gminnych

MOCNE STRONY	
Obszar I. Położenie i dostępność komunikacyjna	
• Położenie transgraniczne, • Dobra dostępność komunikacyjna (droga krajowa, drogi wojewódzkie).	
Obszar II. Środowisko i ekologia	
• Zasoby krajobrazowe i przyrodnicze (m.in. pasma górskie, wody, lasy), w tym obszary chronione, • Stosunkowo dobrze rozwinięte zaplecze infrastruktury technicznej, • Brak uciążliwego przemysłu, • Ekstensywne rolnictwo oparte na tradycjach lokalnych.	
Obszar III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego¹⁵¹	
• Położenie w atrakcyjnym krajobrazie, • Dostępność komunikacyjna, • Bogactwo kulturowe w materialnym i niematerialnym dziedzictwie, • Sieć szlaków i ścieżek turystycznych, • Rozbudowana baza noclegowa i usługi gastronomiczne, • Przedsiębiorczość i otwartość mieszkańców.	
Obszar IV. Sfera społeczna	
• Dobra baza lokalowa dla edukacji oraz rekreacji i sportu, • Dobra współpraca na poziomie samorządu oraz transgraniczna, • Zachowane, kultywowane i rozwijane tradycje w lokalnych organizacjach i placówkach kultury, • Dostępność podstawowej opieki zdrowotnej i opieki rehabilitacyjnej.	

¹⁴⁸ Tamże, s. 100.

¹⁴⁹ Uchwała Nr XXXIX-355/14 Rady Gminy Łapsze Niżne..., dz. cyt., s. 62.

¹⁵⁰ Tamże, s. 62.

¹⁵¹ „Przemysł czasu wolnego (leisure industry): wielodyscyplinarna gałąź gospodarki związana z odpoczynkiem i spędzaniem czasu wolnego przez osoby indywidualne oraz wykonywaniem pracy poza obowiązkami służbowymi i pracą zawodową. Odbiorcą produktów przemysłu czasu wolnego jest tzw. leisure class czyli generacja czasu wolnego, której fenomen rynkowy polega na reprezentacji wszystkich cykli wiekowych. Również z tego względu produkt i rynek czasu wolnego to pojęcia o szerszym znaczeniu aniżeli produkt i rynek turystyczny”, Uchwała Nr X/85/2015 Rady Gminy Nowy Targ..., dz. cyt., s. 81. Za: <http://www.malopolskie.pl/PromocjaRegionu/Informacje/?id=798> (dostęp: 15.03.2020). Także w: A. Kaleta, *Hotelarstwo Spa i Wellness jako rozwojowy produkt przemysłu czasu wolnego – wybrane aspekty*, „Zarządzanie i Finanse” 2012, r. 10, nr 1, cz. 2, s. 361.

SLABE STRONY
Obszar problemowy I. Położenie i dostępność komunikacyjna
Niezadowalający stan techniczny sieci drogowej oraz jej wyposażenia.
Obszar problemowy II. Środowisko i ekologia
• Niewystarczająco rozwinięte sieci infrastrukturalne, • Brak świadomości ekologicznej mieszkańców, • Zanieczyszczenie środowiska, • Rozproszenie zabudowy.
Obszar problemowy III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego
• Niewystarczające zaplecze turystyczno-rekreacyjne, • Brak społecznego zaangażowania we wspólne inwestycje i wydarzenia na szczeblu regionalnym, • Słabe wykorzystanie miejsc lokalnej tożsamości – brak promocji, • Niewystarczająca ilość miejsc pracy, • Ograniczenia w obrębie obszarów chronionych.
Obszar problemowy IV. Sfera społeczna
• Ubóstwo i bezrobocie, • Starzenie się społeczeństwa i niż demograficzny, • Brak świadomości lokalnego dziedzictwa i chęci jego kontynuacji, • Braki w zakresie infrastruktury rekreacyjnej i sportowej, • Braki w zakresie infrastruktury edukacji kulturalnej, • Brak mieszkań socjalnych.

Tab. 10. Zestawienie zagrożeń i szans rozwoju gmin Zamagurza według zapisów strategii gminnych

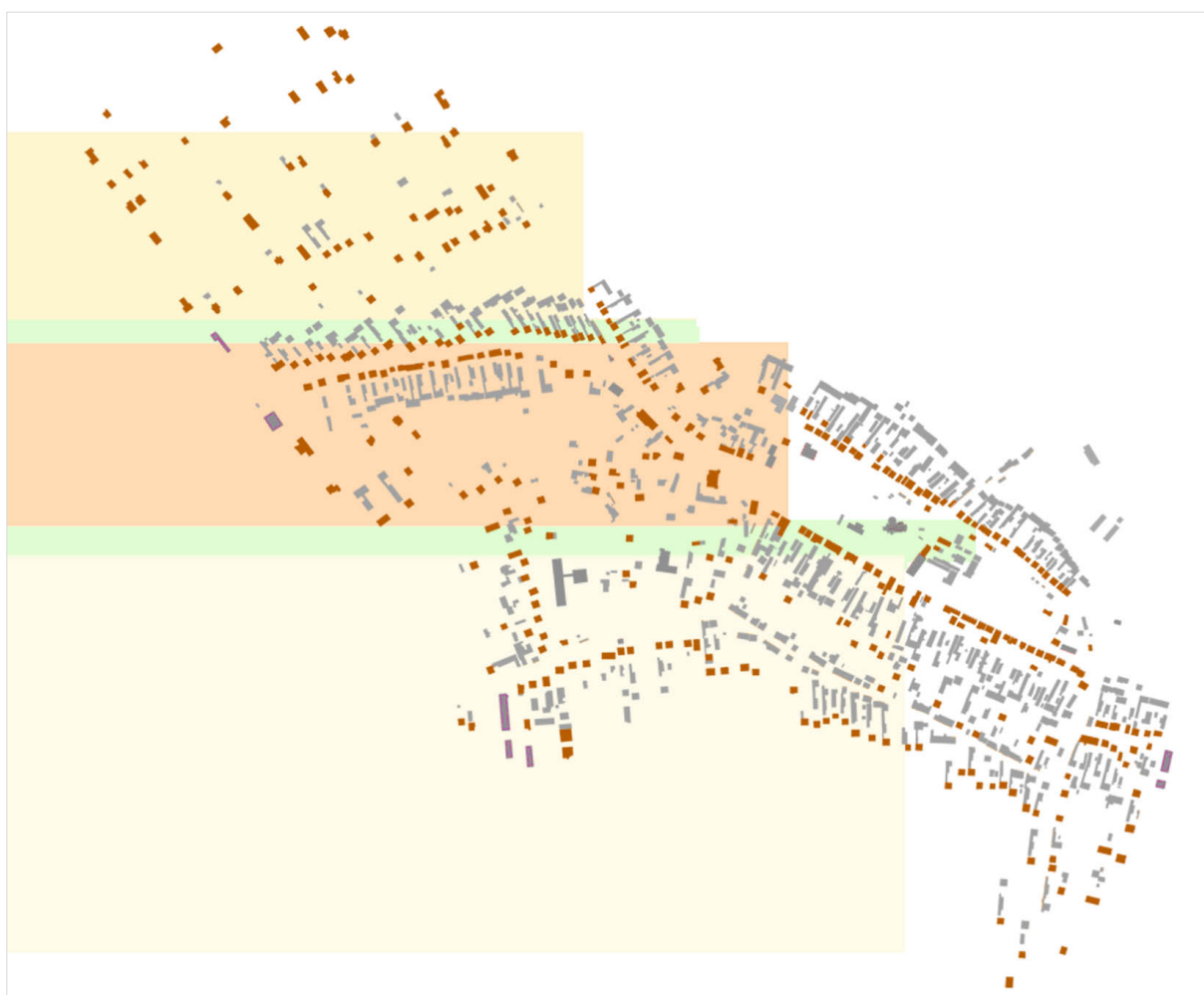
ZAGROŻENIA
• Biurokracja i niestabilność polityki państwa, • Restrykcyjna polityka w zakresie obszarów chronionych, • Niekorzystne trendy demograficzne w skali całego kraju – starzenie się społeczeństwa i migracja osób młodych, • Bezrobocie, • Pogłębiające się dysproporcje lokalne pomiędzy ośrodkami wiejskimi oraz dominacja ośrodków miejskich.
SZANSE
• Położenie transgraniczne, • Dostępność zasobów przyrodniczo-kulturowych, • Rozwijające się ponadlokalne zainteresowanie Małopolską, regionalizmem, turystyką i zdrowym stylem życia, • Lokalne zasoby pracownicze.

4.3.3. Podsumowanie

Analiza SWOT jest ściśle powiązana z **wizją** i **misją**, których założenia opierają się kolejno na jej wskazaniach. Za **mocne strony** obszaru Zamagurza uznane zostały zdecydowanie lokalne zasoby krajobrazowe i kulturowe oraz położenie w rejonie. Dają one **szanse** rozwoju gospodarczego, w tym głównie gospodarki czasu wolnego, obejmującej turystykę, oraz rozwój infrastruktury rekreacyjnej dla mieszkańców. **Słabymi stronami** obszaru są jednak niewystarczająca jakość zaplecza turystycznego, powiązana ze złym stanem środowiska naturalnego oraz niską świadomością lokalnego dziedzictwa i brakiem zainteresowania jego promocją i wykorzystaniem. W szerszym ujęciu **zagrożeniami** są problemy społeczne, takie jak migracje czy starzenie się społeczeństwa.

Problemy, zbieżne przedmiotowo w poszczególnych gminach, są różnie określane oraz odmiennie (czasem skrajnie) waloryzowane. W odniesieniu do prowadzonych badań stanowi to informację o ich miejscowym natężeniu oraz pozycji w lokalnej hierarchii wartości.

Uzyskane w podsumowaniu grupy problemowe są zbieżne z wynikami analiz stanu istniejącego Zamagurza. Jako reprezentatywne dla obszaru problemy rozwoju są tłem badań w dalszej części pracy oraz punktami odniesienia w części aplikacyjnej, wskazującej optymalne rozwiązania rozwoju, tj. możliwości poprawy słabych stron oraz wykorzystania stron mocnych przy świadomości występowania zdefiniowanych zagrożeń oraz szans.

III. Tradycja miejsca na Zamagurzu

1. Waloryzacja przykładów badawczych

W celu wyboru wsi reprezentatywnych dla Zamagurza, pod kątem założeń niniejszej rozprawy, autorka dokonała oceny i waloryzacji przydatności układów na podstawie analizy lokalnych uwarunkowań (Tab. 11).

Tab. 11. Waloryzacja wsi Zamagurza Spiskiego według przyjętych kryteriów.
Nasilenie występowania cech wg waloryzacji: ○ – słabe, ● – średnie, ●● – mocne

Nazwa wsi	Waloryzacja				Przynależność administracyjna
	Czytelność inicjalnego układu osadniczego	Stan rozwoju i funkcjonowania lokalnej gospodarki	Występowanie obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych	Występowanie obiektów i obszarów przyrodniczych prawnie chronionych	
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Nowa Biała	●●	●	●	●●	Gmina Nowy Targ, powiat nowotarski
Krempachy	●●	○	●	●●	
Dursztyn	●	○	○	○	
Frydman	●●	●	●●	●●	Gmina Łapsze Niżne, powiat nowotarski
Niedzica	●	●●	●●	●●	
Niedzica-Zamek	●	○	●●	●	
Łapsze Niżne	●	●●	●	●	
Łapsze Wyżne	●	●	●	○	
Trybsz	●	○	●	○	
Kacwin	●	●●	●	●	
Falsztyn	●	○	●	○	
Łapszanka	●	○	●	○	
Jurgów	●	●●	●●	●●	Gmina Bukowina Tatrzańska
Czarna Góra	●●	●●	●●	●	
Rzepiska	●	●●	●	○	

Opr. autorka na podstawie badań własnych i źródeł wskazanych w tekście

Do badań szczegółowych zostały wybrane wsie **Frydman** i **Czarna Góra**. O selekcji zdecydowała przewaga w poszczególnych aspektach:

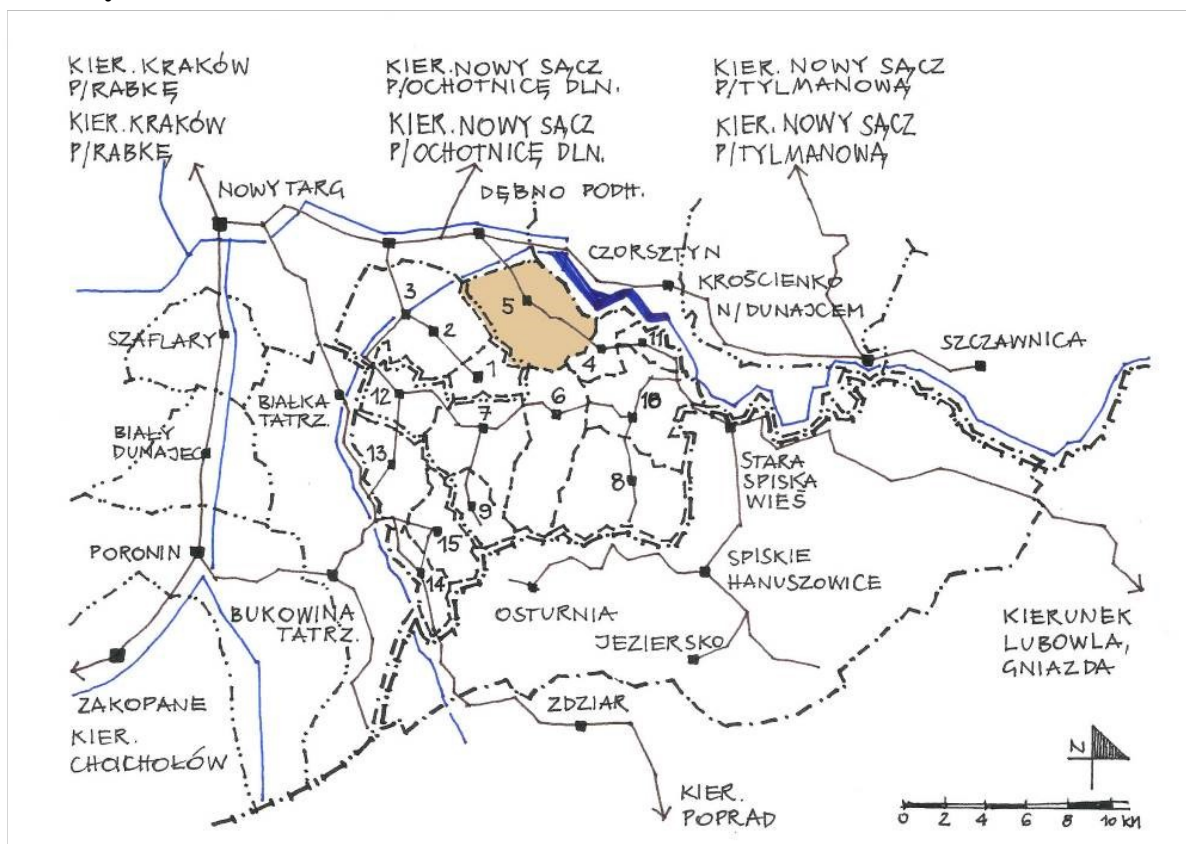
- **Czytelność inicjalnego układu osadniczego** (Tab. 11, kol. 2). Według wstępnych badań w strukturach wskazanych wsi pozostały czytelne formy charakterystyczne dla analizowanych typów układów niwowego oraz łąnowego, zarębego. Frydman, bogaty pod względem licznych zachowanych zabytków, daje podstawy do wartościowego wykazania rozwoju. Ponadto wartości w analizie podnosi fakt dawnego funkcjonowania we Frydmanie dworu z folwarkiem, co dostarcza dodatkowych obszarów analizy wpływu gospodarki szlacheckiej. W układzie wsi Czarna Góra widoczne są cechy układów niwowego, łąnowego oraz poloniarskiego. Pominięty w dalszych badaniach został typ nieregularnych wsi służebnych, reprezentowany przez wsie Falsztyn i Dursztyn. Zdaniem autorki ocena pozostałych kryteriów ich waloryzacji nie wskazuje na przydatność w dalszych badaniach.
- **Stan rozwoju i funkcjonowania lokalnej gospodarki** (Tab. 11, kol. 3). Wieś Frydman jest typowym przykładem historycznej gospodarki rolniczej, natomiast Czarna Góra ma genezę

pasterską. Obydwie wsie rozwijają się obecnie jako ośrodki turystyczne, czerpiąc ze zróżnicowanych uwarunkowań naturalnych oraz powiązań regionalnych. Według wstępnych badań poszczególne gospodarki znajdują się na odmiennych stopniach rozwoju, jednak zostały wybrane ze względu na ogólny potencjał.

- **Występowanie obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych** (Tab. 11, kol. 4). Pod względem ilościowym oraz jakościowym poziom wskaźnika pokazuje wartość lokalnego krajobrazu kulturowego oraz stan jego zachowania w strukturze. Wybrane wsie cechuje zróżnicowanie pod kątem liczby obiektów oraz ich funkcji, podkreślając specyfikę lokalnej historii. W Czarnej Górze przeważają zagrody, podczas kiedy we Frydmanie zabudowa mieszkaniowa wskazuje powiązania z dawnym folwarkiem.
- **Występowanie obiektów i obszarów przyrodniczych prawnie chronionych** (Tab. 11, kol. 5). Jest to wskaźnik wartości lokalnego krajobrazu naturalnego na tle regionu. Pod tym względem najlepiej wypadają wsie leżące w dolinie rzeki Białki objętej ochroną w ramach obszaru Natura 2000, wśród których są Frydman i Czarna Góra.
- **Przynależność administracyjna** (Tab. 11, kol. 6). Zróżnicowanie przynależności administracyjnej daje szerokie spojrzenie na sposób lokalnego kształtowania polityki rozwoju, zapisanej przez samorząd w lokalnych dokumentach strategicznych i planistycznych. Wybrane wsie administracyjnie należą do odmiennych gmin oraz powiatów. Nie wybrano wsi z gminy Nowy Targ z uwagi na przewagę innych cech pozostałych wsi.

2. Charakterystyka przekształceń wybranych wsi

2.1. Frydman

Ryc. 6. Położenie wsi Frydman na tle Zamagurza Spiskiego. Opr. autorka

2.1.1. Funkcjonowanie wsi

Wieś Frydman położona jest w północno-wschodniej części Zamagurza i administracyjnie należy do gminy Łapsze Niżne, wraz z sąsiadującymi od południa Falsztynem oraz Łapszami Niżnymi. Granice obejmują teren o powierzchni 20,03 ha¹⁵², co stanowi 10% obszaru Zamagurza oraz 15,9% obszaru gminy, czyniąc wieś drugą pod względem wielkości w obydwu skalach. Większe są jedynie Kacwin oraz Łapsze Niżne.

Frydman graniczy od zachodu z należącymi do gminy Nowy Targ: Nową Białą, Krempachami i Dursztynem oraz Dębem Podhalańskim, natomiast od wschodu przez wody Jeziora Czorsztyńskiego sąsiaduje z miejscowością Maniowy w gminie Czorsztyń. Granice administracyjne wpisane w naturalny krajobraz prowadzą od południa oraz wschodu grzbietem Pienin Spiskich, od zachodu częściowo doliną Przecznego Potoku, od północnego zachodu rzeką Białką, natomiast od północnego wschodu przez Jezioro Czorsztyńskie (Ryc. 6).

Ośrodek jest dobrze powiązany z bliższą i dalszą okolicą poprzez drogę powiatową (nr K1639), przebiegającą w części południowej z kierunku polsko-słowackiego przejścia granicznego w Niedzicy w kierunku Dębna Podhalańskiego, gdzie łączy się z drogą wojewódzką (nr 969) z Nowego Targu do Nowego Sącza. W stronę zachodnią w granicach wsi odchodzi droga powiatowa (nr K1643) do

¹⁵² Stan według danych z Urzędu Gminy Łapsze Niżne na 31.12.2019 r.

Krempach, gdzie kolejno łączy się z drogą wojewódzką przez Nową Białą oraz ślepo zakończonym szlakiem do Dursztyna.

Mieszkańców wsi obsługuje prywatna linia autobusowa z siedzibą w Sromowcach Wyżnych. Autobusy jeżdżące do Nowego Targu kursują regularnie w dni powszednie z przystanków wyznaczonych na Placu Tysiąclecia oraz wyjazdowych drogach Kamienne Pole i Jana III Sobieskiego.

Usługi wyższego rzędu w zakresie administracji publicznej znajdują się we wsi Łapsze Niżne, natomiast pozostałe, dotyczące zdrowia i edukacji od poziomu średniego oraz większe obiekty usług komercyjnych, zapewnia miasto powiatowe Nowy Targ. Najbliższa, profilowana szkoła średnia działa w Niedzicy.

Wieś zamieszkuje aktualnie 1710 osób, co stanowi 10,6% całej ludności obszaru Zamagurza oraz 18,4% gminy. Biorąc pod uwagę liczbę mieszkańców oraz średnie zaludnienie, wynoszące 85,3 osób/1 km², zajmuje ona drugie miejsce w gminie i całym Zamagurzu, tuż za Niedzicą.

We wsi przeważa religia katolicka, a mieszkańcy należą do lokalnej parafii pw. św. Stanisława, przy której znajduje się wydzielony cmentarz parafialny.

Na terenie Frydmana funkcjonuje oczyszczalnia ścieków oraz lokalny wodociąg z ujęcia wody na Szubienicznej Górze, na którym bazuje 90% zabudowy wsi. Odpady komunalne wywożone są przez prywatne firmy na składowisko w Tylmanowej. Wszystkie zabudowania podłączone są do sieci elektrycznej w oparciu o GPZ 110/SN „Czorsztyn”, natomiast ogrzewanie zapewniają indywidualne rozwiązania.

Według danych Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej na dzień 10 marca 2019 roku¹⁵³ na terenie Frydmana działało 39 podmiotów gospodarczych (Tab. 12). Liczba ta plasuje ośrodek na tle gminy na czwartej pozycji, za Niedzicą, Łapszami Niżnymi i Kacwinem. Poziom współczynnika liczby podmiotów gospodarczych na jednego mieszkańca, wynoszący 0,02, jest nieznacznie niższy od średniego dla gminy (0,03). Przeważają zdecydowanie przedsiębiorstwa z branży budowlanej, obok podmiotów działających w turystyce i handlu oraz transporcie, gastronomii, produkcji drewnianych mebli, warzyw szklarniowych i przetwórstwa mięsnego. Duży teren przy korycie rzeki Białki zajmuje eksploatacja żwiru.

Tab. 12. Zestawienie podmiotów gospodarczych zarejestrowanych na terenie wsi Frydman

	Kategoria	Liczba podmiotów	Udział procentowy w ogólnej liczbie
1.	2.	3.	4.
1.	Wynajem miejsc noclegowych	2	5,2%
2.	Budownictwo	21	54,1%
3.	Transport	3	7,6%
4.	Naprawa samochodów	2	5,2%
5.	Gastronomia	1	2,5%
6.	Handel	5	12,8%
7.	Produkcja i obróbka drewna	1	2,5%
8.	Inne gałęzie produkcji	1	2,5%
9.	Inne usługi	3	7,6%
	Suma	39	100%

Zródło: Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej. Stan na 10.03.2019 r.

¹⁵³ Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej, stan na 30.03.2020, <https://prod.ceidg.gov.pl> (dostęp: 30.03.2020).

Lokalna turystyka, podobnie jak w sąsiedniej Niedzicy, bazując na dobrych uwarunkowaniach krajobrazowych i powiązaniach regionalnych, rozwija się stosunkowo wolno. Miejsca noclegowe zapewniają nieliczne obiekty agroturystyczne, dwa pensjonaty oraz dwa pola kempingowe działające przy rzece oraz zbiorniku, gdzie utworzono przystanie wodne. Potencjalnymi atrakcjami są piwnice winne i zabytkowy kościół. W ramach promocji podejmowane są działania na szczeblu regionalnym, takie jak utworzenie widokowej ścieżki rowerowej wokół zbiornika, prowadzącej przez koronę frydmańskiego wału. Przez zalesione wzgórza, w tym Żor, w południowej części wsi przebiega czerwony szlak turystyczny wiodący od Niedzicy-Zamek.

Historycznie głównymi gospodarkami Frydmana było rolnictwo i chów bydła. Aktualnie ich skala znacząco osłabła na skutek zmian polityczno-gospodarczych powodujących odchodzenie ludności w kierunku sektorów pozarolniczych. Potwierdzają to dane zebrane przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa wskazujące spadek liczby zarówno zwierząt, jak i hodowców (Tab. 13).

Tab. 13. Zestawienie liczby bydła i owiec oraz liczby posiadaczy utrzymujących te zwierzęta na terenie wsi Frydman

Rok	Liczba posiadaczy		Liczba zwierząt	
	bydło	owce	bydło	owce
1.	2.	3.	4.	5.
2005	125	1	563	21
2006	120	1	524	14
2007	116	1	503	5
2008	109	1	482	5
2009	109	1	460	5
2010	101	1	457	5
2011	100	1	471	5
2012	97	1	454	5
2013	94	1	451	5
2014	93	1	463	5
2015	91	1	438	5
2016	87	1	432	5
2017	82	1	402	5
2018	78	1	379	5
2019	74	1	363	5
2020	72	1	381	5

Źródło: Departament Analiz i Sprawozdawczości. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Stan na 21.06.2020 r.

2.1.2. Historia wsi

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wydany w 1880 roku, opisuje Frydman jako „(...) ws na Podhalu Spiskim (Węgry), na pograniczu Galicyi z Węgrami (...). Do parafii frydmańskiej wchodzi Frydman, Falsztyn i Równa, ogółem 1228 dusz rz.kat., 4 prot., 160 szym., 39 żydów, z czego na Frydman przypada 1086 dusz rz. kat., 4 prot., 131 szym., 29 żydów (...)”¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_II/419 (dostęp: 30.03.2020).

Frydman jest uznawany za najstarszą wieś lokowaną w polskiej części Zamagurza. Prawdopodobnie już na początku XI wieku istniała tam parafia w osadzie na prawie polskim¹⁵⁵. Według badań historycznych formalna lokacja wsi na prawie magdeburskim nastąpiła w 1308 roku przez sołtysa Franka, na terenie lasu nadanego mu przez Kokosza Berzeviczego. Na mocy wspólnego aktu założono również Starą Spiską Wieś (określaną jako „Antiqua Villa”), znajdującą się obecnie w granicach Słowacji. Obydwie miały prawo targu, założenia młyna i browaru oraz uwolnienie od myta, stając się znaczącymi ośrodkami lokalnymi.

W 1590 roku budowa kasztelu, będącego rezydencją rodu Horwarthów, rozpoczęła okres funkcjonowania folwarku wpływający na liczne zmiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne w życiu wsi. Początkowo obejmował on zabudowania mieszkalne właścicieli i kilka budynków gospodarczych w ramach ogrodzonego terenu oraz czworaki dla służby w zabudowie wsi. W 1820 roku Andrzej Horwath Palocsay poszerzył granice swojego terytorium oraz wybudował piwnice mające mieścić wino na szlaku z Węgier, które jednak nie przyniosły oczekiwanego zysku z powodu m.in. braku odpowiedniego mikroklimatu. Spowolnienie gospodarki szlacheckiej spotęgował ogólnopolski kryzys gospodarczy oraz społeczny, powodujący masowe ucieczki mieszkańców uciskanych przez szlachtę. Rozwiązania częściowo przyniosło w 1848 roku zniesienie pańszczyzny. Następstwem było powstanie we Frydmanie wspólnoty urbarialnej, Urbaru, zarządzającej terenami leśnymi, oraz rozprzedaż upadającego majątku dworskiego i rozwój zabudowy zagrodowej na uwolnionych terenach. Proces rozprzedaży folwarku wśród miejscowej ludności, przerwany później wybuchem I wojny światowej, nasilił się w 1910 roku. Pozostały niewielki, ogrodzony obszar kasztelu z najbliższymi zabudowaniami został zakupiony przez księdza Józefa Nowobilskiego, natomiast resztę terenów rozparcelowano na działki budowlane.

Na życie wsi znacząco wpłynęły zmiany przynależności terenu Zamagurza po przejęciu Starostwa Nowotarskiego przez Austrię w 1769 roku oraz powstaniu w 1867 roku Austro-Węgier. Nowi zarządcy wprowadzali liczne reformy porządkowe w strukturze wsi i życiu mieszkańców.

Zwarta zabudowa, położonej w dolinie Dunajca miejscowości, była wielokrotnie niszczona przez pożary i powodzie. Skutkowało to częstymi, miejscowymi przebudowami oraz pośrednio powstawaniem kapliczek poświęconych świętym chroniącym od kataklizmów.

W 1946 roku wieś z całym terenem dzisiejszego Zamagurza na stałe powróciła w granice Polski, kolejno zmieniając pozycję w strukturze administracyjnej kraju. Od 1954 roku na mocy reformy administracyjnej stała się wsią gromadzką z siedzibą lokalnego samorządu do 1975 roku, kiedy weszła w granice gminy Łapsze Niżne.

Istotnym wydarzeniem w historii Frydmana i całego regionu było podjęcie decyzji o budowie Zbiornika Czorsztyńskiego w 1967 roku. Prace, trwające od 1969 roku, zakończyły się w 1995 roku,

¹⁵⁵ T.M. Trajdos, *Parafia i życie religijne we Frydmanie do 1832 roku*, [w:] U. Janicka-Krzywda, K. Słabosz-Palacz, M. Rak [red.], *Dzieje wsi Frydman*, Wydawnictwo Faktoria Wyrazu, Kraków 2011, s. 16, http://frydman.com.pl/dokumenty/dzieje_wsi_frydman.pdf (dostęp: 03.07.2020).

wzmacniając zaplecze turystyczne Frydmana na tle większego obszaru regionalnego. Kolejne lata przyniosły powolny rozwój w kierunku ośrodka turystycznego, również przy udziale środków finansowych z Unii Europejskiej, do której Polska wstąpiła w 2004 roku.

Zbiornicze kalendarium historii wsi obejmuje ważniejsze wydarzenia, takie jak:

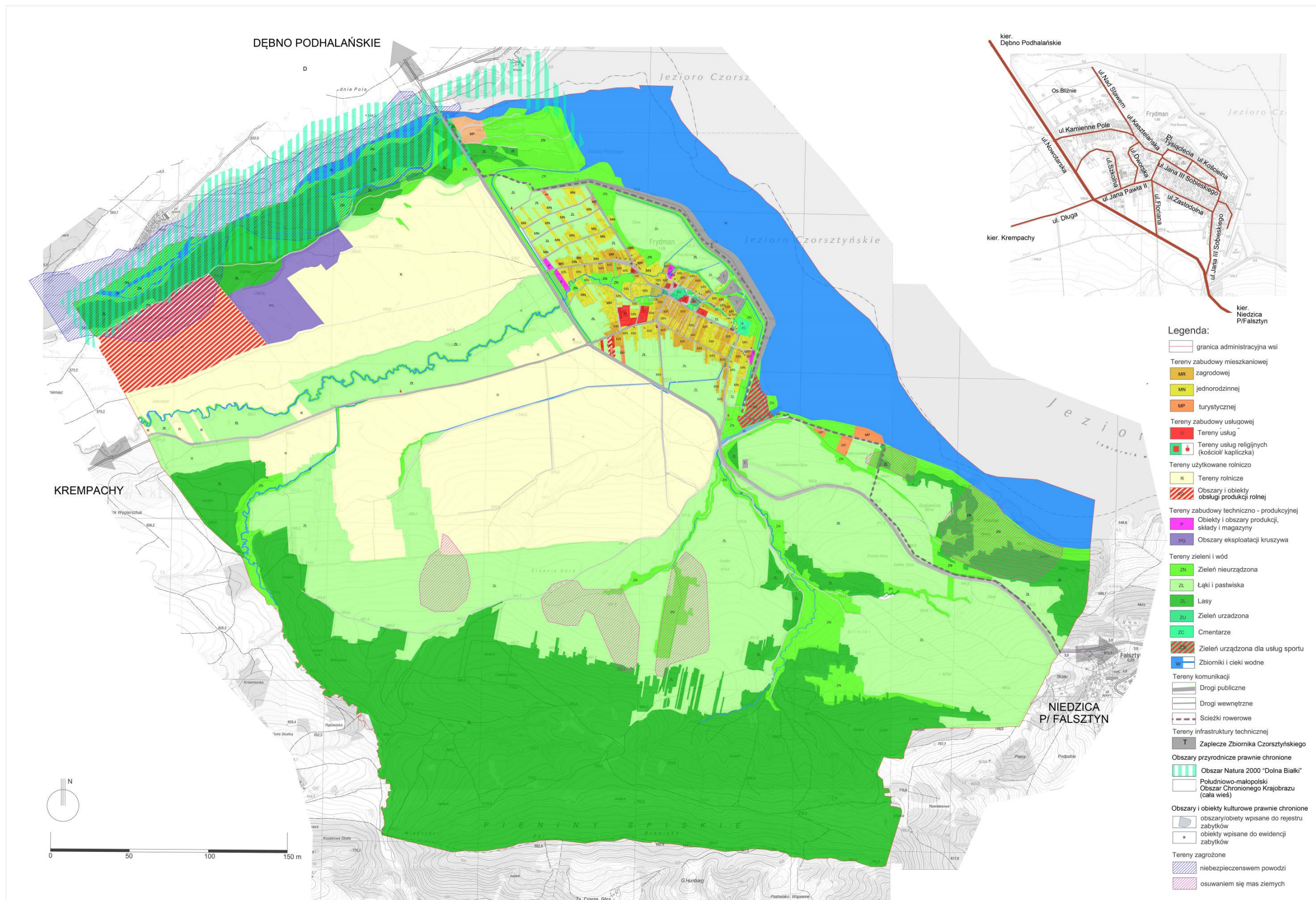
- 1308 r. Lokacja wsi,
- 1590 r. Początek budowy kasztelu przez przedstawicieli rodu Horwarthów Palocsayów¹⁵⁶,
- 1706 r. Rozbudowa kościoła w obrębie nowych kaplic, otoczenia z murem i dzwonnicy oraz budowa szpitala dla ubogich,
- 1708 r. Zniszczenie przez pożar dużej części wsi, w tym kościoła,
- 1751–1769 r. Przebudowa terenu kościoła,
- Ok. 1760 r. Budowa kaplicy św. Floriana przy drodze do Krempach,
- 1769 r. Przejęcie Starostwa Nowotarskiego przez Austrię i początek tzw. reform józefińskich,
- 1776 r. Powrót Frydmana w posiadanie Horwathów,
- 1798 r. Budowa kaplicy św. Jana Nepomucena,
- 1800 r. Przeniesienie cmentarza parafialnego poza wschodnią granicę zabudowy wsi,
- 1813 r. Kolejna odbudowa wsi po powodzi,
- 1820 r. Rozbudowa terenu folwarku,
- 1840 r. Przejście dóbr niedzickich na własność rodu Salomonów,
- 1846 r. Powstanie mapy katastralnej Frydmana,
- 1848 r. Formalne zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów oraz powstanie Urbaru,
- 1867 r. Powstanie Austro-Węgier obejmujących całe Zamagurze,
- 1866 r. Przyjęcie przez Austro-Węgry ustawy gminnej,
- 1880 r. Początek rozprzedaży majątku dworskiego,
- 1882 r. Wyznaczenie „okręgu nowotarskiego” obejmującego Frydman, Krempachy i Nową Białą,
- 1910 r. Zakup ograniczonego terenu dworskiego przez księdza Józefa Nowobilskiego,
- 1920 r. Przyznanie Polsce terenów Zamagurza,
- 1920 r. Ustanowienie Frydmana siedzibą gminy obejmującej Krempachy, Nową Białą i Jurgów,
- 1931 r. Formalne zniesienie instytucji żelazstwa funkcjonującego dotychczas we Frydmanie,
- 1939 r. Powrót podziału administracyjnego sprzed 1920 roku. Frydman włączony w granice Słowacji stał się ośrodkiem „notariatu”, wraz z Falsztynem, Nową Białą i Krempachami,
- 1946 r. Powrót Zamagurza do granic Polski w przebiegu z 1920 roku,
- 1946 r. Wykup części gruntów kościelnych w obrębie nawsia i budowa remizy,
- 1951 r. Powstanie LZS ZOR Frydman,

¹⁵⁶ E. Sadowska, *Frydman – etnograficzne opracowanie...*, dz. cyt., s. 5. Badania historyczne wskazują na możliwość istnienia wcześniejszego, XIV-wiecznego obiektu, lecz nie ma na to potwierdzenia w dostępnych materiałach historycznych.

- 1954 r. Budowa siłowni na potokach,
- 1954 r. Ustanowienie Frydmana wsią gromadzką na mocy reformy administracyjnej,
- 1957 r. Zniszczenie w pożarze około 20 budynków mieszkalnych, w tym czworaków dworskich, w miejsce których powstają nowe, murowane domy mieszkalne,
- 1960 r. Podłączenie wsi do państwowej sieci elektrycznej,
- 1967 r. Podjęcie decyzji o budowie Zbiornika Czorsztyńskiego,
- 1969 r. Początek prac przy budowie Zbiornika Czorsztyńskiego,
- 1973 r. Początek funkcjonowania nowego budynku szkoły w aktualnym miejscu,
- 1976 r. Budowa pierwszych obiektów otoczenia zbiornika,
- 1975 r. Zmiana podziału administracyjnego. Frydman wchodzi w granice gminy Łapsze Niżne,
- 1995 r. Koniec prac przy Zbiorniku Czorsztyńskim,
- 2004 r. Wejście Polski do Unii Europejskiej.

2.1.3. Istniejący stan zagospodarowania

Stan obecnego zagospodarowania wsi Frydman, przedstawiony na rycinie 7, opracowany został na podstawie inwentaryzacji terenowych przeprowadzonych przez autorkę w latach 2018–2020 oraz informacji z opracowań specjalistycznych. Przedstawiono go na mapie topograficznej pozyskanej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego w 2016 roku.

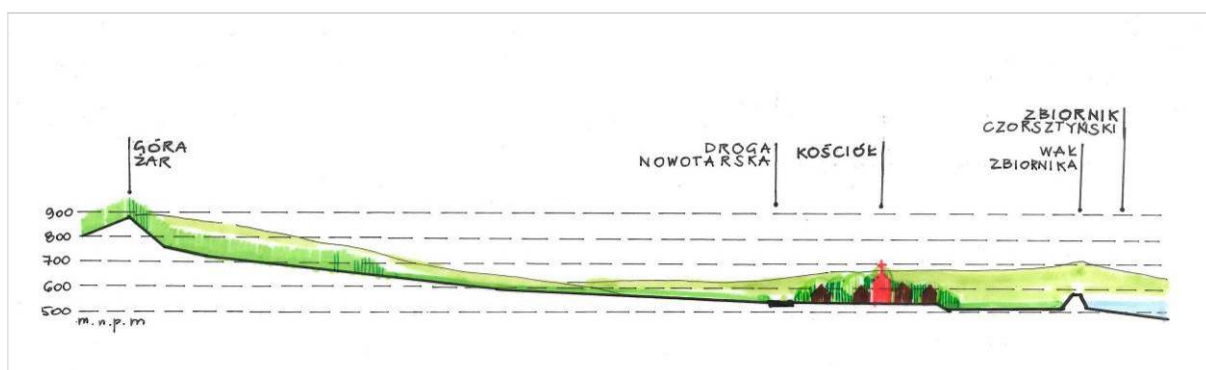

Ryc. 7. Zagospodarowanie wsi Frydman. Opr. autorka na podstawie badań własnych i opracowań wskazanych w tekście na mapie topograficznej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

- **Charakterystyka krajobrazu**

Ukształtowanie terenu Frydmana ułożone jest w równoleżnikowych strefach (Ryc. 8). Pasma z najwyższym wzniesieniem, górą Żor, o wysokości 882 m n.p.m., stanowi granicę wsi. Od niego łagodnie, w kierunku północnym, opada teren do wypłaszczenia terasy rzecznej na wysokości 510–530 m n.p.m., na której znajduje się zabudowa miejscowości. Obszary zagrożone niebezpieczeństwem osuwania się mas ziemnych znajdują się, według danych Państwowego Instytutu Geologicznego¹⁵⁷, poza terenami zabudowy, na stokach południowej części obszaru oraz w części brzegów zbiornika. Są to osuwiska nieaktywne i aktywne okresowo oraz tereny określone jako zagrożone ruchami masowymi.

Szata roślinna wsi zróżnicowana jest również wysokościowo. Za kompleksem zabudowy, w pasie 530–550 m n.p.m., rozłożone są tereny uprawne. Kolejno wznoszące się łagodnie zbocza od 650–550 m n.p.m. porastają łąki, urozmaicone skupiskami zadrzewień i zakrzywień śródpolnych, które, towarzysząc ciekom, schodzą w niższe partie terenu. Najwyższe obszary od 650 do 882 m n.p.m. zajmują lasy iglaste i mieszane, pasma Pienin Spiskich ciągnących się od Zbiornika Czorsztyńskiego do przełomu Białki w Trybszu. Lasy i zadrzewienia na południu i wschodzie porastają gęsto brzegi Białki, tworząc tło dla lokalnej zabudowy. Zieleń urządzona w zabudowie towarzyszy obiektom usługowym oraz służy rekreacji. Większe przestrzenie parkowe wydzielone są na Placu Tysiąclecia oraz przy budynku usługowym przy ulicy Dworskiej.

Ryc. 8. Przekrój poprzeczny przez teren wsi Frydman.
Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz mapy topograficznej
z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

Sieć wodna Frydmana należy do zlewni Dunajca. Składają się na nią rzeka Białka z młynówką, czyli potokiem Przykopa, oraz naturalne potoki mające swoje źródła na zboczach Pienin Spiskich. Są to kolejno od najwyższej położonego na południu: Branisko i Głęboki Potok oraz Pierwszy i Drugi Potok. Wraz z wodami uregulowanych rowów odwadniających zasilają obecnie Jezioro Czorsztyńskie. Akwen jest coraz bardziej wykorzystywany jako atrakcja turystyczna, wokół której rozwija się zabudowa letniskowa i rekreacyjna. Obszar zagrożenia powodziowego, według badań¹⁵⁸, obejmuje rozległe koryto rzeki Białki poza obszarem zabudowy. Niebezpieczeństwa nie stanowią także wydzielone wody zbiornika.

¹⁵⁷ Portal Państwowego Instytutu Geologicznego, <http://geologia.pgi.gov.pl/> (dostęp: 30.06.2020).

¹⁵⁸ Hydroportal, <https://wody.isok.gov.pl> (dostęp: 30.06.2020).

Zgodnie z klasyfikacją Wiesława Gondka gleby we Frydmanie należą do Kompleksu 11, „zbożowego górskiego”. Obejmuje on położone na wysokościach 450–600 m n.p.m. gleby III i IV b klasy bonitacyjnej, w tym brunatne i pseudobielicowe, mady i rędziny, na których możliwa jest uprawa zbóż jako wiodących roślin. Wytyczne lokują teren wsi w wegetacyjnym kompleksie „2z” obejmującym północną część obszaru Zamagurza.

- **Obszary przyrodnicze objęte ochroną**

W granicach Frydmana znajduje się obszar programu Natura 2000 „Dolina Białki” (PLH120024), ustalony w 2008 roku dla ochrony siedliskowej w dolinie rzeki Białki, obejmujący kamieniste koryta rzeki wraz z porastającymi brzegi lasami oraz łąkami. Pełny opis zasad ochrony znajduje się w aneksie 2.

- **Zagospodarowanie terenu**

Zabudowa wsi zlokalizowana jest w północno-wschodniej części administracyjnego obszaru w pobliżu Zbiornika Czorszyńskiego ograniczonego wysokim wałem.

Struktura wsi opiera się na ruszcie drogowym zbudowanym ze szlaków ponadlokalnych oraz lokalnych, publicznych i gospodarczych. Większość z nich spotyka się w okolicach Placu Tysiąclecia będącego główną przestrzenią publiczną wsi. Prostokątny plac ograniczony jest pierzejami zabudowy mieszkaniowej od północy i południa, wzdłuż ulicy Jana III Sobieskiego oraz równoległej do niej Kościelnej. Od zachodu zamykają go tereny sklepu i straży pożarnej. Od wschodu natomiast dominuje kościół parafialny oraz budynki z nim związane, przy których znajduje się utwardzony parking. Większość placu zajmuje zielen parkowa z układem ławek i altan oraz siłownią zewnętrzną. Z placu wychodzą ulice jako osie rozwijającej się zabudowy. W kierunku wschodnim wiedzie Kasztelańska, przy narożniku której znajduje się zabytkowy kasztel. Dalej rozchodzi się ona na ulice Kamienne Pole i Nad Stawem, od której prostopadle odchodzą drogi lokalne osiedla Bliźnie. W kierunku południowego zachodu, w stronę Krempach, biegnie ulica Jana Pawła II, która spotyka się z Zastodolną, ograniczającą historyczny południowy pas zabudowy, oraz św. Floriana. Mniejszymi, lokalnymi drogami obsługującymi mieszkalnictwo i główne usługi są ulice Szkolna i Dworska w części zachodniej układu. Wszystkie szlaki łączy droga Nowotarska prowadząca z Niedzicy do Dębna Podhalańskiego, przebiegająca od strony południowej siedliska wsi.

Tereny zabudowy mieszkaniowej, głównej tkanki wsi, składają się z przeznaczonej na trwałe zamieszkanie, zagrodowej i jednorodzinnej oraz tymczasowej w postaci obiektów i obszarów noclegowych. Wokół Placu Tysiąclecia, w zwartym kompleksie historycznego układu, przeważają zespoły zagrodowe. W pozostałej części dominuje zabudowa jednorodzinna, luźniejsza i bardziej zróżnicowana historycznie, szczególnie wzdłuż ulic Dworskiej i Szkolnej oraz na osiedlu Bliźnie. W tym obszarze znajdują się również gospodarstwa agroturystyczne przyjmujące gości. Poza nimi noclegi oferują dwa pensjonaty przy drodze Nowotarskiej oraz pola kempingowe i osiedla domków letniskowych, położone nad wodą od strony zachodniej i wschodniej zabudowy.

Zabudowa usługowa skupiona jest przy placu i na ulicach od niego odchodzących. W centrum, oprócz kościoła, znajduje się remiza strażacka, będąca również miejscem spotkań mieszkańców, oraz jeden z wolnostojących sklepów ogólnospożywczych. Osobne skupisko usług mieści się w części południowo-zachodniej w postaci Zespołu Szkolno-Przedszkolnego przy ulicy Szkolnej oraz budynku usługowego z domem kultury, ośrodkiem zdrowia, biblioteką oraz przedszkolem przy Dworskiej. W południowej części ulicy Jana III Sobieskiego stoi ponadto budynek poczty. Usługi komercyjne w formie sklepów ogólnospożywczych są rozproszone w strukturze. Większy pawilon wolnostojący, oprócz znajdującego się na placu, zlokalizowany jest przy skrzyżowaniu ulic Kamienne Pole i Kasztelańskiej. Dwa mniejsze, bardziej lokalne, osadzone są w zabudowie mieszkaniowej ulic Dworskiej, Jana Pawła II oraz Kamienne Pole.

W granicach wsi nie funkcjonują zakłady przemysłowe, a jedynie obszary produkcyjne. Obiekty zajmujące się produkcją mebli i rolnictwem szklarniowym oraz magazyny mieszczą się na obrzeżach wsi, przy drogach Nowotarskiej i Jana III Sobieskiego. Mniejsze zakłady rzemieślnicze działają w wolnostojących budynkach, przy zabudowie jednorodzinnej ulicy Jana Pawła II. Na terenach nadrzecznych Białki eksploatowany jest żwir, w jednym z wielu zakładów działających wokół zbiornika.

- **Obiekty i obszary kulturowe objęte ochroną**

Na terenie wsi Frydman znajdują się obiekty i obszary wpisane do Rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego oraz gminnej ewidencji zabytków. Zestawienie obiektów, aktualne na dzień 26 czerwca 2020 roku, wskazują tabele 14 i 15 oraz aneks 3, natomiast ich lokalizacje przedstawione są na rycinie 7.

Gminna ewidencja zabytków dla Frydmana (Tab. 14), jako część gminy Łapsze Niżne, została przyjęta w 2007 roku i od tego czasu nie była zmieniana. Obejmuje ona 70 obiektów, w tym głównie domy mieszkalne (46): przy Placu Tysiąclecia (9) oraz przy ulicy Kamienne Pole (7). Na ulicach Kościelnej, Nad Stawem, Równi i Jana III Sobieskiego znajduje się po sześć obiektów. Najmniej zabudowy chronionej jest przy Kasztelańskiej (4) i Zastodolnej (1). Pod względem materiału przeważają domy drewniane pochodzące z drugiej ćwierci XX wieku. Najwięcej obiektów przebudowanych w kierunku murowano-drewnianych jest w historycznym centrum przy placu, gdzie istniejącej struktury zostały nadbudowane i omurowane.

Zabytkowe zabudowania gospodarcze stanowią niewielką grupę, w której wyróżnia się drewniany zespół zagrodowy przy ulicy Jana III Sobieskiego, pochodzący z 1939 roku.

Liczna, proporcjonalnie do ogółu zabytków, jest grupa obiektów religijnych, w której oprócz kościoła i powiązanych z nim budynków mieści się sześć kaplic i kapliczek, głównie murowanych, z których najstarsza datowana jest na 1706 rok.

W grupie usługowej znalazły się budynki sklepu przy placu oraz poczty przy ulicy Jana III Sobieskiego, które w przeszłości pełniły funkcje edukacyjne i społeczne. Chronionymi budynkami produkcyjnymi są drewniane młyn i tartak, nieczynne od lat 80. XX wieku.

Stan techniczny obiektów zabytkowych jest w większości dobry (kol. 8), na co wpływa ciągłość użytkowania (kol. 9), szczególnie zabudowy mieszkaniowej oraz usługowej.

Tab. 14. Zestawienie obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków we wsi Frydman

L p.	Nr ewidencji*	Adres*		Rodzaj zabudowy*	Materiał*	Czas powstania*	Stan techniczny (+, +/-, -)**	Obiekt użytkowany (tak/nie)**
1.	2.	3.		4.	5.	6.	7.	8.
Zabudowa mieszkaniowa								
1.	204	ul. Jana Pawła II	17	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
2.	205	ul.	2	dom	drew.	ok. 1932 r.	+	tak
3.	206	Kamienne Pole	4	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
4.	207		9	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
5.	209		12	dom	drew.	ok. 1950 r.	+	tak
6.	210		25	dom	drew.	ok. 1949 r.	+/-	tak
7.	211		27	dom	drew.	ok. 1950 r.	+	tak
8.	212		39	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
9.	213	ul. Kasztelańska	6	dom	drew.	1 ćw. XX w.	+	tak
10.	214		7	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
11.	215		8	dom	drew.	1 ćw. XX w.	+	tak
12.	216		10	dom	drew.	1 ćw. XX w.	+	tak
13.	218	ul. Kościelna	4	dom	mur.	ok. 1930 r.	+/-	tak
14.	219		12	dom	drew.	ok. 1930 r.	+	tak
15.	220		14	dom	drew.	ok. 1925 r.	+	nie
16.	222		25	dom	mur.	ok. 1930 r. (przeb. 1990 r.)	+	tak
17.	224		27	dom	drew.	ok. 1870	+	tak
18.	223		28	dom	drew.	2 ćw. XX w.	-	nie
19.	225	ul. Nad Stawem	4	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
20.	226		5	dom	drew.	ok. 1950 r.	+	tak
21.	227		6	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
22.	228		7	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
23.	229		10	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
24.	230		13	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
25.	231	ul. Równia	8	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
26.	232		12	dom	mur.-drew.	ok. 1930 r.	+	tak
27.	233		14	dom	drew.	ok. 1948 r.	+	tak
28.	234		16	dom	drew.	ok. 1948 r.	+	tak
29.	235		17	dom	drew.	ok. 1935 r.	+	tak
30.	236		20	dom	mur.-drew.	ok. 1948 r.	+	tak
31.	237	ul. Jana III Sobieskiego	30	dom	mur.	ok. 1900 r.	-	nie
32.	238		40	dom	mur.	2 ćw. XX w.	-	nie
33.	239		41	dom	mur.	2 ćw. XX w.	+	tak
34.	241		65	dom	mur.	ok. 1930 r.	+/-	nie
35.	242		66	dom	drew.	ok. 1936 r.	+	tak
36.	246		69	dom	drew.	2 ćw. XX w. (przeb. 1960 r.)	+	tak
37.	248	Pl. Tysiąclecia	2	chałupa	drew.	1949 r.	+/-	nie
38.	251		5	dom	mur.-drew.	ok. 1950 r. (przeb.)	+	tak
39.	252		7	dom	mur.-drew.	ok. 1960 r. (przeb.)	+	tak
40.	254		19	dom	drew.	1930 r.	+	tak
41.	255		22	dom	drew.	1929 r.	+	tak
42.	256		26	dom	drew.	1942 r.	+	tak
43.	257		28	dom	drew.	1 ćw. XX w.	+	tak

44.	258		30	dom	drew.	2 ćw. XX w. (przeb.)	+	tak
45.	259		34	dom	drew.	2 ćw. XX w.	+	tak
46.	247	ul. Zastodolna	–	dom	drew.-mur.	ok.1950 r.	+/-	tak
Zabudowa gospodarcza								
47.	243	ul. Jana III	66	gospodarczy	drew.	1939 r.	+	tak
48.	244	Sobieskiego	66	stodoła	drew.	1939 r.	+	tak
49.	245		66	drewutnia	drew.	1939 r.	+	tak
50.	217	Pl. Tysiąclecia		piwniczka k. kościoła	drew.	ok. XIX w.	+/-	nie
51.	208	ul. Kamienne Pole	10	spichlerz	drew.-mur.	1 ćw. XX w.	+/-	nie
52.	221	ul. Kościelna	20	gospodarczy	drew.-mur.	1 ćw. XX w.	+	tak
Kościół i kapliczki								
53.	193	ul. Kościelna	1	plebania	mur.	ok. XIX w.	+	tak
54.	190	ul. Kościelna	–	kościół parafialny	mur.	pocz. XV w.	+	tak
55.	191	ul. Kościelna	–	dzwonnica	mur.	1760 r.	+	tak
56.	192	ul. Kościelna	–	ogrodzenie z bramkami	mur.	1760 r.	+	tak
57.	197	ul. Kościelna	1	kapliczka Matki Boskiej	mur.	ok. XIX w.	+	tak
58.	195	ul. Nad Stawem/ ul. Kamienne Pole	–	kaplica pw. Spotkania Matki Bożej z Elżbietą	mur.	1708 r.	+	tak
59.	196	ul. Floriana	–	kaplica pw. św. Floriana	mur.	XVII w.	+	tak
60.	194	cmentarz grzebalny	–	kaplica cmentarna	mur.	XIX w.	+	tak
61.	198	ul. Jana Pawła II	–	kapliczka skrzynkowa	drew.	II ćw. XX w.	+	tak
62.	199	ul. Jana II Sobieskiego	–	kapliczka	mur.	ok. XIX w.	+	tak
Zabudowa usługowa								
63.	253	Pl. Tysiąclecia	96	usługi różne	mur.	ok. 1900 r.	+	tak
64.	240	ul. Jana III Sobieskiego	57	d. karczma	mur.	II ćw. XX w. (przeb. 1990 r.)	+	tak
Zabudowa produkcyjna								
65.	250	Pl. Tysiąclecia	3	młyn wodny	drew.	l. 80. XIX w.	+/-	nie
66.	249			młyn – część magazynowa	drew.-mur.	ok. 1920 r.	+	nie
Zabudowa dworska								
67.	200	ul. Kasztelańska	1	dwór z najbliższym otoczeniem i drzewostanem	mur.	XVI–XVII w.	+/-	tak
68.	201	ul. Kasztelańska	1	ogrodzenie kasztelu z altaną	mur.	XIX w.	+/-	tak
69.	203	ul. Floriana	1	piwnice dworskie	mur.	XIX w.	–	nie
70.	202	ul. Floriana	1	piwnica z pawilonem	mur.	XIX w.	–	nie

Źródło: *WUOZ Delegatura w Nowym Targu oraz **badania własne. Stan na 26.06.2020 r.

W Rejestrze Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego (Tab. 15) znajdują się trzy obszary położone w historycznym centrum wsi. Obejmują one teren kościoła parafialnego, zespół dworski oraz dworskie piwnice winne.

Kościół nieprzerwanie pełni swoją funkcję, a dzięki bieżącym remontom jest w dobrym stanie. Obiekty dworskie są natomiast zaniedbane. Renowacji wymaga zarówno kasztel, obecnie zamieszkały, jak i piwnice, niepełniące swojej funkcji od lat 20. XX wieku, znajdujące się aktualnie na prywatnej działce, której właściciel udostępniana je do zwiedzania.

Tab. 15. Zestawienie obiektów wpisanych do Rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego we wsi Frydman

Lp.	Nr i data decyzji*	Adres*	Rodzaj zabudowy*	Mat.*	Czas powstania*	Stan techn. (+, +/-, -)**	Użytkowanie (tak/nie)**
1.	A-345 z 5.11.1956 [A-824/M]	Plac Tysiąclecia	kościół parafialny pw. św. Stanisława, dzwonnica, ogrodzenie z bramkami, otoczenie	mur.	Ok. 1760 r.	+	tak
2.	A-346 z 8.02.1972 [A-825/M]	ul. Kasztelańska	dwór z najbliższym otoczeniem i drzewostanem	mur.	XVI–XVII w.	+/-	tak
3.	[A-1266/M] z 30.06.2011 r. 2579	ul. Floriana	dawne piwnice winne	mur.	XIX w.	–	nie

Źródło: *WUOZ oraz **badania własne. Stan na 26.06.2020 r.

Strategię działania wobec zabytków na terenie wsi oraz całej gminy Łapsze Niżne ujęto w Programie Ochrony Zabytków w Gminie Łapsze Niżne przyjętym w 2014 roku¹⁵⁹ zgodnie z wytycznymi ustawowymi (por. Dz. II). Celem obowiązującego opracowania jest m.in. włączenie problemów ochrony zabytków do lokalnej strategii, poprawa stanu ich zachowania i eksponowanie walorów zabytków oraz popieranie inicjatyw zwiększających atrakcyjność dla potrzeb rozwoju i określenie zasad współpracy z właścicielami obiektów¹⁶⁰. W Programie, poza wskazanymi zabytkami, ujęto szeroko pojęte dziedzictwo materialne i niematerialne, w tym istniejącą obrzędowość, tradycyjny strój ludowy, muzykę i tańce i gwarę. Wyznaczone cele mają być realizowane poprzez „wspólne działania władz samorządowych, Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, właścicieli i zarządców obiektów, parafie, organizacje pozarządowe i stowarzyszenia (...). Ze strony Gminy Łapsze Niżne zadania będą wykonywane bądź wspierane przez gminne jednostki organizacyjne (szkoły, przedszkola, gminne placówki kultury – biblioteka, ośrodek kultury) oraz wydziały Urzędu Gminy w ramach zadań własnych, poprzez istniejące i planowane instrumenty: prawne (...), finansowe (...), społeczne (...), kontrolne (...), koordynacji”¹⁶¹.

• Kompozycja układu wsi

Zgodnie z klasyfikacją Andrzeja Soleckiego (por. Dz. II), struktura Frydmana jest przykładem typu pasmowo-koncentrycznego. Schemat kompozycji układu wsi przedstawia rycina 9.

¹⁵⁹ Uchwała Nr XLIV-406/14 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 29 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia Programu Ochrony Zabytków w Gminie Łapsze Niżne.

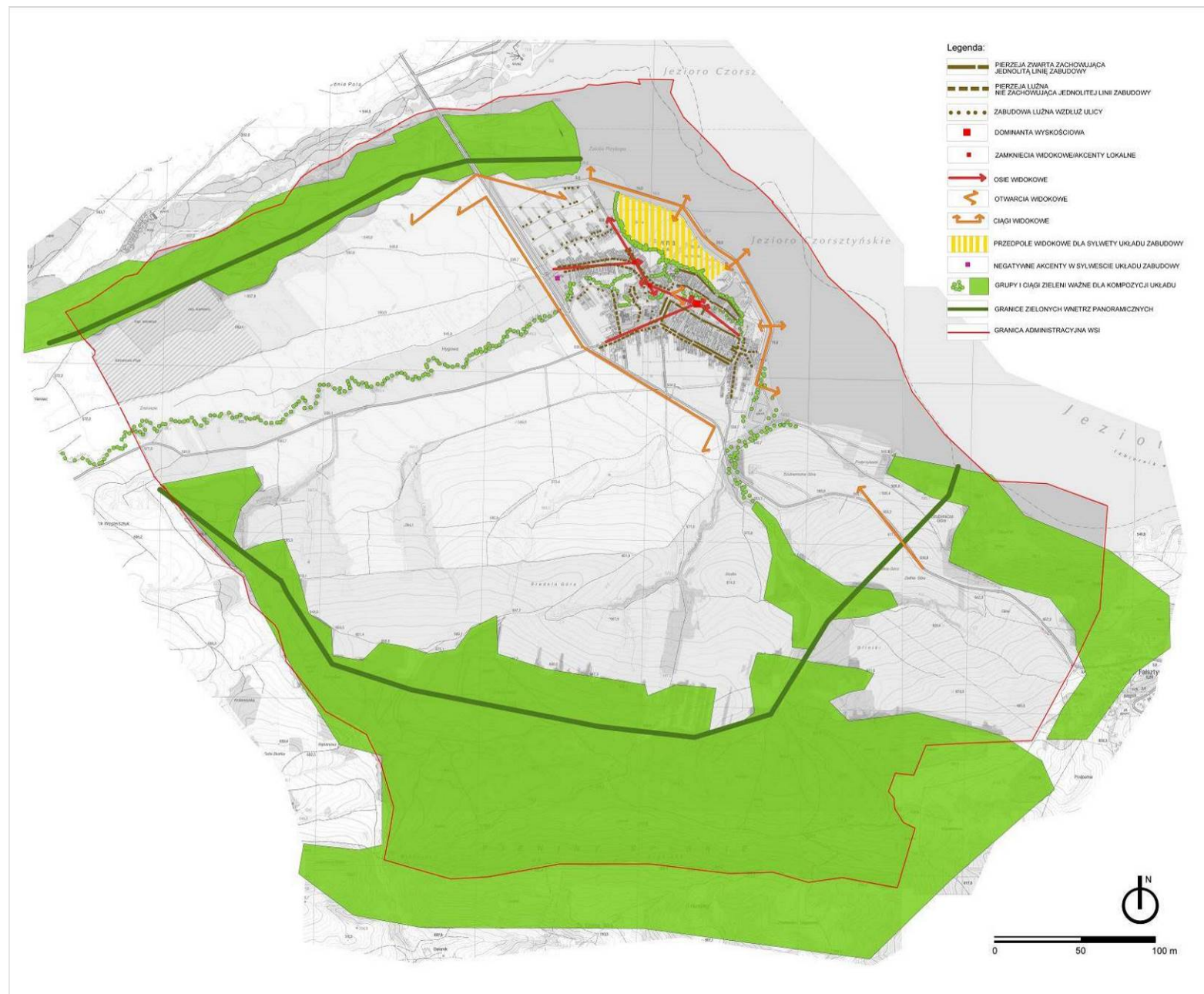
¹⁶⁰ Tamże, s. 55-58.

¹⁶¹ Tamże, s. 60.

Wnętrze głównej przestrzeni, Placu Tysiąclecia, wytyczone jest ścianami pierzei zabudowy. Utrzymanie w obrębie niego powiązań wzrokowych oraz otwarcia widokowe z wylotowych ulic umożliwia brak w jego obrębie wysokich obiektów. Ponadto integracji przestrzennej i społecznej sprzyjają kwiatowe ogródki przydomowe, szczególnie w pasie północnym, oraz otwarte wjazdy wewnątrz działek (Ryc. 10). Wzdłuż ulic Kamienne Pole, Jana Pawła II, Na Równi, Kasztelańska i Nad Stawem, odchodzących od zwartej struktury lokacyjnej, zabudowa jest zdecydowanie luźniejsza, tworzy pasy zbieżne pod względem zasad lokalizacji obiektów, ale zróżnicowane formą i skalą architektoniczną. Przestronniejsza zabudowa pojedynczych domów wypełnia osiedle Bliźnie.

Wysokosciową dominantą układu, widoczną w panoramie wsi oraz wewnątrz, jest wieża stojącego przy placu kościoła parafialnego. Kompozycyjnie w widokach wewnątrz wsi jako akcent wyróżnia się gabarytami i formą kasztel. Na zamknięciu widokowym głównych ulic i placu stoi kaplica pw. Spotkania Matki Bożej z Elżbietą. Wskazane obiekty swoją lokalizacją podkreślającą historycznie rangę w strukturze wsi, tworząc zespół zamknięć osi widokowych., prowadzących wzdłuż pasm zabudowy.

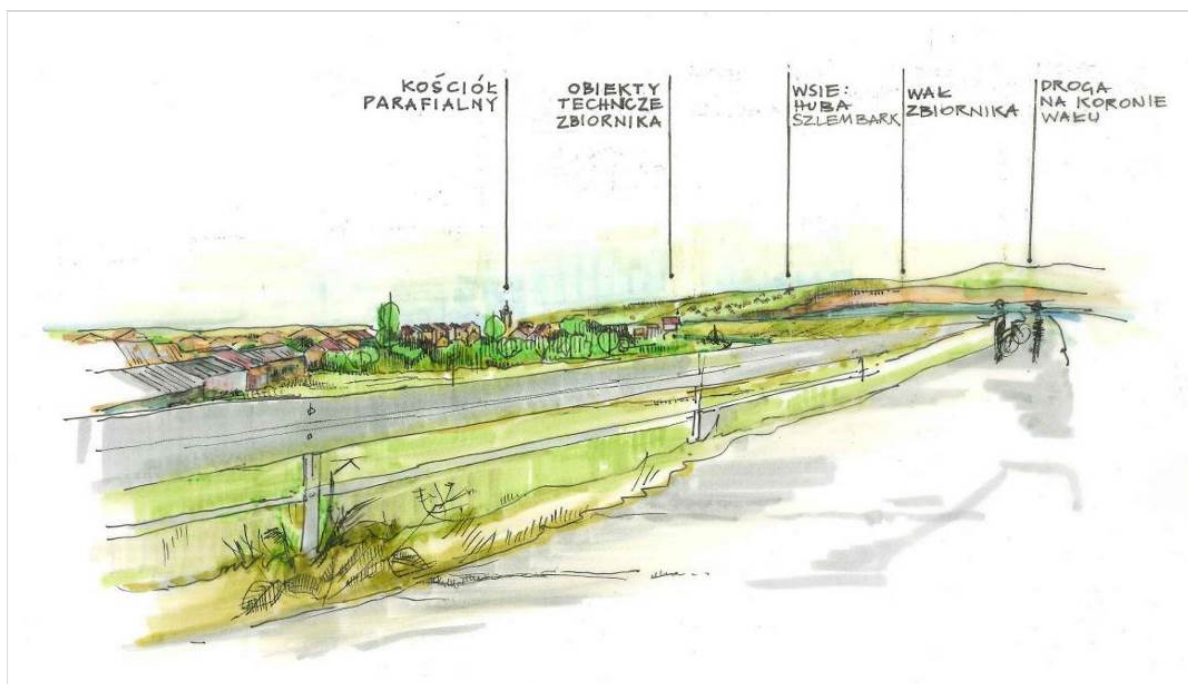
Ważna dla kompozycji układu jako całości oraz w skali wnętrza jest zieleń dopełniająca przestrzeń pomiędzy zabudową w formie luźnych skupisk oraz pasów zarośli nadwodnych. W szerszym ujęciu krajobrazowym lasy porastające wzniesienia są tłem dla sylwety, czytelnej z przedpól widokowych otwartych terenów uprawnych. Szczególnie atrakcyjny jest widok na wieś i okolicę z korony wału (Ryc. 11).

Ryc. 9. Schemat kompozycji układu wsi Frydman. Opr. autorka na podstawie badań własnych na mapie topograficznej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

Ryc. 10. Wnętrze wsi Frydman – Plac Tysiąclecia. Ujęcie panoramiczne. Opr. autorka

Ryc. 11. Widok wsi od strony północnej z wału przeciwpowodziowego. Ujęcie panoramiczne. Opr. autorka

2.1.4. Historyczne przekształcenia struktury wsi

Schemat rozwoju przestrzennej struktury Frydmana, przedstawiony na rycinie 12 (a–d), został opracowany na podstawie map katastralnych i zasadniczych z zasobów Starostwa Powiatowego w Nowym Targu.

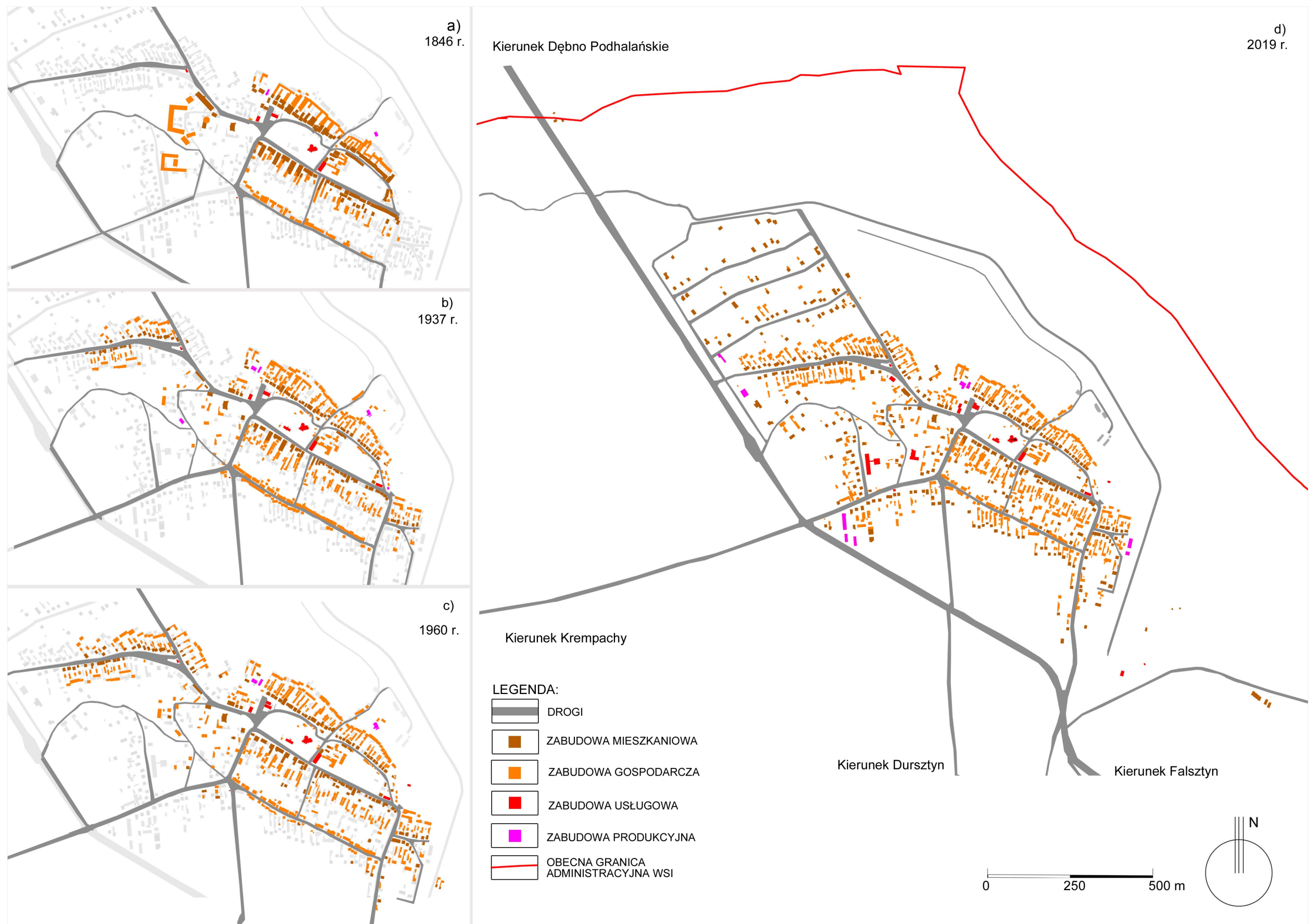
Lokacyjny układ Frydmana powstał na początku XIV wieku na szlaku biegnącym doliną Dunajca. Bazujący na zasadach rozplanowania niwowego, zwarty i regularny w podziałach, obejmował głównie zabudowę zagrodową oraz kościół i tartak. W XVI wieku rozwój stanu szlacheckiego przyniósł budowę kasztelu i całego folwarku w północno-zachodniej części. W zagęszczającym się układzie od 1769 roku nastąpiły reformy władz austriackich, tzw. józefińskie,

po których weszły od 1867 roku austriacko-węgierskie, obejmujące m.in. regulacje architektoniczne i przestrzenne od poziomu granic działek do lokalizacji i form zabudowy, mające na celu unowocześnienie zabudowań oraz zwiększenie, bezpieczeństwa pożarowego i poprawę stanu sanitarnego. Oprócz przeniesienia pasa stodół skorygowano także wloty głównych dróg oraz przeniesiono cmentarz parafialny poza granicę zabudowy. Zmiany zachodziły także od strony folwarku, który coraz bardziej wchodził obszarowo w strukturę wsi, anektując tereny i rozbudowując rozbudowę zaplecza gospodarczo-produkcyjnego (Ryc. 12 a). Rozwój wstrzymało osłabienie gospodarki, zmuszające szlachtę do wyprzedaży upadającego majątku. Od końca XIX wieku na terenach zakupionych oraz uwolnionych po uwłaszczeniu, wzdłuż głównych dróg, zaczęła się rozwijać zabudowa zagrodowa w kierunku przysiółków Rówień oraz Kamienne Pole. Stan zagospodarowania na 1937 rok, wskazany na powstałej wówczas mapie katastralnej, podkreśla istniejącą zabudowę wzdłuż ulic Kasztelańskiej i Kamienne Pole, wypełniającą przestrzeń pomiędzy wchłoniętymi przysiółkami (Ryc. 12 b).

W 1946 roku wieś z całym teren dzisiejszego Zamagurza powróciła do Polski. Rozpoczęła się odbudowa historycznego siedliska oraz jego zagęszczenie w terenach podworskich. Wieś rozrastała się także w kierunku wschodnim oraz zachodnim wokół dróg, wypełniając powoli przestrzeń od strony przysiółka Kamienne Pole, ulicy Jana III Sobieskiego oraz Równi. W historycznym centrum przebudowano budynki usługowe, w tym plebanię. Na zakupionych od kościoła gruntach na nawsiu wybudowano remizę strażacką (Ryc. 12 c).

W 1967 roku podjęto decyzję o budowie Zbiornika Czorsztyńskiego. Do czasu przyjęcia ostatecznego projektu i rozpoczęcia działań w 1969 roku na terenie potencjalnej inwestycji ustalono zakaz nowych inwestycji. Po zakończeniu prac w 1995 roku zalane zostało frydmańskie koryto Dunajca wraz z terenami nadbrzeżnymi. Od wschodniej i północno-wschodniej strony wsi wybudowano wał ochronny, przebudowano lokalny system wodny oraz wytyczono obwodnicę wsi, drogę Nowotarską. Przy zbiorniku rozpoczął się rozwój inwestycji turystycznych. Powstały dwie przystanie i kempingi oraz sąsiadująca grupa zabudowy mieszkaniowej obsługiwana z dawnych dróg gospodarczych. Uwolniony ruch budowlany zaowocował rozbudową na bazie istniejących dróg oraz licznymi przebudowami i zagęszczeniami działek w centrum.

Od lat 90. XX wieku rozwojem wsi kierował lokalny samorząd zgodnie z ustawami o planowaniu z 1994 i 2003 roku oraz powiązаныmi decyzjami. Strukturę, głównie szeroko pojętej zabudowy mieszkaniowej oraz usługowej i produkcyjnej, rozwijano na podstawie dróg publicznych oraz gospodarczych. Nowym obszarem zabudowy wyznaczono osiedle Bliźnie w północno-zachodniej części (Ryc. 12 d).

Ryc. 12. Schemat rozwoju układu siedliskowego wsi Frydman. Opr. autorka na podstawie źródeł wskazanych w tekście

Pierwotnie główny wjazd do wsi prowadził od strony południowo-zachodniej, gdzie koło siedziby sołtysa droga z Krempach spotykała się z węgierskim szlakiem z Niedzicy do Dębna Podhalańskiego. Razem wchodziły one na nawsie, od którego odchodziły drogi gospodarcze obsługujące działki siedliskowe oraz połączone tereny uprawne. Typowe zasady rozplanowania niwowego w układzie drogowym zostały lokalnie zmodyfikowane przez uwarunkowania naturalne. Dolny pas działek dzieliła w części zachodniej poprzecznie droga zastodolna prowadząca na pola od wschodu, podczas kiedy własności we wschodnim pasie obsługiwane były indywidualnie z placu. Podobnie było w pasie północnym, który ze względu na przegrodzenie skarpią miał odcięte połączenie z częściami gospodarczymi powiązanymi od strony Kamiennego Pola. Do czasu budowy folwarku układ drogowy nie ulegał większym zmianom. Obszar dworski, anektując tereny stawu, odciął połączenie gospodarcze północnego pasa siedliska. Pozostały jej odcinek stał się później osią przysiółka Kamienne Pole. Reformy austriackie, XVIII-wieczne, zaznaczyły się w układzie drogowym między innymi odsunięciem części drogi zastodolnej. Kolejne zmiany władz austro-węgierskich, kierowane względami praktycznymi oraz kompozycyjnymi, wprowadziły miejscowe korekty przebiegów, w tym dróg Kamienne Pole w obrębie skrzyżowania z drogą do Dębna Podhalańskiego, przeprawy mostowej na Białce w kierunku Dębna Podhalańskiego oraz drogi od strony Krempach w obrębie jej wejścia w układ zabudowy. Przejęła ona ruch z sąsiedniego Dursztyna z dotychczasowej trasy, prowadzącej przez górzysty teren. Liczne korekty zaszły w szerokościach i przebiegach dróg gospodarczych i cieków, wpływając na zmiany granic powiązanych z nimi działek. Po budowie Zbiornika Czorsztyńskiego, w związku z zalaniem drogi do Dębna Podhalańskiego, wytyczono od strony południowo-zachodniej drogę Nowotarską. Od 1998 roku na nieużytkowanych drogach gospodarczych powstawały inwestycje mieszkaniowe i turystyczno-rekreacyjne w sąsiedztwie zbiornika oraz eksploatacji żwiru przy rzece Białce. W 2003 roku rozpoczęto realizację pierwszych domów na osiedlu Bliźnie, w którym układ drogowy bazuje na rozplanowaniu działek rolnych, równoległych do ulicy Nad Stawem. Wraz z ożywieniem współpracy regionalnej i unijnej wprowadzono ponadlokalne inwestycje, w tym ścieżkę rowerową na koronie wału, oraz sfinansowano inwestycje poprawiające stan lokalnych dróg i ich wyposażenia.

W zakresie ukształtowania działek formalna lokacja wsi określiła rozplanowanie niwowe, dostosowane do ukształtowania terenu oraz przebiegu istniejących szlaków. Niwy rolne wytyczone na południowym zachodzie oraz wschodzie, ze względu na optymalne uwarunkowania naturalne, otaczały obszar siedliskowy niwy domowej. Jej lokacyjny układ zamykał się w formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 400 x 750 metrów. Składał się ze 100-metrowego nawsia, będącego poszerzeniem głównej drogi, oraz dwóch równoległych, szerokich na około 150 metrów, pasów działek siedliskowych. Ich granice, zróżnicowanie w dostosowaniu do lokalnych uwarunkowań, były podobne pod względem powierzchni w wydzielonych strefach, w zależności od statutu mieszkańców. Większość pasa północnego i połowa południowego należały do kmieci, którzy otrzymywali działki o wymiarach w proporcjach 1:5–1:8 oraz 1 łan ziemi ornej i łąki rozdzielone na poszczególne niwy.

Mniejsze arealy zajmowali zagrodnicy i rzemieślnicy użytkujący $\frac{1}{4}$ łana, wydzieloną w południowym pasie, najbliższej siedziby sołtysa zajmującej teren pozostały po podziale lokacyjnym, od strony zachodniej¹⁶². Działki na nawsiu należały w większości do lokalnego kościoła, którego pleban określał zasady gospodarowania. Ogródzony budynek kościoła z cmentarzem otaczały działki gospodarcze i ogrody.

W XVI wieku rozpoczęto budowę kasztelu na przejętym terenie sołeckim, natomiast działki siedliska stopniowo zagęszczały się zabudową, zmieniając podziały własnościowe. Ich granice kolejno ulegały korektom w reformach austriackich w zakresie przebiegu regulowanych dróg oraz cieków. Ówczesne zmiany oddane zostały na powstałej w 1846 roku mapie katastralnej, będącej pierwszym formalnym zapisem podziałów działek wraz z ich numeracją (Ryc. 13 a). Na zapoczątkowanej pod koniec XIX wieku parcelacji i rozprzedaży folwarku wokół jego znacznie ograniczonego terenu wydzielono indywidualne działki budowlane oraz uprawne. Kolejne powojenne reformy agrarne i rolne celowały w regulację struktur użytkowania gruntów. Ustawa z 1925 roku przypieczętowała rozprzedaż folwarku i postępujące rozdrobnienie gospodarstw indywidualnych. Podjęto wówczas działania komasacji działek oraz melioracji, zwiększające i porządkujące strukturę własności i użyteczności gruntów rolnych. Zapis wszystkich ówczesnych zmian w obrębie działek zawarto w 1937 roku na mapie katastralnej (Ryc. 13b). W 1946 roku, przy zachowaniu podziałów geodezyjnych, przejęto części gruntów plebańskich o powierzchni ok. 10,5 mórg. W ramach przygotowań do budowy zbiornika przenoszono rozproszoną zabudowę oraz scalano tereny pod budowę urządzeń towarzyszących oraz dróg. W latach 60. wprowadzono centralizujące zagospodarowanie przestrzenne, w tym podziału gruntów, ustanawiające wydzielanie gruntów niezbędnych do celów użyteczności publicznej bez odszkodowania.

Zmiany ustrojowe w 1989 roku przyniosły kolejne narzędzia regulacji o planowaniu przestrzennym. W latach 1998 i 2002 powstały miejscowe plany zagospodarowania w terenach eksploatacji żwiru nad rzeką Białką, w granicach scalonych na ich potrzeby działkach rolnych. W 2003 roku rozpoczęto rozbudowę wsi we wschodnim kierunku osiedla Bliźnie, tworząc działki budowlane poprzez scalanie wzdłuż dróg dawnych terenów rolnych. W granicach historycznego siedliska działki pozostały w podziałach historycznych, zbieżnych ze wskazaniami z 1937 roku (Ryc. 13 c).

¹⁶² L. Danilczyk, B. Krasnowolski, W. Niewalda, *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy...*, dz. cyt., s. 30.

Ryc. 13. Schemat przekształceń zagospodarowania działek we wsi Frydman. Opr. autorka na podstawie map z zasobów Starostwa Powiatowego w Nowym Targu

Układ lokacyjny Frydmana wypełniała historycznie zabudowa zagrodowa w obrębie działek siedliskowych, zgodnie z zasadą wspólnotowości, charakterystyczną dla układów typu niwowego. W optymalizacji funkcjonowania indywidualnych parceli i ich powiązania z arealem rolnym odnoszono się do skali układu, dostosowując go do uwarunkowań klimatycznych i terenowych. Długie, wąskie działki podzielone były na części funkcjonalnie, tworzące w ujęciu układu pasowe strefy. Od strony nawsia pierzeje formowały domy mieszkalne, za którymi znajdowała się strefa gospodarcza z zabudowaniami pomocniczymi, sadami i łąkami, zakończona drogą gospodarczą.

Wielkość frydmańskiej zagrody w poszczególnych obszarach wsi uzależniał przydział drewna wynikający ze statusu mieszkańca (kmiecia, rzemieślnika czy zagrodnika). Forma zagrody bazowała, podobnie jak cały układ, na wzorach niemieckich¹⁶³. Historycznie rozwijała się ona, stosownie do zwiększających się potrzeb i możliwości, od domu prostego, jednoprzestrzennego – z niewielką częścią inwentarską, w kierunku większego, wydłużonego – z podziałami wnętrza i osobną częścią gospodarczą. Rozwinięte przykłady tworzyły zwarte przestrzenie formy litery „L” lub „U”, w które wchodziły dom mieszkalny oraz ustawione za nim, wzdłuż granicy, zabudowania gospodarcze i inwentarskie. Zamknięte prostopadłe ustawionymi stajniami tworzyły wewnętrzne podwórka skupiającego życie mieszkańców. Dalsze części sadów i łąk odgródzone były od drogi gospodarczej stodołami. Budynom towarzyszyły ogrody kwiatowo-warzywne, które eksponowane na południe, w zależności od lokalizacji w układzie, znajdowały się przed lub za domem. Częste było odgradzanie

¹⁶³ M. Drożdż-Szczybura, *O wyrazie architektonicznym budynków inwentarskich. Od kraalu do farmy pionowej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2011, s. 37.

siedlisk wąskimi „miedzuchami”. Według klasyfikacji typów zagród układy niwowe stoją na granicy form luźnych i zwartych. Za przynależnością do pierwszej grupy przemawia swobodne powiązanie budynków, w tym odstawionej stodoły. Jednak za ich zwartością przemawia intensywność na wąskiej działce oraz powiązania przestrzenne i formalne. Domy były ustawione głównie szczytowo, tworząc stosunkowo zwarte i regularne pierzeje. Przeważały, historycznie starsze, obiekty wąskofrontowe, których forma była bliższa pierwotnej, jednoprzestrzennej. Obok nich późniejsze historycznie były szerokofrontowe z wejściem od strony ściany kalenicowej, stawiane w przypadkach, kiedy szerokość działki umożliwiała dojście. Na wąskich działkach częste były również domy bliźnie, zestawione ścianami bocznymi i nakryte wspólnym dachem, posiadające najczęściej tę samą sień. Ich budowa została ostatecznie zakazana po II wojnie światowej ze względu na bezpieczeństwo pożarowe¹⁶⁴. W rozplanowaniu domu, podobnie jak całej zagrody, kierowano się wykorzystaniem nasłonecznienia wnętrza, umieszczając okna dziennych izb od strony południowej i zachodniej. Osobne zabudowania we wsi zajmowali chłopci najemni, tzw. żelarze, obsługujący folwark. Mieszkali oni w szerokofrontowych, murowanych „czworakach”, zajmujących połowę południowego pasa siedliska. W północnej pierzei znajdowały się dodatkowo dwa drewniane, bliźniacze „dwojaki”. Składały się one z wydzielonych mieszkań o skromnym układzie z izbą, komorą i sienią. Na działce towarzyszyły im zabudowania gospodarcze, ograniczone do stajni i boiska bez sąsiedka¹⁶⁵.

Drewniana zwarta zabudowa ulegała wielokrotnie pożarom, szczególnie znaczącym w XVII wieku (m.in. w 1708 i 1781 roku) oraz niszczona była przez powódzie (m.in. w 1798 roku). W odbudowywanych strukturach obowiązywało dostosowywanie do aktualnych regulacji wprowadzanych przez zarządcę terenu. Reformy austriackie i austro-węgierskie, kierując się względami bezpieczeństwa, wprowadziły obowiązek budowania domów murowanych oraz odsunięcia od zabudowy drewnianych stodoł. Nakazy były omijane przez mieszkańców między innymi poprzez ograniczenie tynkowania do ściany frontowej. Drewno było w większości nadal wykorzystywane ze względu na jego dostępność. Oficjalnie nakazy realizacji zabudowy murowanej wprowadzono w 1906 roku. Materiał budowlany wyrabiał frydmański folwark (wraz z folwarkiem w Falsztynie i Jurgowie¹⁶⁶), zaopatrując okolicę do czasu wybuchu II wojny światowej. Analiza mapy katastralnej z 1846 roku wskazuje znaczną przewagę domów drewnianych, ustawionych głównie szczytowo w zwartych pierzejach, oraz towarzyszącą im drewnianą zabudowę gospodarczą. Nieliczne zabudowania murowane to „czworaki” wybudowane w 1820 roku, w czasie rozbudowy folwarku, zniszczone w 1957 roku przez pożar. W ich miejscu powstały murowane domy mieszkalne, kontynuujące formę i lokalizację za działce.

Kryzys gospodarki szlacheckiej na początku XIX wieku skutkował wprowadzeniem renty pieniężnej, zastępującej powinności pańszczyźniane, różnicującej materialnie mieszkańców wsi i formy

¹⁶⁴ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 72.

¹⁶⁵ Tamże, s. 42.

¹⁶⁶ Tamże, s. 127.

zagospodarowania zagród¹⁶⁷. Zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów otworzyło możliwości administrowania gruntami i aktywowało ruch budowlany. Trwał on w obrębie dotychczasowych przysiółków do wybuchu I wojny światowej.

Faza powojenna w strukturze objęła dalszą rozbudowę wsi oraz zagęszczanie istniejącej struktury według nowych zasad i potrzeb¹⁶⁸. Widoczny był wpływ ruchów turystycznego i uzdrowiskowego, przynoszących równolegle z postępem technicznym nowe style architektoniczne – „zakopiański” i „uzdrowiskowy”, widoczne w formie zabudowy oraz jej przekształceniach funkcjonalnych. Rozplanowanie nowych zagród było podobne w założeniach do działek lokacyjnych, ale luźniejsze ze względu na większe szerokości nowych działek i mniejszą liczbę zabudowań gospodarczych. Domy stawiano niezmiennie od strony drogi w spójnym pasie zabudowy jako parterowe, rozmieszczone szczytowo lub kalenicowo, zależnie od nasłonecznienia oraz szerokości działki powstałej z przekształcenia gruntów rolnych. Nowością były rozbudowane symetryczne formy szerokofrontowe z gankami, szalowane i wykończone stylizowanymi detalami. W zagrodzie stał jeden lub dwa budynki gospodarcze wzdłuż dłuższej granicy działki oraz zamykająca układ stodoła.

W kolejnych latach zachodziły zmiany w rozplanowaniu w układ dwuliniowy, dominujący od lat 60. na terenie całej Małopolski. Cechowało go dążenie do oddzielania domu od reszty zagrody, wynikające ze zwiększających się potrzeb mieszkalnych przy jednoczesnym osłabieniu funkcji rolniczych gospodarstwa oraz dążeniu do poziomu „miejskiego”, w którym postęp technologiczny przyniósł elektryczność i zasilane nią instalacje oraz urządzenia, które zmieniały funkcjonowanie poszczególnych sfer życia¹⁶⁹. Zachowywano układ funkcji zagrody, redukując liczbę budynków gospodarczych. Na działce stały najczęściej trzy obiekty, w tym dom od strony drogi oraz dwa budynki gospodarskie. W nowym stylu stawiano nowe domy lub rozbudowywano istniejące struktury. Dostosowując je do aktualnych potrzeb bytowych i standardów, dorabiano część sanitarną i adaptowano poddasze na cele mieszkaniowe. Zabudowę regulowały wytyczne nowego prawa budowlanego, w zakresie m.in. odległości czy dopuszczalnych materiałów budowlanych¹⁷⁰ wskazywanych praktycznie poprzez regulowanie ich dostępności w formie przydziałów oraz łatwości kredytowania nowej zabudowy¹⁷¹. Regulacje określające maksymalną powierzchnię rzutu i wysokości kondygnacji inicjowały w formie wysokie przyziemia oraz nakrycie dachami płaskimi lub kopertowymi. Propagowano je w – tworzonych przez państwowe firmy projektowe – katalogach domów typowych, których zunifikowane formy nie nawiązywały do lokalnych uwarunkowań ani tradycji. Tendencją w zabudowie od lat 70. były formy murowane z pustaków ceramicznych i oparte

¹⁶⁷ A. Karczmarzewski, *Półfeudalne stosunki...*, dz. cyt., s. 20.

¹⁶⁸ W. Wiczorkiewicz, *Budynek mieszkalny na wsi*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1988, s. 19.

¹⁶⁹ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 112.

¹⁷⁰ Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa, Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego (Dz.U. 61.38.196).

¹⁷¹ M. Drożdż-Szczybura, *O wyrazie architektonicznym budynków...*, dz. cyt., s. 147.

na kwadratowych rzutach – tzw. „czwórki” („kostki polskie”¹⁷²). Rozwój technologiczny w postaci nowych materiałów i konstrukcji żelbetowych pozwolił stawiać domy wyższe, przeciętnie 2–3-kondygnacyjne, i większe powierzchniowo. Zniesienie obciążenia ścian zewnętrznych i zastosowanie nadproży pozwoliło na znaczne zwiększenie powierzchni okien i rozwój w kierunku form horyzontalnych. W omawianym czasie powstała zabudowa przy ulicy Kamienne Pole oraz zagospodarowano tereny podworskie. Intensywnie zabudowywano także rolnicze dotychczas części wzdłuż ulicy Zastodolnej. W obrębie centrum lokacyjnego działania prowadzono między innymi po pożarach, bez ograniczeń obowiązywania ochrony konserwatorskiej (Ryc. 14, 15).

Rok 1989 przyniósł początek systemu kapitalistycznego, dającego swobodę w zakresie własności indywidualnej i społecznej, natomiast otwarcie granic po wejściu Polski do Unii Europejskiej umożliwiło swobodne migracje oraz napływ nowych potrzeb, stylów i mód architektonicznych. Wolność gospodarcza i budowlana dawała wybór materiałów i form, a postęp technologiczny zmniejszał ograniczenia związane z czynnikami naturalnymi. Jednocześnie słabło rolnictwo oraz wzrastała moda na migrację na wieś. Nowa zabudowa nierolnicza nie była już związana z uprawą ziemi i w coraz mniejszym stopniu nawiązywała formą do lokalnych uwarunkowań i tradycji. Powstawała na wolnych działkach przy drogach oraz w obrębie sadów i łąk, działek zagrodowych. Przebudowywano kolejne obiekty mieszkalne w obrębie centrum oraz budowano nowe, między innymi na osiedlu Bliźnie. Lata 90. przyniosły rozwój turystyki w różnorodnych formach. Powstały wolnostojące pensjonaty przy ulicy Nowotarskiej oraz obiekty agroturystyczne w zabudowie osiedla Bliźnie. Osobną grupę stanowią zamieszkiwane okresowo „letnie” domy, będące adaptowanymi częściami zagród. Obiekty drewniane, w większości wpisane do ewidencji zabytków, są wykupywane przez przyjezdnych, odnawiane i przystosowywane do nowych potrzeb. Dwa przykłady znajdują się przy ulicy Kościelnej oraz na Równi. Poza zabudową na terenach zielonych od strony zachodniej oraz północno-wschodniej znajdują się duże campingi z zabudową tymczasową. Z rozwojem turystyki wiąże się powstanie nowego skupiska domów na terenach nadrzecznych. Prawdopodobnie są one początkiem rozwoju większego osiedla na tym obszarze, na co wskazują zapisy miejscowego planu.

Historycznie zabudowa zagrodowa była wznoszona z drzewa świerkowego w konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łątkowej. Domy kryto dachem dwuspadowym, początkowo w konstrukcji krokwiowo-jętkowej – do lat 20., kiedy wprowadzono jeden lub dwa stolce. Wraz ze zmianą konstrukcji zmieniły się proporcje dachu względem ściany z 1:2 na 1:1,5 lub 1:1 i jego pokrycie¹⁷³. W miejsce gontu w okresie międzywojennym weszła dachówka, w którą budowniczzy zaopatrywali się głównie w Łapszach Wyżnych lub Nowym Targu oraz Waksmundzie, a po niej eternit i blachodachówka.

¹⁷² A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim...*, dz. cyt., s. 35–36. Nazwa lokalna „ćwiórka” określa dom, najczęściej dwukondygnacyjny, o czterech wnętrzach wydzielonych w dwóch traktach z umieszczoną decentralnie sienią wejściową.

¹⁷³ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 146.

Ryc. 14. Widok ulicy Kościelnej w latach 60. Widoczna nieistniejąca już zabudowa drewniana. Fot. Jerzy Langda, 1966¹⁷⁴

Ryc. 15. Widok ulicy Kościelnej w 2020 roku. Fot. autorka

W zakresie usług we wsi najważniejszy był kościół wraz z towarzyszącą zabudową na nawsiu. W pobliżu niego działała karczma. Inne usługi pojawiły się historycznie później, zwłaszcza z inicjatywy kościoła lub miejscowej szlachty. Początki parafii frydmańskiej sięgają prawdopodobnie XII wieku, kiedy istniała pierwsza osada na prawie polskim, należąca do diecezji krakowskiej¹⁷⁵. W okresie reformacji, w latach 1587–1640, mieszkańcy przeszli na luteranizm. Po nawróceniu na katolicyzm do kościoła wprowadzono polskich księży i nadano wezwanie św. Stanisława Biskupa Męczennika. Budynek kościoła od początku stał w obecnej lokalizacji, w zachodniej części nawsia. Od wschodu towarzyszyły mu zabudowa gospodarcza i usługowa, w tym szkoła i szpital. W pierwszej połowie XIX wieku rozpoczęła się rozbudowa kościoła w obrębie nowych kaplic i dzwonnicy oraz budowa kamiennego muru otaczającego całość. Wzniesiono także szpital ubogich, który – wraz z plebanią oraz funkcjonującą przy kościele szkołą – został zniszczony przez pożar w 1929 roku. Zrekonstruowano tylko budynki gospodarcze oraz plebanię, która kolejnym przekształceniom została poddana w 1946 roku. Okres powojenny przyniósł zmiany własnościowe w obrębie dóbr kościelnych, które częściowo zostały wykupione na cele publiczne. Przebudowano wówczas remizę, wybudowano przedszkole oraz urządzone teren sportowy na placu. Historycznie przy kościele wyznaczony był cmentarz, na którym chowani byli mieszkańcy Frydmana oraz podległych przysiółków, w tym Falsztyna. Na skutek przeludnienia oraz reform sanitarnych w 1800 roku został on przeniesiony poza ówczesną zabudowę, w obecne miejsce. Pierwotny obszar był dwukrotnie powiększany – w XIX wieku w zachodnią stronę oraz w latach 60. XX wieku w stronę wschodnią. Teren ogrodzony był początkowo drewnianym płotem, który w latach 50. XX wieku zastąpiono murem¹⁷⁶. Na cmentarzu

¹⁷⁴ T. Rutkowski, E. Arvay-Podhalańska, B. Podhalański, *Waloryzacja typologiczna budownictwa regionalnego na Spiszu Polskim*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1979, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 82/8.

¹⁷⁵ M. Grabski, *Architektura sakralna*, [w:] U. Janicka-Krzywda [red.], *Kultura ludowa...*, dz. cyt., s. 110. Na podstawie fragmentów romańskiego portalu zachowanych w okienku zakrystii dzisiejszego kościoła można wnioskować, iż parafia, a zatem świątynia, istniała we Frydmanie już prawdopodobnie od 1073 roku.

¹⁷⁶ M. Grabski, *Organizacja i wartościowanie przestrzeni cmentarnej na Polskim Spiszu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 301, Kraków 1987. s. 26-28.

stoi obecnie kaplica cmentarna Matki Boskiej Bolesnej, pochodząca z pierwszej połowy XIX wieku. Kaplice i kapliczki stawiano świętym, szukając wsparcia w obawie przed pożarami i powodzią. Około 1760 roku przy drodze do Krempach powstała kaplica św. Floriana strzegącego według wierzeń przed pożarami. Po powodzi w 1798 roku, z inicjatywy ówczesnego proboszcza, powstała przydrożna kaplica poświęcona św. Janowi Nepomucenowi chroniącemu przez powodzią. Wsparcie duchowe dawały także liczne mniejsze kapliczki, głównie z wyobrażeniami Matki Boskiej, ustawiane w ważnych miejscach wsi oraz przy drodze Nowotarskiej i do Krempach.

Właściciel ziemski z pozycji sołtysa, a potem osobiście, nadzorował funkcjonowanie lokalnej karczmy oraz powstających kolejno dworskich zakładów produkcyjnych. Budynek pierwotnej karczmy przy nawsiu, pomimo zmian funkcjonalnych, niezmiennie stanowił ważne miejsce w strukturze i w życiu lokalnej społeczności. Był on historycznie przebudowywany i zmieniany wewnątrz kolejno na potrzeby szkoły, lokalnego samorządu i Urbaru oraz spółdzielni rolniczej. Obecna forma, wpisana do gminnej ewidencji zabytków, mieści jeden z dwóch wolnostojących sklepów. Druga karczma funkcjonowała przy drodze od strony Niedzicy do 1939 roku, kiedy zmuszono do wyprowadzki prowadzącą ją rodzinę żydowską. Po modernizacji w budynku umieszczono pocztę, której pracownik zamieszkał w wybudowanym w sąsiedztwie domu. Aktualnie w obiekcie, objętym ochroną w gminnej ewidencji zabytków, mieszczą się nadal urząd pocztowy oraz mieszkania komunalne.

Schyłek gospodarki pańszczyźnianej w XIX wieku przyniósł parcelację podworskich gruntów, będących historycznie obszarem zainteresowania kolejnych reform gruntowych i własnościowych. Przyjęta w 1968 roku Ustawa o scaleniu i wymianie gruntów wskazywała ich wydzielanie dla celów użyteczności publicznej. W efekcie zmian własnościowych na przekazanych działkach powstały budynki usługowe, w tym ośrodek zdrowia, biblioteka oraz szkoła i przedszkole. Edukacja odbywała się najpierw w budynkach kościelnych i gminnych. Po przeniesieniu przedszkola w latach 70. w jego miejscu powstał dom pogrzebowy. Zmiany lokalowe na rzecz edukacji powodowane były zwiększającą się liczbą dzieci, szczególnie w okresie wyżu demograficznego, oraz potrzebą poprawy standardu placówek nauczania.

Historycznie we Frydmanie w wydzielonym pasie skupiały się mieszkania rzemieślników o zróżnicowanych profesjach. Rozwój drobnych usług nastąpił po reformach kapitalistycznych, realizacji zbiornika w 1995 roku oraz wejściu do Unii Europejskiej. Oprócz ruchu turystycznego w rozwijającym się regionie zwiększyło się zapotrzebowanie na usługi zaopatrujące lokalną ludność oraz przyjezdnych. W latach 90. powstał wolnostojący budynek usługowy przy ulicy Kamienne Pole, rozbudowano także usługi przy Placu Tysiąclecia. W zabudowie mieszkaniowej przy ulicy Dworskiej i Szkolnej powstały prywatne usługi i przedsiębiorstwa rzemieślnicze.

W zakresie zakładów produkcyjnych, na mocy aktu lokacyjnego, we wsi działały młyn i tartak, zarządzane przez mieszkańca wskazanego przez właściciela. Zespół tzw. „górnego młyna” znajdował się w północnym sąsiedztwie układu zabudowy, na przebiegu młynówki Potoku Przykopa. Dolny młyn funkcjonował natomiast w północnej części łąk, nad Dunajcem. Folwark prowadził intensywną

działalność produkcyjną, w tym browarniczą, bazując na pracy miejscowej ludności, zasilając lokalną karczmę z przymusem propinacji¹⁷⁷. Nadzorowana była także cegielnia zaopatrująca region do końca I wojny światowej¹⁷⁸. Przy wjeździe do wsi od strony Niedzicy funkcjonowała kuźnia zajmująca się usługami i produkcją dla miejscowej ludności. Obecnie pozostałe po niej fragmenty zabudowy są wpisane do gminnej ewidencji zabytków. Od 1989 roku swoboda w zakresie własności indywidualnej i społecznej umożliwiła powstawanie prywatnych zakładów, zwłaszcza na obrzeżach wsi. Przemiany gospodarcze oraz technologiczne wpłynęły także na spadek opłacalności funkcjonowania młyna i tartaku, który około 1990 roku zakończył pracę. Dolny młyn zamknięto jeszcze przed budową Zbiornika Czorszyńskiego, a na jego działce powstała oczyszczalnia ścieków.

W lokacyjnym układzie Frydmana, zgodnie ze wspólnotowym rozplanowaniem niwowym, przestrzenią publiczną było nawsie skupiające życie społeczne, gospodarcze i religijne. Prostokątny plac wydzielony był przestrzennie przez pierzeje domów zagrodowych i kluczowych dla wsi usług, w tym kościoła, który zajmował część zabudowaną. Pozostała, zachodnia strefa była wolna od zabudowy i użytkowana przez mieszkańców jako teren gospodarczy. Tutaj mieszkańcy wspólnie wypasali bydło, robili pranie czy czesali len przy młynówce. Wpływ na układ przestrzenny nawsia miały przekształcenia okolicznych budynków zagrodowych i usługowych. Nowy kształt, zgodny z ówczesnymi wytycznymi oraz potrzebami, zyskiwały pierzeje odbudowane i przebudowane po licznych powodziach i pożarach. Kolejne lata i wieki przyniosły nowe regulacje państwowe i mody architektoniczne. Ze względu na własność kościelną terenu, zmiany w obrębie nawsia wiązały się długo głównie ze zmianami dokonywanymi wokół budynku kościoła. Po odkupieniu od kościoła części gruntów w 1946 roku przebudowano gospodarczy plac i sąsiadujący budynek dzisiejszej remizy. W związku z wytyczeniem drogi Nowotarskiej wyprowadzono z centrum wsi ruch tranzytowy, wpływając znacząco na funkcjonowanie Placu Tysiąclecia i całego układu. Od 2003 roku, na bazie zapisów miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, ochroną konserwatorską został objęty układ lokacyjny Frydmana, w tym historyczne nawsie. Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku umożliwiło pozyskiwanie środków finansowych z funduszy europejskich, które posłużyły również do przebudowy placu jako urządzonej przestrzeni parkowej.

W zakresie infrastruktury dla pierwotnego osadnictwa kluczowy był Dunajec i jego lokalne dopływy, z których wodę wykorzystywano do celów bytowych i gospodarczych. Kolejno na indywidualnych działkach zaczęły powstawać studnie, które w formie ulepszonej technologicznie były głównym źródłem wody aż do wybudowania wodociągu w latach 90. XX wieku. Gospodarką ściekową długo zarządzano indywidualnie i naturalnie. Regulacje dążące do poprawy stanu sanitarnego wsi były częścią reform społecznych i ekonomicznych, przeprowadzanych przez rządy austriackie oraz austro-węgierskie od końca lat 80. XVIII wieku. Nie wprowadziły one jednak większych zmian bezpośrednio

¹⁷⁷ A. Karczmarszewski, *Półfeudalne stosunki...*, dz. cyt., s. 31. Przymus propinacji oznaczał obowiązek zaopatrywania się w alkohol przez mieszkańców w miejscowej karczmie.

¹⁷⁸ Kural B. *Przeobrażenia wnętrza domu chłopskiego na Polkim Spiszu pod koniec XIX i w XX wieku*, s. 56

w infrastrukturze, decydujące były lata 20. XX wieku. Wprowadzone w 1928 roku „Rozporządzenie Prezydenta RP o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli” nakazywało stawianie zabudowanych toalet, tzw. sławojek. Korzystano z nich do czasu wprowadzenia indywidualnych rozwiązań, zgodnie z możliwościami, przy okazji przebudowy istniejącego lub budowy nowego domu. Wszystkie domy budowane intensywnie w latach 70. posiadały już łazienki z toaletami. Elektryfikacja wsi nastąpiła w 1960 roku, kiedy połączono zabudowę do państwowej sieci elektrycznej. W roku 1995, po zakończeniu prac przy Zbiorniku Czorszyńskim, na terenie Frydmana rozpoczęła funkcjonowanie oczyszczalnia ścieków, której budowa powiązana była z regulacją gospodarki ściekowej na terenach wokół zbiornika. Ważne dla rozwoju infrastruktury było wykorzystywanie europejskich środków finansowych m.in. na rozwój oczyszczalni. Według inwentaryzacji infrastruktury gminy z 1983 roku wieś Frydman była jedyną w gminie, w której mieszkańcy korzystali z indywidualnych studni, podczas gdy w pozostałych funkcjonowały wodociągi zbiorcze lub centralne studnie¹⁷⁹.

Zgodnie z zasadami rozplanowania niwowego w granicach wsi wydzielono trzy niwy rolne uprawiane na zasadzie trójpółowki zbiorowej. Wskazano je w południowo-zachodniej części ze względu na najdogodniejsze warunki glebowe i ukształtowanie terenu, wydzielając kompleksy upraw na długich działkach ułożonych prostopadłe do drogi, obsługiwanych przez ciągi gospodarcze łączące z niwą domową. Osią rozłogu w pierwotnym zarysie była droga prowadząca wzdłuż potoku Przykopa będącego młynówką rzeki Białki. Pierwsze zmiany w zakresie terenów rolnych przyniosła budowa kasztelu, z którą wiązało się wydzielenie gruntów folwarku, bazujących na przejętych terenach sołtysich. Wraz z rozwojem ludnościowym powiększył się areał rolny w kierunku południowym. Po XIX-wiecznej parcelacji folwarku i uwłaszczeniu chłopów areał został powiększony o ziemie szlacheckie, ale jednocześnie częściowo zabudowany, m.in. wzdłuż dróg w południowej części wsi. Kolejno zacierały się granice w użytkowaniu ról i pastwisk w obrębie jednej niwy lub działki na skutek odchodzenia od zasad trójpółowki zbiorowej w kierunku płodozmianu¹⁸⁰. W XIX wieku przyczynił się do tego znacząco postęp technologiczny wprowadzający nowe uprawy, np. ziemniaków, buraków oraz roślin motylkowych, stosowanych w hodowli bydła oraz produkcji obornika, i likwidacji niezagospodarowanych dotąd ugorów. Później, w uprawach na początku XX wieku, pojawiła się koniczyna, która szybko stała się jedną z wiodących roślin rolnych jako dobry składnik paszy dla zwierząt gospodarskich oraz wspomagała zasiew zboża¹⁸¹. W latach międzywojennych Frydman wszedł w granice Polski i został objęty reformami agrarnymi, w których założono m.in. komasację indywidualnych działek oraz melioracje zwiększające i porządkujące strukturę własności i użyteczności gruntów rolnych. Po 1945 roku reformy charakterystyczne dla polityki socjalistycznej naceLOWane były na zwiększenie produkcji rolnej. Zaczęto powszechnie

¹⁷⁹ M. Modzelewska, M. Kałamarz, *Inwentaryzacja urbanistyczna i infrastruktury technicznej. Gmina Łapsze Niżne, część opisowa*, 1984, s. 116.

¹⁸⁰ A. Rzymkowski, M. Chowaniec, *Ruralistyka. Planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1972, s. 17.

¹⁸¹ J. Ozga, *Gospodarka rolna w południowo-zachodniej części Polskiego Spisza w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 145, Kraków 1974, s. 18.

wprowadzać chemiczne nawozy, niekorzystnie i trwale zmieniające strukturę gleb. Rozwój technologiczny i przeobrażenia gospodarcze, szczególnie w latach 90., przyniosły zmiany funkcji lokalnego rolnictwa w produkcji żywności. Wobec powszechnej dostępności warzyw i owoców oraz produktów rolnych w lokalnych sklepach uprawa i hodowla przydomowe zaczęły być nieopłacalne. Znacznie zmniejszone ogrody i sady przy gospodarstwach zaczęto zabudowywać domami jednorodzinnymi. Ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym, przyjęte w 1994 i 2003 roku, regulowały m.in. zasady funkcjonowania, zagospodarowania i ochrony terenów upraw. W 1995 roku, po wypełnieniu Zbiornika Czorszyńskiego, nadrzeczne pastwiska na terenie Frydmana zostały częściowo zalane lub przekształcone pod infrastrukturę. Powstała także droga Nowotarska odcinająca południowy kompleks upraw od układu siedliskowego.

Obecny zakres terenów rolnych jest mniejszy od maksymalnego osiągniętego w XVI wieku. Wciąż czytelny jest zwarty areal, pomniejszony o tereny odcięte przez drogę Nowotarską i przekształcone pod zabudowę. Zachowane są jednak generalne zasady funkcjonowania kompleksu w strukturze wsi, w zakresie pierwotnego obszaru i obsługi komunikacyjnej. Zmieniają się nieużytkowane pastwiska położone nad zbiornikiem, na których rozwija się zabudowa letniskowa oraz infrastruktura. Wobec przemian gospodarczych w skali całej gminy realizowane jest dążenie do przekształcenia coraz większych powierzchni dawnych gruntów ornych w trwałe użytki zielone, często ekstensywnie użytkowane lub całkowicie odłogowane.

W układzie lokacyjnym zieleń porastała naturalnie zróżnicowane wysokościowo piętra terenu. Lasy w zwartych kompleksach zajmowały niewykarczowane wzniesienia za granicami niw rolnych. Naturalne skupiska drzew i krzewów otaczały ciek i wypełniały niezagospodarowane przestrzenie między działkami. W zagrodach zabudowę dopełniały sady i ogrody oraz mniejsze łąki. Zieleń urządzona towarzyszyła głównie obiektom sakralnym, obsadzonym drzewami, które według wierzeń miały znaczenia symboliczne. Obsadzano także nieliczną rozproszoną zabudowę, osłaniając ją od wpływu niekorzystnych zjawisk klimatycznych. Większe zmiany w krajobrazie zieleni przyniosła budowa folwarku, a szczególnie jego późniejszy rozrost przestrzenny w kierunku południowym, który nie tylko zmniejszył tereny uprawne, ale także zmienił miejscowo obudowę cieku. Dalej budowano głównie w obrębie dróg, w terenach uprawnych, w pobliżu istniejących siedlisk, nie ingerując w zieleń nadrzeczną ani leśną. Zachowaniu formy terenów zielonych w obszarze wsi sprzyjały uwarunkowania fizjograficzne i klimatyczne, które wpływając na kształt układu siedliskowego, definiowały jego granice. W gospodarce leśnej ważnym momentem było powstanie Urbaru, zarządzającego po zmianach uwłaszczeniowych terenami leśnymi w zakresie indywidualnych przydziałów. Współcześnie zmiany w zagospodarowaniu lasów i zadrzewień przyniosły w 1998 i 2002 roku decyzje o eksploatacji żwiru oraz rozwoju terenów rekreacyjnych na terenach nad rzeką Białką, zawarte w miejscowych planach zagospodarowania. W 2008 roku teren wokół rzeki Białki na przebiegu wszystkich wsi objęto ochroną w ramach europejskiego systemu Natura 2000.

Tereny zieleni urządzonej, boiska i place zabaw powstawały przy nowych usługach w latach 70. XX wieku. Osobne boisko przeniesione z Placu Tysiąclecia funkcjonowało najpierw w północnej części wsi do czasu zalania przez wody zbiornika, kiedy wyznaczono nowy teren sportowy na wschód od ulicy Jana III Sobieskiego, co wygenerowało powstanie także nowej drogi przy zbiorniku. W latach 1751–1769, w trakcie przebudowy terenu wokół kościoła, wycięto częściowo stary drzewostan. Zieleń zachowaną w obrębie ogrodzenia, stanowiącą integralną, funkcjonalną część kościoła, wsparto później ochroną konserwatorską i przyrodniczą. Wraz z zakończeniem prac przy Zbiorniku Czorsztyńskim uregulowano ciek w obrębie nawsia. Na początku XXI wieku, dzięki funduszom unijnym, urządzono park wyposażony w altany i siłownię zewnętrzną.

Frydman lokowany był w szerokiej dolinie Dunajca, do którego wpadała rzeka Białka stanowiąca granicę wsi. Na niej wodach utworzono młynówkę, potok Przekopa, przeprowadzoną przez lokacyjny obszar zabudowy. Wody młynówki, oprócz obsług bytowych i gospodarczych mieszkańców, zasilają młyn i tartak oraz fosy wzmacniające mury pierwotnego folwarku i kościoła. Do dóbr folwarku należał także od 1820 roku nieistniejący już staw, po którym pozostała nazwa ulicy. Wody Dunajca wielokrotnymi wylewami powodowały zniszczenia. Przebiegi cieków były regulowane wraz z korektami granic działek w czasie reform austrowęgierskich. Największe rewolucje w lokalnej sieci wodnej przyniosła budowa Zbiornika Czorsztyńskiego, kiedy wprowadzono wał ochronny oraz zespół zabudowań technicznych. Mniejsze dopływy Dunajca na dawnych pastwiskach oraz na historycznym nawsiu zostały skierowane w betonowe koryta.

W opracowanym w 1986 roku programie zagospodarowania terenów zlewni Dunajca¹⁸² Frydman został wskazany w pierwszej kolejności do działań w zakresie scaleń użytków rolnych mających na celu poprawę ich zdolności produkcyjnej oraz wpływu dla zlewni. Pozostałymi wskazanymi działaniami miały być zmiana gruntów ornych na użytki zielone i lasy oraz przebudowa drzewostanów, zagospodarowanie osuwisk i nieużytków. W skali całego obszaru zlewni wiele złych układów działek, głównie na terenach górzystych, charakteryzujących się dużą erozją gleb, kwalifikowano jako problemowe. Fakt wskazania Frydmana pomimo jego odmiennego ukształtowania może świadczyć o znaczącym wpływie innych czynników lokalnych, w tym intensywnych podziałów własnościowych gruntów.

Historyczną sieć wodną utrzymano w obszarach kompleksu rolnego i terenów zielonych oraz w zabudowie w głównym przebiegu potoku Przekopa. Jej istnienie na terenach podworskich wzmocnił przebieg układu drogowego, skupiający zabudowę i umożliwiającą swobodny przebieg ciek w naturalnej obudowie.

¹⁸² Program zabudowy obszarów zbiorczych i źródłowych oraz stoków, osuwisk, nieużytków itp. – powierzchni niewchodzących w zakres zabudowy i regulacji cieków zlewni Dunajca do przekroju Sromowiec Wyżnych.

usługi komercyjne. Usługi wyższego szczebla znajdują się w miastach powiatowych – Zakopanem i Nowym Targu oraz ośrodkach wojewódzkich.

Według danych na koniec 2019 roku wieś zamieszkiwały 1759 osoby¹⁸³, co stanowiło 10,9% całej ludności Zamagurza. Według tych wskazań, pomimo stosunkowo niewielkiego obszaru, była ona najgęściej zaludnioną wsią zamagurską, ze wskaźnikiem 160,6 osób/1km². Wykładnik ten jest prawie dwukrotnie większy od średniego dla obszaru, wynoszącego 85,6 osób/1km². Wzrost populacji wynika z ustawicznego napływu ludności do rozwijającego się ośrodka turystycznego od lat 90. XX wieku (Tab. 16).

Tab. 16. Zestawienie liczby ludności Czarnej Góry 1998–2019 r.

Rok	1998	2002	2009	2011	2019
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Liczba osób	1536	1609	1629	1664	1759

Źródło: UG Bukowina Tatrzańska oraz <https://www.polskawliczbach.pl> (dostęp: 30.10.2020)

Według analiz liczby ludności w latach 1985–2010, wskazanych w SUiKZP gminy Bukowina Tatrzańska, Czarna Góra była jedną z najbardziej rozwojowych wsi gminy¹⁸⁴. Ze średnim przyrostem rocznym 279 osób zajmowała trzecie miejsce obok Białki Tatrzańskiej (322 osoby) i Bukowiny Tatrzańskiej (297 osób). W tej klasyfikacji pozostałe wsie zamagurskie, Rzepiska i Jurgów, zajmowały ostatnie lokaty. Pod względem procentowego przyrostu liczby mieszkańców, na poziomie 20,44%, zajmowała również wysokie, drugie miejsce, tuż za wsią Brzegi (29,31%). Prognoza opracowana została dla obszaru administracyjnego gminy, jednak ze względu na wykazane tendencje w Czarnej Górze wieś można ją uznać za reprezentatywną dla terenu w zakresie zachodzących procesów. dla przedstawionych procesów. Od czasu opracowania analiz wszystkie opisane wsie odnotowały przyrost ludności utrzymujący wskazane tendencje demograficzne. Bezrobocie wykazuje niewielkie tendencje spadkowe, co jest powiązane z poprawą na lokalnym rynku pracy, opartą w znacznej mierze na usługach indywidualnej działalności gospodarczej, w tym turystycznej. W skali gminy od 2013 roku notuje się roczny średni spadek bezrobocia o ok. 4%¹⁸⁵.

Religią dominującą we wsi jest katolicyzm. W zależności od miejsca zamieszkania mieszkańcy należą do parafii jednego z dwóch kościołów. W północnej części znajduje się kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego, przy którym działa ośrodek rekolekcyjno-wypoczynkowy. W południowym krańcu wsi, przy ulicy Tatrzańskiej, stoi kościół pw. Świętej Trójcy, będący filią parafii w Jurgowie. Przy obydwu kościołach są cmentarze.

Według danych Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej na dzień 30 marca 2020¹⁸⁶ w Czarnej Górze zarejestrowanych było 88 podmiotów gospodarczych (Tab. 17). Stanowi to wysoki wskaźnik, zarówno na tle gminy, jak i Zamagurza, gdzie więcej ich odnotowano

¹⁸³ UG Bukowina Tatrzańska. Dane na 31.12.2019 r.

¹⁸⁴ Uchwała nr XLVI/343/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 22 grudnia 2017 r. w sprawie uchwalenia Zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska oraz wprowadzenia ujednoliconego Studium, s. 27.

¹⁸⁵ UG Bukowina Tatrzańska. Dane na 31.12.2019 r.

¹⁸⁶ Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej, stan na 30.03.2020, <https://prod.ceidg.gov.pl> (dostęp: 30.03.2020).

jedynie w Niedzicy. Przeważają zdecydowanie podmioty branży turystycznej: wynajem miejsc noclegowych, obsługa ruchu turystycznego, transport i gastronomia. Dobrze działają także branża budowlana oraz drobne usługi. Współczynnik liczby podmiotów przypadających na 1 mieszkańca, wynoszący 0,05, plasuje wieś na dobrym poziomie, wśród wsi rozwiniętych, o dużym zaludnieniu.

Tab. 17. Zestawienie podmiotów gospodarczych we wsi Czarna Góra

Kategoria 1.	Liczba podmiotów 2.	% 3.
Wynajem miejsc noclegowych	26	29,5
Obsługa ruchu turystycznego	2	2,2
Budownictwo	14	15,9
Transport	11	12,5
Naprawa samochodów	9	10,2
Niepubliczna opieka zdrowotna	2	2,2
Gastronomia	3	3,5
Handel	4	4,2
Produkcja i obróbka drewna	3	3,5
Produkcja i obróbka kamienia	1	1,1
Zaplecze rolnictwa i leśnictwa	1	1,1
Inne usługi	12	12,5
Suma	88	100

Źródło: Centralna Ewidencja i Informacji o Działalności Gospodarczej. Stan na dzień 30.03.2020 r.

Turystyka w Czarnej Górze, dzięki uwarunkowaniom krajobrazowym, wpisując się we wspólną strefę z sąsiednim Podhalem i szerzej ośrodkami południowej Polski, rozwija się przez cały rok – także w zimie dzięki narciarstwu. Powiązania podkreśla przynależność stacji narciarskich GrapaSki oraz Kozieniec do regionalnej sieci Tatr Super Ski¹⁸⁷, powstałej w listopadzie 2018 roku, łączącej 14 tatrzańskich polskich ośrodków narciarskich, m.in. w Jurgowie, Białce Tatrzańskiej, Bukowinie Tatrzańskiej, Witowie, Czorsztynie i Zakopanem oraz słowackim Zdziarze. Noclegi turystom zapewniają obiekty, których liczba wciąż wzrasta, szczególnie w południowej części wsi. W terenie wyznaczone są szlaki piesze i rowerowe, będące częściami ciągów regionalnym. Góra Litwinka (Grapa), ze względu na korzystne warunki, jest miejscem spotkań szybowcowych, organizowanych przez Aeroklub Nowy Targ.

Historycznie głównym źródłem utrzymania mieszkańców Czarnej Góry było pasterstwo oraz przetwórstwo lnu i wełny. Rolnictwo, związane dawniej z gospodarką wiejską, również zanika na rzecz turystyki, co widoczne jest w krajobrazie wsi w pojedynczych polach uprawnych lub ich miejscowych kompleksach. Największe tereny wypasowe wieś posiadała w Tatrach Jaworzyńskich, gdzie zbierane były owce czarnogórskie, jurgowskie i rzepiskie oraz zwierzęta z innych wsi zamagurskich, nieposiadających prawa wypasu w Tatrach. Każdy z pięciu szałasów przyjmował wtedy około 500–600 owiec¹⁸⁸. Na niższych polanach jaworzyńskich wypasano także stada jałówek i krów. Kryzys gospodarczy przyszedł w latach 70. XIX wieku, kiedy ówczesni właściciele dóbr dunajeckich, obejmujących także Tatry, zakazali wypasu na swoich halach, zmuszając mieszkańców do szukania innych źródeł zarobku. Wielu z nich zatrudniło się w ówczesnym majątku księcia

¹⁸⁷ <https://tatrysuperski.pl/aktualnosci/> (dostęp: 10.03.2020 r.)

¹⁸⁸ Z. Hołub-Pancewiczowa, *Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrzu*, PAU, Kraków 1931, s. 269.

Hohenlohe, najwięcej w zakładzie przetwórstwa drewna. Dostęp do hal jaworzyńskich powrócił na krótko na początku XX wieku, ale tylko do wybuchu I wojny światowej.

Aktualne dane z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa na 21.06.2020 roku (Tab. 18) potwierdzają znaczący spadek liczby owiec i posiadaczy stad w latach 2005–2020 (kol. 3, 5). Wzrastają liczebnie stada bydła, na co wskazuje rosnąca liczba zwierząt przy spadku liczby posiadaczy stad (kol. 2, 4). Zmniejszające się liczebnie grupy owiec są wypasane na halach, przy wciąż żywej tradycyjnej oparwie, towarzyszącej m.in. redykom. Niewielkie grupy zwierząt spędzane są do zagród w starszych częściach wsi, głównie w Zagórzu oraz przy ulicy Podgórskiej. W północnej części wsi funkcjonują dwie masarnie, przetwarzające jednak mięso dostarczane z zewnętrznych ubojni.

Tab. 18. Zestawienie liczby bydła i owiec oraz liczbę posiadaczy utrzymujących te zwierzęta na terenie wsi Czarna Góra

Rok	Liczba posiadaczy		Liczba zwierząt	
	bydło	owce	bydło	owce
1.	2.	3.	4.	5.
2005	135	73	337	2109
2006	129	67	330	2,062
2007	124	64	343	1523
2008	115	61	315	1400
2009	108	57	288	1245
2010	103	51	285	1095
2011	98	51	294	1183
2012	94	51	299	1283
2013	83	49	307	1347
2014	80	48	340	1290
2015	78	46	361	1365
2016	76	44	362	1310
2017	65	38	390	1050
2018	66	36	453	957
2019	65	33	464	757
2020	64	33	515	749

Źródło: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Departament Analiz i Sprawozdawczości. Stan na 21.06.2020 r.

Infrastruktura techniczna wsi jest stosunkowo dobrze rozwinięta. Całość zabudowy zelektryfikowano na podstawie napowietrznej sieci, powiązanej z linią energetyczną 110 kV, relacji Szaflary–Niedzica. Ciepło dostarczają lokalne źródła. Do lokalnego wodociągu podłączone jest ok. 40% zabudowy wsi, głównie wzdłuż ulicy Nadwodniej, natomiast pozostałe domy zaopatrują się z ujęć lokalnych. Częściowo rozwiązano również gospodarkę ściekową dzięki działającej nad rzeką Białką oczyszczalni ścieków zmodernizowanej w 2015 roku, do której podłączone jest ok. 40% zabudowy. Odpady z obszaru wsi są zwożone do Regionalnych Instalacji do Przetwarzania Odpadów Komunalnych w Białym Dunajcu oraz Tylmanowej. Stacjonarny Punkt Selektywnej Zbiórki Odpadów znajduje się w Nowym Targu.

2.2.2. Historia wsi

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich opisuje Czarną Górę następująco: „Czarnagóra», węg. «Csarnagura, Fegetyhegy», ws słowacka na Spiżu, w części podtatrzńskiej; rozległa nad potokiem Grabką, płynącym ku północy i wpadającym z pr. brz. do Białki, tuż przy granicy nowotarsko-spiskiej. (...) Osada ta istniała już w r. 1297 pod nazwą «Clara

Vallis» (...). Ludność katolicka liczy 644, a żydów 13 (...)»¹⁸⁹. Wskazane określenie «Clara Vallis» oznacza z języku łacińskiego „Znaną Dolinę”¹⁹⁰. Pochodzenie dzisiejszej nazwy przypisuje się lokalnemu wzniesieniu, Litwince (zwanej Grapą), porośniętej gęstym lasem świerkowym, który w krajobrazie jawił się właśnie jako czarna góra.

Za początek osadnictwa Czarnej Góry uważa się przybycie w XV wieku wędrownych pasterzy, tzw. Wołochów, z terenów Bałkanów¹⁹¹, co znajduje potwierdzenie w badaniach historii Słowian Bałkańskich¹⁹². Miejscowa ludność, gnębiona najazdami Turków na terenach ówczesnych Macedonii, Serbii oraz Czarnogóry, zmuszona została do emigracji. Przemieszczała się w kierunku północnym, przez Węgry, szlakiem Buda–Kežmark–Nowy Targ, drogą od Zdziaru, przez Podspady i dalej linią rzeki Białki. Na terenie dzisiejszej wsi ich dalszą wędrówkę zatrzymały strome brzegi rzeki Białki. Grupa, składająca się prawdopodobnie z pięciu rodzin, założyła osadę na najwyższej przełęczy, w rejonie dzisiejszej części wsi Sołtystwa¹⁹³. Badania Tadeusza Trajdosa¹⁹⁴, oparte na przekazach miejscowej ludności, wskazują na bałkańskie pochodzenie nazwisk rodzin zamieszkujących obecnie wieś: Milonów, Kiermoziaków, Jezierczaków, Tomeczkowicz oraz Miskowiczów. Formalna lokacja na prawie włoskim nastąpiła prawdopodobnie na początku XVII wieku¹⁹⁵. W lokacyjnych podziałach teren został podzielony na zarębki, po jednym na każdego odsadnika. Zarządcą, z ramienia właściciela wsi, był sołtys, który zajął teren dotychczasowej osady, natomiast jej osadnicy przenieśli się w kierunku północnym, wzdłuż potoku. Na nowe tereny zaczęła wkrótce przybywać ludność od strony Trybsza. Powoli zaczęła się również zaludniać dolina Białki, głównie przez osadników z Małopolski i Podhala – Jurgowa i Rzepisk. Dokumenty pochodzące z lat 1589–1595, potwierdzające sprzedaż ziem klucza dunajckiego Jerzemu Horváthowi-Palocsaya, wskazują ówczesne istnienie osady Czarna Hora, zajmowanej przez szałas i owczarnie.

Wieś zmieniała kilkakrotnie właścicieli, wobec których mieszkańcy, w zależności od powierzchni podzielonego wtórnie zarębka, zobowiązani byli wypełniać obowiązki pańszczyźniane. Do 1771 roku w zależności od zwierzchnictwa, odmiennego dla części południowej i północnej wsi, odpracowywali w sumie 43 (w Zagórzu) lub 47 (Pod Górą) dni rocznie oraz płacili czynsz i ekwiwalenty daniny w drobiu i jajach oraz przerabiali określoną rocznie liczbę sążni sukna i funtów wełny pańskiej. Z danin i robocizn zwolnieni byli mieszkańcy Sołtystwa. Zmiany przyniósł Urbarz Terejański, wprowadzony w Czarnej Górze w 1773 roku, regulujący indywidualnie stanowiące dotychczas powinności pańszczyźniane oraz wprowadzający rychtarza na stanowisku sołtysa.

¹⁸⁹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, http://dir.icm.edu.pl/Sownik_geograficzny/Tom_I/738 (dostęp: 30.08.2020).

¹⁹⁰ Tłumaczenie autorki według słownika łacińsko-polskiego, <http://lacina.globalnie.com.pl/sownik-lacinski> (dostęp: 15.05.2020).

¹⁹¹ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 12.

¹⁹² Tamże, s. 15.

¹⁹³ W momencie osiedlania był to dziewiczy teren porośnięty lasem.

¹⁹⁴ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 14.

¹⁹⁵ Dokładna data nie jest znana, ponieważ nie zachował się dokument lokacyjny.

Po I wojnie światowej, w 1920 roku, wieś wraz z całym Zamagurzem została przyznana Polsce. Przyłączone tereny należały do utworzonego starostwa spisko-orawskiego w Nowym Targu z Ekspozyturą w Łapszach Niżnych, którego lokalnym reprezentantem był sekretarz okręgowy, wspólny dla wsi Czarna Góra, Rzepiska, Trybsz i Jurgów, gdzie miał swoją siedzibę. Postanowienie o włączeniu wsi do Polski zakończyło długi i burzliwy proces, obejmujący starania mieszkańców Spisza oraz sąsiednich Orawy i Podhala o przeprowadzenie plebiscytu określającego przynależność narodowościową. Do głosowania nie doszło, a mieszkańcy Czarnej Góry oraz Jurgowa i Rzepisk, czując się Słowakami, wrogo podchodzili do narzuconych zmian.

Powojenne granice wpływały na gospodarkę, ograniczając kontakty ze słowackimi miastami będącymi dotychczas głównymi rynkami lokalnej wymiany handlowej. Odcięte zostały także definitywnie tereny lasów na Jaworzynie Spiskiej. Po wielu latach sporów międzynarodowych sprawa Jaworzyny została zakończona w 1924 roku podpisaniem tzw. protokołów krakowskich. Wyznaczały one dwustronną strefę przygraniczną o szerokości 15 km, w której dopuszczono swobodny ruch ludzi oraz gospodarki pasterskiej, rolnej i leśnej na podstawie rocznych legitymacji wydawanych przez starostwo. Przyjęto także zapis o tzw. legitymacjach tatrzańskich, umożliwiających transgraniczny ruch turystyczny w obrębie Tatr, Zamagurza i Pienin, wskazując potrzebę zawarcia polsko-czechosłowackiego porozumienia o ruchu turystycznym i ochronie przyrody wspólnego terenu. W 1925 roku Rozporządzenie Rady Ministrów zakończyło dotychczasowe powiązanie obszaru z bazowym prawem węgierskim, likwidując starostwo spisko-orawskie i włączając jego teren do powiatu nowotarskiego, województwa krakowskiego. Władze na niższych poziomach, w tym gminnym, pozostawiono bez zmian. Kolejną znaczącą zmianę wprowadziła ustawa samorządowa w 1933 roku, zastępująca podział na gminy jednostkowe większymi gminami zbiorowymi. Czarna Góra została powiązana z sąsiednimi gromadami: Białką Tatrzańską, Bukowiną Tatrzańską, Brzegami, Rzepiskami i Jurgowem. Zmiany przynależności zaszły także w lokalnej strukturze kościelnej w 1925 roku, kiedy – na mocy podziału wskazanego w podpisanym przez Polskę konkordacie – Czarna Góra weszła do diecezji krakowskiej. Utrzymano wciąż historyczny podział przynależności części Zagóry do parafii w Trybszu oraz Pod Górą do Jurgowa, wraz z Rzepiskami i Jaworzyną Spiską. Jednocześnie z wybuchem II wojny światowej Czarna Góra weszła w granice Czechosłowacji, gdzie pozostała do 1945 roku.

Historycznie we wsi zmieniającej przynależność państwową kolejne władze kładły duży nacisk na kontrolę mieszkańców, narzucając im swój język, który obowiązywał formalnie w szkołach i kościołach. W pierwszej szkole, mieszczącej się od 1850 roku w prywatnym domu, nauka odbywała się w języku słowackim. Następnie w nowej placówce – powstałej w 1863 roku na Sołtystwie oraz w późniejszych, wybudowanych w latach 1914 i 1915 – uczono w języku węgierskim. W okresie międzywojennym oficjalnie powrócił język polski, a szkołom nadano symboliczny patronat polskich królewien o węgierskich korzeniach. Kiedy na mocy powojennych rozporządzeń ministra oświaty pozwolono na organizację szkół narodowościowych, wiele czarnogórskich rodzin wybrało jako

wykładowy język słowacki. Powrót języka polskiego, jako równorzędnego, nastąpił dopiero w 1960 roku na wniosek licznej grupy miejscowych Romów. Obecnie język słowacki zniknął z placówek edukacyjnych z powodu braku chętnych.

Od lat 20. Czarna Góra, w powiązaniu z sąsiednim Podhalem, zaczęła się intensywnie rozwijać jako ośrodek turystyczny, w którym powstawały różnej skali obiekty noclegowe i usługowe. Niezmiennie znaczący pozostawał wpływ sąsiedniego Podhala, z którego czerpano m.in. wzorce architektoniczne zgodnie z rozwijającym się stylem zakopiańskim.

W 1934 roku 15 mieszkańców wsi, aby wesprzeć wspólny rozwój mechanizacji rolnictwa, zawiązało kółko rolnicze, którego głównym osiągnięciem była budowa sklepu spożywczego.

Lata 70. przyniosły intensywny rozwój wsi, wspomagany krajowymi reformami gospodarczo-politycznymi. Po 1998 roku nastąpiło przyspieszenie rozwoju przestrzennego wsi, widoczne w ożywionym ruchu budowlanym i gospodarczym. W 2000 roku wybudowano drogę łączącą, rozwijające się osobno, struktury wsi Zagóra, Pod Górą oraz Sołtystwo, spajając układ i otwierając rozwój części północnej. Zapisy lokalnych planów zagospodarowania w kolejnych latach, szczególnie od 2006 roku, sprzyjały intensywnemu rozkwitowi turystyki wykorzystującemu powiązania regionalne oraz międzynarodowe.

Kalendarium wsi obejmuje ważniejsze wydarzenia, takie jak:

- Ok. 1297 r. Pierwsze wzmianki o osadzie «Clara Vallis»,
- Pocz. XVII w. Lokacja wsi na prawie wołoskim,
- 1773 r. Wprowadzenie Urbarza Terezańskiego,
- 1850 r. Powstanie pierwszej szkoły,
- 1848 r. Formalne zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie ziemi chłopskiej,
- 1879 r. Zakup przez księcia Christiana Hohenlohe terenów Jaworzyny i wprowadzenie zakazu wypasu na odciętych halach,
- 1891 r. Powstanie na Podhalu tzw. stylu zakopiańskiego,
- 1900 r. Uruchomienie tartaku odkupionego od Christiana Hohenlohe,
- 1914 i 1915 r. Budowa dwóch nowych szkół,
- 28 lipca 1920 r. Przydzielenie Czarnej Góry do polskiego starostwa spisko-orawskiego,
- Lata 20. Zwiększenie liczby obiektów letniskowych,
- 6 maja 1924 r. Podpisanie tzw. protokołów krakowskich¹⁹⁶,
- 1925 r. Likwidacja starostwa spisko-orawskiego¹⁹⁷ i włączenie wsi do powiatu nowotarskiego, województwa krakowskiego,
- 1925 r. Podpisanie przez Polskę konkordatu i wejście Czarnej Góry do diecezji krakowskiej,

¹⁹⁶ Uchwała Konferencji Ambasadorów z dnia 5 września 1924 r. dotycząca Protokołu, podpisanego w Krakowie dnia 6 maja 1924 roku w związku z ustaleniem granicy polsko-czesko-słowackiej w okręgu Jaworzyny. Źródło: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1925-133-952,16874507.html> (dostęp: 20.05.2020).

¹⁹⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 r. o zniesieniu powiatu Spisko-Orawskiego. Źródło: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1925-63-441,16872400.html> (dostęp: 20.05.2020).

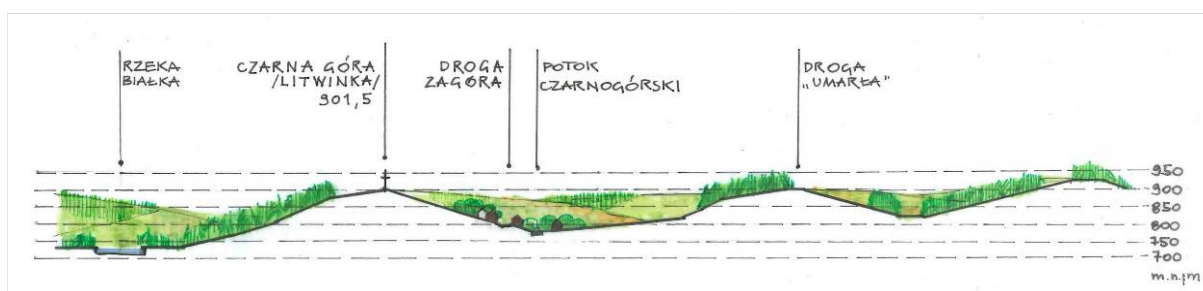
- 1925 r. Rozbudowa lokalnego zespołu tartaczego,
- 1933 r. Wejście Czarnej Góry do gminy Bukowina Tatrzańska na mocy ustawy samorządowej,
- 1934 r. Powstanie kółka rolniczego,
- 1935 r. Budowa pierwszego we wsi sklepu spożywczego w ramach działalności kółka rolniczego,
- Wrzesień 1939 r. Przejście Czarnej Góry pod administrację Republiki Słowackiej,
- 1948 r. Budowa kościoła w Zagórze,
- 1948 r. Powstanie Straży Pożarnej Pod Górą,
- Lata 60. Podłączenie wsi do sieci elektrycznej,
- 1973 r. Powstanie Straży Pożarnej Zagóra,
- 1985 r. Budowa kaplicy przy ulicy Tatrzańskiej,
- 1995 r. Ukończenie budowy kościoła w części Pod Górą,
- 2000 r. Budowa drogi asfaltowej na Sołtystwie, łączącej oddzielone dotychczas struktury wsi,
- 2004 r. Wejście Polski i sąsiedniej Słowacji do Unii Europejskiej i strefy Schengen.
- 2006 r. Przyjęcie mpzp dla wsi, zakładającego rozwój turystyczny,
- 2010 r. Otwarcie stacji GrapaSki,
- 2015 r. Modernizacja miejscowej oczyszczalni ścieków,
- 2018 r. Wejście stacji narciarskiej do grupy Tatry Super Ski.

2.2.3. Istniejący stan zagospodarowania

Istniejący stan zagospodarowania wsi Czarna Góra przedstawia rycina 17, opracowana na podstawie inwentaryzacji terenowych, przeprowadzonych przez autorkę w latach 2018–2020, oraz informacji pozyskanych z opracowań specjalistycznych. Tło stanowi mapa topograficzna pozyskana z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego w Krakowie w 2016 roku.

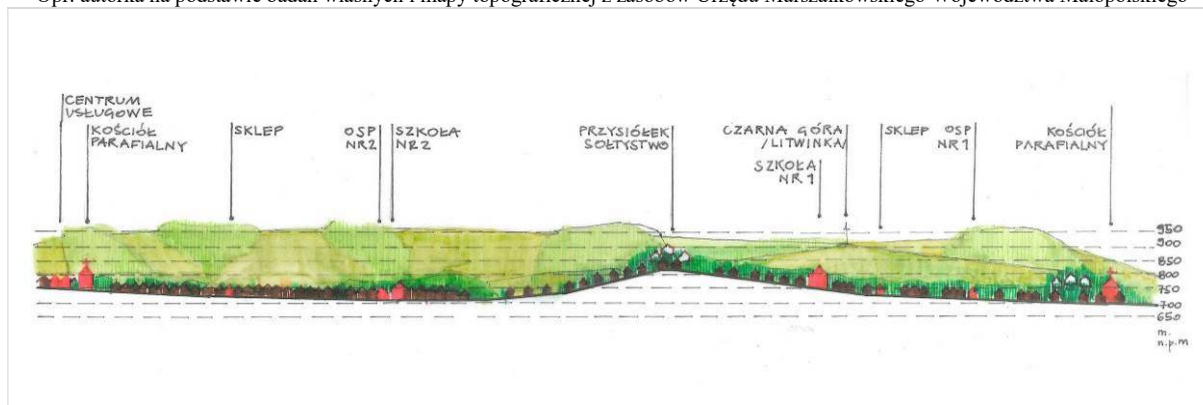
- **Charakterystyka krajobrazu.** Ukształtowanie terenu różnicuje dwa obszary wsi. Północny, Zagóra, obejmuje wąską dolinę Potoku Czarnogórskiego (Ryc. 18), zamkniętą od wschodu granicznym pasmem zalesionych wzniesień Kozieniec (928,2 m n.p.m.), Sarnowska Grapa (935,6 m n.p.m.) oraz Wierchowina (963 m n.p.m.). Od strony zachodniej ograniczenie stanowi Czarna Góra (nazywana Litwinką lub Grapą¹⁹⁸), wznosząc się na wysokość 901,5 m n.p.m. Jej dominację przestrzenną podkreśla krzyż milenijny. Przełęczą między Litwinką i Wierchowiną biegnie granica między Zagórą a Sołtystwem (Ryc. 19). Południowa część wsi, zwana Pod Górą, przechodząca od Sołtystwa w kierunku południowym do granicy z Jurgowem, jest wpisana w szeroką dolinę rzeki Białki, której koryto stanowi ograniczenie obszaru od zachodu.

Według badań Państwowego Instytutu Geologicznego¹⁹⁹ w granicach wsi występują liczne osuwiska na zboczach Zagóry. Są one określone jako nieaktywne, a przez to niezagrożające bezpośrednio zabudowie. Osuwiska o większej powierzchni czynne okresowo zlokalizowane są na zachodnim zboczu Litwinki, schodzącym do rzeki Białki, oraz południowym zboczu Wierchowiny. Obydwa obszary są zalesione i również nie zagrażają istniejącej zabudowie.

Ryc. 18. Przekrój poprzeczny przez północną część wsi (Zagórę) na kierunku wschód–zachód.

Opr. autorka na podstawie badań własnych i mapy topograficznej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

Ryc. 19. Przekrój poprzeczny przez teren wsi na kierunku północ–południe. Opr. autorka na podstawie badań własnych i mapy topograficznej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

Szata roślinna układa się strefowo. Najwyższe partie zboczy Litwinki oraz Wierchowiny i Kozienca od wysokości 820 m n.p.m. pokrywają skupiska lasów. Schodzą z nich, wzdłuż licznych potoków, zadrzewienia i zakrzaczenia łęgowe, łączące się roślinnością brzegów Białki i Potoku Czarnogórskiego. Pod względem składu są to głównie lasy iglaste z przewagą świerka (90%) i mieszane. Niższy poziom zajmuje częściowo zintegrowana z zabudową zieleń łąk, pastwisk oraz

¹⁹⁸ Według informacji od mieszkańców w lokalnej gwarze słowo „grapa” opisuje wzniesienie i górę.

¹⁹⁹ Portal Państwowego Instytutu Geologicznego, <http://geologia.pgi.gov.pl/> (dostęp: 30.06.2020).

zadrzewień śródpolnych towarzyszących ciekom. W tej strefie znajdują się także kompleksy użytków rolnych zróżnicowane powierzchniowo.

Urządzona zieleń, w postaci trawników i ogrodów, towarzyszy obiektom usługowym, głównie kościołom. Przy szkołach wydzielone są place zabaw i boiska. Większe z nich, należące do lokalnego klubu sportowego, znajdują się przy granicy z Trybszem.

Sieć wodna Czarnej Góry należy do zlewni Dunajca. Ośią północnej części układu jest Potok Czarnogórski, zasilany przez strumienie spływające ze zboczy. Płynie on z południa w kierunku północnym, do Potoku Trybskiego, i dalej do rzeki Białki, zasilanej w części południowej potokami płynącymi bezpośrednio ze wschodniego zbocza. Największe z nich to Potok Szyszkowski oraz Jurgowczyk. Przebieg cieków jest regulowany w obrębie zabudowy, głównie wzdłuż dróg, natomiast kamieniste brzegi Białki, urozmaicone zielenią łągową, są częściowo wykorzystywane rekreacyjnie. Zagrożenie powodziowe występuje bezpośrednio w korycie rzeki Białki, natomiast pozostałe cieki stwarzają niebezpieczeństwo lokalnych podtopień²⁰⁰.

W strukturze gruntów przeważają gleby płytko zalegające V klasy bonitacyjnej, w tym brunatne kwaśne i mady o rodowodzie nadrzecznym oraz organiczne mułowo-torfowe²⁰¹. Ze względu na głębokość zalegania oraz rodzaj i klasę bonitacyjną są one trudne do uprawy.

- **Obszary przyrodnicze objęte ochroną.** Na terenie wsi znajduje się częściowo obszar siedliskowy programu Natura 2000 „Dolina Białki” (PLH120024). Ponadto cały teren znajduje się w granicach Południowomałopolskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Szczegółowy opis wskazanych form znajduje się w aneksie 2.
- **Zagospodarowanie terenu.** We wsi wyróżniają się trzy ukształtowane historycznie osiedla, połączone drogą na kierunku północ-południe. Północne, Zagóra, rozłożone jest w wąskiej dolinie Potoku Czarnogórskiego, wznoszącej się na południu wzdłuż drogi do skrzyżowania na siodłowej przełęczy, między wzniesieniem Litwinki i Pawlikowskiego Wierchu. Od tego miejsca zabudowa osiedla Sołtystwa opada w dół krętą drogą z widokiem na Tatry. Niżej, w szerokiej dolinie rzeki Białki, znajduje się zabudowa części Pod Górą. Poszczególne części, zróżnicowane krajobrazowo, cechuje odmienne zagospodarowanie i funkcjonowanie. Wszystkie obszary wsi łączy prowadząca z Jurgowa do Trybsza droga, od której odchodzi szlak do Bukowiny Tatrzańskiej. Od północy w formie ulicy przebiega Zagóra (droga gminna K420043), od której biegną połączenia lokalne obsługujące rozproszone siedliska. Na przełęczy w Sołtystwie, skąd odchodzi droga obsługująca ośrodek na Litwinie, zaczyna się formalnie ulica Sołtystwo schodząca do doliny Białki, gdzie prowadząc wzdłuż rzeki, przechodzi w ulicę Nadwodnią. Od niej rozchodzą się prostopadle lokalne drogi w zabudowie mieszkaniowej, w tym ulica Podgórska oraz prowadząca do ośrodka narciarskiego Kozieniec. Następnie droga gminna dochodzi do krajowej (nr 49) prowadzącej z Nowego Targu, wchodząc przez połączenie mostowe od strony sąsiadującej Bukowiny Tatrzańskiej, i biegnie dalej jako ulica Tatrzańska. Od niej na wschód odbiegają kolejne lokalne ulice: Cicha i Budzowa oraz

²⁰⁰ Hydroportal, <https://wody.isok.gov.pl> (dostęp: 30.06.2020).

²⁰¹ Uchwała nr XLVI/343/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska..., dz. cyt., s. 16 i 53.

Widokowa – prowadząca przez sąsiadujące Rzepiska do Łapszanki. Główne drogi we wsi posiadają w większości chodniki, na których miejscowo ustawiono ławki oraz oświetlenie uliczne. W pobliżu większych obiektów wydzielone są również utwardzone parkingi.

W strukturze Czarnej Góry nie ma wydzielonych w zabudowie przestrzeni publicznych. Miejscami spotkań są place przy usługach, takich jak kościoły, szkoły, sklepy oraz lokale gastronomiczne, gdzie lokalna społeczność integruje się z turystami.

Zabudowa mieszkaniowa, w zależności od położenia w części wsi, jest: stała, zagrodowa i jednorodzinna oraz czasowa, turystyczna – zróżnicowana pod względem intensywności, formy i rozplanowania. W Zagórzu przeważają skupiska zabudowy zagrodowej, dopełnione budynkami jednorodzinnymi oraz kilkoma obiektami noclegowymi. Sołtystwo w swojej starszej, zachodniej części jest wypełnione zagrodami, natomiast wzdłuż drogi biegnącej na wschód rozwijają się liczne obiekty agroturystyczne oraz pensjonaty. Jest to najwyżej położony obszar zabudowy wsi, z którego roztacza się atrakcyjny widok na Tatry.

W południowej dolinie przy ulicy Nadwodniej znajduje się gęsta zabudowa, w której koło zagród stoją również domy jednorodzinne oraz pensjonaty i domy agroturystyczne. Liczba obiektów noclegowych zwiększa się zdecydowanie im dalej na południe, w sąsiedztwie Bukowiny Tatrzańskiej oraz Jurgowa, mieszając się z jednorodzinnymi. Wzdłuż ulicy Podgórskiej stoi, wpisana ciasno w górzysty teren i otoczona zielenią, zabudowa zagrodowa. Osobną grupę stanowi osiedle romskie przy ulicy Kamieniec, zabudowane gęsto ustawionymi domami na wąskich działkach. Romowie zamieszkują również od strony Trybsza, formalnie poza granicami, gdzie domy są podobne do sąsiadującej zabudowy wsi.

Usługi skupiają się wzdłuż głównych dróg. Każda z większych części wsi, Zagórze i Pod Górą, posiada swoje usługi publiczne, potwierdzając historyczną odrębność. W zależności od miejsca zamieszkania czarnogórzanie należą do parafii jednego z dwóch kościołów, położonych na północnym bądź południowym końcu wsi, przy których wydzielone są cmentarze. Zabudowie towarzyszą także niewielkie kapliczki w północnej części wsi pw. św. Jana Nepomucena oraz Świętej Trójcy. Większym obiektem jest domkowa kaplica Świętej Trójcy przy ulicy Nadwodniej. We wsi funkcjonują dwie szkoły podstawowe. Szkoła Podstawowa nr 1 im. św. Kingi, zlokalizowana przy ulicy Zagóra, oraz Szkoła Podstawowa nr 2 im. Królowej Jadwigi przy ul. Nadwodniej, przy skrzyżowaniu z drogą na Kozieniec. Obie placówki mają własne boiska oraz place zabaw, z których korzystają także mieszkańcy. Przy szkole nr 2 działa filia Biblioteki Publicznej w Bukowinie Tatrzańskiej. Straż pożarna działa w dwóch odrębnych placówkach w pobliżu budynków szkolnych. We wsi istnieje klub sportowy LKS Granit. Obiekty usługowe komercyjne, skupione w grupach, przeważają w południowej części wsi. Większa ich część znajduje się przy skrzyżowaniu ulicy Nadwodniej z drogą na Kozieniec, w pobliżu szkoły i OSP oraz obiektów turystycznych. Działają tutaj także wypożyczalnie sprzętu sportowego oraz restauracja. Kolejne zlokalizowane są przy drodze i stacjach narciarskich na Litwinie (Grapie) i Kozieńcu. Przy ulicy Tatrzańskiej, na skrzyżowaniu z drogą na Bukowinę i Jurgów, skupione są usługi handlu, w tym sklep ogólnospożywczy, prywatny

ośrodek medyczny i skład budowlany. Wzdłuż ulic Zagóra oraz Nadwodnia działają wolnostojące sklepy ogólnospżywcze i kilka drobnych punktów usługowych, takich jak studio architektoniczne, zakład fryzjerski czy serwis samochodowy. We wsi jest niewiele zakładów produkcyjnych: dwie masarnie oraz zakład kamieniarski, zlokalizowane w zabudowie mieszkaniowej przy ulicy Zagóra.

- **Obiekty i obszary kulturowe objęte ochroną.** Na terenie wsi znajdują się obiekty chronione, wpisane do rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego oraz zewidencjonowane w gminnym rejestrze. Zestawienie obiektów zabytkowych wskazuje tabela 19, natomiast ich lokalizacja podana jest na rycinie 17 pokazującej stan aktualnego zagospodarowania.

Według dokumentacji Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatury w Nowym Targu na dzień 20 czerwca 2020 roku, gminna ewidencja zabytków dla wsi Czarna Góra powstała w 2006 roku i została zaktualizowana w 2013 roku²⁰². Obejmuje ona 12 obiektów, w tym 2 kapliczki oraz 2 chałupy i 8 zespołów zagrodowych przy ulicach Nadwodniej (1), Sołtystwo (2) oraz Zagóra (5). Zabudowania mieszkalne pochodzą z początków XX wieku (głównie lata 20.), z wyjątkiem Zagrody Korkoszów przy ulicy Zagóra, pochodzącej z wieku XIX, która znajduje się w rejestrze zabytków i jest własnością Muzeum Tatrzańskiego. Poza nią wszystkie obiekty są własnością prywatną, mają zróżnicowany stan techniczny. Kilka budynków, szczególnie w Zagórze, jest opuszczonych z powodu braku środków na remont oraz zainteresowania ze strony potomków ostatnich mieszkańców, często przebywających na emigracji. Przed aktualizacją ewidencja obejmowała 24 obiekty mieszkalne, z których wykreślono 19: z ulicy Nadwodniej (6), Podgórskiej (3), Sołtystwa (2) i Zagóry (8). Jednocześnie włączono na listę 5 nowych budynków, w tym 3 na ulicy Nadwodniej i Sołtystwo oraz 2 przy ulicy Zagóra. Ochroną objęto także niechronione wcześniej kapliczki. Ewidencja wskazuje największe nasycenie tkanki zabytkowej wzdłuż ulicy Zagóra. Świadczy to o stosunku użytkowników do zachowania formy obiektów historycznych.

Tab. 19. Zestawienie obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków we wsi Czarna Góra

Lp.	Adres*	Rodzaj zab.*	Materiał mur., drew., mur.-drew.*	Czas powstania*	Stan techniczny (+, +/-, -)*	Obiekt użytkowany (tak/nie)**
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1.	Zagóra 19	zagroda	drew. (gosp.), mur. (dom)	1 poł. XX w.	+/-	tak
2.	Zagóra 86	zagroda	drew. (dom + gosp.)	koniec XIX w.	+	tak (muzeum)
3.	Zagóra 80	zagroda	drew. (dom), mur. (gosp.)	1 poł. XX w.	+	tak
4.	Zagóra 90	chałupa	drew.	1 poł. XX w.	+/-	nie
5.	Zagóra 120	chałupa	drew.	1 poł. XX w.	+	tak
6.	Zagóra 175	zagroda	drew. (dom + gosp.)	1 poł. XX w.	+/-	tak
7.	Zagóra 180	zagroda	drew. (dom), mur. (gosp.)	1 poł. XX w.	+/-	tak
8.	Sołtystwo 46	zagroda	drew. (dom + gosp.)	1 poł. XX w.	+	tak
9.	Sołtystwo 60 i 61	zagroda	drew. (dom + gosp.)	1 poł. XX w.	-	nie
10.	Nadwodnia 3	zagroda	drew. (dom + gosp.)	1 poł. XX w.	+	tak
11.	Nadwodnia obok nr 97	kapliczka pw. Świętej Trójcy	murowana	1872 r.	+	tak
12.	Nadwodnia obok nr 3	kapliczka pw. św. Jana Nepomucena	murowana	1 poł. XX w.	+	tak

Źródło: *WUOZ Delegatura w Nowym Targu oraz **badania własne autorki. Stan na 26.06.2020 r.

²⁰² Zarządzenie Wójta Gminy Bukowina Tatrzańska nr 29/13 z dnia 30.09.2013 roku.

Jedynym obiektem wpisanym do rejestru zabytków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jest Zagroda Korkoszów, stojąca przy ulicy Zagóra, objęta ochroną konserwatorską w 1993 roku pod numerem decyzji A-703 z 26.10.1993 roku [A-816/M]. Jest to drewniana zagroda w formie z końca XIX wieku, przekazana w 1980 roku przez potomków Sebastiana Korkosza na rzecz Skarbu Państwa z przeznaczeniem na muzeum (Ryc. 20). Zostało ono zorganizowane jako filia Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, prezentując przykład rozwoju spiskiej zagrody z XVII wieku²⁰³.

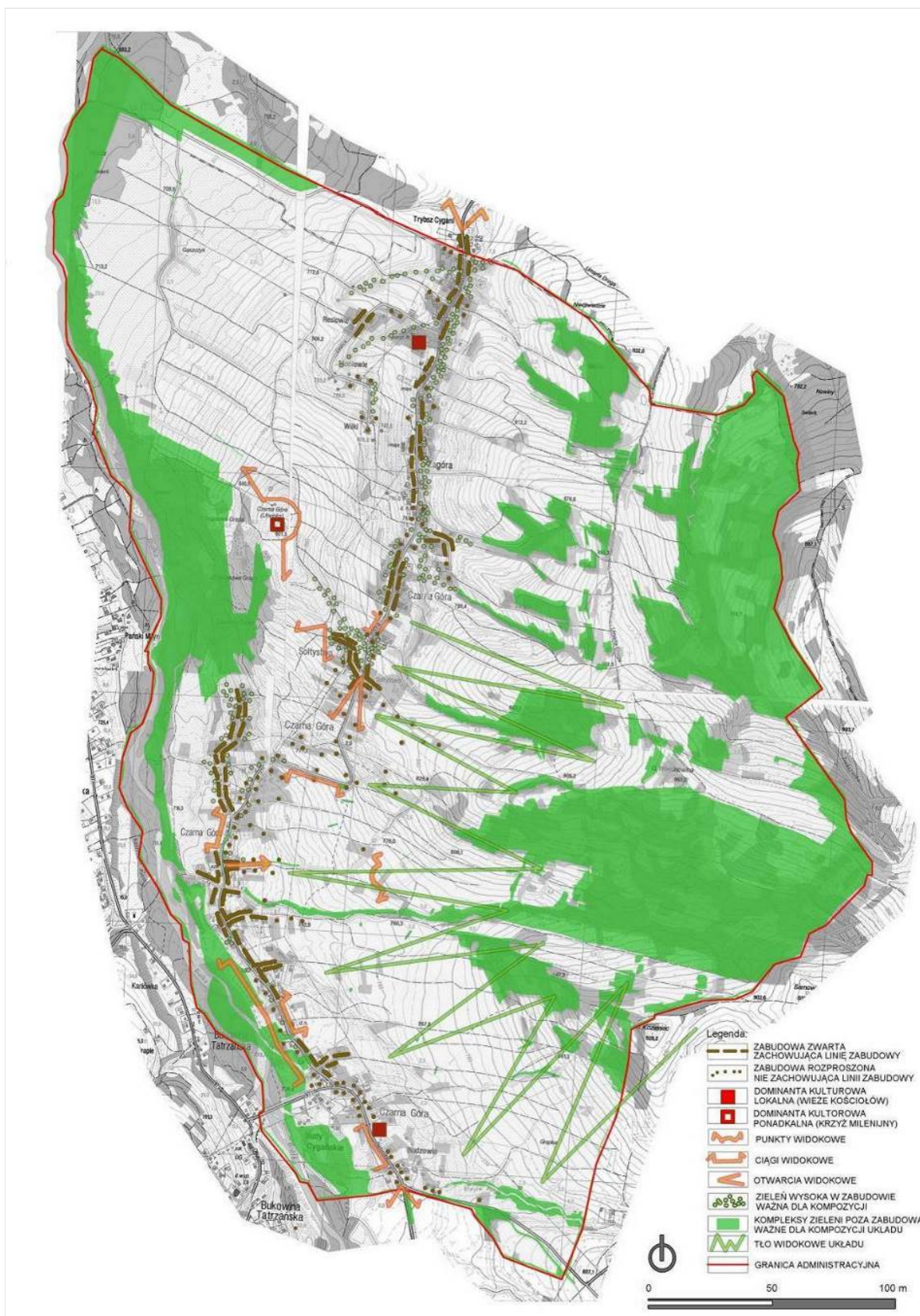
Ryc. 20. Zagroda Korkoszów. Opr. autorka na podstawie badań własnych

- **Kompozycja układu wsi.** Zgodnie z klasyfikacją Andrzeja Soleckiego (por. Dz. II) struktura Czarnej Góry jest połączeniem typów ulicowego w części południowej i łańcuchówki w północnej. Schemat kompozycji wsi przedstawia rycina 21.

Całość układu wsi opiera się na głównej drodze, z północy na południe, i jest zróżnicowana strefowo, wiążąc się ściśle z ukształtowaniem terenu. Zarówno w części południowej, jak i północnej starsze zagrody tworzą miejscowe skupiska, zagęszczone nową zabudową, zwłaszcza przy skrzyżowaniach dróg gospodarczych. Na północy urokliwe wąskie wnętrza budują pierzeje budynków z ogrodzeniami, gęsto uzupełnione roślinnością naturalną obudowującą cieki i stare sady (Ryc. 22). W zabudowie w części południowej znacznie mniej jest zieleni wysokiej ze względu na oddalenie

²⁰³ <http://muzeumtatrzańskie.pl/?venue=zagroda-korkoszow-w-czarnej-gorze> (dostęp: 30.04.2020).

potoków oraz młodszą historycznie zieleń przydomową. Poza zwartymi grupami luźniejszą strukturę wypełniają pojedyncze domy i zagrody od strony wjazdu od Jurgowa oraz odcinek drogi między Sołtystwem i ulicą Podgóorską, gdzie przeważają nowe domy jednorodzinne. W długich i krętych wnętrzach wsi wyróżniają się lokalne zamknięcia i osie widokowe oraz otwarcia krajobrazowe na zewnątrz układu. Pomędzy zabudową w prześwitach tworzą się ciągi widokowe wzdłuż ulicy Nadwodniej i Tatrzańskiej w kierunku zachodnim na dolinę Białki oraz na wschód na porośnięte lasami wzniesienia. Znacznie mniej jest ich w Zagórzu, gdzie widoki stromych zboczy w wąskiej dolinie zasłania zabudowa oraz wysoka zieleń. Wieś oraz okolice atrakcyjnie prezentują się z lokalnych szczytów, szczególnie Litwinki oraz Wierchowiny. W zabudowie szersze ujęcie widoczne jest z wyżej położonych części, takich jak Sołtystwo, przysiółek Resiowie i wyższe partie odcinków dróg gospodarczych, szczególnie od przełęczy na Sołtystwie wzdłuż drogi w kierunku południowym, skąd rozpościera się widok na rozległą dolinę i panoramę Tatr (Ryc. 23). W układzie wyróżniają się dwie kulturowe dominanty wysokościowe – wieże kościołów, które ze względu na położenie w dolinach, pomimo swej wysokości, są widoczne jedynie z najbliższej drogi. W okolicy dobrze wyeksponowany jest natomiast krzyż milenijny na szczycie Litwinki.

Ryc. 21. Kompozycja przestrzenna wsi Czarna Góra. Opr. autorka na podstawie badań własnych na mapie topograficznej z zasobów Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego

Ryc. 22. Widok ulicy Zagóra w kierunku północnym. Lekko opadająca droga z zabudową w gęstej zieleni na skarpach po dwóch stronach.
Opr. autorka na podstawie badań własnych

Ryc. 23. Widok z Sołtystwa w kierunku południowym na Tatry.
W tle widoczna zabudowa południowej części wsi oraz dalej Bukowina Tatrzańska. Opr. autorka na podstawie badań własnych

2.2.4. Historyczne przekształcenia struktury wsi

Schematy przekształceń historycznych Czarnej Góry przedstawia rycina 24a-c. Opracowana została na podstawie map katastralnych i zasadniczych z zasobów Starostwa Powiatowego w Zakopanem oraz zdjęcia józefińskiego.

Pierwsze siedliska powstały w części Zagóra oraz przełęczy Sołtystwo, w bezpośrednim sąsiedztwie istniejących do dziś strumieni zasilających Potok Czarnogórski. W dolinie rzeki Białki skupiało się osadnictwo południowej części wsi, leżącej na jej szerokim brzegu ograniczonym od północy wzniesieniem Litwinki. Lokacja bazująca na głównych drogach wprowadziła podziały terenowe dla zabudowy zagrodowej, która długo pozostawała w rozproszeniu w powiązaniu z drogami gospodarczymi (Ryc. 24a).

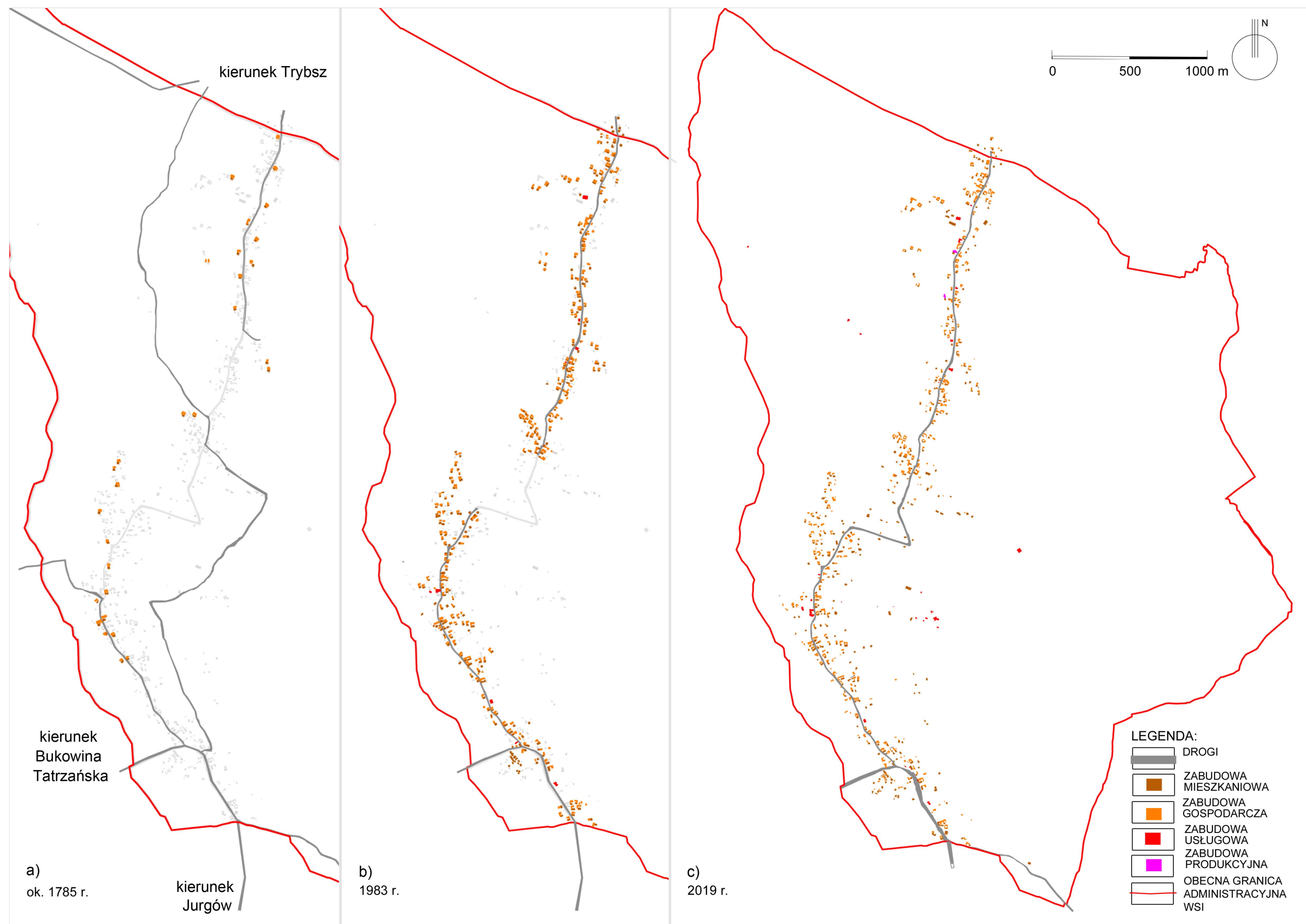
Następnie układ ulegał stopniowemu zagęszczeniu, wypełniając kolejne łany wzdłuż dróg głównych oraz wchodząc na zbocza. Według badań Urbaru w 1773²⁰⁴ roku istniały we wsi 64 gospodarstwa, których liczba w 1831 roku wzrosła do 77, a w 1967 roku do 89. Zagęścił się zarębek sołtysi, podzielony wtórnie i zamieszkały pierwotnie przez trzy rodziny czarnogórskie, do których dołączyło kolejno 10 rodzin z sąsiednich Bukowiny i Białki Tatrzańskiej. Odrębną liczną grupę stanowili Romowie zamieszkujący osiedle Kozieniec, których do 1937 roku było 50 osób²⁰⁵.

Na początku XIX wieku powstały we wsi pierwsze usługi publiczne (szkoły), do których w okresie międzywojennym i powojennym dołączyły sklepy i kościoły oraz, współcześnie, obiekty zaplecza turystycznego. Większe przyrosty zabudowy odnotowano, szczególnie w części południowej, m.in. po I wojnie światowej, kiedy w połowie lat 20. rozpoczął się rozwój turystyki dzięki powiązaniu z sąsiednim Podhalem. Lata 70. XX w. przyniosły znaczący przyrost zabudowy mieszkaniowej wsi w ramach dwóch odrębnych części, wpisujący się w krajowe przekształcenia gospodarczo-polityczne (Ryc. 24b).

Rok 1998 przyniósł inwestycje indywidualne, widoczne w ożywionym ruchu budowlanym zaplecza turystycznego, zagęszczającym układ na wydzielonych wtórnie częściach działek. Nowych domów przybyło w południowej części wsi, zwłaszcza wzdłuż ulic odchodzących od Nadwodniej, na terenach dotychczas zielonych. Zaczęły powstawać wolnostojące obiekty letniskowe oraz pensjonaty i usługi. Rozwój odbywał się w odrębnych częściach wsi Zagóra, Pod Górą oraz Sołtystwo, w zależności od lokalnych uwarunkowań. W 2000 roku wybudowano drogę spajającą cały układ oraz intensyfikującą rozwój części północnej. W 2006 roku – po uchwaleniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który zintensyfikował zagospodarowanie ośrodka turystycznego – w połączonej strukturze rozwijały się prężnie obiekty usługowe i rekreacyjne, szczególnie mocno zagęściło się zbocze Sołtystwa oraz obszary stacji narciarskich (Ryc. 24c).

²⁰⁴ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 17-26.

²⁰⁵ Tamże, s. 127.

Ryc. 24. Rozwój przestrzenny wsi. Opr. autorka na podstawie badań własnych i źródeł wskazanych w tekście

Pierwotny układ drogowy wsi opierał się na połączeniach lokalnej zabudowy w dolinach Potoku Czarnogórskiego oraz rzeki Białki, które z czasem przekształciły się w formalne drogi i mniejsze drogi gospodarcze funkcjonujące do XXI wieku w dwóch odrębnych strefach – północnej, połączonej z Trybszem, i południowej na drodze z Jurgowa do Bukowiny Tatrzańskiej. Badania osiemnastowiecznego zdjęcia józefińskiego wskazują, że w Zagórzu, równoległe do głównego szlaku lokacyjnego, biegły dwa ponadlokalne. Na wschodzie szedł on z północy od Trybsza do Łapsz Niżnych zboczem góry Wierchowiny. Zachodnia droga wschodziła w dolinę rzeki Białki, gdzie łączyła się z kierunkami wschodnim do Łapsz Niżnych, na którym powstały Rzepiska-Bryjowy Potok, oraz do Bukowiny Tatrzańskiej na zachód. Wszystkie trzy poprzecznie spajały ciągi gospodarcze prowadzące wzdłuż zarębków. Na południu niezmiennie aktywne pozostawało powiązanie z osadnictwem za rzeką Białką, skąd przybywali nowi osadnicy. Dalsze przekształcenia głównych dróg wynikały z miejscowego rozwoju zabudowy oraz powiązanego układu ponadlokalnego. Zacieraniu uległy drogi naturalnie mniej uczęszczane na rzecz szlaków wzmocnionych zabudową. W obydwu częściach wsi wzmocniła się oś zdefiniowanego układu zabudowy, pozostając jednak przez wiele lat drogą gruntową. W 2000 roku nastąpiło wytyczenie drogi asfaltowej na przełęczy Sołtystwo, która połączyła dwie strefy wsi oraz umieściła je na szlaku regionalnym z Trybsza do Jurgowa i Bukowiny Tatrzańskiej. Wraz z rozwojem technologicznym i nowymi potrzebami mieszkańców powstały parkingi, towarzyszące najczęściej obiektom usługowym.

Podstawą podziału lokacyjnego Czarnej Góry były zarębki, ciągnące się pasowo po zboczach doliny. Mierzone były w tzw. rolach, obejmujących około 21 arów²⁰⁶. Osadnicy dostawali przydział jednej roli, natomiast sołtys miarę podwójną. Pierwotne zarębki wydzielane były mniej regularnie niż niwowe łąny, dostosowując granice do istniejących siedzib oraz barier terenowych, skarp i potoków, a także wykształconych w nich naturalnie dróg. Później wprowadzono regulacje porządkujące stan prawny i przebieg granic działek. Pierwszych informacji na ten temat dostarczył wykaz dołączony do osiemnastowiecznego Urbaru Terezańskiego, zbadanego przez Bogumiłę Złahodę²⁰⁷. Dokument, określający zakres powinności pańszczyźnianych na podstawie wielkości posiadanego areалу, odnotował przeciętną powierzchnię 1/2 lub 1/4 miary. Ponadto gospodarze posiadali ziemię uprawną wewnątrz wsi, której areal – wynoszący przeciętnie 1,5–2 roli, czyli ok. 40 arów – najczęściej był skupiony w jednym pasie. Po zniesieniu pańszczyzny i uwłaszczeniu chłopów na zajmowanym gruncie, każdy właściciel dostał ziemię pod zabudowę o powierzchni około 1 morga²⁰⁸ (ok. 0,43 ha), nie mniej niż 1/8 roli gruntu ornego, tzw. ósminy, oraz kilka morgów lasu i pastwiska, najczęściej w jednym pasie. Przeważały powierzchnie 1/4, które do dziś funkcjonują w świadomości lokalnej jako

²⁰⁶ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 21. Rola obejmowała powierzchnię, na której można było wysiać dwie miary preszburskie zboża.

²⁰⁷ Tamże, s. 17-26.

²⁰⁸ Morg, biorący nazwę od niemieckiego słowa *morgen* (ranek), oznaczał miarę obszaru, który człowiek może zaorać lub skosić w ciągu jednego dnia. Na obszarze węgierskim 1 morga odpowiadała dzisiejszej powierzchni 0,4316 ha. Za: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/677 (dostęp: 20.05.2020).

tzw. ćwiortki²⁰⁹. Nowa struktura zarządzania gruntów zwiększyła możliwości gospodarowania własnością, scalaną i wtórnie dzieloną, co wpłynęło na zróżnicowanie ekonomiczne mieszkańców pod względem posiadania. Dla nowej zabudowy działki ulegały podziałom podłużnym, głównie przy drodze publicznej, oraz poprzecznym, wzdłuż drogi gospodarczej. Tereny rolne dzielono natomiast w poprzek na obszary indywidualnego zasiewu. Pierwszy formalny obraz podziałów, spisany na mapie katastralnej w 1933 roku, rozstrzygał sporne tereny graniczne gospodarzy²¹⁰. Zarówno na terenie Czarnej Góry, jak również sąsiednich Jurgowa i Rzepisk nie przeprowadzono komasacji ani parcelacji gruntów. Do dziś czytelny jest zasadniczy układ zarębków oraz ich wtórne podziały w formie szachownicy pól obsługiwanych przez drogi gospodarcze. Ślady pierwotnych granic widoczne są na mapach topograficznych w postaci zachowanych nazw przysiółków nawiązujących do osadników, takich jak Resiowie, Modłowie, Wilki w Zagórzu oraz Budzowie Pod Górą.

Rozwój zabudowy mieszkaniowej wsi obejmuje formy zamieszkania stałego, zagrodowego i jednorodzinnego oraz czasowego, turystycznego. Historycznie jako pierwsza funkcjonowała zabudowa zagrodowa, w którą, na skutek przekształceń gospodarczych, wchodziła funkcja turystyczna (wynajem pokoi) oraz kolejno mieszkaniowa nierolnicza i samodzielna turystyczna. Osobną grupę stanowili Romowie z niewędrzownego odłamu Cyganów Karpackich, przybyłych z terenu dzisiejszej Słowacji, których osiedla powstały na początku XIX wieku m.in. w Jurgowie. Pomimo osiadłego trybu życia nigdy nie posiadali ziemi, mieszkając na wyznaczonym dla nich terenie nadrzecznym, tzw. Kamieńcu, poza granicą wsi. Zajmowali się głównie kowalstwem, obsługując Spisz i Podhale. W Czarnej Górze grupa została osiedlona na stałe w latach 80. XX wieku, tworząc do dziś jedno z większych osiedli na Zamagurzu.

Pierwsze zagrody czarnogórskie były prostokątnymi, wielofunkcyjnymi budynkami liniowymi²¹¹, w których części mieszkaniowej towarzyszyła inwentarska i gospodarcza. Genezę ich formy upatruje się w pasterskich szałasach, naturalnych dla pierwszych osadników²¹², a także we wpływach architektury chaty góralskiej²¹³ oraz chałupy krakowskiej²¹⁴. W ciągu ewolucji formy liniowe pozostały charakterystyczne dla małych i biednych gospodarstw lub adaptowane były na wąskich działkach, natomiast przekształcenia szły w kierunku rozdzielenia funkcji oraz zwiększenia liczby poszczególnych zabudowań gospodarczo-inwentarskich i powierzchni mieszkalnej. Wynikało to z rosnących potrzeb bytowych mieszkańców oraz pojawiających się możliwości technologicznych. Początkowo budynki samodzielne łączone były w formy zwarte „U”, „L” lub zamkniętegookołu. Dotychczasowe zadaszienia były wtedy zastępowane wymkniętymi budynkami inwentarskimi,

²⁰⁹ Według mieszkańca Zagóry, Walentego Milona. Rozmowa autorki z września 2019 r.

²¹⁰ J. Ozga, *Gospodarka rolna...*, dz. cyt., s. 25.

²¹¹ A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim...*, dz. cyt., s. 25.

²¹² M. Kornecki, *Studium typów i form...*, dz. cyt., s. 18.

²¹³ J. Czajkowski, *Historyczne, osadnicze i etniczne warunki kształtowania się kultur po północnej stronie Karpat*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 2006, t. 1, s. 40.

²¹⁴ J. Czajkowski, *Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI–XIX wieku. Źródła, komentarze*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok 1988, s. 21.

dającymi zwierzętom schronienie oraz zabezpieczającymi je przed potencjalną kradzieżą²¹⁵. Na wyodrębnienie zagrody w XVI wieku wpłynęła także intensyfikacja rolnictwa i pozyskiwanie obornika od zwierząt inwentarskich, które sprowadzono do zagrody z dotychczasowego wolnego wypasu²¹⁶. Andrzej Stoch w genezie wymknięcia zagrody wskazuje także na uwłaszczenie chłopów, dla których posiadane w większej liczbie bydło i trzoda nabrały znaczenia jako źródło dochodu wymagające większej dbałości. Powiązanie formy zamkniętej z zamożnością potwierdzają również badania Małgorzaty Drożdż-Szczybura²¹⁷, według których okół zapewniał optymalne funkcjonowanie zagrody i ochronę przed niekorzystnymi warunkami środowiska, ograniczając niepożądaną ingerencję ludzi i zwierząt²¹⁸. Zabudowania tworzyły formę funkcjonalnie samowystarczalnego czworokątnego, zamkniętego wokół wewnętrznego podwórka, tzw. obory²¹⁹. Zamknięte wejścia (minimum dwa) prowadziły przez sień domu lub osobną bramę od drogi gospodarczej. Wśród zabudowań gospodarczych największa kubaturowo była stodoła z boiskiem i „sopą”, którą ze względów pożarowych stawiano najdalej od mieszkań, często równolegle do nich. Trzymano w niej zwierzęta gospodarskie, natomiast w stodole siano i zboża, które zwożono i młócono na boisku. Pozostałe budynki wypełniały ściany czworoboku wedle indywidualnych rozwiązań i powiązań z otoczeniem. W bezpośrednim sąsiedztwie sopy, przy drodze gospodarczej, znajdowało się gnojowisko. Dodatkowe miejsce magazynowe dawała „jata”, w której przechowywano drewno, wóz i sanie, oraz „podjata” służąca za wjazd na „oborę”. W podstawowym układzie była też owczarnia, gdzie trzymano owce i jagnięta w okresie zimowym. W rozbudowanej, bogatszej formie występowały osobno chlew, stajnia i drewniarnia.

Dom mieszkalny starano się ustawiać przy drodze, doświetlając okna głównej izby oraz podwórze. Przewaga szczytowego ustawienia względem drogi wynikała z ekspozycji południowo-zachodniej, dostosowanej do przebiegu głównej drogi na kierunku zbliżonym do północno-południowego. Unikano bezpośredniej ekspozycji południowej ze względu na silne wiatry. Klimat wraz z indywidualnymi cechami działki wpływały na wewnętrzne rozplanowanie domu, różnicujące układy wąskofrontowe oraz szerokofrontowe. W pierwszym przypadku pomieszczenia ustawione były amfiladowo wzdłuż dłuższej ściany za sienią, do której wejście prowadziło z narożnika ściany szczytowej lub kalenicowej. Pierwotnie domy te były jednoizbowe, a kolejne pomieszczenia, w tym drugą izbę i komorę, dobudowywano na jego długości. W dwutraktowych strukturach szerokofrontowych wejście znajdowało się w dłuższej, kalenicowej ścianie, skąd przez osiowo położoną sień ruch rozchodził się do symetrycznie rozmieszczonych izb. Według badań Andrzeja Stocha²²⁰ w początkach lat 20. XX wieku na Zamagurzu dominowały rozbudowane zagrody

²¹⁵ A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim...*, dz. cyt., s. 29.

²¹⁶ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 57.

²¹⁷ Tamże, s. 14.

²¹⁸ M. Drożdż-Szczybura, *O wyrazie architektonicznym budynków...*, dz. cyt., s. 90.

²¹⁹ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 60. Jako oborę należy tu rozumieć znaczenie tego słowa na terenie Małopolski, tj. „serce” życia zagrody, na które m.in. spędzano bydło.

²²⁰ A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim...*, dz. cyt., s. 33.

czworoboczne z domami wąskofrontowymi, nakrytymi dachami przyczółkowo-naczółkowymi, z niewielkimi okapami. Według badacza zagrody okólne w XIX wieku stosowane były powszechnie obok Czarnej Góry także w Jurgowie, Rzepiskach, Łapszance i Łapszach Niżnych oraz na Zamagurzu słowackim w Osturni, Zdziarze, Małej Frankowej, Lendaku i Jeziersku²²¹. W skali południowej Polski, według badań Małgorzaty Drożdż-Szczybura²²², zagrody w formie określanej jako „okólnik” lub „okół” występowały szerzej na całym południu Polski w pasie karpackim.

Kolejnym etapem przekształceń zagród było ograniczanie zabudowy w związku z mniejszymi potrzebami gospodarczymi oraz wchodzeniem w ich miejsce nowych funkcji, głównie turystycznych. Redukowane układy przechodziły w dwuliniowe. Okres międzywojenny wprowadził na działki Czarnej Góry i południowych wsi Zamagurza przydomowe ogrody warzywno-kwiatowe, które stały się wyznacznikiem luksusu dodatkowego czasu na zajęcia pozagospodarcze, powiązane ze zmianami w strukturze gospodarki²²³. Przeobrażały one także wygląd zagrody, uatrakcyjnając ją dla potencjalnych letników. Nowa funkcja turystyczna weszła do Czarnej Góry w połowie lat 20. XX wieku od strony sąsiedniego Podhala, przynosząc modyfikacje istniejących tendencji zabudowy w kierunku nowych form oraz detali. Pojawiły się szerokofrontowe domy symetryczne z wejściowym gankiem. Dążąc do pozyskania przestrzeni mieszkalnej na poddaszu, służącej na wynajem, rozbudowywano parterowe dotychczas domy, wstawiając okna w ścianie szczytowej lub przebudowując ganek wejściowy. W innych przypadkach nadbudowywano całe piętro, często przekształcając lub podnosząc częściowo dach. Według „Spisu budynków służących do odnajęcia” z 1936 roku, przeprowadzonego przez Bogumiłę Złahodę²²⁴ w gminie Bukowina Tatrzańska, znajdowały się liczne zagrody z domami dwuizbowymi, w których jedna izba była wynajmowana sezonowo letnikom. Nowe domy miały także nowocześniejszą konstrukcję wykorzystującą metodę łączenia drewna, nazywaną „zamkiem podhalańskim”²²⁵. Zaczęto stosować również zdobnictwo elementów konstrukcyjnych i ścian zewnętrznych w duchu rozwijającego się stylu zakopiańskiego. W półszczytowych dachach wprowadzano ozdobne deskowanie, tzw. słoneczka.

Pod względem materiału długo przeważało drewno świerkowe, „smrekowe”, z którego budowano domy na kamiennej podmurówce regulującej ich poziom w nierównym terenie i odpornej na działanie wody spływającej ze stoków²²⁶. Budynki kryto miejscowym gontem lub deskami. Ściany w konstrukcji zrębowej uszczelniano najpierw mchem i gliną, a później, w latach 20., specjalnymi wiórami, tzw. wełnianką. Domy z cegły budowali długo jedynie zamożniejsi gospodarze. Do dziś w Zagórzu przetrwały dwa budynki murowane, wskazywane jako najstarsze istniejące części

²²¹ Tamże, s. 14.

²²² M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 61.

²²³ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 36.

²²⁴ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 123.

²²⁵ Tamże, s. 38.

²²⁶ M. Drożdż-Szczybura, *O wyrazie architektonicznym budynków...*, dz. cyt., s. 80.

mieszkalne z lokalnych okolic, datowane na lata 80. XIX wieku²²⁷. Jeden jest w złym stanie technicznym, a drugi został częściowo przebudowany. Wzniesiono je z tzw. wołków, czyli samodzielnie wypalanych cegieł, na które glinę pozyskiwano z sąsiedniego Jurgowa, a po II wojnie światowej z Nowego Targu.

Nowe wytyczne projektowe, obejmujące z poziomu centralnej władzy cały obszar Polski, przyszły w latach 70. XX w., wskazując styl budowlany oraz używane materiały. Budowano głównie z pustaków betonowych, które ze względu na dostępność stały się w czasach kryzysowych również cenną walutą lokalnego handlu wymiennego. W okresie znacznego wzrostu zabudowy w Czarnej Górze, głównie w części Pod Górą, powstało wiele obiektów, które według ówczesnych wytycznych miały formy 3-kondygnacyjne i prostopadłościowe, nakryte dachami kopertowymi. Następnie lata 80. były czasem emigracji zarobkowej do Stanów Zjednoczonych, której efektem był napływ gotówki inwestowanej w domy znacznych rozmiarów, z których wiele przez lata stało niezasiedlonych przez mieszkańców pozostających na emigracji. Były to wysokie budynki, do trzech kondygnacji, nakryte strzelistym dachem nawiązującym do form podhalańskich. Dolna kondygnacja z kuchnią gospodarczą lub mieszkaniem starszego pokolenia znajdowała się w obłożonej kamieniami, wysokiej podmurówce. Lata 90. przyniosły dalszy rozwój turystyki i liczne przekształcenia zabudowy w kierunku nowej funkcji oraz zagęszczenie układu na wydzielonych wtórnie częściach działek (Ryc. 25 i 26).

Pod względem formy nowe domy najczęściej nawiązują, w różny jakościowo sposób, do stylu zakopiańskiego. Zmodyfikowane formy obrazują w wielu przykładach utylitarne spojrzenie na styl podhalańskiej zabudowy, ślepe czerpanie z wzorców modowych, bez szerszego zrozumienia ich osadzenia w lokalnych uwarunkowaniach. Powstają domy letniskowe lub duże obiekty noclegowe i usługowe oraz bazy wakacyjne dla przyjezdnych „miastowych”.

Ryc. 25. Zróżnicowana zabudowa wzdłuż ulicy Zagóra. Na pierwszym planie nowy dom mieszkalny. Za nim dom z lat 20. Na zamknięciu rozbudowany dom na terenie masarni.
Fot. autorka, 05.2020

Ryc. 26. Zabudowa we wschodniej części drogi Sołtystwo. Na pierwszym planie gospodarcza część zagrody oraz jeden z budynków agroturystycznych. W głębi obiekty turystyczne.
Fot. autorka, 05.2020

²²⁷ A. Stoch, *Okół w budownictwie wiejskim...*, dz. cyt., s. 40.

Pierwotnie w Czarnej Górze w ciągu indywidualnych zarębków nie przewidziano usług ani przestrzeni publicznych, które wykształciły się później, w poszczególnych częściach wsi Zagóra i Pod Górą. Pierwsza szkoła, w której naukę w języku słowackim odbierało około 50 uczniów, mieściła się od 1850 roku w prywatnym domu rodziny Milonów. W 1863 roku z inicjatywy mieszkańców i przy wsparciu finansowym barona Horwath-Palocsay'ego powstała dwuizbowa szkoła na Sołtystwie. W 1911 roku rząd węgierski nakazał budowę dwóch odrębnych szkół dla poszczególnych części wsi, powstałych w 1914 i 1915 roku nakładem finansowym mieszkańców. Murowane budynki miały jedną salę lekcyjną oraz dwuizbowe mieszkania dla nauczycieli²²⁸.

Początkowo w Czarnej Górze nie było parafii, natomiast ludność, w większości wyznania katolickiego, należała w zależności od miejsca zamieszkania do parafii w Trybszu (Zagóra) oraz Jurgowa (Pod Górą). Pierwsza świątynia w obecnej lokalizacji powstała w 1948 roku w Zagórze z inicjatywy mieszkańców na przekazanej przez nich działce. Był to mały kamienny kościółek, który później rozbudowano i dobudowano do niego plebanię, a następnie ośrodek rekolekcyjny. Inicjatywa powstania kościoła w południowej części wsi również wyszła od parafian należących do parafii w Jurgowie. Pierwsza kaplica mszalna poświęcona została w 1985 roku, a jej budowę wsparła czarnogórska polonia amerykańska. Obecna forma kościoła pochodzi z 1995 roku. Wraz z kościołami wytyczono cmentarze. Wśród kaplic największym obiektem jest kapliczka Świętej Trójcy przy ulicy Nadwodniej, której ufundowanie w 1874 roku było prawdopodobnie związane z epidemią cholery, która rok wcześniej nawiedziła ludność wsi.

Straż pożarna Pod Górą powstała przy ulicy Nadwodniej w 1948 roku, natomiast w Zagórze w 1974 roku. W miejscowości istniała także karczma, jednak po opuszczeniu wsi przez prowadzącą ją rodzinę żydowską w okresie II wojny światowej, została zamknięta i aktualnie nie ma po niej śladu.

Sklepy zaopatrujące mieszkańców w żywność były początkowo rozsiane w indywidualnych domach i otwierane na życzenie, funkcjonując częściowo na zasadzie wymiany towarowej posiadanych płodów rolnych czy jajek²²⁹. Pierwsze sklepy, wybudowane przez mieszkańców przy ulicy Nadwodniej oraz Zagóra, należały do kółka rolniczego oraz gminnej spółdzielni. Późniejsze usługi komercyjne powstały wraz z rozwojem ośrodka narciarskiego. W 2010 roku wybudowano stację narciarską GrapaSki na zboczu Litwinki, obsługiwaną z Zagóry, do której dołączył KozieniecSki na górze Kozieniec. W 2001 roku został oddany do użytku stadion lokalnego klubu na granicy z Trybszem.

Prawdopodobnie jeszcze przed formalną lokacją wsi pierwsi osadnicy zajmowali się obróbką drewna oraz lnu, wełny i skór. Na nich naturalnie opierała się później lokalna gospodarka. Skóry i wełniane sukna pozyskiwano z hodowanych licznie owiec, natomiast z uprawianego powszechnie lnu tkano płótna oraz tłoczono olej. Olejarnia znajdowała się przy potoku w części Zagóra, a jej

²²⁸ B. Złahoda, *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*, dz. cyt., s. 53. Opr. na podstawie badań dokumentów źródłowych, w tym kronik szkolnych.

²²⁹ Według relacji mieszkańca Zagóry Eugeniusza Gogoli. Rozmowa autorki z dn. 17.05.2020 roku.

właścicielem był Szymon Kowalczyk „Kiermoziak”. Ostatnie kontynuujące funkcję zabudowania rozebrano w latach 80. i aktualnie zachowały się o nich jedynie zapisy historyczne.

We wsi działały dwa zespoły młynno-tartaczne z foluszem, z których korzystali głównie lokalni mieszkańcy. Pierwszy z nich, obejmujący młyn, folusz i gonciarkę, funkcjonował nad rzeką Białką przy moście w kierunku Bukowiny Tatrzańskiej. Pierwotnie zakład należał do księcia Hohenlohe, od którego odkupił go w 1900 roku czarnogórzanin, Wojciech Złahoda, i rozbudował w 1925 roku system zasilającej młynówki. W 1937 roku zabudowania gospodarza oraz folusz i młyn strawił pożar, po którym pracę przejął drugi, istniejący już w 1919 roku, zakład drzewny wybudowany przez Jana Pawlaka, ożenionego z czarnogórzanką, jurgowianina. W latach 90. powstały zakłady masarskie znajdujące się przy ulicy Nadwodniej i Zagóra, zajmujące się przetwórstwem mięsa dostarczanego z ubojni zewnętrznych.

W zakresie infrastruktury mieszkańcy Czarnej Góry długo stosowali tradycyjne rozwiązania do pozyskiwania wody z lokalnych strumieni oraz indywidualnych studni. Infrastruktura techniczna rozwinęła się późno, szczególnie w części Zagóra. Elektryczność pojawiła się we wsi w latach 60., zmieniając znacząco funkcjonowanie indywidualnych zagród. Wieś została następnie podłączona do systemu biologiczno-chemicznej oczyszczalni w Czarnej Górze, która w 2015 roku została zmodernizowana przy udziale środków pozyskanych z Unii Europejskiej.

Tereny uprawne w Czarnej Górze funkcjonowały według założeń trójpolówki zbiorowej w części południowej oraz indywidualnej w północnej części wsi. Ograniczeniami były zawsze pochyłości terenu oraz płytkie zaleganie słabych bonitacyjnie gleb na kamienistym podłożu i surowy klimat z obfitymi deszczami powodującymi wypłukiwanie składników mineralnych. Długo uprawiano głównie mało wymagający owies. Wraz z rozwojem technologicznym i dostępnością żywności ze źródeł pozarolniczych zmieniły się potrzeby i możliwości mieszkańców. Zboże przeznaczano dla zwierząt gospodarskich²³⁰, kontynuując uprawy mało wymagającego lnu. Odmianę w dotychczasowym systemie rolnym i zwiększenie możliwości obszarowych przyniosło wprowadzenie ziemniaków, buraków oraz roślin motylkowych, wykorzystywanych także w hodowli bydła. Przyczyniło się to do likwidacji niezagospodarowanych ugorów podgórskich oraz wprowadzenia XIX-wiecznego systemu płodozmianowego²³¹. Na początku XX wieku, z podobnych względów hodowlanych, wprowadzono koniczynę. Zaczęto także stosować nawozy sztuczne, które rozpowszechniły się od lat powojennych na Zamagurzu i w całej Polsce²³². Dając możliwości efektywnego użytkowania trudnych gleb, doprowadzały one jednak do wtórnych nieodwracalnych przekształceń w ich strukturze. Ziemię uprawiano początkowo za pomocą narzędzi wytwarzanych lokalnie, bazując na sile rąk ludzkich oraz zwierząt zaprzęgowych, początkowo wołów i koni, co ograniczało obszar możliwy do „obrobienia”. Zmiany przyniósł po II wojnie światowej rozwój

²³⁰ J. Ozga, *Gospodarka rolna...*, dz. cyt., s. 17.

²³¹ A. Rzymkowski, M. Chowanec, *Ruralistyka. Planowanie obszarów...*, dz. cyt., s. 17.

²³² J. Ozga, *Gospodarka rolna...*, dz. cyt., s. 37.

przemysłu oraz zwiększenie jego dostępności. Sprzęty były najpierw zapewniane rolnikom przez socjalistyczne władze, a następnie od lat 90. stopniowo upowszechniały się w swobodnym dostępie, ograniczonym jedynie możliwościami finansowanymi rolników. Możliwość zarobkowania pozarolniczego oraz rozwój turystyki w latach 20. przyczyniły się do stopniowego odejścia od rolnictwa, wpływając na strukturę terenów uprawnych. Do dziś zwarte kompleksy zachowały się w zachodniej części Zagóry oraz we wschodniej części doliny Białki, zwłaszcza ze względu na stosunkowo łagodne ukształtowanie terenu. W pozostałych obszarach w szachownicy wtórnie dzielonych poprzecznie łąnów dominują użytki zielone z postępującą sukcesją leśną, szczególnie wzdłuż potoków. Porastająca roślinność pojawia się również w obrębie upraw w postaci ekspansywnych chwastów. Tereny uprawne, w tym łąkowe, wraz z rozwijającymi się potrzebami mieszkaniowymi i usługowymi przekształcane są pod zabudowę, głównie turystyczną, z wyjątkiem wyłączonych z zabudowy stoków narciarskich, użytkowanych rolniczo poza sezonem zimowym.

Niegdyś cały teren wsi był pokryty gęstą puszcza świerkową, którą karczowano, poszerzając polany pod osadnictwo stopniowo przekształcające krajobraz pierwotny w naturalny i kulturowy, wykształcając wysokościowo zróżnicowane strefy użytkowania. Kolejnym etapem było wkraczanie nowych inwestycji na tereny zielone i uprawne. Drewno pozyskiwano według przydziałów do celów budowlanych i opałowych z lasów należących do właściciela wsi, czerpiącego zyski z gospodarki opartej m.in. na przetwórstwie i sprzedaży drewna.

Obecnie wpływy działalności człowieka na pierwotny krajobraz wsi widoczne są w przekształceniach ilościowych i gatunkowych. Lasy nie pełnią już tak kluczowej funkcji w budownictwie, są jednak wykorzystywane w związku z utrzymującą się modą na architekturę regionalną oraz szerzej materiały ekologiczne. Żywe pozostaje przetwórstwo drewna w działających tartakach. W panoramach widoczne są zmiany granicy lasów leśnych, powodowane wyrębem użytkowym oraz pozyskiwaniem terenu pod zabudowę, obiekty i obszary infrastruktury, a także ciągi komunikacyjne. Jednocześnie obszarowo dolesiane są pasy wiatrochronne oraz punktowe wzmocnienia terenów osuwiskowych.

Lokalizacja zabudowy wsi nad ciekim wodnym miała zawsze kluczowe znaczenie dla życia i gospodarki mieszkańców. Wody, które zdecydowały o pojawieniu się pierwszych osadników, ukształtowały później struktury wzdłuż dolin rzecznych. Równocześnie gęsta sieć wodna stanowiła zagrożenie powodziowe oraz generowała niekorzystne napływy zimnego powietrza. Wybór miejsca zabudowy był więc kompromisem pomiędzy tymi wszystkimi uwarunkowaniami. Zabudowę starano się lokalizować najbliżej wody, jednak z zachowaniem bezpiecznej granicy, wyznaczonej dzięki obserwacji zachowań poprzednich pokoleń. Cieki dawały wodę pitną i gospodarczą, będąc źródłem energii dla przemysłu oraz miejscem prania i suszenia płótna oraz hodowli drobiu, szczególnie gęsi. W pobliżu przeprawy do Bukowiny na białczyńskiej młynówce powstały dwa zespoły tartaczne. Wody Białki stały się jedną z atrakcji turystycznych urozmaicających krajobraz.

2.3. Wsie polskiego Zamagurza

Badania Frydmana i Czarnej Góry stały się punktem odniesienia do analizy przekształceń pozostałych struktur wsi Zamagurza. Ich zestawienie przedstawiono w tabeli 20. Badania porównawcze przeprowadzone na podstawie obrazu XVIII-wiecznego stanu wsi ze zdjęcia józefińskiego²³³ (kol. 1) i schematu istniejącego zagospodarowania, opracowanego przez autorkę na podstawie inwentaryzacji w latach 2018–2020 (kol. 2), obejmuje wskazanie zachowanych elementów struktury (kol. 3) oraz obszarów jej przyrostu (kol. 4) we wsiach zestawionych w grupach morfologicznych.

Dawne struktury najlepiej zachowały się w układach pasmowo-koncentrycznych Frydmana, Nowej Białej oraz Krempach. Niewielkim zmianom uległy tutaj drogi, wokół których zabudowa się zagęściła i rozwinęła na dawnych działkach uprawnych, w kierunkach wschodnim i zachodnim, zgodnie z ukształtowaniem doliny. W zwartych zabudowanych strukturach zachowały się ogólne podziały działek siedliskowych. Czytelne są także granice funkcjonujących w siedlisku obszarów podworskich. Zachowano lokalizacje pierwotnych usług, ale powstały także nowe, na terenach poza historycznymi centrami.

W odniesieniu do poszczególnych elementów zestawienie przekształceń obejmuje:

- **Drogi.** We wszystkich wsiach nastąpił przyrost struktury wokół dróg, które kontynuują historyczne szlaki ponadlokalne, powodujący powstanie nowych połączeń na bazie nieużytkowanych ciągów gospodarczych. Nowe obwodnice powstałe w XX wieku we Frydmanie, Łapszach Niżnych i Jurgowie oraz Falsztynie zostały częściowo zabudowane.
- **Działki siedliskowe.** We wszystkich wsiach zaszło znaczące rozdrobnienie gruntów na skutek podziałów wtórnych siedliska. Uległy one największym zmianom w strukturach łańcuchowych.
- **Tereny zabudowy mieszkaniowej.** We wszystkich wsiach w badanym okresie nastąpił znaczący przyrost zabudowy oraz zmiana jej struktury z zagrodowej w kierunku mieszkaniowej jednorodzinnej oraz turystycznej. Najsilniej przekształcenia zaszły w ośrodkach turystycznych, takich jak Czarna Góra i Jurgów oraz Niedzica i Kacwin. Podobnie intensywnie rozwinęły się ośrodki położone na drogach ponadlokalnych: Łapsze Niżne i Trybsz.

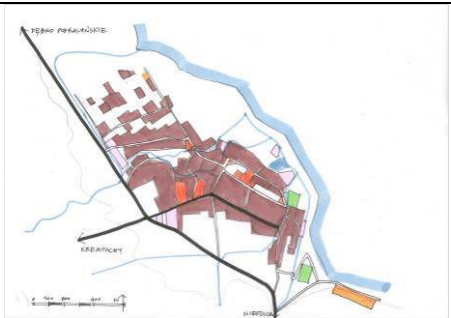
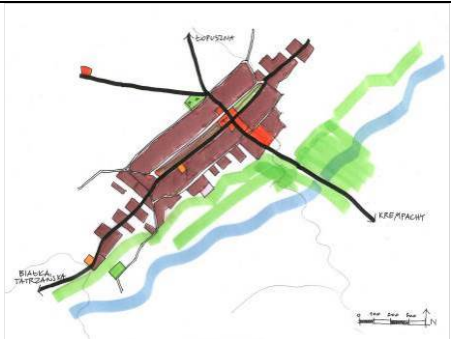
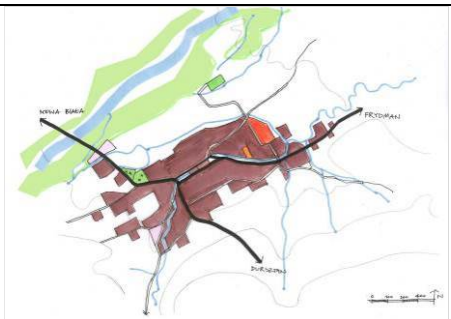
Powszechne jest występowanie zabudowy rozproszonej, w której większość stanowią niezwiązane z rolnictwem obiekty jednorodzinne oraz turystyczne, wchodzące na zbocza wzdłuż dróg gospodarczych, m.in. w Falsztynie czy Czarnej Górze, oraz obudowujące drogi publiczne, powodując rozciągnięcie struktury, m.in. w Trybszu czy Kacwinie.

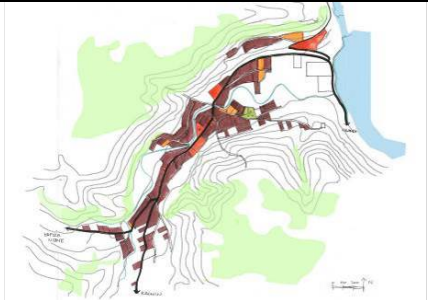
- **Tereny zabudowy usługowej.** Zmiany zaszły we wszystkich wsiach w różnym zakresie. Nowe usługi powstały w XX wieku w Czarnej Górze i Łapszance oraz Dursztynie i Falsztynie. W pozostałych wsiach obok już funkcjonujących obszarów usługowych rozwinęto dodatkowe, zachowując zazwyczaj kryterium dostępności drogowej.

²³³ <https://mapire.eu> (dostęp: 30.06.2020).

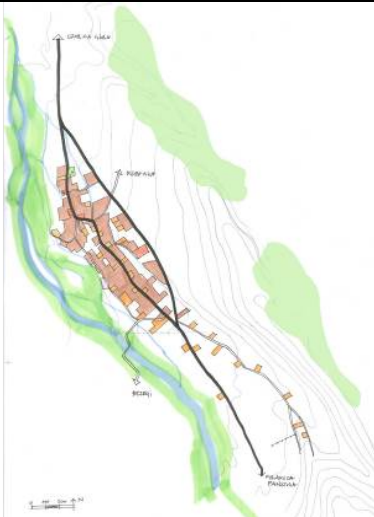
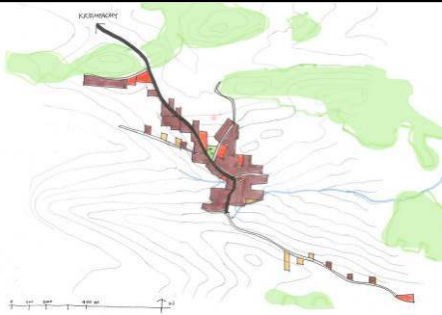
- **Tereny produkcyjne.** W większości lokalizacja zakładów produkcyjnych związana była z zasilającą je wodą. Zmiany, jakie nastąpiły w ich funkcjonowaniu, wynikały głównie ze zmiany technologii, bez zmiany lokalizacji.
- **Przestrzenie publiczne.** Najlepiej zachował się układ głównego placu we Frydmanie oraz Krempachach, natomiast zabudowana została przestrzeń w Nowej Białej. W pozostałych wsiach ulicowych zarysy regularnych placów uległy częściowemu zatarciu przez nowe usługi i zabudowę mieszkaniową. Niezmiennie jednak trwa ich powiązanie z drogą ponadlokalną.

Tab. 20. Analiza przekształcenia układów wsi

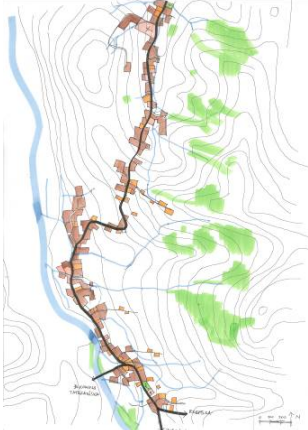
Stan z końca XVIII w. według zdjęcia józefińskiego 1.	Stan obecny 2.	Zachowane elementy struktury 3.	Obszary przyrostu struktury 4.
Układy pasmowo-koncentryczne (rozłóg pól na bazie typu niwowego)			
1. Frydman			
		• przebieg głównych dróg układu lokacyjnego, w tym głównej osi, pomimo wytyczenia nowej drogi Nowotarskiej, • zabudowa mieszkaniowa w pasach lokacyjnej niwy domowej, • lokalizacja kościoła oraz głównych usług przy nawsiu, • zakres terenów dworskich oraz ich dróg wewnętrznych, • lokalizacja młyna i tartaku, • układ nawsia jako otwartego placu.	• nowa droga Nowotarska jako obwodnica wsi w kierunku Niedzica–Debno–Podhalańskie, • zabudowa mieszkaniowa w kierunku zachodnim w teren podworski, a następnie osiedle Bliźnie, • zabudowa turystyczna od strony wschodniej i zachodniej przy Zbiorniku Czorszyńskim, • zabudowa usługowa wzdłuż drogi do Krempach, • tereny eksploatacji nad Białką, • zabudowa produkcyjna na obrzeżach i wzdłuż nowej drogi Nowotarskiej.
2. Nowa Biała			
		• układ głównych dróg do Krempach i Łopusznej, • oś układu równoległa do przebiegu rzeki Białki, • zabudowa mieszkaniowa w pasach lokacyjnej niwy domowej, • lokalizacja kościoła oraz głównych usług przy nawsiu, • zabudowa gospodarcza na historycznym nawsiu, • układ nawsia jako otwartego placu.	• zabudowa mieszkaniowa wzdłuż dróg w kierunku północno-wschodnim i południowo-zachodnim, • zabudowa mieszkaniowa na dawnym nawsiu, • pojedyncza zabudowa pensjonatowa w części zachodniej, • lokalne sklepy w części zachodniej, • tereny sportowe nad Białką, • zabudowa usługowa wzdłuż drogi do Krempach, • zabudowa produkcyjna nad Białką.
3. Krempachy			
		• przebieg głównych dróg do Nowej Białej, Frydmana, • oś układu równoległa do przebiegu rzeki Białki, • zabudowa mieszkaniowa w pasach lokacyjnej niwy domowej, • układ nawsia jako otwartego placu z usługami publicznymi (szkoła i kościół), • lokalizacja tartaku.	• zabudowa mieszkaniowa wzdłuż dróg w kierunku północno-wschodnim i południowo-zachodnim, • zabudowa usługowa wzdłuż drogi do Krempach, • tereny sportowe nad Białką, • zabudowa produkcyjna nad Białką.

Ulicówki			
1. Niedzica			
		• przebieg głównej drogi w dolinie rzeki Kacinianki w kierunku zamku i granicy państwa, • utrzymana gęsta zabudowa mieszkaniowa w pasie lokacyjnym, • lokalizacja kościoła przy drodze, wzmocniona w centrum innymi usługami – szkołą i sklepami, • pas zabudowy za rzeką.	• przekształcenie dróg gospodarczych pod rozwijającą się zabudowę, • zabudowa mieszkaniowa i turystyczna wzdłuż dróg w kierunku północnym do Niedzicy, południowym do Kacwina oraz wschodnim do granicy państwa (połączenie drogowe utracone), • zabudowa mieszkaniowa zagęszczona w historycznym pasie lokacyjnym, • zabudowa usługowa w części wschodniej, koło zamku i zapory, wokół historycznych dróg prowadzących do zamku doliną rzeki.
2. Łapsze Niżne			
		• przebieg głównej drogi w dolinie rzeki – pozostałe drogi pełnią funkcję lokalnych połączeń gospodarczych, • utrzymana gęsta zabudowa mieszkaniowa w pasie lokacyjnym, • lokalizacja kościoła przy drodze, wzmocniona w centrum innymi usługami – szkołą i sklepami.	• nowy odcinek drogi Niedzica–Łapsze Wyżne, na przedłużeniu szlaku do Kacwina, • drogi gospodarcze używane przez rozwijającą się zabudowę, • zabudowa mieszkaniowa i turystyczna przy nowym odcinku drogi, • zabudowa mieszkaniowa i turystyczna rozproszona wzdłuż dawnych dróg do Kacwina (wsch.), Dursztyna (płn.) oraz mniejszych gospodarczych (płd.), • nowa zabudowa usługowa (szkoła) przy drodze głównej, poza siedliskiem.
3. Łapsze Wyżne			
		• przebieg głównej drogi w dolinie rzeki i szlak do Łapszanki – pozostałe drogi pełnią funkcję lokalnych połączeń gospodarczych, • przebieg dawnej zastodolnej od południa, • utrzymana gęsta zabudowa mieszkaniowa w lokacyjnym pasie, • lokalizacja kościoła przy drodze, wzmocniona w centrum innymi usługami – szkołą i sklepami, • zakres działek niwowych ograniczony od północy skarpą.	• przekształcenie dróg gospodarczych używanych przez rozwijającą się zabudowę, • zabudowa mieszkaniowa wzdłuż drogi głównej w kierunku wschodnim do wsi Łapsze Niżne oraz wzdłuż szlaku do Łapszanki na dawnych terenach uprawnych, • zabudowa usługowa – wzmocnienie terenu wokół kościoła.

4. Trybsz 		• przebieg głównej drogi w dolinie rzeki oraz szlak do Czarnej Góry na południe – pozostałe drogi pełnią funkcję lokalnych połączeń gospodarczych, • przebieg dawnej zastodolnej od południa, • utrzymana gęsta zabudowa mieszkaniowa w lokacyjnym pasie, • lokalizacja kościoła przy drodze, wzmocniona w centrum innymi usługami komercyjnymi, • lokalizacja młyna.	• przekształcenie dróg gospodarczych używanych przez rozwijającą się zabudowę, • zabudowa mieszkaniowa w zwartym zespole wzdłuż drogi w kierunku zachodnim do Białki Tatrzańskiej na dawnych terenach uprawnych, • zabudowa turystyczna w części zachodniej, • zabudowa produkcyjna przy rzece Białce.
5. Kacwin 		• przebieg głównej drogi z Niedzicy i Wielkiej Frankowej w dolinie rzeki Kacwinianki – pozostałe drogi pełnią funkcję lokalnych połączeń gospodarczych. • przebieg dawnej zastodolnej od wschodu, • utrzymana gęsta zabudowa mieszkaniowa w lokacyjnym pasie na wschód od drogi, • lokalizacja kościoła przy drodze, wzmocniona w centrum innymi usługami publicznymi i komercyjnymi, • lokalizacja młyna.	• zabudowa mieszkaniowa oraz turystyczna wzdłuż drogi do Niedzicy i Wielkiej Frankowej oraz wzdłuż zastodolnej, • zabudowa usługowa – nowy budynek szkoły w zabudowie mieszkaniowej.

6. Jurgów 		• przebieg drogi z Bukowiny Tatrzańskiej (Nowego Targu) i Trybsza w kierunku obecnej granicy w dolinie rzeki Białki, ograniczonej od wschodu wzniesieniami, • zabudowa zagrodowa skupiona wokół centrum z kościołem oraz wzdłuż drogi ponadlokalnej odchodzącej na południe, • lokalizacja kościoła, • lokalizacja tartaku na młynówce rzeki Białki.	• nowy odcinek drogi z Nowego Targu na południe, będący obwodnicą wsi, • zabudowa mieszkaniowa i turystyczna (agroturystyka i pensjonaty), znaczny przyrost wzdłuż drogi prowadzącej na południe (włączonego zwartego przysiółka) oraz rozproszonej zabudowy pensjonatowej wzdłuż historycznych dróg gospodarczych, • zabudowa usługowa: szkoła podstawowa na wydzielonej działce poza historycznym centrum, usługi komercyjne wzdłuż historycznego szlaku, centrum turystyki zimowej w południowej części wsi poza zabudową wsi.
Przysiółki punktowe			
1. Dursztyn 		• przebieg drogi do Krempach wpisany w ukształtowanie terenu (przełęcz), • układ zabudowy skupiony po stronie wschodniej.	• przekształcenie dróg gospodarczych przez rozwijającą się zabudowę, • zabudowa mieszkaniowa – rozwój wzdłuż głównej drogi do Krempach i mniejszych odchodzących od niej w siedlisku, • zabudowa usługowa publiczna w centrum powstałym na przełęczy, • zabudowa turystyczna wzdłuż dróg, poza układem siedliska, gospodarczych oraz prowadzących do Łapsz Niżnych.

2. Falsztyn			
		• drogi wlotowe do wsi z kierunku Niedzicy i Frydmana, które potem przekształcono, omijając posiadłość dworską, • przebieg drogi przy dworze i powiązane z nią usługi na terenie byłego folwarku (szkoła), • układ dawnego folwarku z czytelnym schematem zabudowy.	• nowy odcinek drogi wpisany w teren, omijający historyczny kompleks od strony północnej, • zabudowa mieszkaniowa i rekreacyjna rozwijająca się na wschód i północ od nowej drogi ze strony Zbiornika Czorszyńskiego, • zabudowa usługowa wokół dawnego terenu dworskiego.
3. Niedzica-Zamek			
		• drogi wlotowe do wsi z kierunku Niedzicy i Frydmana, które potem przekształcono, omijając posiadłość dworską, • zamek na wzgórzu.	• zabudowa mieszkaniowa – rozwój wzdłuż głównej drogi do Niedzicy i mniejszych odchodzących od niej w siedlisku, • zabudowa turystyczna wzdłuż dróg gospodarczych poza układem siedliska.
Łańcuchówki – Łapszanka			
		• przebieg głównej drogi w dolinie rzeki Łapszanki, • drogi gospodarcze dzielące łąny, • układ zabudowy w formie rozproszonych zagród przy drodze.	• zabudowa usługowa (szkoła, kościół i sklepy) na wydzielonych działkach, • zabudowa turystyczna: pensjonaty i agroturystyka w większych skupiskach w południowej części wsi (atrakcyjna widokowo).

Ulicówka w południowej części oraz łańcuchówka w północnej części – Czarna Góra			
		• przebieg głównej drogi z Trybsza w dolinie Potoku Czarnogórskiego połączony ze szlakiem do Jurgowa w dolinie rzeki Białki oraz połączenie z Bukowiną Tatrzańską – pozostałe zachowane drogi pełnią funkcję lokalnych połączeń obsługujących ruch turystyczny, • drogi gospodarcze dzielące łąny, • zabudowa mieszkaniowa w formie zagęszczających się skupisk utrzymana wzdłuż głównego szlaku oraz dwóch przysiółków: Sołtystwo i na ulicy Podgórskiej.	• przekształcenie dróg gospodarczych przez rozwijającą się zabudowę, • nowa zabudowa jednorodzinna oraz turystyczna – zagęszczająca układ i rozproszona, • zabudowa na wydzielonych działkach, obejmująca wydzielone usługi publiczne oraz komercyjne, • centra turystyki zimowej wokół wyciągów narciarskich na stokach Litwinki i Kozińca, • zabudowa produkcyjna (przetwórstwa mięsnego) w ciągu zabudowy Zagóry, • układ drogowy, połączenie historycznych traktów z Jurgowa i Trybsza w obrębie Sołtystwa.
Wieś z przysiółkami – Rzepiska			
		• układ drogowy wpisany w wąskie doliny potoków od których przyjęły swoje nazwy ulice i przysiółki (południowy pas – Potok Wojtyczków i Potok Grocholów oraz północny – Potok Bryjów i przysiółek Pawliki), • zabudowa mieszkaniowa w rozdzielonych skupiskach wzdłuż ciągów drogowych, skupiających pierwotne sadyby.	• rozbudowa układu drogowego nowymi połączeniami między zabudową na bazie dróg gospodarczych wpisanych w teren, • zabudowa mieszkaniowa zagrodowa, jednorodzinna i turystyczna zagęszczająca struktury oddzielonych przysiółków, • usługi: dwa kościoły, szkoły oraz remizy OSP odrębne dla dwóch oddzielonych terenowo obszarów, • stacja narciarska w części Potok Wojtyczków.

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz map historycznych i źródeł wskazanych w tekście

3. Identyfikacja tradycji miejsca

Badania wsi zamagurskich w kierunku identyfikacji tradycji miejsca obejmują elementy struktur określone jako funkcjonujące w krajobrazie kulturowym²³⁴ w formie kubaturowej oraz trwale powiązane historycznie ze strukturą wsi od postaci inicjalnej. Powyższe parametry, spełnione w całości lub częściowo, ograniczyły zakres analiz do obszaru siedliskowego, wyłączając tereny uprawne oraz zielone i wody jako części krajobrazu naturalnego. Pominięta została także infrastruktura techniczna, która rozwinęła się później. Badanymi elementami struktury obszaru siedliskowego zostały więc drogi, działki siedliskowe, zgodnie z definicją Mieczysława Chowańca²³⁵, tereny zabudowy mieszkaniowej i usługowej oraz tereny produkcyjne i przestrzenie publiczne.

Analiza tradycji miejsca obejmuje kolejno określenie:

- Stanu zachowania i przekształceń struktur wsi.
- Form występowania tradycji miejsca na podstawie zachowanych tendencji, zgodnie z przyjętą definicją.
- Skali wpływu czynników naturalnych i kulturowych na formę wyjściową i jej przeobrażenia w kierunku trwania lub zaniku. Przyjęta na potrzeby klasyfikacji opiera się w głównych założeniach na wytycznych Andrzeja Rzymkowskiego i Mieczysława Chowańca²³⁶, zgodnych ze wskazaniami opisanymi przez Małgorzatę Drożdż-Szczyburę²³⁷ za Zbigniewem Novákiem.

Do czynników naturalnych zaliczono:

- ukształtowanie terenu,
- klimat,
- sieć wodną,
- sytuację glebową,
- szatę roślinną.

Czynniki kulturowe obejmują:

- zasady rozplanowania układu inicjalnego,
- funkcje nierolnicze,
- powiązanie regionalne,
- strukturę własności i jej zmiany,
- sposób powiązania siedliska z terenami użytkowymi,
- reformy administracyjne,
- postęp technologiczny,

²³⁴ Według definicji Janusza Bogdanowskiego (por. Dz. I).

²³⁵ M. Chowaniec, *Siedlisko i zagroda w planowaniu wsi*, Arkady, Warszawa 1964. s. 32. Działka siedliskowa to „obszar zajęty przez zabudowania zagrody oraz inne urządzenia niezbędne do prowadzenia gospodarstwa rolnego wraz z przestrzenią gospodarczą, działką przyzagrodową i ogródkiem”.

²³⁶ A. Rzymkowski, M. Chowaniec, *Ruralistyka. Planowanie obszarów...*, dz. cyt., s. 12.

²³⁷ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 54.

- regulacje prawne,
 - zmiany gospodarcze,
 - mody,
 - zmiany demograficzne i społeczne.
- Skali wpływu tradycji miejsca na inne elementy struktury oraz krajobraz naturalny.
 - Skali wpływu zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na formy tradycji oraz krajobraz naturalny.

Przy waloryzacji poziomu wpływu badanych zjawisk autorka zastosowała trzystopniową skalę (1–3) oznaczającą natężenie wpływu jako:

1. Wpływ słaby, pośredni wobec innych czynników i widoczny zwłaszcza w szerszym ujęciu analitycznym, przy założeniu, że w organizmie wiejskim każde działanie, nawet słabe i rozłożone w czasie, pozostawia trwałe ślad.
2. Wpływ umiarkowany, bezpośredni lub pośredni, znaczący dla zmian, ale zbliżony skalą do pozostałych czynników współdziałających.
3. Wpływ mocny, bezpośredni czynnika jako głównego i wyróżniającego się na tle innych.

Zestawienie średnich arytmetycznych wartości wpływów, określonych według przyjętej skali, stanowi zbiór wyników końcowych.

W badaniach jako „n.d.” (nie dotyczy) wskazano przypadki, w których elementy struktury nie występowały w układach inicjalnych.

3.1. Drogi

3.1.1. Frydman

We Frydmanie zachowały się historyczne przebiegi dróg z miejscowymi zmianami. Czytelny pozostał ruszt układu lokacyjnego w postaci Placu Tysiąclecia oraz ulic Kościelnej i Jana III Sobieskiego oraz osie późniejszych przysiółków Kamienne Pole oraz Na Równi. Zachowane są także przebiegi dróg wjazdowych do wsi, w tym ulice Jana Pawła II (dawny wjazd od strony Krempach), św. Floriana (dawny odcinek drogi do Dursztyna) oraz ulica Zastodolna, połączona z ulicą Jana III Sobieskiego w przebiegu z okresu reform austriackich. Wyraźne są też, obudowane wtórnie zabudową, drogi dawnego folwarku.

Zachowały się dobrze drogi gospodarcze (wewnętrzne) w układzie siedliskowym oraz na terenach uprawnych i zielonych, w tym obsługujące teren historycznego rozłogu. Są one częściowo adaptowane przez rozwijające się zagospodarowanie turystyczne nad zbiornikiem oraz działania wydobywcze nad Białką. Na obszarach częściowo nieużywanych i zarośniętych, wyłączonych z wtórnego zainwestowania kubaturowego, przechodzą one w drogi polne, czytelne w krajobrazie pomimo utraty pierwotnej funkcji.

Nową w układzie jest droga Nowotarska, obwodnica wsi, wytyczona przy zachowaniu przebiegu odcinka szlaku do Niedzicy, dróg w kierunku południowo-zachodnim oraz przebiegu granic terenów uprawnych. Dotychczasowy bieg drogi do Dębna utrzymał się w ulicy Nad Stawem.

3.1.2. Czarna Góra

W Czarnej Górze układ drogowy podtrzymuje pierwotną formę w ciągu publicznych dróg: Zagóra, Nadwodnia i Tatrzańska, będących kontynuacją pierwotnych szlaków z Trybsza oraz Jurgowa, połączonych w obrębie przełęczy Sołtystwo. Zachowało się także dawne połączenie z Jurgowa do Bukowiny Tatrzańskiej i Nowego Targu. W północnej części utrzymał się przebieg historycznych szlaków, który od Sołtystwa do szczytu Litwinki jest obecnie asfaltowym dojazdem do górnej stacji kolejki narciarskiej oraz punktu widokowego, natomiast część od strony Trybsza jest drogą gospodarczą obsługującą pola uprawne. Równoległy do nich, historyczny szlak biegnący po pasmie Wierzchowiny jest aktualnie polną drogą ograniczoną wyłącznie do ruchu pieszego na wyznaczonym szlaku turystycznym, kontynuującym historyczne połączenia z Turbacza przez Łopuszną, Nową Białą i Trybsz, i dalej do Rzepisk, Łapszanki i Kacwina.

W nowym układzie zaniknął odcinek w dolinie Białki po przejęciu ruchu przez drogę obudowaną zabudową południowego siedliska. Jej przebieg można fragmentarycznie odczytać w podziale działek. Wraz z rozwojem układu i funkcji turystycznej przekształceniom uległy dotychczasowe drogi gospodarcze w zakresie funkcji, stając się dojazdami do stacji narciarskich, obiektów rekreacyjnych czy rozwijającej się zabudowy mieszkaniowej. Nie zmieniły one jednak swoich przebiegów wpisanych w teren i podział geodezyjny, co potwierdza ich dobre osadzenie.

W najgorszym stanie technicznym są zachowane odcinki dróg w starszych historycznie obszarach ulic Podgórskiej i Sołtystwa oraz częściowo w Zagórze. Utrudnieniem przy modernizacji jest górzyste ukształtowanie terenu oraz ciasno ustawiona zabudowa zagrodowa oraz powracające uszkodzenia terenu przez spływającą wodę w czasie lokalnych powodzi.

3.1.3. Pozostałe wsie zamagurskie

Wszystkie analizowane wsie zamagurskie powstały w dolinach rzek lub potoków, którymi prowadziły szlaki, często ponadlokalne, utrzymujące w większości wytworzone powiązania. Najlepiej zachowały się one w podobnych do Frydmana – Nowej Białej i Krempach, gdzie w rozwijających się układach pasmowo-koncentrycznych zatarciu uległy mniejsze drogi gospodarcze, natomiast utrzymał się obudowany zabudową ruszt dróg publicznych.

W pozostałych wsiach osie historycznych układów pozostają czytelne jako przebiegi dróg ponadlokalnych. Powiązane z nimi drogi lokalne uległy korektom wraz z przyrostem zabudowy. Odcinki obwodnic, omijające pierwotne układy siedliskowe, powstały w Łapszach Niżnych oraz Falsztynie, gromadząc nowe zabudowania jednorodzinne, turystyczne i usługowe. Powszechne jest w tych wsiach wykorzystywanie dawnych dróg gospodarczych przez mieszkańców i turystów. Szczególnie intensywnie proces zachodzi w najbardziej rozwijających się obszarowo

miejsowościach, takich jak Niedzica i Łapsze Niżne. We wszystkich wsiach kościoły oraz późniejsze usługi publiczne nie zmieniły swych historycznych lokalizacji.

Historyczne mapy Jurgowa wskazują na utrzymanie się biegu głównego szlaku z Trybsza i Bukowiny Tatrzańskiej w kierunku południowym, przy którym funkcjonował układ inicjalny. Wraz ze wzrostem znaczenia polsko-słowackiego przejścia granicznego na początku lat 80. powstał nowy odcinek krajowej drogi nr 49, w formie obwodnicy wsi od strony wschodniej. Stopniowo pojawiła się przy niej zabudowa na dawnych terenach uprawnych, wymuszając nowe połączenia lokalne na bazie dróg gospodarczych. Na skutek dalszego rozwoju turystycznego, w tym powstania stacji narciarskiej, drogi gospodarcze w zachodniej części są obecnie zabudowywane przez obiekty pensjonatowe i jednorodzinne.

W układzie poloniarskich Rzepisk zestawienie map historycznych ze stanem obecnym wskazuje na zachowanie większości dróg, wzdłuż których zabudowa zagęściła się, wykorzystując częściowo drogi gospodarcze. Ze względu na bariery terenowe nie doszło do połączenia głównych szlaków, przez co poszczególne przysiółki zachowały swoją odrębność, wykształcając lokalne usługi.

3.1.4. Forma zapisu tradycji miejsca

Biorąc pod uwagę funkcję dróg gospodarczych, powiązaną w założeniu z terenami uprawnymi oraz ich przekształcenia w ciągi publiczne, definicję ograniczono do dróg publicznych. Ustawa z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych określa ją jako „droga (...), z której może korzystać każdy, zgodnie z jej przeznaczeniem, z ograniczeniami i wyjątkami określonymi w tej ustawie lub innych przepisach szczególnych (...)”.²³⁸

Na podstawie przeprowadzonych analiz formą zapisu tradycji miejsca w układzie drogowym jest przebieg drogi ponadlokalnej jako głównej osi układu siedliskowego, z którą powiązane są lokale publiczne oraz gospodarcze.

3.1.5. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Analiza wpływu czynników na formę tradycji w układzie drogowym (Tab. 21) zgodnie wskazuje w podsumowaniu na znaczący udział, wśród czynników naturalnych, występowania cieku oraz ukształtowania terenu na poziomie 2,2. Problem zaznacza się szczególnie we wsiach bardziej górzystych, takich jak Czarna Góra, Rzepiska czy Łapszanka, gdzie utrzymuje się wraz z przebiegiem sieci wodnej. Wśród uwarunkowań kulturowych zaznaczyły się powiązania dróg z funkcjami nierolniczymi, relacje regionalne oraz struktura własności i jej zmiany na poziomie wskaźnika 2,1–2,2 oraz zasady rozplanowania inicjalnego i powiązanie z terenami rolnymi na poziomie 1,7. Wszystkie wskazane czynniki należą do grupy kształtujących powstanie układu.

²³⁸ Dz.U. 1985 nr 14 poz. 60. Art. 1 i 2 Ustawy.

Na ukształtowanie formy tradycji najmniejszy wpływ, choć zauważalny, miał klimat i pierwotna szata roślinna oraz gleby, które brano pod uwagę głównie przy wytyczaniu powiązanego z siedliskiem areału we wsiach rolniczych, takich jak Frydman, Nowa Biała czy Krempachy. Drogi prowadziły pierwotnie szczytami wzniesień oraz dolinami, będąc fragmentami lokalnych większych szlaków, które otworzyły dostęp do nowych terenów niezamieszkanymi o uwarunkowaniach korzystnych dla potencjalnych osadników, przyciąganych przebiegającym ciekim. Kolejno zyskiwały na znaczeniu ośrodki przy szlakach handlowych, wzmocnionych relacjami gospodarczo-politycznymi, dając początek układom lokacyjnym. Przetrwały i nadal rozwijały się szlaki, których dobre położenie krajobrazowe, zapewniające dobre warunki życia mieszkańcom, wpisywało się w wiążący je z regionem system ponadlokalny. Pośród czynników kulturowych w powstaniu formy dominuje więc powiązanie regionalne oraz spajające układ rozplanowanie geodezyjne i struktura własności, do których w regularnych strukturach niwowych dochodzi ponadto powiązanie z areałem rolnym. Powyższe utrzymuje także późniejszy układ, a w nim drogę. Znaczenie położenia wsi w regionalnej strukturze drogowej, wynikającej z ukształtowania terenu, widać w zestawieniu Frydmana z Łapszanką. Rolnicza wieś, aspirująca do roli miasteczka, czerpała od zawsze korzyści z położenia na międzynarodowym szlaku drogowym. Tymczasem Łapszanka, oparta na drodze lokalnej, do dziś, pomimo rozwijającej się turystyki, pozostaje jedną z najbiedniejszych wsi zamagurskich, w której pierwszy budynek murowany pojawił się w 1950 roku²³⁹.

Zdefiniowane zwarte formy układu lokacyjnego i ich powiązanie z gospodarką rolną wpłynęły najbardziej na zachowanie układów drogowych Frydmana, Nowej Białej czy Krempach, w których granice zabudowanych działek ograniczały późniejsze modyfikacje. Przebieg dróg siedliskowych generował nowe osadnictwo w formie przysiółków i sadyb, których trwała zabudowa ograniczała wtórne zmiany w przebiegu dróg, określając z czasem nową funkcję terenu. Rozplanowanie oparte na prywatnych własnościach było i pozostaje nadal w tych wsiach czynnikiem zabezpieczającym przed zmianami mocniej niż obostrzenia konserwatorskie obejmujące układ zabudowy zapisany w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Czynnikiem wpływającym na niezmiennosć przebiegu drogi ponadlokalnej jest rozmieszczenie usług publicznych, szczególnie kościoła, który historycznie był integralną częścią układu lokacyjnego większości omawianych wsi, natomiast w Dursztynie i Falsztynie powstał później, właśnie przy głównym szlaku. W Jurgowie i Łapszach Niżnych centrum usługowe utrzymało znaczenie węzłowe dla wsi po wytyczeniu obwodnicy, przy której droga lokalna z kościołem i urzędem gminy oraz kolejnymi usługami zachowała dotychczasową rangę. Jednocześnie przy nowej drodze, obok zabudowy mieszkaniowej i turystycznej, powstały przedsiębiorstwa produkcyjne.

Wraz z historycznym rozwojem mocniej oddziaływały uwarunkowania kulturowe, wewnętrzne i zewnętrzne, częściowo dominując nad naturalnymi. W czynnikach przekształceń wyróżniają się

²³⁹ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 119.

postęp technologiczny oraz zmiany gospodarcze. Znaczne transformacje przyniósł w XX wieku rozwój turystyki – pojawiały się nowe obiekty noclegowe i usługowe przekształcające częściowo istniejące drogi gospodarcze. Zmiany w przebiegu dróg wprowadzane były także odgórnie na skutek reform porządkowych, miejscowo zmieniających główne zasady funkcjonowania układu.

Rozleglej zaznaczył się rozwój technologiczny umożliwiający realizację rozwiązań na skalę regionalną, tj. budowę Zbiornika Czorszyńskiego i obwodnicy we Frydmanie, co wywołało turystyczne zainteresowanie obszarem. Przeniesienie tranzytowego ruchu poza wieś miało skutki pozytywne w postaci odciążenia zabudowy, lecz jednocześnie spowodowało zmniejszenie zainteresowania miejscowością, generowanie na jej obrzeżach nowej zabudowy usługowej i produkcyjnej oraz rekreacyjnej, niepowiązanej bezpośrednio z jej funkcjonowaniem. W Falsztynie, Niedzicy i Czarnej Górze dzięki nowym technologiom poprowadzono nowe połączenia na trudnych wzniesieniach. Postęp technologiczny przyniósł zmiany zagospodarowania pasa drogowego, gdzie rozdzielono ruch samochodowy od pieszego, wydzielając chodniki, parkingi i komunikację publiczną.

Tab. 21. Zestawienie wpływu czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń układu drogowego

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe											
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Sytuacja glebowa	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	
Powstanie																		
1.	Dursztyn	3	2	3	1	1	1	1	1	2	2	–	–	–	–	–	–	
2.	Krempachy	3	2	3	2	1	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
3.	Nowa Biała	3	2	3	2	1	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
4.	Falsztyn	3	1	3	1	1	1	3	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
5.	Frydman	3	1	3	2	1	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
6.	Kacwin	3	1	3	1	2	3	2	2	3	3	–	–	–	–	–	–	
7.	Łąpszanka	3	1	3	1	2	2	2	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
8.	Łąpsze Niżne	3	2	3	2	2	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
9.	Łąpsze Wyżne	3	2	3	2	2	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
10.	Niedzica	3	2	3	2	2	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
11.	Niedzica-Zamek	3	2	3	2	1	1	1	1	2	2	–	–	–	–	–	–	
12.	Trybsz	3	2	3	2	2	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
13.	Czarna Góra	3	1	3	1	2	2	2	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
14.	Jurgów	3	2	3	2	2	3	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–	
15.	Rzepiska	3	1	3	1	2	2	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–	
Średnia wartość		3	1,6	3	1,6	1,6	2,4	1,9	2,6	2,6	2,1	–	–	–	–	–	–	

Trwanie																	
1.	Dursztyn	3	1	2	1	1	2	2	2	3	2	1	1	2	1	1	1
2.	Krempachy	2	1	1	2	1	3	2	3	2	2	1	1	1	1	1	1
3.	Nowa Biała	2	1	1	2	1	3	2	3	2	2	1	1	1	1	1	1
4.	Falsztyn	3	1	1	2	1	2	2	3	3	2	1	1	2	1	1	1
5.	Frydman	2	1	2	2	1	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1	1
6.	Kacwin	2	2	3	2	2	3	3	3	3	3	1	2	1	1	1	1
7.	Łapszanka	3	3	3	3	3	3	2	3	3	1	1	1	2	2	2	1
8.	Łapsze Niżne	2	2	2	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1
9.	Łapsze Wyżne	2	2	2	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1
10.	Niedzica	2	2	2	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1
11.	Niedzica-Zamek	3	1	2	1	1	2	2	2	3	2	1	1	2	1	1	1
12.	Trybsz	2	2	2	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	1	1	1
13.	Czarna Góra	3	1	2	2	1	2	2	3	3	2	1	1	1	2	1	2
14.	Jurgów	2	2	2	2	2	3	3	3	3	2	1	1	1	2	1	2
15.	Rzepiska	3	1	3	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	2
Średnia wartość		2,4	1,5	2	1,9	1,6	2,6	2,4	2,8	2,7	1,9	1	1,1	1,2	1,2	1,0	1,2
Zmiana																	
1.	Dursztyn	3	2	3	1	1	1	1	1	2	2	–	–	–	–	–	–
2.	Krempachy	1	1	2	1	1	1	2	1	2	1	1	3	2	2	2	1
3.	Nowa Biała	1	1	3	1	1	1	2	1	2	1	1	3	2	2	2	1
4.	Falsztyn	1	1	3	1	1	2	2	2	2	1	1	3	1	3	3	1
5.	Frydman	1	1	3	1	1	1	2	1	2	1	1	3	2	2	1	1
6.	Kacwin	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1	2
7.	Łapszanka	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	3	1	2
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	2	1	2
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	2	1	2
10.	Niedzica	1	1	3	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	2	1	3
11.	Niedzica-Zamek	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1
12.	Trybsz	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	2	1	2
13.	Czarna Góra	2	1	2	1	1	2	2	1	1	1	1	2	1	2	1	2
14.	Jurgów	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	2	1	2
15.	Rzepiska	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	2
Średnia wartość		1,2	1,1	1,8	1	1	1,1	1,9	1,1	1,3	1,1	1	2	1,3	2	1,3	1,7
Średnia wartość ogólnie		2,2	1,4	2,2	1,5	1,4	1,7	2,1	2,1	2,2	1,7	1	1,2	1,2	1,1	1,1	1,4

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wspomnianych w tekście

3.1.6. Wpływ trwania form tradycji miejsca na elementy struktury

Przeprowadzone badania wskazują mocne wpływy dróg na wszystkie elementy struktury wsi ze względu na bezpośrednie powiązania funkcjonalne (Tab. 22). Nieco słabiej oddziałują na lokalizację zabudowy we wsiach ukształtowanych kulturowo na bazie folwarku, np. w Dursztynie, Falsztynie oraz Łapszance. Oddziaływanie to jest tylko częściowe w Czarnej Górze pozostającej, bardziej niż inne miejscowości, pod wpływem czynników naturalnych. We wsiach, których struktura zależy od ukształtowania terenu, szczególnie ważne jest zachowanie przebiegu dróg, wpływające na utrzymanie naturalnego krajobrazu.

Tab. 22. Analiza wpływu trwania form tradycji miejsca na elementy struktury poszczególnych wsi

Lp.	Wieś	Siedlisko					Krajobraz naturalny
		Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	
1	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	3	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
2.	Krempachy	3	3	3	3	3	2
3.	Nowa Biała	3	3	3	3	3	2

4.	Falsztyn	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
5.	Frydman	3	3	3	3	3	2
6.	Kacwin	3	3	3	3	3	3
7.	Łapszanka	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
8.	Łapsze Niżne	3	3	3	3	3	3
9.	Łapsze Wyżne	3	3	3	3	3	3
10.	Niedzica	3	3	3	3	3	3
11.	Niedzica-Zamek	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
12.	Trybsz	3	3	3	3	3	3
13.	Czarna Góra	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
14.	Jurgów	3	3	3	3	3	3
15.	Rzepiska	3	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
Średnia wartość		3	2,7	3	3	3	2,8

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.2. Działki siedliskowe

W obrębie historycznego obszaru siedliskowego Frydmana czytelne są zasady lokacyjnego rozplanowania typu niwowego. Pomimo licznych, wtórnych podziałów podłużnych i poprzecznych pozostały one czytelne w ścisłym powiązaniu z formami zabudowy. Poza centrum, m.in. w ulicach Kamienne Pole oraz Na Równi, widoczne są granice działek uprawnych, które zostały scalone pod zabudowę przy drodze, tworząc czytelny pas. Historycznie podziały wtórne zagęściły w tych obszarach strukturę, nie zmieniając jednak generalnych zasad jej powiązań funkcjonalnych z otoczeniem. Mniej regularne kształty mają działki powstałe po podziale folwarku. Aby mieć dostęp do drogi, dążono tam również do ukształtowania wydłużonych, prostopadłych do drogi prostokątów. Zakres działek ulegał zmianom przez sztuczne korekty granic cieków miejscowych oraz większych w obrębie zbiornika, a także na skutek naturalnych przekształceń ich przebiegów.

W rozplanowaniu zarębnym Czarnej Góry zachowały się czytelne granice, naturalnie wpisane w ukształtowanie terenu, w obrębie których „ćwiortki” uległy wtórnym podziałom poprzecznym i podłużnym. W południowym obszarze działek niwowych podziały wtórne są bardziej zatarte. Szczególnie tam widać narastający na zewnątrz proces rozwoju zabudowy, która zajmuje w znacznym rozproszeniu wydzielane poprzecznie działki wzdłuż dróg gospodarczych. Najwięcej zmian w układzie działek siedliskowych Czarnej Góry zaszło w obrębie Sołtystwa, gdzie działki ulegają wtórnym podziałom pod zabudowę jednorodziną lub rekreację indywidualną. To następnie powoduje rozproszenie zabudowy i stopniowe zapełnianie terenów atrakcyjnych krajobrazowo w panoramie wsi. Pierwotne podziały niezagospodarowanych terenów otwartych trwają niezmiennie dzięki przeznaczeniu ich na stoki narciarskie.

3.2.1. Pozostałe wsie zamagurskie

Typowe dla Czarnej Góry przekształcenia można obserwować również w łańcuchowej Łapszance, a także we wsiach przysiółkowych i ulicówkach. W Jurgowie niwowy układ rozwijał się początkowo wzdłuż drogi przez dogęszczanie zespołów zagrodowych w głąb długich działek siedliskowych. Ograniczona powierzchnia zabudowy powodowała wąskie podziały wytwarzające

nowe powiązania wewnętrzne. Wieś rozbudowuje się poza układem chaotycznie wzdłuż drogi na długich działkach uprawnych.

W Rzepiskach czytelny jest historyczny zarys obszaru na bazie indywidualnych sadyb. Łączyły się one w kompleksy ułożonych wzdłuż stoków podłużnych łąnów, podzielonych drogami gospodarczymi. Zwarte skupiska funkcjonowały przy Potoku Bryjów, natomiast pozostałe długo były jedynie przysiółkami. Aktualnie najbardziej odizolowany jest przysiółek Pawliki, natomiast pozostałe dzięki dostępności drogowej zapełniają się w równym stopniu zabudową mieszkaniową i usługową oraz znacząco rozwijają się turystycznie. Tak jak w innych wsiach zaszyły tutaj liczne podziały własnościowe działek oraz aneksja mieszkaniowa uprawnych terenów przy drogach.

3.2.2. Forma zapisu tradycji miejsca

Zgodnie z definicją zawartą w Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym działka budowlana, którą możemy odnieść do definicji historycznej działki siedliskowej, jest to: „nieruchomość gruntowa lub działka gruntu, której wielkość, cechy geometryczne, dostęp do drogi publicznej oraz wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej spełniają wymogi realizacji obiektów budowlanych wynikające z odrębnych przepisów i aktów prawa miejscowego”²⁴⁰.

Na przykładzie dokonanych analiz zachowanych tendencji za formę zapisu tradycji miejsca w przypadku działek siedliskowych można uznać ich ustawienie prostopadłe do przebiegu obsługującej je drogi publicznej, wpisanej w historyczny układ. Biorąc pod uwagę szczególne uwarunkowania terenowe wsi łańcuchowych i poloniarskich, należy jeszcze dodać w tych przypadkach powiązanie z drogą gospodarczą.

3.2.3. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Zestawienie czynników wpływających na formę tradycji miejsca i jej przekształcenia w obrębie działek siedliskowych (Tab. 23) wskazuje na ogólny wpływ czynników naturalnych, takich jak sieć wodna, ukształtowanie terenu oraz sytuacja glebowa, osiągający średnie poziomy 2,3–1,9. Wśród kulturowych zaznaczyły się najmocniej: struktura własności i jej zmiany (2,3), połączone z pierwotnym rozplanowaniem oraz powiązaniem regionalnym (2,0) oraz późniejszymi zmianami demograficznymi i gospodarczymi (1,8).

Przy powstaniu tradycji zachodziła równowaga czynników naturalnych, do których dostosowane były czynniki kulturowe. Wśród nich najmocniej działały zasady lokacyjnego rozplanowania oraz powiązana z nimi struktura własności nadanej lub posiadanej, szczególnie w inicjalnie zdefiniowanych układach niwowych. Ukształtowanie terenu, strategiczne dla przebiegu pierwotnego szlaku, wskazywało możliwości realizacji ustalonych założeń, decydując o rozplanowywaniu w ujęciu całego założenia obejmującego poszczególne własności, przy zapewnieniu im odpowiedniego dostępu do dróg. W łańcuchowych układach Łapszanki, Czarnej Góry i Rzepisk zasady przydziału były z konieczności bardziej indywidualnie dostosowane do

²⁴⁰ Art. 2, pkt 12 Ustawy.

uwarunkowań terenowych. Historycznie zamagurskie uwarunkowania naturalne nie uległy większym zmianom, szczególnie w zakresie ukształtowania terenu. Zmieniły się uwarunkowania glebowe wskutek rozwoju technologicznego w gospodarce, co wraz z szerszymi zmianami gospodarczo-politycznymi i rozwojem turystyki jako źródła dochodu wpłynęło na nowe użytkowanie i przekształcenia działek pod zabudowę i rekreację, widoczne w podziałach działek położonych w atrakcyjnych miejscach z dostępem do drogi.

Z formą działek wiązały się zasady zabudowy. Historyczne zagrody wielobudynkowe, zwarte i zamknięte na łąkach, dostosowane były do ukształtowania terenu i obsługi drogowej, upraw oraz klimatu w skali układu lub indywidualnie. Kolejne zagrody były więc budowane na wydzielonych pasach o podobnie dobrych uwarunkowaniach. Podziały wtórne wprowadził także postęp technologiczny, generując zmiany lokalnej gospodarki i nowych funkcji oraz formy zabudowy.

Trwanie gospodarki rolnej utrzymywało granice pomiędzy niwami domową i rolną, kształtując zasady zagospodarowania działki siedliskowej. Jak wskazuje Bogumiła Dziki na przykładzie Jurgowa, do lat 20. XX wieku, oszczędzając cenne tereny upraw, zagęszczano maksymalnie działki siedliskowe, dzieląc je wtórnie. Zmiany przyniosły przekształcenia gospodarcze umożliwiające wydajniejsze plony przy mniejszym areale²⁴¹ oraz rozwój turystyki.

Następnie na skutek regulacji politycznych i gospodarczych zmieniły się zasady podziału gruntów i ich wielkości wynikające z uwarunkowań prawnych i potrzeb właścicieli. Szczególnie uwłaszczenie otworzyło możliwość gospodarowania gruntami, czego efektem było znaczne rozdrobnienie²⁴². Niewielki wpływ miały regulacje konserwatorskie wprowadzone dla ochrony układów.

Działki wielokrotnie wydzielano dla kolejnego pokolenia w rodzinie, dążąc do zachowania spójnej własności. Jednym ze sposobów zachowania ziemi w tym samym pasie i rodzinie było kojarzenie małżeństw w obrębie sąsiadów lub przynajmniej mieszkańców jednej wsi, ograniczając niekorzystne rozdrobnienie i wymiany obszarowe.

²⁴¹ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 32-33.

²⁴² H. Mełges, *Pozmiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś. Wybrane problemy*, Politechnika Krakowska, Kraków 2018, s. 19.

Tab. 23. Zestawienie czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń działek siedliskowych

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe										
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Sytuacja glebowa	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
Powstanie																	
1.	Dursztyn	3	2	3	2	2	2	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–
2.	Krempachy	2	3	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
3.	Nowa Biała	2	3	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
4.	Falsztyn	2	2	3	2	2	2	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–
5.	Frydman	2	3	2	2	2	3	2	2	3	3	–	–	–	–	–	–
6.	Kacwin	2	2	3	2	2	3	2	2	3	3	–	–	–	–	–	–
7.	Łapszanka	3	3	3	3	3	2	1	2	2	3	–	–	–	–	–	–
8.	Łapsze Niżne	2	2	3	3	2	3	2	3	3	3	–	–	–	–	–	–
9.	Łapsze Wyżne	2	2	3	3	2	3	1	3	3	3	–	–	–	–	–	–
10.	Niedzica	2	2	3	3	2	3	1	3	3	3	–	–	–	–	–	–
11.	Niedzica-Zamek	2	2	3	2	2	2	2	3	3	2	–	–	–	–	–	–
12.	Trybsz	2	2	3	3	2	3	2	3	3	3	–	–	–	–	–	–
13.	Czarna Góra	3	1	3	2	2	2	1	2	3	3	–	–	–	–	–	–
14.	Jurgów	2	2	3	3	2	3	2	3	3	3	–	–	–	–	–	–
15.	Rzepiska	3	1	3	2	2	2	1	2	2	2	–	–	–	–	–	–
Średnia wartość		2,2	2,1	2,8	2,4	2,1	2,6	1,6	2,5	2,8	2,6	–	–	–	–	–	–
Trwanie																	
1.	Dursztyn	3	2	3	2	2	2	2	3	3	2	1	1	1	1	1	1
2.	Krempachy	3	2	2	2	2	3	2	3	3	2	2	2	2	1	2	1
3.	Nowa Biała	3	2	2	2	2	3	2	3	3	2	2	2	2	1	2	1
4.	Falsztyn	3	2	3	2	2	2	2	3	3	2	1	1	1	1	1	1
5.	Frydman	3	2	2	2	2	3	2	3	3	3	2	2	2	2	1	2
6.	Kacwin	3	3	3	3	2	3	2	2	3	2	2	1	2	1	1	1
7.	Łapszanka	3	3	3	3	3	2	1	2	1	3	1	1	1	1	1	1
8.	Łapsze Niżne	3	2	3	3	1	3	2	2	3	2	1	1	1	1	1	1
9.	Łapsze Wyżne	3	2	3	3	1	3	1	2	3	2	1	1	1	1	1	1
10.	Niedzica	3	2	3	3	1	3	1	2	3	2	1	1	1	1	1	1
11.	Niedzica-Zamek	3	2	3	2	2	2	2	3	3	2	1	1	1	1	1	1
12.	Trybsz	3	2	3	3	1	3	2	2	3	2	1	1	1	1	1	1
13.	Czarna Góra	3	1	3	3	2	2	1	2	3	3	1	1	1	1	1	1
14.	Jurgów	3	2	3	3	1	3	2	2	3	2	1	1	1	1	1	1
15.	Rzepiska	3	1	3	2	2	2	1	2	2	2	1	1	1	1	1	2
Średnia wartość		3	2	2,8	2,5	1,7	2,6	1,6	2,4	2,8	2,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1
Zmiana																	
1.	Dursztyn	3	3	3	1	3	1	1	1	1	1	2	2	2	3	3	3
2.	Krempachy	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	1	2	1
3.	Nowa Biała	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	1	2	1
4.	Falsztyn	3	3	3	1	3	1	1	1	1	1	2	2	2	3	3	3
5.	Frydman	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	1	2

6.	Kacwin	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	3	1	3
7.	Łapszanka	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	2	1	3	2	3
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	3	
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	3	
10.	Niedzica	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	3	2	3	
11.	Niedzica-Zamek	3	3	3	1	3	1	1	1	1	2	2	2	3	3	3	
12.	Trybsz	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	3	
13.	Czarna Góra	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	2	1	3	1	3	
14.	Jurgów	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	3	
15.	Rzepiska	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	
Średnia wartość		1,4	1,4	1,4	1	1,4	1	1	1,2	1,5	1,3	1,5	1,9	1,4	2,5	1,7	2,6
Średnia wartość ogólnie		2,2	1,8	2,3	1,9	1,7	2,0	1,4	2,0	2,3	2,0	1,3	1,5	1,3	1,8	1,4	1,8

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.2.4. Wpływ trwania form tradycji miejsca na elementy struktury

Analiza powiązań działek siedliskowych z szerszą strukturą (Tab. 24) wskazuje, oprócz naturalnego wpływu na zabudowę mieszkaniową, na znaczące połączenie z pozostałymi terenami zainwestowanymi usług, przestrzeni publicznych i obsługujących dróg oraz powiązanie z zielenią. Wpływ procesów kształtowania działek siedliskowych na krajobraz polega na zaburzeniu jego pierwotnych podziałów i układu panoram poprzez wprowadzanie nowego zainwestowania, w tym kubaturowego.

Tab. 24. Wpływ trwania form tradycji miejsca działek siedliskowych na elementy struktury

Lp.	Wieś	Obszar siedliskowy					Krajobraz naturalny
		Drogi	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	Krempachy	2	3	3	1	2	2
3.	Nowa Biała	2	3	3	1	2	2
4.	Falsztyn	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
5.	Frydman	2	3	3	1	2	2
6.	Kacwin	3	3	2	2	2	2
7.	Łapszanka	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
8.	Łapsze Niżne	2	3	2	1	2	2
9.	Łapsze Wyżne	2	3	2	1	2	2
10.	Niedzica	2	3	2	1	2	2
11.	Niedzica-Zamek	2	3	n.d.	n.d.	n.d.	2
12.	Trybsz	2	3	2	1	2	2
13.	Czarna Góra	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
14.	Jurgów	2	3	2	1	2	2
15.	Rzepiska	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		2,2	2,6	2,3	1,1	2	2

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście.

3.3. Tereny zabudowy mieszkaniowej

3.3.1. Frydman

W przypadku zabudowy mieszkaniowej zmiany zachodziły w trzech aspektach: zachowania lokalizacji w układzie zagrody, kontynuacji formy budynku oraz zachowania materiału i detalu.

Zabudowa zagrodowa z zachowaną formą i funkcjonującą gospodarką rolną, najliczniejsza we wsiach rolniczych, stanowi obecnie około 30% ogólnej liczby we Frydmanie²⁴³. Jej skupiska zachowujące cechy tradycyjne znajdują się głównie w centrum, przy ulicach Jana III Sobieskiego, św. Floriana, Kościelnej oraz Kamienne Pole i Na Równi. Kilka zagród zlokalizowanych jest także przy Zastodolnej. Drewniane i murowane budynki gospodarcze są nadal rozmieszczone wzdłuż dłuższej krawędzi działki. Najmniej regularne, chronologicznie nowe zasady ustawienia widać na działkach podworskich w jednorodzinnej zabudowie przy ulicach Szkolnej i Dworskiej. Jeszcze bardziej swobodny jest układ domów na osiedlu Bliźnie, rozwijającym się na dawnych regularnych terenach uprawnych, w postaci punktowych zespołów obejmujących domy jednorodzinne z niewielkimi budynkami gospodarczymi, głównie garażowymi. Nie ma tam jednoznacznych zasad w sposobie rozplanowania i formy architektonicznej. Zasady tradycyjnego rozkładu zagród zostały adaptowane przy ulicy Zastodolnej, gdzie w trakcie rozbudowy na terenach uprawnych powstały lustrzane odbicia pasa ulicy Jana III Sobieskiego, bazujące na obsłudze stodół od ulicy Zastodolnej.

Niezmiennosc jednocześnie formy budynku, lokalizacji i materiału dostrzec można w pojedynczych domach w obrębie lokacyjnego centrum oraz przy ulicach Kamienne Pole i Nad Stawem. Parterowe, głównie szczytowe, domy drewniane oraz murowane, pochodzące zwłaszcza z XIX wieku, reprezentują formę będącą łagodną ewolucją kulturowych przekształceń, nawiązującą do lokalnych uwarunkowań. Kilka obiektów jest opuszczonych, natomiast pozostałe funkcjonują po modernizacjach, dostosowujących wnętrza do potrzeb mieszkańców, zgodnie ze współczesnymi standardami technologicznymi. Przeprowadzono w nich niewielkie rozbudowy, zachowując istniejącą, tradycyjną konstrukcję i dotychczasowe proporcje. Kilka obiektów wpisanych jest do gminnej ewidencji zabytków.

Najliczniejsza grupa obejmuje nowe formy w historycznej lokalizacji, których przykładów jest wiele zarówno w historycznym centrum, jak i bocznych ulicach. Zachowano w nich powiązania przestrzenne w ramach działki i zabudowę gospodarczą, w której mieszczą się garaże lub inne pomieszczenia pomocnicze, wypierając jej pierwotne funkcje. Parterowe domy mieszkalne są zastąpione formami 2–3-kondygnacyjnymi, wykonanymi w nowej technologii, lub adaptacją istniejącej konstrukcji, której pierwotny układ czytelny jest głównie w obrysie budynku oraz rozplanowaniu okien. Nowe budynki to głównie „kostki” pochodzące z lat 60. i 70., nakryte kopertowym lub asymetrycznym dachem.

3.3.2. Czarna Góra

Krajobraz zabudowy mieszkaniowej Czarnej Góry jest zróżnicowany w zakresie lokalizacji w układzie oraz rozplanowania i formy architektonicznej budynków. Obszarami koncentracji są wciąż tereny wzdłuż głównych dróg. Zagrody o cechach tradycyjnych skupione są w grupach przy ulicach Sołtystwo i Podgórskiej oraz miejscowo w Zagórze oraz przy Nadwodnej. Kilka z nich objęto ochroną

²⁴³ Badania własne autorki. Stan na 09.2019 r.

poprzez wpis do gminnej ewidencji zabytków. Powszechne jest w całej wsi, szczególnie w obrębie Zagóry oraz bezpośrednio wzdłuż ulicy Nadwodnej, utrzymywanie zagród w ich obrysie przy wymianie tkanki mieszkaniowej na nową lub przebudowa drewnianej konstrukcji w dotychczasowym miejscu z zachowaniem niekiedy pierwotnej lokalizacji domu. Utrzymane są również budynki zagrodowe, w większości niepełniące swojej funkcji rolniczej. Często uzasadnieniem ich trwania jest brak zgody pierwotnych właścicieli, osób starszych, związanych mentalnie z gospodarką. Młodsze pokolenie wykorzystuje układ do zachowania wewnętrznego wygrodzienia, użytkując stare stodoły jako garaże i magazyny. W przykładach nowej architektury w zagrodzie liczne są budynki powstałe od lat 60. XX w. reprezentujące typowe ówczesne trendy – formy 2–3-kondygnacyjne, zamknięte w ostrym wielospadowym dachu lub nakryte dachem płaskim albo kopertowym.

Struktura Czarnej Góry, na całym obszarze, pełna jest obiektów turystycznych, powstających głównie od lat 70. XX w. Są to w większości obiekty nowe, nawiązujące w formie i detalu do stylu zakopiańskiego, budowane na kamiennych podmórówkach przy użyciu drewna jako materiału konstrukcyjnego lub jako stylizowanej okładziny. Widoczne jest nawiązanie do tradycji lokalnych formą dachu, zróżnicowanego jednak w zakresie liczby i wielkości spadków oraz dodatkowych otwarć. Budynki kryte są głównie blachodachówką.

3.3.3. Pozostałe wsie zamagurskie

Architektura zagrodowa, stanowiąca najliczniejszy składnik struktur wsi, była historycznie zróżnicowana w zależności od wpływów kulturowych i naturalnych. Potwierdzają to badacze historii architektury wiejskiej, tacy jak Ignacy Tłoczek²⁴⁴, Jerzy Czajkowski²⁴⁵ czy Marian Pokropek²⁴⁶ oraz Małgorzata Drożdż-Szczybura²⁴⁷, którzy nie wyróżniają w swoich klasyfikacjach odrębnych form spiskich, definiując jedynie wpływy regionalne, widoczne m.in. w proporcjach architektonicznych, detalach i ukształtowaniu wnętrza czy zasadach jego rozplanowania.

Określone dla Frydmana tendencje są reprezentatywne dla zabudowy podobnych wsi niwowych, szczególnie Krempach i Nowej Białej. Zasady rozplanowania zagród, kontynuowane na wydzielonych działkach układu lokacyjnego, kształtowały jego czytelność. W jego rozwinięciach, wzdłuż głównych dróg w kierunku wschodnim i zachodnim powstawały nowe nierolnicze zespoły 1–2-budynkowe o zróżnicowanych nawiązaniach do architektonicznych tradycji lokalnych. Podobny styl cechuje aktualnie obiekty powstające wzdłuż dróg odchodzących na zewnątrz historycznego układu siedliskowego, w niwowych przysiółkach i ulicówkach, takich jak m.in. Trybsz, Kacwin czy Niedzica.

W Nowej Białej, w najlepiej zachowanym układzie na polskim Spiszu, nowa zabudowa 2–3-kondygnacyjna zacieśniła formę pierzei wzdłuż ulicy św. Katarzyny. Podobne zmiany dokonały

²⁴⁴ I. Tłoczek, *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.

²⁴⁵ J. Czajkowski, *Budownictwo ludowe Podkarpacia*, dz. cyt.

²⁴⁶ M. Pokropek, W. Pokropek, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, Tom. I. *Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1995.

²⁴⁷ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt.

się w południowej pierzei dawnego nawsia, przy ulicy Obłazowej, gdzie jednak zachowały się przypadki historycznej zabudowy parterowej, murowanej i drewnianej, w tym wpisanej do gminnej ewidencji zabytków. W wykonanych przebudowach i nadbudowach struktury zachowano powszechnie wjazdy na wewnętrzne podwórka, zapewniając kontynuację użytkowania wnętrza działki. Historyczne nawsie zabudowywane jest obiektami jednorodzinnymi, na bazie zachowanych indywidualnych podziałów jego działek. Luźniejsza zabudowa w Krempachach uległa bardziej indywidualnym przekształceniom. Efektem jest, podobnie jak we Frydmanie, mozaika form i stylów wykorzystanych w przebudowach historycznych struktur, zachowujących miejsce na działce siedliskowej. Oprócz pierzei domów wokół placów charakterystyczne jest trwanie zwartych pasów stodół, zamykających działki siedliskowe. Większość z nich nie jest używana zgodnie z pierwotną funkcją, służą głównie, po wymianie materiału, jako garaże dla maszyn, utrzymując jednak cały układ.

W układach podgórskich Rzepisk i Łapszanki oraz Jurgowa, podobnie jak w Czarnej Górze, zachowały się zwarte zagrody, w których również widoczna jest tendencja do zachowania zabudowy gospodarczej, mimo utraty funkcji, i wymiany struktury mieszkaniowej na nową. Rozwijające się obszary zabudowy wzdłuż istniejących dróg wprowadzają nowe powiązania w układzie, zaburzając kompozycję przez rozproszenia lub brak czytelnej linii zabudowy. Najmniejsze przekształcenia widoczne są w Łapszance, której południowy kraniec zaczyna się rozwijać turystycznie. Wpływa na to połączenie drogowe od strony Rzepisk w obszarze z atrakcyjnym widokiem na Tatry.

Badania form zabudowy w układach łańcuchowych, bazujących na spontanicznej lokalizacji warunkowanej środowiskowo, zbieżnej z obszarem Spisza oraz innych krajów europejskich na podobnych terenach górzystych, podkreślają związek rozplanowania zagród okólnych z warunkami naturalnymi bardziej niż z faktem zakładania ich przez powiązaną etnicznie ludność²⁴⁸.

3.3.4. Forma zapisu tradycji miejsca

Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, definiuje zabudowę, rozróżnia ją funkcjonalnie, wyodrębniając zagrodową: „(...) rozumie się przez to budynki mieszkalne, gospodarcze i inwentarskie w rodzinnych gospodarstwach rolnych (...)”, i jednorodzinną „(...) jeden budynek mieszkalny jednorodzinny lub ich zespół, wraz z przeznaczonymi dla potrzeb mieszkających w nich rodzin budynkami garażowymi i gospodarczymi (...)”²⁴⁹. Podstawą badanych przekształceń jest zabudowa zagrodowa, która uległa przekształceniom w kierunku różnych form i modyfikacji funkcji, zachowując cechy przywołane w definicjach prawnych.

Z uwagi na celowość badań prowadzonych w skali całego układu przestrzennego wsi za formę zapisu tradycji miejsca w zabudowie mieszkaniowej można uznać sposób lokalizacji zespołu budynków na działce, obejmujący ich rozplanowanie oraz usytuowanie względem drogi.

²⁴⁸ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 57.

²⁴⁹ §3, ust. 2 i 3 Rozporządzenia.

3.3.5. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Przeprowadzone analizy czynników (Tab. 25) wskazują na historycznie utrzymujące się wpływy czynników naturalnych w zakresie klimatu (2,2), ukształtowania terenu (2,0) oraz sieci wodnej i struktury glebowej (1,8). Wśród czynników kulturowych najbardziej zaznaczyły się: struktura własności (2,3) oraz zasady rozplanowania, powiązania regionalne (2,0) oraz zmiany demograficzne i gospodarcze (1,8).

Znaczący jest równomierny wpływ wszystkich czynników naturalnych na powstanie formy tradycji. Dominują w nich ukształtowanie terenu i woda, które wraz z klimatem brano pod uwagę na poziomie optymalnych uwarunkowań dla indywidualnej zagrody, zarówno przy projektowaniu kompleksowego układu niwowego, jak i indywidualnych poszukiwań posadowienia siedliska na górskich łanach. Pierwotnie ukształtowanie miało także znaczenie strategiczne oraz obronne, wyznaczając naturalne granice posiadanego terytorium, co widoczne jest do dziś w przebiegu granic administracyjnych. Mniejszy wpływ na formę zabudowy miała przydatność gleb, która dyktując uwarunkowania gospodarki, rzutowała na program funkcjonalny zagrody i jej rozplanowanie. Szata roślinna w postaci lasów dostarczała natomiast budulca. Zawsze istotnym łącznikiem była droga wpisana naturalnie w teren, najczęściej w bezpośrednim powiązaniu z ciekim, zapewniająca dojazd, obsługę i kontakt z sąsiedztwem. Widoczne jest to w lokalizacji historycznych skupisk, które na szerokim łanie koncentrowały się w miejscach podłączenia dróg gospodarczych do głównej.

Z uwarunkowaniami naturalnymi w kształtowaniu formy zabudowy mocno powiązane były czynniki kulturowe, w tym zasady inicjalnego układu oraz własności, szczególnie w układach niwowych. Funkcjonowanie układu zabudowy na działce, w wyznaczonych strefach, było zintegrowane z życiem całej wsi, opartym silnie na wspólnotowości. Mniejszy nacisk wywarły one w bardziej indywidualnych rozplanowaniach łanowych, realizowanych na szerokich terenach, których formalne przydziały lokacyjne zostały w znaczącej części dopasowane wtórnie do funkcjonującego osadnictwa, dostosowującego się intuicyjnie do optymalnych warunków miejsca. Niezmiennie kierowano się uwarunkowaniami klimatycznymi i dostępem do drogi, również w rozwijających się przysiółkach, uwzględniając komfort życia mieszkańców oraz obsługę terenów rolnych.

Natura kształtowała pośrednio, przez kataklizmy naturalne, formy budynków oraz ustawienie na działkach. Pożary trawiły całe zespoły drewnianych, ciasno ustawionych zabudowań, szczególnie wsi niwowych, do czasu wprowadzenia regulacji odległości i obowiązku zabudowy murowanej oraz rozwoju infrastruktury. Reformy cesarza Józefa II z 1781 roku zakładały zakaz wznoszenia zabudowy drewnianej, jednak nie był on przestrzegany na obszarach, gdzie bazowano na lokalnym budulcu i rozwiniętych tradycjach ciesielskich, a system drogowy utrudniał transport materiałów z zewnątrz. Potrzeba odbudowy generowała nową formę i materiały, jednak często zachowywano pierwotną lokalizację na działce. Rozproszenie układu łanowego, ograniczające rozprzestrzenienie się ognia, było jednym z czynników wpływających na zachowanie licznej zabudowy drewnianej. Powodzie

skłaniały natomiast do odsunięcia od rzeki Białki. Jak wskazuje Bogumiła Dziki²⁵⁰, pożary i powódzie w Jurgowie w latach 70. XX wieku spowodowały powstanie nowych skupisk zabudowy na terenach, znajdujących się poza zwartą zabudową i strefą dotychczasowego zalewania.

Trwałość czynników naturalnych oraz wpisanych w nie układów zapewniała niezmiennosc form zabudowy do czasu nasilenia się czynników kulturowych działających miejscowo oraz globalnie. Specyfika skali i różnorodność przekształceń wynikają z faktu indywidualnego kształtowania tego najliczniejszego składnika układu wsi. Z tego powodu za początek przekształceń kulturowych można uznać XIX-wieczne uwłaszczenie chłopów, dające im możliwość zarządzania własnością. Odtąd, wedle odgórnych regulacji, mogli oni realizować swoje potrzeby mieszkaniowe, wynikające ze zmian demograficznych, gospodarczych i technologicznych oraz socjologiczno-społecznych, dostosowując się w różnym stopniu do warunków naturalnych miejsca.

Kulturowo pierwotną formę zabudowy miały wzorce przyniesione przez osadników pasterskich oraz zasadźców niemieckich i polskich, dostosowane do warunków lokalnych, które stopniowo ewoluowały zgodnie z potrzebami użytkowników, rozwojem technologicznym oraz narzuconym prawem. Po ustaleniach lokacyjnych wytycznymi stały się regulacje od kolejnych władz zwierzchnich, w tym z zakresu planowania przestrzennego, określające możliwości i sposób zagospodarowania działki. W zależności od indywidualnego nastawienia do władzy, poczucia lokalnej tradycji czy powiązanych uwarunkowań gospodarczych i ekonomicznych były one różnie przyjmowane. Działania w skali lokalnej były regulowane, szczególnie po reformach administracyjnych, ustaleniami prawa planowania przestrzennego, gdzie podstawą wydawania decyzji stały się miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Zawarty w nich obecnie sposób kształtowania zabudowy jest w znacznym stopniu dostosowany do dominujących mód architektonicznych oraz tendencji estetycznych w zbiorowej społeczności.

Od XIX wieku postęp technologiczny pozwolił uniezależnić się od uwarunkowań naturalnych w zakresie formy zabudowy i jej lokalizacji na działce oraz dostępności drogowej. Rozwój infrastruktury upowszechnił dostęp do elektryczności i kanalizacji oraz bieżącej wody. Nowe rozwiązania przychodziły stopniowo wraz ze zmianami gospodarczymi oraz ponadlokalnymi trendami i modami, adaptowane w zależności od gustu i zamożności właściciela. Czynniki te mogły wpływać zarówno na zachowanie formy, jak i jej modyfikacje. Atrakcyjnie położona nieruchomość była przekształcana na zyskowny obiekt noclegowy lub w przypadku historycznej struktury adaptowana na wymagający dofinansowania dom letni. Zagospodarowanie działki i domu oraz jego wykończenie stały się wyznacznikiem pozycji w lokalnej społeczności. Początkowa chęć posiadania dużej, drewnianej zagrody zmieniła się w potrzebę postawienia przez gospodarza obiektu „miejskiego”, murowanego, z rozbudowanym planem. Obecnie wyznacznikiem statusu nadal jest rozmiar, ale przy widocznym, szczególnie w nowych inwestycjach w miejscowościach turystycznych, powrocie do

²⁵⁰ B. Dziki, *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze...*, dz. cyt., s. 101.

drewnianych form nawiązujących do stylu zakopiańskiego. Wejście turystyki, wpływające początkowo na zmiany rozplanowania i detalu, stopniowo przekształciło działki pod nowe użytkowanie, realizowane na terenach atrakcyjnych widokowo, przy wsparciu miejscowych decyzji planistycznych. Ze względu na powiązania kulturowe działania te można uznać za naturalny etap ewolucyjny wiążący region, jednak aktualna skala wskazuje na jego negatywne konsekwencje w dominacji przestrzennej. Zmiana funkcji z mieszkaniowej na rekreacyjną miewa też wpływ na zachowanie obiektu w dotychczasowej formie, materiale i lokalizacji. Przykładami są między innymi pojedyncze budynki we Frydmanie przy ulicy Kościelnej i Na Równi oraz w Czarnej Górze. Drewniane domy, objęte ochroną konserwatorską, stanowią atrakcję dla przyjezdnych, którzy adaptując je jako „drugie domy” lub domy wakacyjne, zachowują ich formę „in situ”.

Zachowanie formy i materiału widać w wielu obiektach, wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, w podobnych do Frydmana wsiach Nowa Biała i Krempachy. Biorąc pod uwagę wspólne cechy układów, można zauważyć silny związek z inicjalnym układem drogowym i rozplanowaniem siedliska, w którym sztywne zasady lokalizacji zabudowy na wydzielonej działce reguluje mocniej rozwój układu niż wytyczne konserwatorskie. We wsiach łąnowych zagrody objęte ochroną znajdują się na obszarach historycznych sadyb, w których położenie było jednym z głównych ograniczeń ich przekształceń. Wskazuje to na znaczny wpływ uwarunkowań naturalnych i ponownie ich przewagę nad wytycznymi ochrony konserwatorskiej. We wszystkich wsiach słaby wpływ tego czynnika kulturowego potwierdza zwiększająca się liczba opuszczonych lub przebudowanych obiektów, ewidencjonowanych wcześniej jako zabytkowe, a których stan zniszczeń lub przebudowy struktury doprowadził do skreślenia z listy. Jednym z powodów spadku liczby zabytkowych obiektów jest brak odpowiedniego wsparcia finansowego, określonego przez wadliwe prawo, umożliwiającego zachowanie historycznej struktury zabytku, a równocześnie uwzględnienie naturalnych potrzeb właścicieli poprawy warunków bytowych. Sytuacja jest częścią szerszego problemu, mianowicie braku polskiej polityki ochrony zabytków. Inne założenia funkcjonalne dotyczą zagród w Czarnej Górze i Jurgowie, objętych ochroną rejestrową, wyłączonych z użytkowania mieszkaniowego jako obiekty muzealne, gdzie wszelkie działania są uzgadniane z wojewódzkim konserwatorem.

Tab. 25. Zestawienie czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń zabudowy mieszkaniowej

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe										
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Struktura glebowa	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
Powstanie																	
1.	Dursztyn	3	3	3	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
2.	Krempachy	2	3	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
3.	Nowa Biała	2	3	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
4.	Falsztyn	3	3	3	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
5.	Frydman	2	3	2	2	2	3	2	2	3	3	–	–	–	–	–	–
6.	Kacwin	3	3	2	2	2	3	2	2	3	3	–	–	–	–	–	–
7.	Łapszanka	3	3	3	2	3	2	2	2	2	3	–	–	–	–	–	–
8.	Łapsze Niżne	2	3	2	2	2	3	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
9.	Łapsze Wyżne	2	3	2	2	2	3	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
10.	Niedzica	2	3	2	2	2	3	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
11.	Niedzica-Zamek	3	3	3	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–
12.	Trybsz	2	3	2	2	2	3	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
13.	Czarna Góra	3	3	3	2	3	2	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
14.	Jurgów	2	3	2	2	2	3	2	2	2	2	–	–	–	–	–	–
15.	Rzepiska	3	3	3	2	3	2	2	1	2	2	–	–	–	–	–	–
Średnia wartość		2,4	3	2,4	2	2,2	2,8	2	1,9	2,4	2,2	–	–	–	–	–	–
Trwanie																	
1.	Dursztyn	3	3	2	2	1	3	2	3	3	2	2	1	3	2	1	1
2.	Krempachy	2	2	1	1	1	3	2	2	3	2	1	3	1	1	1	1
3.	Nowa Biała	2	2	1	1	1	3	2	2	3	2	1	3	1	1	1	1
4.	Falsztyn	3	3	2	2	1	3	2	3	3	2	2	1	3	2	1	1
5.	Frydman	2	2	1	1	1	3	2	2	3	2	1	3	1	1	1	2
6.	Kacwin	3	3	3	3	2	3	2	2	3	2	2	1	3	1	1	1
7.	Łapszanka	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1
8.	Łapsze Niżne	2	2	2	2	2	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1
9.	Łapsze Wyżne	2	2	2	2	2	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1
10.	Niedzica	2	2	2	2	2	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1
11.	Niedzica-Zamek	3	3	2	2	1	3	2	3	3	2	2	1	3	2	1	1
12.	Trybsz	2	2	2	2	2	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1
13.	Czarna Góra	3	3	2	3	1	2	2	2	3	3	1	1	1	1	1	2
14.	Jurgów	2	2	2	2	2	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1
15.	Rzepiska	3	3	3	3	1	2	2	1	3	3	1	1	1	1	1	1
Średnia wartość		2,5	2,5	2	2	1,5	2,8	2	1,8	2,9	2,5	1,2	1,4	1,8	1,2	1	1,2
Zmiana																	
1.	Dursztyn	2	2	2	1	2	1	2	2	1	1	2	2	2	3	2	1
2.	Krempachy	1	1	2	1	1	1	2	1	2	2	3	3	3	3	3	3
3.	Nowa Biała	1	1	2	1	1	1	2	1	2	2	3	3	3	3	3	3
4.	Falsztyn	2	2	2	1	2	1	2	2	1	1	2	2	2	3	2	1

5.	Frydman	1	1	2	1	1	1	2	1	2	2	3	3	3	3	3	1
6.	Kacwin	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	2	2	3	2	2
7.	Łapszanka	1	1	1	2	2	1	2	1	1	1	1	2	1	1	2	1
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	2	3	2	3	3	3
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	2	3	2	3	3	3
10.	Niedzica	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	2	3	2	3	3	3
11.	Niedzica-Zamek	2	2	2	1	2	1	2	2	1	1	2	2	2	3	2	1
12.	Trybsz	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	2	3	2	3	3	3
13.	Czarna Góra	1	1	1	1	1	2	2	3	3	1	1	3	2	3	2	3
14.	Jurgów	1	1	1	2	1	1	2	1	3	1	1	3	2	3	3	3
15.	Rzepiska	1	1	1	1	1	1	2	2	3	2	1	1	2	1	2	2
Średnia wartość		1,2	1,2	1,4	1,4	1,2	1,1	2	1,4	2,1	1,2	1,9	2,5	2,2	2,7	2,5	2,2
Średnia wartość ogólnie		2	2,2	1,9	1,8	1,6	2,0	1,4	2,0	2,3	2,0	1,3	1,5	1,3	1,8	1,4	1,8

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.3.6. Wpływ trwania form tradycji miejsca na elementy struktury

Analiza powiązań wpływu tradycji miejsca w zabudowie mieszkaniowej na pozostałe elementy struktury (Tab. 26) wskazuje na znaczące relacje z formą działek siedliskowych, co ze względu na ich bezpośrednie powiązanie lokalizacyjne wydaje się naturalnym układem. Równie mocny jest wpływ na układ drogowy, w tym drogę ponadlokalną.

Tereny zabudowy mieszkaniowej pozostają w zgodności z krajobrazem, kontynuując założenie historycznej równowagi w krajobrazie zrównoważonym. Problem pojawia się, kiedy wkracza zabudowa pojedynczo lub w zespołach, niosąc powiązane przekształcenia i wprowadzając nowe drogi. Dobre funkcjonowanie tej relacji rozpoczyna się na poziomie działki, która osadzona w układzie geodezyjnym nie powoduje zakłóceń w układzie drogowym.

Tab. 26. Wpływ trwania form tradycji miejsca zabudowy mieszkaniowej na elementy struktury

Lp.	Wieś	Obszar siedliskowy					Krajobraz naturalny
		Drogi	Działki siedliskowe	Zabudowa usługowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	3	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
2.	Krempachy	2	3	1	1	2	2
3.	Nowa Biała	2	3	1	1	2	2
4.	Falsztyn	3	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
5.	Frydman	2	3	1	1	2	2
6.	Kacwin	3	3	1	1	2	3
7.	Łapszanka	2	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
8.	Łapsze Niżne	2	3	2	1	2	3
9.	Łapsze Wyżne	2	3	2	1	2	3
10.	Niedzica	2	3	2	1	2	3
11.	Niedzica-Zamek	3	3	n.d.	n.d.	n.d.	3
12.	Trybsz	2	3	2	1	2	3
13.	Czarna Góra	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
14.	Jurgów	2	3	2	1	2	3
15.	Rzepiska	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	3
Średnia wartość		2,2	3,2	1,5	1	2	2,8

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.4. Tereny zabudowy usługowej

3.4.1. Frydman

Pierwotnie usługi koncentrowały się wyłącznie przy nawsiu, co było związane z ich funkcją oraz wpisaniem w układ komunikacyjny. Niezmiennie na Placu Tysiąclecia znajduje się kościół wraz z powiązanymi zabudowaniami. Utrzymał się także budynek dawnego przedszkola, należący do kościoła, używany obecnie jako dom pogrzebowy. Nie zmieniono lokalizacji remizy oraz sklepu, na miejscu którego mieściły się dawniej karczma i szkoła oraz siedziba Urbaru czy władzy gromadzkiej. Działki straconych w pożarze szkoły i szpitala zabudowano domami mieszkalnymi. Pomimo zmian, adekwatnych do potrzeb i rozwoju technologicznego, usługi zachowały swoje lokalizacje oraz powiązania przestrzenne w układzie, co może świadczyć o trwałości relacji optymalnych dla funkcjonowania lokalnej społeczności.

Wraz z rozwojem wsi i przyrostem ludności część usług została przeniesiona poza centrum, na tereny podworskie, gdzie w nowych budynkach umieszczono m.in. szkołę, przedszkole i dom kultury, a także nowe bibliotekę czy ośrodek zdrowia. Zamknięto dwa mniejsze sklepy funkcjonujące do tej pory w budynkach prywatnych w układzie lokacyjnym, a otworzono nowe, poza centrum, obsługujące nowe części wsi.

3.4.2. Czarna Góra

Usługi, pierwotnie niewyodrębnione, obejmujące rozbudowywane kościoły, remizy strażackie oraz szkoły, mieszczą się w budynkach pochodzących w większości z pierwszej połowy XX wieku, w ciągu zabudowy. Rozbudowa szkół wynikała z potrzeby modernizacji i zwiększenia się liczby uczniów. Wraz z rozwojem turystyki wykształciło się zaplecze handlowe, koncentrujące się w miejscach strategicznych wsi. Przy ulicy Nadwodniej zachowała się parterowa forma wolnostojącego pawilonu sklepowego, z kolei w Zagórzu sklep stojący w zabudowie został nadbudowany i nakryty dachem dwuspadowym – obydwie pełnią do dziś główną funkcję handlową, należąc do Gminnej Spółdzielni Samopomoc Chłopska w Bukowinie Tatrzańskiej. Najwięcej lokali usługowych powstało w obrębie terenów powiązanych pośrednio lub bezpośrednio z rozrastającymi się ośrodkami narciarskimi.

3.4.3. Pozostałe wsie zamagurskie

Historycznie usługi występowały w układach pasmowo-koncentrycznych oraz ulicowych, bazujących na rozplanowaniu niwowym.

W Nowej Białej i Krempachach kościół zajmuje ogrodzony teren przy nawsiu, kontynuując zasady układu lokacyjnego. W ulicowych Łapszach Wyżnych, Niżnych oraz Trybszu i Niedzicy zmieniło się pierwotne otoczenie usług, zagęszczone zabudową mieszkaniową oraz usługami komercyjnymi, wzmacniając lub rozszerzając obszarowo strukturę centrum. Przykładem jest Urząd Gminy w Łapszach Niżnych, przy którym, przy historycznym szlaku, wykształciła się nowa przestrzeń usługowa powiązana komunikacyjnie z przykościelnym placem. Przyrost liczby mieszkańców oraz ich potrzeby bytowe były impulsami do powstania nowych lokali usługowych na

działkach peryferyjnych, obsługiwanych przez główną drogę. Znajdują się tam wydzielone tereny szkół, remiz strażackich czy różnej skali obiektów handlowych.

O kontynuowaniu tradycji można mówić w przypadku Jurgowa, gdzie jeszcze przed wytyczeniem układu inicjalnego w miejscu obecnego kościoła parafialnego znajdowała się świątynia. Koło niej stała karczma, której miejsce zajmuje obecnie dom handlowy. Obok jest przedszkole w przebudowanej siedzibie Urbaru z początku XX wieku.

W rozproszonej, łańcuchowej strukturze Łapszanki, podobnie jak w Czarnej Górze, usługi wykształciły się dopiero na początku XX wieku, kiedy z inicjatywy mieszkańców wybudowano kościół²⁵¹, szkołę²⁵² oraz remizę.

W Falsztynie i Dursztynie usługi nie funkcjonowały ze względu na genezę i przekształcenia przysiółków, adaptowanych przez folwarki. Kościół w Dursztynie wzniesiono w 1903 roku na skrzyżowaniu dróg. Ze względu na klimat i odosobnione położenie powstały tam ośrodki zakonu oo. reformatorów w 1938 roku oraz ss. niepokalanek w 1971 roku²⁵³, które w obrębie swojego terenu, w północnej części wsi, przy drodze do Krempach, prowadzą jedyne we wsi przedszkole. W Falsztynie w drugiej połowie XX wieku z inicjatywy mieszkańców obiekty podworskie zostały adaptowane na szkołę podstawową oraz kaplicę, w której odprawiane są niedzielne msze. We wszystkich trzech wsiach przy głównych drogach w okolicach kościołów powstały sklepy ogólnospożywcze.

3.4.4. Forma zapisu tradycji miejsca

Analizy zachowanych struktur wskazują, że formą zapisu trwania tradycji miejsca w przypadku usług jest ich lokalizacja w centrum układu, powiązana z drogą ponadlokalną. Wniosek ten potwierdzają aktualne tendencje sytuowania usług we wsiach pierwotnie ich nieposiadających.

3.4.5. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Analiza czynników wpływających na powstanie i zmiany formy tradycji miejsca w zabudowie usługowej (Tab. 27) wskazuje na utrzymany historycznie wpływ czynników naturalnych, głównie ukształtowania terenu i sieci wodnej na poziomie 1,6. Kulturowo zachowały się mocne uwarunkowania struktury własności (2,7) oraz zasady inicjalnego rozplanowania (2,3).

Biorąc pod uwagę pierwotne występowanie usług jedynie w formalnych układach niwowych, można uznać, że o położeniu usług przesądzały uwarunkowania naturalne, określone w skali całego układu. O jego rozplanowaniu decydował właściciel wsi, kierując się strategicznym położeniem przy szlaku oraz, jak w przypadku Frydmana, powiązaniem z terenem zarządcy. Inaczej było z lokalizacją kościoła, działającego już często w pierwotnej osadzie przenoszona na nowe prawo lokacyjne. Istnienie parafii w większości wsi niwowych już na etapie osady przedlokacyjnej potwierdzają

²⁵¹ Kościół w Łapszance pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wybudowano na terenie cmentarnym w latach 1901–1909 jako filię parafii Łapsze Wyżne. Źródło: <https://lapsze.saletyni.pl/> (dostęp: 02.07.2020).

²⁵² Pierwszy budynek szkoły podstawowej w Łapszance został oddany do użytku w 1903 roku w aktualnej lokalizacji. Źródło: <https://oldlapszanka.lapszenizne.pl/> (dostęp: 02.07.2020).

²⁵³ Źródło: <http://dursztyn-spisz.pl/> (dostęp: 02.07.2020).

dokumenty historyczne, co wskazuje na intuicyjne wybory pierwszych osadników, kierujących się optymalnymi warunkami naturalnymi. Świątynia pełniła od początku kluczową funkcję w życiu wsi, podkreśloną centralną lokalizacją i dominacją wysokościową budynku. W miejscach strategicznych wsi wznoszono kapliczki poświęcone świętym, chroniące od naturalnych kataklizmów. Stawiano je także na szlakach, gdzie żegnały lub witały wędrowców. Ze względu na mocne przywiązanie mieszkańców do religii formy architektoniczne przez swoją symbolikę zachowały się w strukturze.

Formę usług określały od czasu lokacji, oprócz zasad rozplanowania i własności, powiązane z nimi rozkład funkcji nierolniczych oraz zależności regionalne. Specyfika terenów usługowych wynika z ich historycznie długiego powiązania z własnością właściciela lub zarządcy terenu, decydującego o ich przekształceniach. Zmiany przyniosły ewolucje polityczne i gospodarcze, szczególnie w XIX wieku, kiedy wraz z osłabieniem gospodarki pańszczyźnianej i uwłaszczeniem chłopskiej ziemi rozpoczął się również postęp technologiczny. W latach powojennych następowały przekształcenia własnościowe polegające na tworzeniu państwowych usług, których funkcjonowanie zakończyło lub znacznie ograniczyło wejście gospodarki wolnorynkowej w latach 90. XX wieku. Wprowadziła ona prywatyzację usług i swobodę prowadzenia usług komercyjnych, zgodnie z możliwościami finansowymi i postanowieniami administracyjnymi. Z uwagi na rentowność usług czynnikiem decydującym pozostawało niezmiennie położenie względem drogi dojazdowej oraz, w przypadku usług lokalnych, zabudowy mieszkaniowej.

Czynnikiem kulturowym utrwalającym rozmieszczenie funkcji usługowych było ich powiązanie z otoczeniem. Przykładami są dzisiejsze sklepy w obrębie centrum Frydmana, Nowej Białej, Krempach i Kacwina, które pierwotnie mieściły najczęściej karczmę, a następnie pełniły funkcję szkoły czy domu ludowego. Pomimo modyfikacji funkcji, usytuowanie tych budynków w centrum wsi, blisko kościoła oraz przy drodze ponadlokalnej, utrzymało ich rangę w strukturze społeczności. W strategicznym miejscu lokowano także straż pożarną, zapewniając jej równomierny dostęp do zabudowy. Wraz z powiększaniem się wsi i liczby mieszkańców przenoszono je lub organizowano na nowo na gruntach poza centrum, kierując się wielkością terenu i jego dostępnością.

Ochrona konserwatorska jako czynnik ważny, jednak nie kluczowy, wpływa na utrzymanie kształtu architektonicznego oraz zagospodarowanie działki. Wydaje się mniej skuteczna wobec zmian w budynkach usług komercyjnych, zarządzanych przez prywatnych właścicieli, których utrzymanie dyktuje rentowność powiązana z położeniem funkcji. W rejestrze zabytków w dziale usług znajdują się głównie obiekty i tereny kościelne, których zachowanie i funkcjonowanie wynika z potrzeb ugruntowanych w lokalnej społeczności.

Tab. 27. Zestawienie czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń terenów usługowych

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe											
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Struktura glebowa	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	
Powstanie																		
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	2	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–	
3.	Nowa Biała	2	2	2	2	2	3	2	2	3	2	–	–	–	–	–	–	
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	2	1	2	2	1	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
6.	Kacwin	2	2	2	2	2	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	2	1	2	2	1	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
9.	Łapsze Wyżne	2	1	2	2	2	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
10.	Niedzica	2	2	2	2	2	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym																
12.	Trybsz	2	2	2	2	2	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym																
14.	Jurgów	2	2	2	2	2	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym																
Średnia wartość		2	1,6	2	2	1,7	3	2	2	3	1,2	–	–	–	–	–	–	
Trwanie																		
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	1	1	1	1	3	2	2	3	2	2	2	1	1	1	1	
3.	Nowa Biała	2	1	1	1	1	3	2	2	3	2	2	2	1	1	1	1	
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	2	1	2	1	1	3	2	2	3	2	2	2	1	1	1	2	
6.	Kacwin	2	2	2	2	2	3	2	3	3	1	2	1	3	1	1	1	
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	2	1	2	2	1	3	2	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
9.	Łapsze Wyżne	2	1	2	1	1	3	2	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
10.	Niedzica	2	1	2	1	1	3	2	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym																
12.	Trybsz	2	1	2	1	1	3	2	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym																
14.	Jurgów	2	1	2	1	1	3	2	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym																
Średnia wartość		2	1,1	1,7	1,2	1,1	3	2	2,6	3	1,3	1,4	1,3	1,7	1	1	1,1	
Zmiana																		
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	3	2	3	2	3	2	
3.	Nowa Biała	1	1	2	1	1	1	2	1	2	2	3	2	3	2	3	2	
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	1	1	2	1	1	1	2	1	2	2	3	2	3	2	2	1	

6.	Kacwin	1	1	1	1	1	1	2	2	3	1	3	3	2	3	1	2
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym															
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	3	2	3
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	3	2	3
10.	Niedzica	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	3	2	3
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym															
12.	Trybsz	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	3	2	3
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym															
14.	Jurgów	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	3	2	3
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym															
Średnia wartość		1	1	1,2	1	1	1	2	1,6	2,1	1,3	1,8	1,5	1,7	2,6	2,1	2,4
Średnia wartość ogólnie		1,6	1,2	1,6	1,4	1,2	2,3	2,0	2,0	2,7	1,2	1,6	1,4	1,7	1,8	1,5	1,7

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.4.6. Wpływ trwania form tradycji miejsca na elementy struktury

Analiza przekształceń struktury usług w ramach trwania formy tradycji miejsca wskazuje najsilniejszy wpływ na przestrzeń publiczną, powiązaną z ponadlokalną drogą. Mniejszy wydaje się w silnie zdefiniowanych układach pasmowo-koncentrycznych, natomiast w ulicówkach istniejące kościoły miały od początku znaczenie centrotwórcze. Pośrednio trwanie formy usług wpływa także na funkcjonowanie zabudowy mieszkaniowej oraz rozplanowanie jej działek siedliskowych.

Usługi pośrednio wpływają na przekształcenia krajobrazu, w przypadku kiedy są umieszczone w tradycyjnym powiązaniu z układem zabudowy, czyli w jego strategicznym miejscu centralnym, gdzie nie zagrażają granicy terenów zielonych i uprawnych oraz nie zaburzają przebiegu cieków. Niebezpieczeństwo takie pojawia się wraz z wyjściem poza strukturę zwartej zabudowy.

Tab. 28. Wpływ trwania form tradycji miejsca w usługach na elementy struktury

Lp.	Wieś	Obszar siedliskowy					Krajobraz naturalny
		Drogi	Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym					
2.	Krempachy	2	2	2	1	2	2
3.	Nowa Biała	2	2	2	1	2	2
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym					
5.	Frydman	2	2	2	1	2	2
6.	Kacwin	3	2	2	2	3	2
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym					
8.	Łapsze Niżne	3	2	2	2	3	2
9.	Łapsze Wyżne	3	2	2	2	3	2
10.	Niedzica	3	2	2	2	3	2
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym					
12.	Trybsz	3	2	2	1	2	2
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym					
14.	Jurgów	3	2	2	2	3	2
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym					
Średnia wartość		2,6	2	2	1,5	2,5	2

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.5. Tereny produkcyjne

3.5.1. Frydman

We Frydmanie do dziś przetrwał zespół młynno-tartaczny, będący częścią lokacyjnego założenia tzw. górnego młyna, oraz przebieg zasilającego go Potoku Przykopa. Nie pełni on swojej funkcji od końca lat 80., kiedy produkcja przestała być opłacalna. Wszystkie istniejące obiekty założenia ujęte są w gminnej ewidencji zabytków. Zespół młyński powiązany był młynówką z nieistniejącym już tzw. dolnym młynem, funkcjonującym na łąkach nadrzecznych. Na jego miejscu obecnie stoi oczyszczalnia ścieków. We wsi istniała także olejarnia. Nowe zakłady produkcyjne, zlokalizowane na obrzeżach wsi, powstawały od lat 90. XX wieku i zajmują się między innymi produkcją mebli oraz przetwórstwem rolnym.

3.5.2. Czarna Góra

Czarnogórska produkcja zajmowała się głównie drewnem, wełną i lnem. Działa jeszcze w ograniczonej formie zespół tartaczny na czytelnym przebiegu młynówki. Sukiennictwo i tkactwo zaniknęło stopniowo. Nie zachowała się także zabudowa olejarni w Zagórze.

Funkcjonujące zakłady masarskie nie są historycznie powiązane z miejscem, zajmują się przetwórstwem dowożonego mięsa. Ich forma, wynikająca z technologii produkcji, wprowadzona na działce mieszkaniowej nie nawiązuje do lokalnej skali i materiałów architektonicznych.

3.5.3. Pozostałe wsie zamagurskie

We wsiach bazujących na rozplanowaniu niwowym działały zespoły tartaków i młyny – z wyjątkiem Dursztyna czy Falsztyna, gdzie funkcjonowała jedynie dworska gorzelnia. W tych wsiach nie ma obecnie zakładów produkcyjnych, co może mieć związek z ukształtowaniem terenu i położeniem wpływającym bardziej na rozwój turystyki.

Nowa Biała i Krempachy wyróżniały się jeszcze do lat 70. XX wieku dużą liczbą wytwórni produkcyjnych. Według badań Henryka Josta, opublikowanych w 1968 roku²⁵⁴, w Krempachach funkcjonowały, na młynówkach poza wsią, trzy młyny, tartak, stolarnia i gremplarnia oraz rozbudowany system siłowni wodnych. W Nowej Białej natomiast działały młyn i tartak urbarski. W Trybszu oraz Łapszach Niżnych tartaki kontynuują produkcję. Pozostałe po II wojnie światowej budynki zespołu tartaku i młyna, pochodzące z XIX wieku, uległy zniszczeniu w latach 70. XX wieku. Na terenie tamtejszego folwarku funkcjonowała także gorzelnia. Najstarsze zachowane obiekty znajdują się w Jurgowie oraz Kacwinie nad rzekami, natomiast w pozostałych wsiach nie przetrwały one w swojej historycznej formie ze względu na nietrwałość drewnianego budulca.

Tradycje miejscowe są kontynuowane w nowych formach – powstałych na obrysach historycznych wyróżniających się budynków, w powiązaniu z zachowanymi przebiegami młynówek – oraz obsługiwane pośrednio lub bezpośrednio z dróg ponadlokalnych. Obiekty znajdują się na dużych placach, najczęściej w oddaleniu od zabudowy, w pośrednim połączeniu z główną drogą wsi.

²⁵⁴ H. Jost, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce: powiat Nowy Targ i m. Zakopane – województwo krakowskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969, s. 33.

3.5.4. Forma zapisu tradycji miejsca

W obowiązujących regulacjach prawnych nie ma definicji obiektu produkcyjnego, która mogłaby stanowić odniesienie do sprecyzowania formy tradycji miejsca. W dokumentach planistycznych funkcjonuje m.in. określenie wskazujące obiekty budowlane związane z prowadzeniem działalności wytwórczej lub produkcyjnej, a także składowaniem lub magazynowaniem”²⁵⁵.

Na podstawie przeprowadzonych analiz zagospodarowania wsi można uznać, że formą trwania tradycji miejsca na terenach produkcyjnych jest lokalizacja obiektów zajmujących się pośrednio lub bezpośrednio tradycyjną formą gospodarki lub zaopatrzeniem mieszkańców, powiązana z drogą ponadlokalną, zachowująca czytelne relacje z siedliskiem.

3.5.5. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Analiza wpływu czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń terenów produkcyjnych (Tab. 29) wskazuje na historycznie największe wskaźniki dla szaty roślinnej (2,2) i ukształtowania terenu oraz kulturowo struktury własności (2,7) i powiązań regionalnych (2,5).

Wskazany układ dominuje w kształtowaniu początkowej formy, szczególnie we wsiach niwowych. Lokalizacja produkcji była ściśle powiązana z uwarunkowaniami fizjograficznymi terenu, przede wszystkim z przebiegiem zasilających cieków, natomiast wypłaszczony obszar umożliwiał postawienie odpowiednio dużych obiektów oraz placów składowych. Dostępność drewna była kluczowym czynnikiem determinującym umiejscowienie w sąsiedztwie terenów leśnych. Funkcja budynków określała ich formę, zapewniając efektywność produkcji.

Postęp cywilizacyjny przyniósł rozwój technologii produkcji oraz elektryczność uniezależniającą od dotychczasowego napędu wodnego. Jednak udział wody w procesach gospodarczych był niezbędny. Rozwój dróg natomiast pozwolił na łatwiejszy transport surowca i gotowych wyrobów, pozostawiając położenie przy szlaku komunikacyjnym istotnym czynnikiem w upowszechnianiu się produkcji ponadlokalnie. Zmiany gospodarcze i polityczne przyniosły poprawę standardów wydajności produkcji, która na poziomie lokalnym stała się zbyt wymagająca ekonomicznie, co powodowało zamykanie zakładów niemogących się modernizować ze względów lokalizacyjnych lub własnościowych.

Analizowane przykłady działających zakładów produkcyjnych kontynuują lokalizację poza obszarem zabudowy na dużych działkach z utrwalonym w terenie dojazdem, odpowiednim dla ciężkiego sprzętu. Funkcjonowanie przetwórstwa zależy od dostępności trwale wydzielonych działek, dających możliwość usytuowania dużych obiektów, co z kolei zapewnia optymalne zyski z produkcji. Ten brak dostatecznie dużej przestrzeni oraz bezpośredniego dojazdu był prawdopodobnie jednym z czynników, oprócz przekształceń gospodarczych, hamujących pracę zakładu we Frydmanie.

Pierwotnie właścicielem i nadzorcą terenów produkcyjnych była szlachta zatrudniająca zarządców, a następnie prywatni przedsiębiorcy. W Łapszach Niżnych, podobnie jak we Frydmanie,

²⁵⁵ Uchwała nr XXIV/229/17 Rady Gminy Wręczyca Wielka z dnia 26 kwietnia 2017 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obejmującego trzy obszary miejscowości Bieżeń i Wręczyca Wielka.

młyny dworskie funkcjonowały w ramach folwarku, przeznaczając część produkcji na cele lokalne. Wraz z zakończeniem gospodarki folwarczej przeszły one w ręce prywatne i ich dalszy los uzależniony był od licznych czynników kulturowych, w tym zasobności właściciela.

Czynniki ochrony konserwatorskiej mają większe znaczenie dla zachowania wiedzy na temat funkcjonowania działających obiektów, mniejsze natomiast dla formy. Ograniczenia przebudowy, wynikające z konieczności zachowania struktury historycznej, stoją tu w sprzeczności z niezbędnym w tym przypadku postępem technologicznym i rozwojem gospodarczym.

Tab. 29. Zestawienie czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń terenów produkcyjnych

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe											
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Struktura gleby	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	
Powstanie																		
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	1	3	1	3	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
3.	Nowa Biała	2	1	3	1	3	3	2	2	3	1	–	–	–	–	–	–	
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	1	1	1	1	1	3	2	2	2	1	–	–	–	–	–	–	
6.	Kacwin	2	1	3	1	3	3	2	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	3	1	3	1	3	2	2	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
9.	Łapsze Wyżne	3	1	3	1	3	2	2	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
10.	Niedzica	3	1	3	1	3	2	2	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym																
12.	Trybsz	3	1	3	1	3	2	2	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym																
14.	Jurgów	3	2	3	2	3	2	1	3	3	1	–	–	–	–	–	–	
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym																
Średnia wartość		2,4	1,1	2,7	1,1	2,7	2,4	1,8	2,6	2,8	1	–	–	–	–	–	–	
Trwanie																		
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	1	3	1	3	3	1	2	3	1	1	1	1	1	1	1	
3.	Nowa Biała	2	1	3	1	3	3	1	2	3	1	1	1	1	1	1	1	
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	2	1	3	1	3	3	2	2	3	1	1	1	1	1	1	1	
6.	Kacwin	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	2	3	1	1	
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1	1	
9.	Łapsze Wyżne	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1	1	
10.	Niedzica	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1	1	

11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym															
12.	Trybsz	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1	1
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym															
14.	Jurgów	3	1	2	1	3	2	1	3	3	1	1	2	1	1	1	1
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym															
Średnia wartość		2,6	1	2,3	1	3	2,3	1,1	2,6	3	1	1	1,6	1,1	1,2	1	1
Zmiana																	
1.	Dursztyn	brak usług w układzie inicjalnym															
2.	Krempachy	1	1	1	1	1	3	1	2	2	1	1	3	2	3	3	1
3.	Nowa Biała	1	1	1	1	1	3	1	2	2	1	1	3	2	3	3	1
4.	Falsztyn	brak usług w układzie inicjalnym															
5.	Frydman	1	1	1	1	1	3	2	2	1	1	3	2	3	1	2	2
6.	Kacwin	1	1	1	1	1	3	1	2	3	1	1	3	1	3	1	1
7.	Łapszanka	brak usług w układzie inicjalnym															
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	2	2	1
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	2	2	1
10.	Niedzica	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	2	2	1
11.	Niedzica-Zamek	brak usług w układzie inicjalnym															
12.	Trybsz	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	2	2	1
13.	Czarna Góra	brak usług w układzie inicjalnym															
14.	Jurgów	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	1	2	2	1
15.	Rzepiska	brak usług w układzie inicjalnym															
Średnia wartość		1	1	1	1	1	1,8	1,1	2,5	2,5	1	1,2	2,3	1,4	2,2	2,1	1,1
Średnia wartość ogólnie		2	1	2	1	2,2	2,1	1,3	2,5	2,7	1	1,1	1,9	1,2	1,7	1,5	1

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.5.6. Wpływ trwania formy tradycji miejsca terenów produkcyjnych na pozostałe elementy struktury

Zestawienie relacji wpływów tradycji miejsca terenów produkcyjnych na inne elementy struktur siedliska (Tab. 30) wskazuje na dużą ich niezależność, szczególnie dróg, których rola w układzie wzmacniana jest przez sąsiedztwo atrakcyjnych ekonomicznie miejsc. Oparte na zasobach naturalnych obszary mają wpływ na krajobraz, zwłaszcza na zasoby wodne oraz szatę roślinną, w tym lasy.

Tab. 30. Wpływ trwania form tradycji miejsca terenów produkcyjnych na elementy struktury

Lp.	Wieś	Obszar siedliskowy					Krajobraz naturalny
		Drogi	Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Przestrzeń publiczna	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	brak w układzie inicjalnym					
2.	Krempachy	2	2	1	1	1	2
3.	Nowa Biała	2	1	1	2	1	2
4.	Falsztyn	brak w układzie inicjalnym					
5.	Frydman	2	1	1	2	1	2
6.	Kacwin	2	2	1	1	1	2
7.	Łapszanka	brak w układzie inicjalnym					
8.	Łapsze Niżne	2	1	1	1	1	2
9.	Łapsze Wyżne	2	1	1	1	1	2
10.	Niedzica	2	1	1	1	1	2
11.	Niedzica-Zamek	brak w układzie inicjalnym					
12.	Trybsz	2	1	1	1	1	2
13.	Czarna Góra	2	1	1	n.d.	n.d.	2
14.	Jurgów	2	1	1	1	1	2
15.	Rzepiska	brak w układzie inicjalnym					
Średnia wartość		2	1,3	1	1,2	1	2

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

3.6. Przestrzeń publiczna

3.6.1. Frydman

Główną przestrzenią publiczną Frydmana, skupiającą życie wsi, było nawsie, a dokładnie jego niezabudowana, zachodnia część. Historycznie zmianom uległo zagospodarowanie, jednak przetrwało położenie przy głównej drodze ponadlokalnej i połączenie z usługami, głównie kościołem. Plac Tysiąclecia, znajdując się w centralnym miejscu wsi, na przecięciu głównych szlaków drogowych oraz osi kompozycyjnych, służy integracji miejscowej ludności oraz przyjezdnych. W zachowującym rozplanowanie lokacyjne układzie funkcja trwa, powiązana z zabudową mieszkaniową i usługami. Plac zmienił funkcję z gospodarczej na rekreacyjną, zgodnie z potrzebami mieszkańców dotyczącymi spędzania czasu oraz w wyniku przekształceń ekonomicznych. Nowe miejsca spotkań wykształciły się też poza placem, przy obiektach usługowych przy ulicach Szkolnej i Dworskiej.

3.6.2. Czarna Góra

W łanowej, indywidualnej strukturze Czarnej Góry nie było wykształconych inicjalnie przestrzeni publicznych. Dopiero w XX wieku w strategicznych miejscach powstały usługi, generujące spotkania w obrębie terenów zielonych i później parkingów. Lokalnymi punktami spotkań są domowe przestrzenie półprywatne oraz ławeczki rozmieszczone na odcinkach chodników wzdłuż drogi. Ich lokalizacja jest również związana z sąsiedztwem usług.

3.6.3. Pozostałe wsie zamagurskie

Przestrzeń głównego placu we Frydmanie na tle Nowej Białej i Krempachów jest najbardziej określona przestrzennie i kompozycyjnie oraz zintegrowana jako parkowa z otaczającą zabudową i usługami. W pozostałych wsiach pasmowo-koncentrycznych, przy zachowaniu czytelnego rozplanowania drogowego, nie ma podobnie zagospodarowanego głównego placu. Największe zmiany funkcjonowania pierwotnego nawsia nastąpiły w Nowej Białej, gdzie gospodarcze działki zabudowywane są domami jednorodzinnymi i obiektami rekreacyjnymi. Częściowo przekształcony jest również plac w Krempachach, szczególnie koło szkoły.

Analizy historycznych map wskazują, że place przy kościołach w ulicowych wsiach były pierwotnie znacznie większe od dzisiejszych, ograniczone pierzejami zabudowy zagrodowej. Zachowane obszary w ciągu drogi ponadlokalnej zostały znacząco zabudowane. Największe wydzielenia utrzymano w Kacwinie oraz Niedzicy, natomiast w Łapszach Niżnych, Wyżnych i Trybszu, częściowo zabudowane, służą głównie jako parkingi. W przysiółkach, takich jak Falsztyn czy Dursztyn, główne place znajdują się przy przelotowych drogach, w sąsiedztwie kościołów, które powstały w obecnych miejscach w trakcie dworskiego rozwoju wsi.

3.6.4. Forma zapisu tradycji miejsca

Definicja zawarta w Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym określa przestrzeń publiczną jako „obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego

położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne (...)”²⁵⁶. Opierając się na powyższej definicji oraz analizach zachowanych tendencji w strukturach historycznych wsi, można wnioskować, że zapisem tradycji miejsca w zakresie przestrzeni publicznej jest forma przestrzeni spotkań, wydzielona pierzejami zabudowy mieszkaniowo-usługowej, powiązana bezpośrednio z drogą ponadlokalną oraz głównymi usługami publicznymi.

3.6.5. Czynniki kształtujące powstanie i zmiany formy

Analiza czynników kształtujących formę tradycji miejsca w przestrzeni publicznej (Tab. 31) wskazuje na historyczne utrzymanie wpływu ukształtowania terenu na poziomie 1,9 oraz istniejących powiązań wewnętrznych z funkcjami nierolniczymi, a także rozplanowania inicjalnego i relacji regionalnych (2,3–2,6).

Badania sygnalizują znaczące wpływy początkowe czynników naturalnych, w tym ukształtowania terenu i przebiegu cieków, połączone z warunkami kulturowymi, w tym rozplanowaniem inicjalnym i powiązaniem z innymi funkcjami oraz z regionalnym układem wsi. Uwarunkowania terenowe, wpływając na realizację założeń całego rozplanowania, określały możliwy zasięg i formę placu. W szerokich dolinach swobodnie realizowano geometryczne zarysy, które w układach ulicowych ograniczały miejscowo stoki.

Zmiana formy zagospodarowania przestrzeni lub jej sąsiedztwa wynikała z potrzeby rozwoju zabudowy, warunkowanego gospodarczo i demograficznie. Rozwój wsi powodował zmianę środka ciężkości struktury i powstawanie centrów lokalnych przez rozciąganie układu oraz kształtowanie nowych przysiółków i zabudowy rozproszonej. Współcześnie przestrzenie publiczne powstają w strategicznych miejscach powiązanych drogowo oraz funkcjonalnie z nowymi obiektami usługowymi.

Znaczącą rolę odgrywał zajmujący centralne miejsce kościół, do którego przynależała większość terenu nawsia. Późniejsze zmiany własnościowe gruntów, wykupywanych przez władze świeckie i osoby prywatne, umożliwiały stawianie zabudowy zmieniającej zakres przestrzeni lub jej zagospodarowanie, czego przykładem jest gminny teren parkowy we Frydmanie. Znaczne tereny przekształcono w parkingi czy sąsiadujące z usługami miejsca spotkań.

Regulacje konserwatorskie wpływają pośrednio na ograniczenie przekształceń przestrzeni publicznych, obejmując obiekty w pierzejach ochroną w rejestrze lub ewidencji zabytków. Na ich podstawie dokumenty planistyczne wyznaczają obszarowe strefy ochrony, wskazując zasady działania w ich zakresie. Ze względu na wielkość obszaru i jego złożoność problemową nie są one znaczącym czynnikiem wpływu, szczególnie we wsiach ulicowych. W regularnym układzie Frydmana zdecydowanie silniejsze wydaje się trwanie lokacyjnych zasad rozplanowania działek i zabudowy.

²⁵⁶ Art. 2, pkt 6 Ustawy.

Tab. 31. Zestawienie czynników uczestniczących w procesie powstawania i przekształceń przestrzeni publicznej

Lp.	Etap funkcjonowania tradycji miejsca w poszczególnych wsiach	Czynniki naturalne					Czynniki kulturowe											
		Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Gleby (przydatność i lokalizacja)	Szata roślinna	Zasady rozplanowania układu inicjalnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności i jej zmiany	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Regulacje prawne	Zmiany gospodarcze	Mody	Zmiany demograficzne, społeczne	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	
Powstanie																		
1.	Dursztyn	brak w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	2	2	2	2	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
3.	Nowa Biała	2	2	2	2	2	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
4.	Falsztyn	brak w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	3	2	3	2	2	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
6.	Kacwin	3	2	2	2	2	3	3	3	2	1	–	–	–	–	–	–	
7.	Łapszanka	brak w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	3	2	3	1	1	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
9.	Łapsze Wyżne	3	2	3	1	1	3	3	3	2	3	–	–	–	–	–	–	
10.	Niedzica	3	2	3	1	1	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
11.	Niedzica-Zamek	brak w układzie inicjalnym																
12.	Trybsz	3	2	3	1	1	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
13.	Czarna Góra	brak w układzie inicjalnym																
14.	Jurgów	3	2	3	1	1	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
15.	Rzepiska	brak w układzie inicjalnym																
Średnia wartość		2,7	2	2,6	1,4	1,4	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	
Trwanie																		
1.	Dursztyn	brak w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	2	1	2	1	2	3	3	3	3	2	2	1	2	1	1	1	
3.	Nowa Biała	2	1	2	1	2	3	3	3	3	2	2	1	2	1	1	1	
4.	Falsztyn	brak w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	2	1	2	1	2	3	3	3	3	2	2	1	2	1	1	1	
6.	Kacwin	2	1	2	1	1	3	3	3	3	1	1	1	2	1	1	1	
7.	Łapszanka	brak w układzie inicjalnym																
8.	Łapsze Niżne	2	1	3	1	1	3	3	2	3	1	1	1	2	1	1	1	
9.	Łapsze Wyżne	2	1	3	1	1	3	3	3	2	3	1	1	1	2	1	1	
10.	Niedzica	2	1	3	1	1	3	3	2	3	1	1	1	2	1	1	1	
11.	Niedzica-Zamek	brak w układzie inicjalnym																
12.	Trybsz	2	1	3	1	1	3	3	2	3	1	1	1	2	1	1	1	
13.	Czarna Góra	brak w układzie inicjalnym																
14.	Jurgów	2	1	3	1	1	3	3	2	3	1	1	1	2	1	1	1	
15.	Rzepiska	brak w układzie inicjalnym																
Średnia wartość		2	1	2,5	1	1,3	3	3	2,5	2,8	1,5	1,3	1	1,8	1,1	1	1	
Zmiana																		
1.	Dursztyn	brak w układzie inicjalnym																
2.	Krempachy	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	2	2	2	3	3	2	
3.	Nowa Biała	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	2	2	2	3	3	2	
4.	Falsztyn	brak w układzie inicjalnym																
5.	Frydman	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	2	2	2	3	2	2	

6.	Kacwin	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	2	1	1	1	2
7.	Łapszanka	brak w układzie inicjalnym															
8.	Łapsze Niżne	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	3	1	1	3
9.	Łapsze Wyżne	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1	1	1	3	1	1
10.	Niedzica	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	3	1	2	3
11.	Niedzica-Zamek	brak w układzie inicjalnym															
12.	Trybsz	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	3	1	1	3
13.	Czarna Góra	brak w układzie inicjalnym															
14.	Jurgów	1	1	1	1	1	1	2	2	2	1	1	2	1	1	1	2
15.	Rzepiska	brak w układzie inicjalnym															
Średnia wartość		1	1	1	1	1	1	2	1,8	1,7	1,1	1,3	1,5	2	1,8	1,6	2,2
Średnia wartość ogólnie		1,9	1,3	2	1,1	1,2	2,3	2,6	2,4	2,1	1,5	1,3	1,2	1,9	1,4	1,3	1,6

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

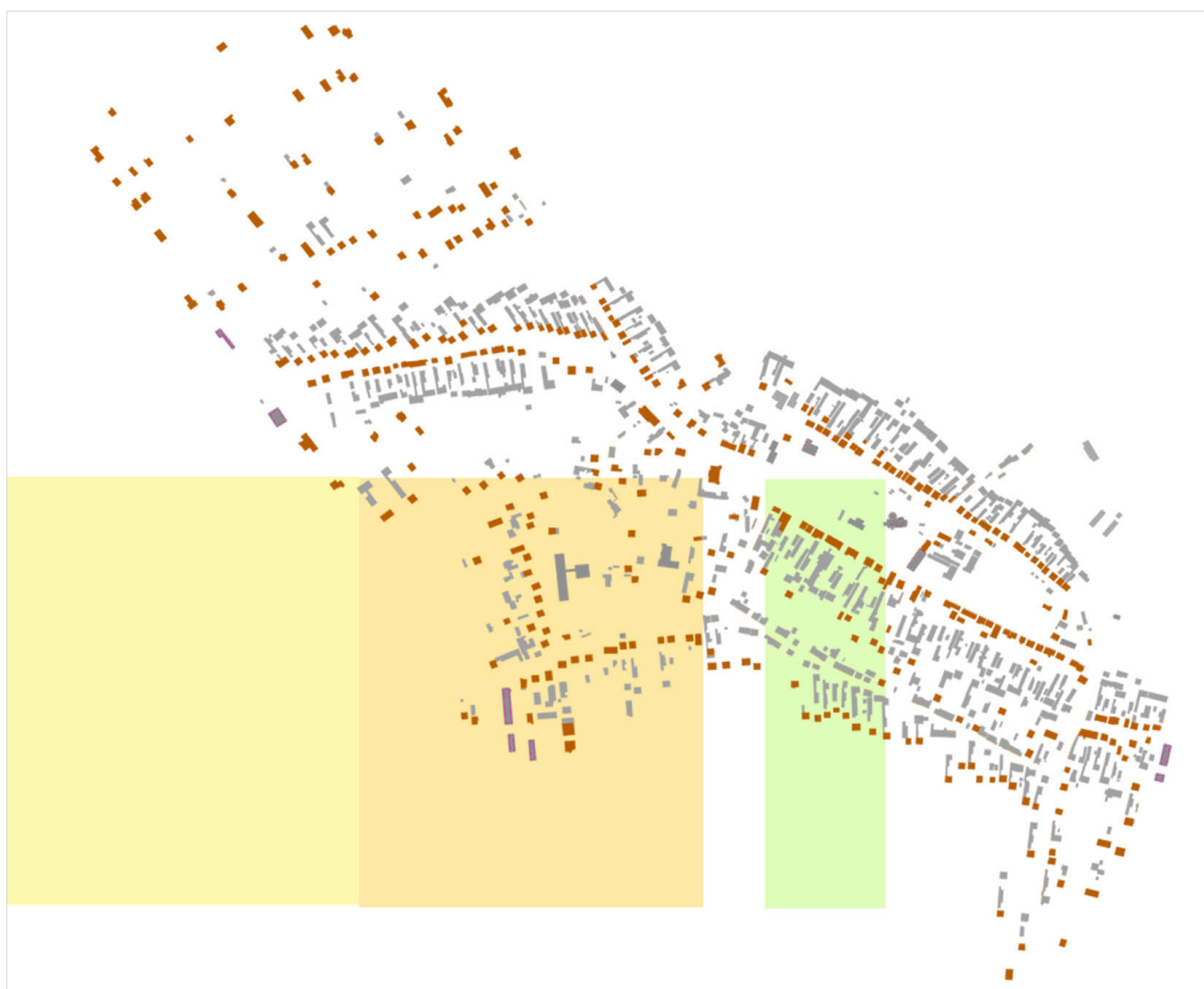
3.6.6. Wpływ trwania form tradycji miejsca na elementy struktury

W analizie powiązań formy tradycji z elementami struktury oraz krajobrazem (Tab. 32) wyróżnia się układ drogowy oraz zabudowa usługowa, kluczowa ze względu na funkcję centrogenną, skupiającą i zatrzymującą użytkowników miejsca. Wpływ przestrzeni publicznej na krajobraz jest pośredni przy jej położeniu wewnątrz struktury zabudowy w układach zwartych, natomiast bardziej znaczący w układach rozproszonych łańcuchówek, gdzie ich swobodne lokalizacje, wchodząc w sąsiadujący krajobraz, mogą stopniowo wpływać na tereny poza układem.

Tab. 32. Wpływ trwania form tradycji miejsca przestrzeni publicznych na elementy struktury

L p.	Wieś	Obszar siedliskowy					Krajobraz naturalny
		Drogi	Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Tereny produkcyjne	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	Dursztyn	brak w układzie inicjalnym					
2.	Krempachy	3	2	2	2	1	1
3.	Nowa Biała	3	2	2	2	1	1
4.	Frydman	3	2	2	2	1	1
5.	Falsztyn	brak w układzie inicjalnym					
6.	Kacwin	2	2	2	2	1	2
7.	Łapszanka	brak w układzie inicjalnym					
8.	Łapsze Niżne	2	2	2	2	1	2
9.	Łapsze Wyżne	2	2	2	2	1	2
10.	Niedzica	2	2	2	2	1	2
11.	Niedzica-Zamek	brak w układzie inicjalnym					
12.	Trybsz	2	2	2	2	1	2
13.	Czarna Góra	brak w układzie inicjalnym					
14.	Jurgów	3	2	2	2	1	2
15.	Rzepiska	brak w układzie inicjalnym					
Średnia wartość		2,4	2	2	2	1	1,6

Opr. autorka na podstawie badań własnych oraz źródeł wskazanych w tekście

IV. Planowanie przestrzenne na Zamagurzu

Rozwój przestrzenny Zamagurza reguluje obecnie, obowiązująca na terenie Polski od 2003 roku, Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym²⁵⁷, zwana dalej Ustawą, wraz z powiązanymi rozporządzeniami i innymi ustawami z zakresu m.in. ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego, infrastruktury drogowej czy prawa budowlanego. Wcześniejszym aktem była Ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym z 1994 roku²⁵⁸.

Według obecnej Ustawy narzędziami polityki przestrzennej są Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, sporządzane w celu określenia polityki przestrzennej gminy, w tym lokalnych zasad zagospodarowania przestrzennego²⁵⁹, oraz miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego opracowany w celu ustalenia przeznaczenia terenów²⁶⁰. W założeniu Ustawy plan jest prawnym narzędziem działań przestrzennych, powiązanych z wytycznymi studium, jeżeli na danym obszarze ono obowiązuje. Zakres formalny ustaleń planu reguluje Rozporządzenie w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego²⁶¹.

1. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gmin

1.1. Ustalenia mpzp

1.1.1. Frydman

Obszar administracyjny Frydmana jest pokryty w całości planami oraz miejscowymi zmianami zachowującymi zgodność ze Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Łapsze Niżne. Obecna forma SUiKZP, uchwalona w 2013 roku²⁶², jest aktualizacją opracowania przyjętego w 1999 roku²⁶³. Wprowadzone nowelizacje obejmowały m.in. zmiany zakresu przeznaczenia terenów, w ramach wniesionych indywidualnych wniosków i uzupełniania parametrów i wskaźników urbanistycznych oraz całościowego dostosowania zapisów do nowelizowanego prawa w obrębie np. ochrony zabytków i przyrody.

Obszar administracyjny wsi został objęty planem w 2006 roku, w granicach wyłączających ustalenia wcześniejszych uchwał z lat 1998–2003. Miejscowe zmiany po 2006 roku wprowadzono w latach 2013 i 2014. Na podstawie uchwały przyjętej w 2015 roku²⁶⁴ opracowywana jest obecnie

²⁵⁷ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.).

²⁵⁸ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 415).

²⁵⁹ Art. 9. ust. 1 Ustawy.

²⁶⁰ Art. 14. ust. 1 Ustawy.

²⁶¹ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz.U. 2003 nr 164 poz. 1587).

²⁶² Uchwała nr XXXII-292/13 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 30 sierpnia 2013 r., w sprawie zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

²⁶³ Uchwała Nr XII-66/99 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 18 października 1999 r. w sprawie Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Łapsze Niżne.

²⁶⁴ Uchwała Nr VIII-61/15 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 28 maja 2015 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego gminy Łapsze Niżne.

całościowa zmiana planu dla obszarów zainwestowanych wsi. Wskazane plany ujęte zostały w wykazie materiałów źródłowych oraz na rycinie 27.

W zapisach rysunku opracowanego na mapie sytuacyjno-wysokościowej w skali 1:2000 wskazano obowiązujący w momencie uchwalenia geodezyjny podział własnościowy działek oraz przeznaczenie terenów w granicach linii rozgraniczających, posługując się oznaczeniami kolorystycznymi i symbolami literowymi. Celem planu było wskazanie obszarów rozwoju struktury wsi w zakresie terenów zabudowanych w odniesieniu do funkcjonujących inwestycji, zgodnie z zapisami Studium. Zaplanowano zwiększenie obszarów zabudowy mieszkaniowej na terenach ograniczonych drogą Nowotarską oraz wyznaczenie usług rekreacji na terenach przy Zbiorniku Czorszyńskim. Wprowadzony w 2006 roku dokument wdrażał ustalenia w zakresie poszczególnych terenów.

W zakresie dróg plan, wskazując odpowiednie kategorie, utrzymał istniejące drogi powiatowe: Nowotarską (Niedzica–Dębno Podhalańskie) oraz Długą (Krempachy–Frydman) oraz przebiegi ulic Jana Pawła II, Jana III Sobieskiego, Kasztelańskiej, Kamienne Pole, Nad Stawem, Szkolnej, Dworskiej, Zastodolnej, św. Floriana oraz Kościelnej i Na Równi wraz z powiązanymi odgałęzieniami. Nowe drogi wewnętrzne zgodnie z wymogami ustawy, nakładającej obowiązek wskazania dróg dla planowanej zabudowy, ustalono na przebiegach istniejących ciągów lub bazując na wtórnych podziałach działek i cieków. Nienawiązującymi do istniejących zakresów są drogi w planowanym obszarze zabudowy jednorodzinnej, wytyczonej na południe od ulicy Zastodolnej. W każdej z kategorii dróg określono, zgodnie z wymogami prawa, minimalne szerokości, dostosowując je do stanu istniejącego i wskazując lokalizację chodników, ciągów pieszo-jezdných i przystanków oraz ekranów akustycznych i zieleni izolacyjnej wzdłuż drogi Nowotarskiej.

W zakresie rozplanowania geodezyjnego wskazano w tekście zasady i warunki podziału nieruchomości na terenach przeznaczonych pod zainwestowanie kubaturowe w celu poprawy możliwości ich zagospodarowania. Na rysunku planu oznaczono nowe podziały w zabudowie mieszkaniowej wzdłuż ulicy Szkolnej oraz wschodniej części nawsia wzdłuż ulicy Kościelnej.

W zakresie zabudowy mieszkaniowej wskazano istniejące i nowe tereny, określając zasady i parametry ich zagospodarowania w podziale na zabudowę zagrodową (RM) oraz jednorodziną (MN). W przeważających obszarach zagrodowych ustalono jako podstawowe budownictwo zagrodowe, rekreacji indywidualnej i pensjonatowe, dopuszczając realizację drugiego domu mieszkalnego jednorodzinnego lub rekreacyjnego oraz wbudowane usługi i drobną wytwórczość. Istniejące tereny miejscowo poszerzono na zewnątrz układu i uzupełniono, również w obrębie nawsia, wzdłuż ulicy Kościelnej. W zabudowie jednorodzinnej wskazano również obiekty rekreacji indywidualnej oraz pensjonatowe, dopuszczając częściowe wprowadzenie usług podstawowych i komercyjnych oraz drobnej wytwórczości. W zakresie zagospodarowania działki ustalono realizację domów jednorodzinnych samodzielnych lub z budynkami gospodarczymi i inwentarskimi oraz zakaz realizacji zabudowy bliźniaczej i konieczność uwzględnienia kompozycji zieleni urządzonej niskiej

i wysokiej z preferencją stosowania gatunków roślin rodzimych. Nowe obszary wyznaczono w terenach obrzeżnych historycznej struktury, poszerzających zagospodarowanie pomiędzy ulicami Szkolną, Jana Pawła II oraz Nowotarską. Nowy duży obszar mieszkalnictwa utworzono na dotychczas rolniczych terenach w obrębie ulic Jana III Sobieskiego, Zastodolnej, Jana Pawła II oraz Na Równi. Nowej funkcji towarzyszy rozwój układu drogowego oraz wtórny podział działek. W zakresie formy powstających budynków ustalono konieczność nawiązania do kształtów rodzimych pod względem wysokości oraz rozmieszczenie na działce względem jej dłuższej krawędzi, przebiegu drogi i stron świata. Zróżnicowane miejscowo ustalenia wskazały główną kalenicę równoległą do dłuższego boku działki na kierunku NS lub NW–SE, równoległą lub prostopadłą do obsługujących dróg. Maksymalna wysokość w kalenicy wyniosła od 15 metrów dla budynków pensjonatowych i 11 dla jednorodzinnych, do 9 metrów dla lokali usługowych i rekreacji indywidualnej. Ustalono także maksymalną powierzchnię zabudowy. Dla budownictwa zagrodowego i jednorodzinnego z usługami wynosi ona 60%, natomiast dla jednorodzinnego, pensjonatowego i rekreacji indywidualnej 40%. Wymagana również ustawowo wielkość minimalnej powierzchni terenów biologicznie czynnych wynosi dla zabudowy jednorodzinnej i rekreacyjnej 50% zajmowanego terenu, natomiast dla zagrodowej 30%.

Zapisy planu utrzymały funkcjonowanie historycznego kompleksu zabudowy zagrodowej oraz wprowadziły na terenach południowych zabudowę jednorodziną, zachowując zróżnicowanie strefowe. W zakresie zagospodarowania działki zapisy planu połączyły w większości aktualne i historyczne rozplanowanie działek, wprowadzając konieczne wymogi parametryczne, wskazania Studium oraz regulujące linie zabudowy. Ustalenia w zakresie formy wynikają znacząco z uwarunkowań zachowanych form działek oraz ich powiązania z obsługą drogową. Utrzymano historyczne rozplanowanie działek powiązane z układem drogowym, rozbudowując go o wymagane drogi dla powiększonych obszarów. Zmiany wprowadzone na nieużytkowanych terenach rolnych pod zabudowę mieszkaniową jednorodziną dopełniają w sposób zwarty obszar ograniczony drogą Nowotarską. Zmiana ta przy odpowiednim ukształtowaniu zabudowy w zakresie formy i powiązania z układem nie powinna wpłynąć niekorzystnie na funkcjonowanie założenia.

W zakresie zabudowy usługowej wskazano kilka grup terenów usług komercyjnych oraz publicznych, wyróżniając obiekty kultu religijnego. Tereny usług publicznych objęły istniejące obiekty, mieszczące m.in. ośrodek zdrowia i przedszkole przy ulicy Jana Pawła II (UP/UC), dom pogrzebowy przy Placu Tysiąclecia (5.UP), Zespół Szkół (1.UPo) oraz kaplicę pw. Spotkania Matki Bożej z Elżbietą (1.UPr.) i remizę OSP Frydman (2.UPi). Nakazano utrzymanie ich funkcji dotychczasowych usług publicznych, dopuszczając usługi komercyjne oraz powiązaną zieleń. Nowy obszar wskazano jedynie przy skrzyżowaniu Nowotarskiej i Jana Pawła II (UP/UC). W obrębie usług komercyjnych zalecono utrzymanie sklepów ogólnospożywczych przy Placu Tysiąclecia i ulicy Kasztelańskiej oraz obiektu wielousługowego przy ul. Nowotarskiej (UC), dopuszczając ich rozbudowę i nadbudowę do trzech kondygnacji, o całkowitej wysokości 15 m. Utrzymano także

zakres placu sportowego (3.US), na którym, przy zachowaniu istniejącej struktury, dopuszczono rozbudowę obiektu o funkcji socjalno-administracyjnej.

Nowe obszary zabudowy komercyjnej wyznaczono nad Zbiornikiem Czorszyńskim (2.UT i 3.UT), ustalając dla nich jako przeznaczenie podstawowe usługi sportowo-turystyczne z dopuszczeniem realizacji domków letniskowych i przystani żeglarskiej oraz obiektów i urządzeń małej architektury, służących rekreacji, o wysokości w kalenicy nieprzekraczającej 7 metrów.

W zakresie zagospodarowania działek zalecono przy rozbudowie i wznoszeniu nowej zabudowy zachowanie stosowania maksymalnej powierzchni zabudowy, określonej procentowo do powierzchni terenu od 60% dla UP/UC i 2.UPi oraz 50% dla UC oraz minimalnej powierzchni terenów biologicznie czynnych w wysokości od 20% (UP/UC, 5.UP, 2.UPi i UC) do 60% (1.UPo i UT).

Przekształcenie terenów nabrzeżnych we wschodniej części, gdzie rozwija się turystyka i rekreacja, bazuje na bliskości Zbiornika Czorszyńskiego oraz dostępie z drogi głównej. Problemem wydaje się jedynie brak przestrzennej integracji z układem wsi.

W zakresie zabudowy produkcyjnej wskazano tereny o niskiej intensywności (1.PPn–5.PPn), utrzymując obszary istniejących składów przy ulicy Kamienne Pole, zespołu młynno-tartacznego i zakładu produkcji mebli oraz kształtując nowe przy ulicy Nad Stawem. Jako przeznaczenia podstawowe określono drobną wytwórczość, dopuszczając usługi komercyjne, ustalając konieczność zachowania terenów biologicznie czynnych stanowiących nie mniej niż 20% powierzchni.

We wszystkich terenach zabudowy kubaturowej, wobec nowych budynków, ustalono zasady kształtowania dachów jako dwuspadowe, czteropołaciowe lub wielopołaciowe, o kącie nachylenia 35°–45° i ciemnej kolorystyce. Określono konieczność stosowania w elewacjach kolorów pastelowych oraz wpisania formy architektury w lokalne tradycje budowlane, stosując charakterystyczne dla regionu detale i tradycyjną kamieniarkę, zakazując stosowania sidingu z tworzyw sztucznych.

W zakresie przestrzeni publicznych nie wskazano odrębnych ustaleń. Ich zagospodarowanie określają zapisy dotyczące znajdujących się w ich granicach terenów zieleni (4.ZU, 2.ZU/1aKR, RO/1aKR) oraz usług (2.UPI, 5.UP, 5.UC).

W zakresie eksploatacji, obok terenów rolnych (3.R/PG), utrzymano zapisy dla obszarów ustalonych odrębnymi planami zagospodarowania w 1998, 2002 oraz 2013 roku, w których przeznaczeniem podstawowym terenu jest eksploatacja kruszywa naturalnego, zgodnie z dokumentacją geologiczną.

W zakresie infrastruktury utrzymano obręb istniejącej oczyszczalni ścieków (1.NO) i sieci wodociągowej (1–4.WZ) oraz zapory przeciwpowodziowej wraz z systemem odwodnienia (1.W), wskazując zachowanie istniejącego zagospodarowania na zasadach określonych w odrębnych decyzjach.

W zakresie terenów upraw wskazano obszary zróżnicowane w obrębie wsi. Pierwsza grupa (1–4.RZ) obejmuje istniejące tereny zielone, położone w pasie pomiędzy wałem i zabudową, otaczające Zbiornik Czorszyński i Potok Przykopa oraz towarzyszące kasztelowi w granicach jego

ogrodzenia. Plan utrzymał ich dotychczasowe użytkowanie jako trwałe użytki zielone z dopuszczeniem rekreacji codziennej. W zieleni wokół kasztelu (3.RZ) zakazano lokalizacji reklam i tablic informacyjnych, z wyjątkiem tych związanych z zabytkowymi piwnicami i okolicą, oraz wprowadzono konieczność uzgadniania wszelkich prac budowlanych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Największe obszarowo tereny rolne (1.R) obejmują historyczny południowy kompleks upraw z rozłogiem pól, drogami gospodarczymi i zadrzewieniami śródpolnymi, chroniony w ramach strefy krajobrazu kulturowego „K”. Wskazano w nim utrzymanie istniejących ciągów dojazdowych oraz zakaz realizacji nowych, dopuszczając wprowadzenie zalesień.

W obrębie struktury zabudowy wskazano tereny rolne (RO) towarzyszące plebani oraz urządzoną zielenią na Placu Tysiąclecia (RO/1a.KR), w których utrzymano dotychczasowe użytkowanie terenu jako ogrody przydomowe oraz zielenią urządzoną, dopuszczając istniejące budynki gospodarcze oraz realizację ścieżek pieszych i miejsc do wypoczynku z zakazem asfaltowania nawierzchni. Wskazano także tereny rolne (1.UTs), dotychczas niezagospodarowane, położone we wschodniej niezabudowanej części wsi, w sąsiedztwie terenów usług komercyjnych (2.UT). Jako użytkowanie podstawowe wskazano łąki i pastwiska oraz tereny sportów zimowych, dopuszczając infrastrukturę narciarską z powiązaną z małą architekturą gastronomią z miejscami noclegowymi, zakazując usuwania istniejących zadrzewień i zakrzaczeń śródpolnych, niekolidujących z użytkowaniem terenów narciarskich i rekreacyjno-sportowych.

W zakresie terenów zielonych wskazano istniejące lasy (1.LS), ustalając uzupełnienie i przebudowę kompleksów gatunkami rodzimymi oraz tereny do zalesień (3.LS). Utrzymano istniejącą zielenią urządzoną, towarzyszącą usługom przy Placu Tysiąclecia oraz kasztelowi (1.ZU/1a.KR) i kościołowi (2.ZU/1a.KR), oraz zakres cmentarza parafialnego (1.ZC). W projektowanym obszarze zieleni izolacyjnej (ZI), otaczającej infrastrukturę techniczną w sąsiedztwie zbiornika, zakazano realizacji ścieżek rowerowych i spacerowych o funkcji rekreacyjnej.

W zakresie terenów wód utrzymano istniejące ciek, rozróżniając wody śródlądowe płynące wraz z obudową biologiczną (1.WS), rowy odwadniające (2.WS) oraz zbiornik wyrównawczy (3.WS i 4.WS) w istniejących zakresach. W terenie pomiędzy poziomem piętrzenia normalnym (eksploatacyjnym) a maksymalnym, obejmującym brzegi tymczasowo zagospodarowane rekreacyjnie, ustalono zakaz budowy obiektów budowlanych, dopuszczając zagospodarowanie brzegów jeziora na potrzeby sportu i rekreacji w postaci małej architektury i urządzonych miejsc odpoczynku.

W zakresie zagrożeń powodziowych wskazano konieczność uwzględniania zakazów i ograniczeń wynikających z położenia w obszarach bezpośredniego zagrożenia powodzią dla terenów nieobwałowanych, zgodnie ze Studium określającym granice wyżej wymienionych obszarów w zlewni Dunajca do ujścia Popradu, zatwierdzonym przez Dyrektora RZGW w dniu 11 stycznia 2005 roku.

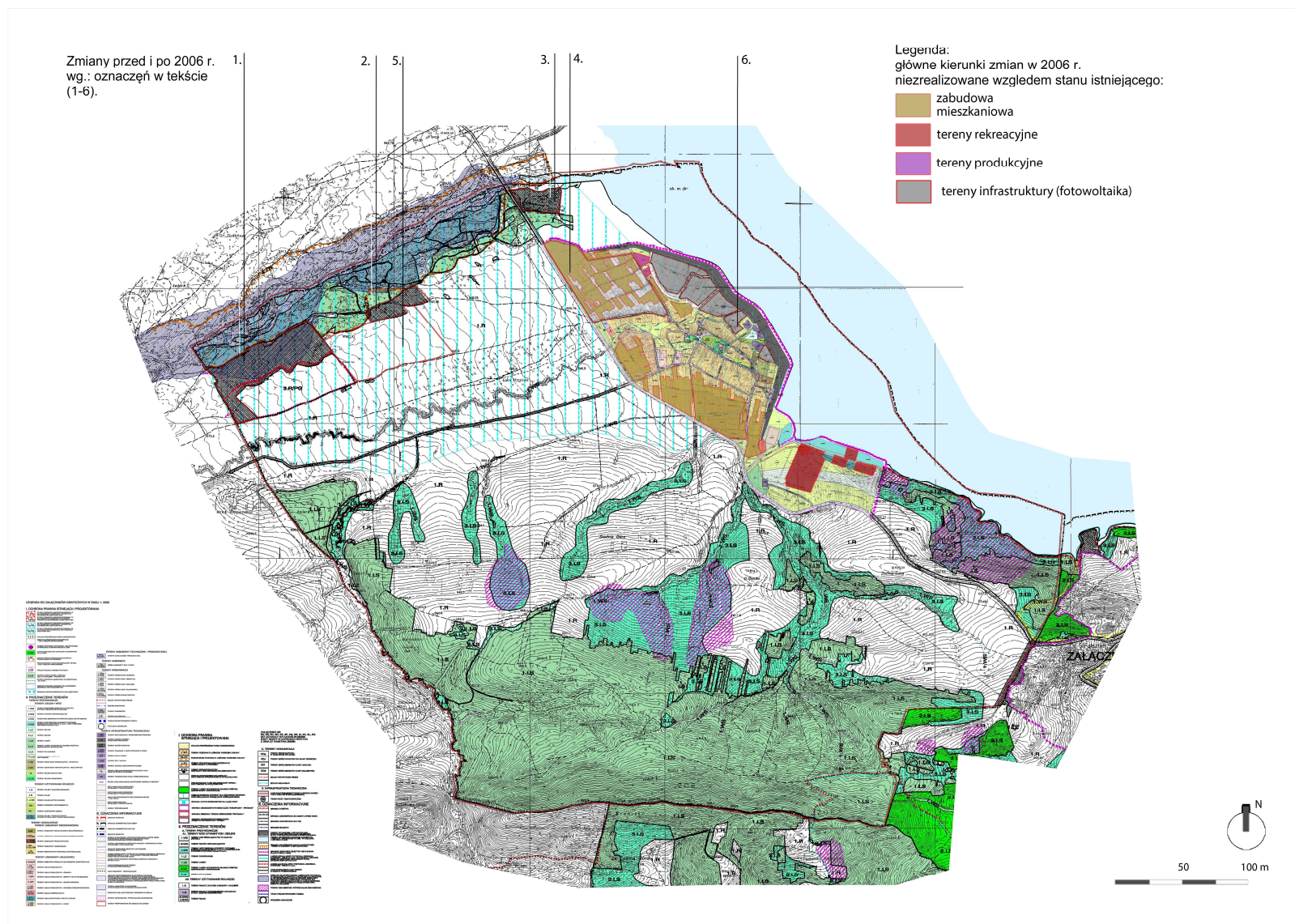
W zakresie terenów potencjalnie osuwiskowych, określonych na rysunku planu, wskazano obowiązek lokalizacji maksymalnie wykorzystującej naturalne ukształtowanie terenu. W obszarach uznanych za osuwiskowe i potencjalnie osuwiskowe zostały wprowadzone wzmacniające dolesienia.

W zakresie ochrony przyrody wyodrębniono granice objętych ochroną prawną rezerwatu „Rzeka Białka Tatrzańska” (4.ZN) i programu Natura 2000, wskazując konieczność przestrzegania zakazów i ograniczeń wynikających z istniejących Obszaru chronionego krajobrazu, otuliny Pienińskiego Parku Narodowego oraz planowanego Parku Krajobrazowego Spisza. Określono także pomnik przyrody, proponowany do utworzenia (5.ZN), obejmujący wapienną wychodnię na górze Żor.

W zakresie ochrony zabytków plan wprowadził strefy ochrony konserwatorskiej i powiązane ustalenia dotyczące zagospodarowania. W strefie ochrony konserwatorskiej „A”, ustalonej dla wpisanych do rejestru zabytków zespołu kasztelu oraz kościoła parafialnego (1.KR), określono konieczność konsultacji wszelkich działań z urzędem konserwatorskim i ustalenia ewentualnej potrzeby nadzoru archeologicznego. Strefę ochrony konserwatorskiej „B” (otuliny) wyznaczono dla wpisanych do rejestru zabytków piwnic i pawilonów terenu historycznego nawsia w jego lokacyjnym zakresie, tj. z zespołem aktualnej zabudowy we wschodniej części oraz kościołem i placem (1a.KR). W granicach stref, oprócz wskazania konieczności uzgodnienia wszelkich prac budowlanych z WKZ, zakazano lokalizacji reklam i tablic informacyjnych, z wyjątkiem tych związanych z lokalną historią. Wskazano także, zgodnie z wymogami Ustawy, zasady kształtowania i ochrony przedstawionych na rysunku planu obiektów wpisanych do gminnej ewidencji zabytków, nieobjętych strefami ochrony.

Rycina 27 przedstawia obecną sytuację planistyczną w granicach wsi Frydman. Zestawienie zakresów wszystkich obowiązujących obecnie ustaleń oraz ram ich realizacji wskazane jest na rysunku mpzp z 2006 roku. Zmiany mpzp obejmują kolejno:

- 1, 2 – eksploatację powierzchniową na terenach nadrzecznych Białki (w 1998 i 2002 r.),
- 3 – rekreację na terenach leśnych nad Białką przekształconych pod kemping (2002 r.),
- 4 – zabudowę mieszkaniową osiedla Bliźnie wskazaną na nieużytkowanym kompleksie uprawnym na zachód od istniejącego układu wsi (2003 r.),
- 5 – eksploatację powierzchniową będącą poszerzeniem funkcjonujących terenów nad Białką (2013 r.),
- 6 – farmy fotowoltaiczne wyznaczone w obszarze pomiędzy wałem zbiornika a zabudową wsi (2014 r.). Założeniem inwestycji jest wsparcie lokalnego zaopatrzenia energetycznego.

Ryc. 27. Schemat obecnej sytuacji planistycznej w granicach wsi Frydman na podstawie mpzp z 2006 r. Opr. autorka na podstawie BIP Gminy Łapsze Niżne <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne> (dostęp: 30.08.2020) oraz badań własnych

1.1.2. Czarna Góra

Obszar administracyjny Czarnej Góry jest pokryty zapisami miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz jego późniejszych miejscowych zmian, zachowujących ustawową zgodność z nowelizowanym odpowiednio Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska.

Obecnie w granicach administracyjnych wsi obowiązuje Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska, przyjęte w 2017 roku²⁶⁵ jako ujednoliconą formą opracowania z 2006 roku, zmienianego kilkakrotnie miejscowo w zakresie poszczególnych wsi gminy i ich obszarów²⁶⁶. Powodem powstania obecnej formy była potrzeba wprowadzenia miejscowych zmian w zagospodarowaniu, m.in. we wsi Białka Tatrzańska, oraz uaktualnienia przepisów prawnych. Głównym celem było „stworzenie warunków planistycznych dla rozwoju funkcji sportowo-rekreacyjnej i turystyczno-wypoczynkowej w miejscowościach Białka Tatrzańska, Czarna Góra i Jurgów, a także funkcji produkcyjnej w zakresie produkcji rolniczej w miejscowości Czarna Góra”²⁶⁷.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego przyjęty został w 2006 roku²⁶⁸ i był zmieniany kolejno w latach 2012–2015. Lokalizację zmian przedstawia rysunek 28, natomiast uchwały je zatwierdzające wskazano w zestawieniu materiałów źródłowych.

W zapisach rysunku opracowanego na mapie sytuacyjno-wysokościowej w skali 1:2000 wskazano obowiązujący w momencie uchwalenia geodezyjny podział własnościowy działek oraz przeznaczenie terenów w granicach linii rozgraniczających, posługując się oznaczeniami kolorystycznymi i symbolami literowymi. Głównym celem planu było wskazanie rozwoju struktury wsi jako ośrodka turystycznego, zgodnie z zapisami Studium. Zaplanowano znaczne zwiększenie obszarów zabudowy mieszkaniowej, w tym jednorodzinnej i pensjonatowej, na dotychczas uprawnych terenach, położnych na wschód od istniejącej drogi Nadwodniej, oraz stacji narciarskich wraz z usługami i strefami parkingowymi.

Zapisy mpzp z 2006 roku obejmują kolejno opisane ustalenia:

W zakresie układu drogowego utrzymano przebiegi istniejących dróg publicznych, w tym drogi krajowej nr 49 z Nowego Targu oraz ulic Zagóra, Sołtystwa, Nadwodniej, Tatrzańskiej i Widokowej, wskazując istniejące drogi publiczne i wewnętrzne. Na potrzeby rozwijającej się zabudowy mieszkaniowo-usługowej znacząco rozwinięto układ dróg lokalnych, adaptując częściowo ciągi gospodarcze obudowane już budynkami. Główną zmianą było wytyczenie drogi w części Pod

²⁶⁵ Uchwała nr XLVI/343/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 22 grudnia 2017 roku w sprawie uchwalenia Zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska oraz wprowadzenia ujednoliconego Studium.

²⁶⁶ Uchwała Nr XLI/330/2006 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 21 września 2006 roku, w sprawie uchwalenia zmiany Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Bukowina Tatrzańska dla obszaru obejmującego wieś Czarna Góra.

²⁶⁷ Uchwała nr XLVI/343/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska..., dz. cyt., s. 5.

²⁶⁸ Uchwała Nr XLIII/344/2006 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 27 października 2006 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Czarna Góra–Gmina Bukowina Tatrzańska.

Górą, prowadzącej od ulicy Widokowej do Sołtystwa, która obsługując planowany obszar zabudowy, ma przejąć na tym odcinku rolę głównej drogi, pełnionej dotychczas przez Nadwodnią. Nowy odcinek wytyczono częściowo po nieużytkowanym historycznym przebiegu, czytelnym częściowo w istniejącym podziale działek. W powiązaniu z drogami wskazano parkingi, rozbudowując istniejące terenowe, przy kościele, boisku i rozwijających się stacjach, pokazując nowe przy ośrodkach planowanych.

Planowane modernizacje drogowe zmieniają dotychczasową, historyczną strukturę przez przeniesienie głównego szlaku, przy jednoczesnym braku wytworzenia powiązań funkcjonalnych z istniejącymi pasami zabudowy oraz zwiększenia liczny dróg wewnętrznych. Przeniesienie ruchu na obwodnicę dotychczasowej struktury, choć jest działaniem cennym, utrzymującym rozrost na zewnątrz, to nie wydaje się spełniać tej funkcji wobec obecnego stopnia zagospodarowania wsi.

W zakresie podziału geodezyjnego zapisano w tekście planu, wymagane ustawowo, zasady i warunki podziału nieruchomości, w tym podziałów i scaleń, nie wskazując nowych podziałów w części graficznej.

W zakresie zabudowy mieszkaniowej plan przedstawia, oprócz znacznego przyrostu, także duże zróżnicowanie w rozmieszczeniu przestrzennym jej typów. Wyróżniono tereny zabudowy jednorodzinnej i zagrodowej (MN) z usługami komercyjnymi (MN/U), dopuszczając w powyższych wbudowane usługi podstawowe i komercyjne oraz drobną wytwórczość. Określono także tereny zabudowy pensjonatowej (MP), przeznaczone pod budownictwo pensjonatowe realizowane jako budynki wolnostojące, dopuszczając budownictwo jednorodzinne oraz wbudowane usługi podstawowe (MP/MN). Obszary zabudowy MN wyznaczono na bazie istniejącej struktury ulic Zagóry, Nadwodniej i Tatrzańskiej oraz Sołtystwa i Podgórskiej, gdzie obsługiwane z prostopadłych do nich dróg lokalnych poszerzają istniejącą strefę o kolejne pasy zabudowy. Największy przyrost zabudowy planowany jest na wschód od dróg Nadwodniej i Sołtystwa, gdzie na potrzeby nowego obszaru wyznaczono nową drogę klasy lokalnej (2.KDI). W tej strefie rozwoju narciarstwa obok budynków jednorodzinnych planowana jest zabudowa pensjonatowa oraz usługi. W pozostałych częściach wsi zabudowa mieszkaniowo-usługowa (MN/U) planowana jest w postaci kilku skupisk, rozmieszczonych w zależności od obecnej gęstości zabudowy oraz funkcjonujących usług.

We wszystkich typach nakazano realizację zabudowy wolnostojącej, ograniczonej do jednego domu mieszkalnego lub pensjonatu na wydzielonej działce, przy zachowaniu minimalnej powierzchni terenów biologicznie czynnych na poziomie 35%. Wysokość obiektów powinna wynosić do trzech kondygnacji nadziemnych, w tym jedna lub dwie w poddaszu, w przedziale 12–15 metrów z uwzględnieniem odniesienia do strony przystokowej. Dachy powinny być dwuspadowe lub wielopołaciowe o kącie nachylenia głównych połaci 45°–54°.

W zakresie zabudowy usługowej wyróżniono usługi komercyjne (Uc) oraz publiczne (UP). Zabudowa komercyjna obejmuje działające sklepy ogólnospożywcze, stadion LKS Granit oraz stacje wyciągu GrapaSki i Kozieniec. Nowymi obszarami są dwa kompleksy narciarskie, w których

zaplanowano stacje kolejki krzesełkowej wraz z rozległym zapleczem i towarzyszącymi parkingami. Utrzymano istniejące lokalizacje szkół i kościołów wraz z cmentarzami oraz remiz OSP, wyznaczając nowy teren organizacji imprez masowych z amfiteatrem, dopuszczając w jego zakresie użytkowanie rolne jako łąki i pastwiska. W zakresie formy ustalono maksymalne wysokości do trzech kondygnacji naziemnych, w tym jedna lub dwie w poddaszu, do wysokości maksymalnej w kalenicy 12 metrów nad poziom istniejącego terenu od strony przystokowej oraz obowiązek realizacji dachów jako dwuspadowych, czterospadowych lub wielopołaciowych o kącie nachylenia głównych połaci 40°–50°. Na obszarach stacji narciarskich dopuszczono realizację płaskich stropodachów, pełniących funkcje terenów biologicznie czynnych, w tym rekreacyjnych tarasów widokowych.

W zakresie terenów produkcyjnych utrzymano istniejące przedsiębiorstwa przy ulicy Zagóra oraz Nadwodniej (PPn).

Na wszystkich obszarach z dopuszczeniem zabudowy ustalono konieczność stosowania miejscowych materiałów elewacyjnych i charakterystycznego dla regionu detalu oraz tradycyjnej kamieniarki z zakazem stosowania otoczków. Ustanowiono obowiązek stosowania ciemnych odcieni pokryć dachowych i pastelowej kolorystyki elewacji, zakazując stosowania sidingu z tworzyw sztucznych. Zakazano ogrodzeń pełnych, dopuszczając ażurowe z bali drewnianych na podmurówce z kamienia oraz żywopłoty.

Wskazano także, zgodnie z wymogami Ustawy, obsługę z dróg publicznych, wyznaczonych na rysunku planu i niewyznaczonych ciągów wewnętrznych, oraz zapewnienie odpowiedniej liczby miejsc parkingowych.

W zakresie przestrzeni publicznych nie wskazano obszarów integracji.

W zakresie terenów infrastruktury utrzymano istniejącą oczyszczalnię ścieków (K), nie wskazując nowych inwestycji.

W zakresie terenów upraw wyznaczono rolne tereny zieleni niskiej w zabudowie i obudowującej cieki (RZ) oraz istniejący, chroniony pas nadrzeczny Białki (RZ/ZN). Wyróżniono tereny rolne z zakazem zabudowy na polanach śródleśnych (1.R) oraz istniejące tereny rolnicze (2.R) w zachodniej i północnej części wsi, z zakazem rozbudowy istniejących tam siedlisk oraz zalesienia obszarów nieprzydatnych rolniczo. Utrzymano tereny narciarskie (R/Usz) przy ośrodkach istniejących GrapaSki i Kozieniec oraz wskazano zakresy trzech nowych na Litwinie, Kozieńcu i na Sołtystwie, w których, poza użytkowaniem jako łąki i pastwiska, dopuszczono uprawienie sportów zimowych z lokalizacją towarzyszącej infrastruktury.

W zakresie terenów zielonych wskazano lasy, zgodnie z ewidencją gruntów (1.ZL), wyróżniając chroniony pas nadrzeczny Białki (ZL/ZN) oraz zalesienia (2.ZL). Tereny zieleni urządzonej (ZU) obejmują zakres istniejącej platformy widokowej na wzgórzu Litwinka oraz nowy teren przy kościele pw. Świętej Trójcy.

W zakresie układu wodnego przedstawiono aktualne przebiegi rzeki Białki (1.WS) oraz potoków (2.WS), dla których zapisano utrzymanie naturalnej formy ich koryt oraz towarzyszących zadrzewień i zalesień jako obudowy biologicznej i zespołów lęgowych.

W zakresie zagrożenia powodziowego wskazano położenie wsi w granicach obszaru bezpośredniego zagrożenia powodzią dla terenów nieobwałowanych, zgodnie ze Studium określającym granice wyżej wymienionych obszarów w zlewni Dunajca do ujęcia Popradu, zatwierdzonym przez Dyrektora RZGW.

W zakresie zagrożenia osuwania się mas ziemnych zaprezentowano na rysunku planu obszary aktywnych i nieaktywnych osuwisk, określając warunki realizacji robót budowlanych w sposób maksymalnie wykorzystujący naturalne ukształtowanie terenu oraz ograniczający procesy osuwiskowe.

W zakresie ochrony przyrody podkreślono konieczność zachowania obowiązujących ograniczeń i zasad zagospodarowania, wynikających z położenia w Obszarze chronionego krajobrazu i statusu pomników przyrody ożywionej oraz planowanego Parku Krajobrazowego Spisza.

W zakresie ochrony zabytków wskazano obiekty chronione oraz strefy ochrony konserwatorskiej, przedstawione na rysunku planu, ustalając obowiązujące zakazy i nakazy oraz konieczność uzgodnień działań z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków. Strefę ochrony konserwatorskiej „A” wyznaczono dla wpisanego do rejestru zabytków zespołu Zagrody Korkosów. Strefa „B” stanowi otulinę zagrody oraz ochronę historycznego przysiółka Sołtystwo. W szerszym ujęciu wprowadzono strefę ochrony krajobrazu kulturowego „K” obejmującą niezabudowane przestrzenie rolno-leśne z drogami gospodarczymi i zadrzewieniami śródpolnymi, wyróżnione na rysunku planu jako 1R i 2R.

Rycina 28 przedstawia obecną sytuację planistyczną w granicach wsi Czarna Góra. Zestawienie zakresów wszystkich obowiązujących obecnie ustaleń oraz ram ich realizacji wskazane jest na rysunku mpzp z 2006 roku. Zmiany mpzp dotyczą kolejno:

- 1 – przebiegu drogi wewnętrznej oraz powiązanej z nią drogi dojazdowej (2012 r.),
- 2 – zabudowy usług komercyjnych oraz powiązanej z nią drogi wewnętrznej (2014 r.),
- 3 – miejscowej regulacji przebiegu cieku i granicy powiązanych terenów zielonych oraz drogi wewnętrznej (2015 r.),
- 4 – zmiany w sześciu obszarach (2018 r.):
 - 4a – terenu cmentarza oraz kościoła i przyległego terenu,
 - 4b – zabudowy mieszkaniowo-usługowej, zabudowy mieszkaniowej oraz cieku i drogi publicznej,
 - 4c – terenu szkoły w Zagórze wraz z sąsiadującą zielenią,
 - 4d – usług i parkingu przy górnej stacji kolejki GrapaSki,
 - 4e – terenów produkcji rolnej przy ulicy Sołtystwo,
 - 4f – zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej nad Potokiem Bryjów.

tej pory były miejscowo zmieniane, najczęściej w Czarnej Górze i Nowej Białej. Wcześniejsze plany, przyjęte w czasie obowiązywania ustawy z 1994 roku we Frydmanie i Nowej Białej, obejmują tereny eksploatacji powierzchniowej żwirów oraz rekreacji nad rzeką Białką.

W gminie Nowy Targ miejscowe plany dotyczą w założeniu terenów zainwestowanych z wyłączeniem otaczających terenów zielonych²⁶⁹. W przypadku Nowej Białej i Krempach zakresy, bazując na historycznych rozplanowaniach siedliskowych, poszerzone są w kierunkach wschodnim i zachodnim, wzdłuż dróg, o tereny częściowo zainwestowane. Plany zakładają maksymalne wykorzystanie obszaru siedliskowego wsi kosztem terenów zielonych, obudowując również ciek wodny i nawis, co ma miejsce intensywnie w Nowej Białej. Poza siedliskiem rozproszona zabudowa nierolnicza powstaje na dawnych terenach uprawnych, będących przedpolami widokowymi układów ograniczonych pasami stodół. Utrzymane są istniejące tereny przetwórstwa drewna oraz usługi w zabudowie. Wśród nielicznych nowych obiektów jest centrum promocyjne przy Jaskini Obłazowej. Wprowadzone zostały także dwa obszary eksploatacyjne, z których jeden został zrealizowany. W Dursztynie przyjęty w 2020 roku plan jest rozwinięciem założeń z 2007 roku. Zakłada on 200% przyrost obszarowy, głównie w zabudowie mieszkaniowej jednorodzinnej i letniskowej, powiązanej z lokalnymi drogami wprowadzającymi ją na atrakcyjne widokowo stoki. Rozwój wynika z zainteresowania potwierdzonego znaczną liczbą wydanych i zrealizowanych decyzji WZiZT. Przy utrzymaniu historycznego układu zmniejszono w nim dotychczasową „strefę dominacji zabudowy tradycyjnej”. Utrzymane zostały również dotychczasowe usługi w centrum wsi oraz poza nim.

W granicach administracyjnych gminy Łapsze Niżne pod względem obszarowego przyrostu zabudowy zdecydowanie wyróżnia się Kacwin. Zachowana jest struktura zabudowy zagrodowej, oparta na historycznym szlaku, poszerzona w drugim pasie obszarami jednorodzinnymi oraz letniskowymi na południe, wzdłuż drogi KDL. Większe zróżnicowanie i rozdrobnienie zakresu funkcji wskazane jest w zachodniej części wsi, na stoku doliny Kacwinianki. Koło istniejącej zabudowy zagrodowej planowane są małe zespoły jednorodzinne i letniskowe oraz usługi sportu (wyciąg narciarski). Utrzymany jest szeroki pas zieleni nad wodą, prawdopodobnie ze względu na ukształtowanie niesprzyjające inwestycjom budowlanym. Nie ma zachowanych większych kompleksów rolnych przy wskazaniu kilku dolesień. Zachowano wyodrębnienie placu z usługami, które dodatkowo wyznaczono punktowo wzdłuż głównej drogi. Zakład produkcyjny znajduje się w rozwijającej się zabudowie.

Duże zróżnicowanie sąsiadujących funkcji cechuje także plan Niedzicy. Ma zostać zachowana zabudowa zagrodowa wraz z placem w historycznym centrum. Od niego wzdłuż istniejących dróg układ, dopełniany jednorodziną zabudową, rozrasta się na południe i zachód. Mieszkaniowa zabudowa turystyczna wyznaczona jest w skupiskach różnej skali na skrajnych częściach wsi. Na północy, w pobliżu zapory, budynkom letniskowym i pensjonatowym towarzyszą usługi i obiekty

²⁶⁹ Zapis zakresu ustalony był w tytule uchwały, np. „Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Gminy Nowy Targ w terenach przeznaczonych do zainwestowania – Obszar Krempachy 09”.

wielorodzinne, natomiast na wschodzie, nad brzegiem zbiornika, pensjonatowa zabudowa sąsiaduje z usługami sportów zimowych.

Wieś Łapsze Niżne cechuje również znaczny przyrost obszarowy. Opiera się on na rozwinięciu zabudowy jednorodzinnej, letniskowej i pensjonatowej od zagrodowego centrum. Poza głównymi szlakami nowe lokalizacje wskazane są wzdłuż adaptowanych dróg gospodarczych na polanach leśnych i terenach zielonych. Większe obszary otwarte przeznaczono pod usługi sportowe (wyciągi narciarskie) w częściach zachodniej i wschodniej. Utrzymane zostały funkcjonujące usługi i powiązane z nimi place.

Wskazany w planie rozwój przestrzenny wsi Łapsze Wyżne jest na tle większych – Niedzicy i Łapsz Niżnych, zdecydowanie bardziej zrównoważony funkcjonalnie. Obszar zagrodowy utrzymuje czytelność wzdłuż głównej drogi i dalej na południe w kierunku Łapszanki. Od wschodu i zachodu wydłużają układ zwarte obszary zabudowy jednorodzinnej, zamykające je także od południa. W zakresie usług, obok istniejących przy drodze, wskazano w ich sąsiedztwie kilka nowych. Analogicznie jak w innych wsiach wyznaczono tereny sportu (wyciągi narciarskie).

Podobnie do Łapsz Niżnych strefowy rozkład terenów widać w projektowanym układzie Trybsza. Zabudowa jednorodzinna zajmuje tam pas za zwartą częścią zagrodową, bazując na drogach lokalnych równoległych do przebiegu ciągu ponadlokalnego. Usługi utrzymane są w centrum. Większy przyrost zabudowy jednorodzinnej planowany jest w części zachodniej, od strony Białki, wzdłuż drogi dojazdowej, gdzie zaczynają powstawać pensjonaty. Tam też planowane są wyciągi narciarskie.

Planowany rozwój Łapszanki jako wsi o strukturze łańcuchowej obejmie uzupełnienie istniejących siedlisk skupionych wokół drogi. Przeważa w nich zabudowa zagrodowa uzupełniona jednorodzinna, wzdłuż drogi lub w drugiej linii. Tło założenia stanowią liczne kompleksy leśne uzupełnione dolesieniami. Większe skupisko zainwestowania zabudowy noclegowej wskazane jest przy skrzyżowaniu z drogą do Rzepisk oraz od strony Łapsz Wyżnych. W planie utrzymane zostały wszystkie usługi bez wskazania nowych. Podobnie jak w innych wsiach, również tutaj zostały zapisane, niezrealizowane do dziś, tereny wyciągów w północnej części oraz powiązane z nimi zaplecze usługowe.

Falsztyn oraz Niedzica-Zamek są najmniejszymi wsiami gminy, które zostały wskazane jako ośrodki rozwoju zabudowy rekreacyjnej, w tym letniskowej i pensjonatowej. Jednocześnie utrzymano istniejące zaplecze usługowe, zakładając powiązanie obydwu wsi z sąsiadującą Niedzicą.

W gminie Bukowina Tatrzańska w granicach Zamagurza miejscowy plan posiada, oprócz Czarnej Góry, jedynie Jurgów. Podobnie jak w Czarnej Górze, jego rozwój oparty jest na turystyce realizowanej w rozwijanej zabudowie oraz terenach sportowych, w tym wyciągu narciarskim. W miejscowym planie wyróżniono zabudowę zagrodową bazującą na istniejącej, powiązanej z historycznym przebiegiem dróg oraz usługami. Od kompleksu w kierunku południowo-wschodnim wzdłuż głównych dróg rozwija się zabudowa jednorodzinna i pensjonatowa o stopniowanym nasyceniu usługami. Zmiany planu wprowadziły rozwinięcie usług oraz parkingów przy wyciągach.

1.2. Zakres realizacji ustaleń mpzp

1.2.1. Frydman

Analizy szacunkowe zakresów realizacji zapisów miejscowych planów (Tab. 33, kol. 3), wobec obecnego zainwestowania (kol. 2), wskazują całościowo wykorzystanie 144,5 z 233,5 ha (61%). Zakres konsumpcji planów odbywał się w różnym stopniu w poszczególnych rodzajach zagospodarowania (kol. 4). Obszary zabudowy mieszkaniowej (zagrodowej, jednorodzinnej i turystycznej) zostały skonsumowane w 60%, głównie w istniejącej strukturze i jej sąsiedztwie. Niezagospodarowane 40% zostało na osiedlu Bliźnie oraz na terenach południowych, zabudowywanych powoli i punktowo. Tam też powstaną w przyszłości nowe drogi. Niezrealizowane częściowo pozostają duże tereny eksploatacji w zakresie uchwały z 2013 roku oraz zespół instalacji fotowoltaicznych.

Tab. 33. Zestawienie obszarów objętych mpzp we wsi Frydman

Rodzaj zagospodarowania	Powierzchnia istniejącego zainwestowania	Powierzchnia terenów pod zainwestowanie w mpzp	Zakres realizacji zapisów mpzp
1.	2.	3.	4.
Zabudowa mieszkaniowa, w tym:	54,5	89,5	60%
zagrodowa	49,0	37,5	–
jednorodzinna		45,5	
turystyczna	5,5	6,5	–
Zabudowa usługowa	4,5	8,0	56%
Cmentarz	0,5	1,0	50%
Zieleń urządzona	1,0	1,0	100%
Tereny produkcji	1,3	1,5	80%
Tereny eksploatacji	61,0	93,0	65%
Infrastruktura techniczna	16,0	31,00	51%
Drogi	7,0	8,5	82%
Suma	144,5 ha	233,5 ha	–

Opr. autorka na podstawie: <https://geoportal.gov.pl/> oraz BIP Łąpsze Niżne, <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne> (dostęp: 30.08.2020)

1.2.2. Czarna Góra

Analizy szacunkowe obecnego zainwestowania wobec planowanego zakresu rozwoju (Tab. 34) wskazują projektowany znaczny przyrost terenów zainwestowanych (kol. 3) względem stanu istniejącego (kol. 2). Ze 104,9 ha aktualnie planowane jest osiągnięcie docelowo 227,6 ha, co stanowi przyrost o 64%. Największy przyrost procentowy planowany jest nadal wobec zabudowy mieszkaniowej i usług, z których zrealizowano dotychczas odpowiednio 49 i 34%. Głównie zagęściły się ulice Sołtystwo, Nadwodnia i Tatrzańska. Brak realizacji stacji narciarskich wraz z drogą, mającą stanowić główną oś ośrodka turystycznego, wpływa na wskaźnik niewykorzystania planu w zakresie usług komercyjnych. Powstanie nowej zabudowy będzie w przyszłości wyczerpywać planowane zasoby parkingów oraz dróg lokalnych.

Tab. 34. Zestawienie obszarów objętych mpzp we wsi Czarna Góra

Rodzaj zagospodarowania	Powierzchnia istniejącego zainwestowania (ha)	Powierzchnia terenów pod zainwestowanie w mpzp (ha)	Zakres realizacji zapisów mpzp (%)
1.	2.	3.	4.
Zabudowa mieszkaniowa, w tym:	77	158,00	49%
zagrodowa	62	121,50	–
jednorodzinna			
turystyczna	15	36,50	–
Zabudowa usługowa	12,5	29,50	34%
Cmentarze	0,4	0,4	100%
Zieleń urządzona	0,2	2	10%
Tereny produkcji	0,3	0,3	100%
Tereny eksploatacji	–	–	–
Infrastruktura techniczna	1,5	1,50	100%
Parkingi	0,5	4,90	10%
Drogi	12,5	31	40%
Suma	104,9	227,6	–

Opr. autorka na podstawie BIP Gminy Bukowina Tatrzańska, <https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatrzańska>,
<https://sip.gison.pl/bukowinatatrzańska> oraz <http://geoportal.gov.pl> (dostęp: 30.08.2020)

1.2.3. Pozostałe wsie Zamagurza

Zestawienie zakresu obecnego zagospodarowania wsi zamagurskich w stosunku do planowanego przyrostu wsi wskazuje tabela 35. Wiarygodność danych w wskazaniu obecnych tendencji potwierdza stan zainwestowania pokazany w uwarunkowaniach studiów dla poszczególnych wsi. Pod względem planowanego rozrostu przestrzennego (kol. 5) na poziomie powyżej 100% wzrostu obecnego zainwestowania wyróżniają się zdecydowanie: Dursztyn, Falsztyn, Niedzica-Zamek oraz Czarna Góra i Jurgów. Procent realizacji planu (kol. 6), mierzony według stanu obecnego zagospodarowania (kol. 3), kształtuje się w większości miejscowości w przedziale 50–60. Odznaczają się tutaj Niedzica i Trybsz (65%), co może wynikać z rozwoju gospodarczego, oraz Krempachy (76%) i Nowa Biała (66%). Na ich tle wolniej w stosunku do planów rozrastają się Czarna Góra (46%), Niedzica-Zamek (46%) i Falsztyn (44%), w których określone znaczne przyrosty zabudowy powoli się wypełniają. Na tle obszaru zdecydowanie wybijają się Dursztyn, którego nowy plan, uchwalony w maju 2020 roku, zakłada 200-procentowy przyrost w obrębie zabudowy mieszkaniowej, powodując, że na dzisiaj skosmumowane jest jedynie 32% planowanych zakresów.

Tab. 35. Zestawienie realizacji zapisów planów miejscowych wsi Zamagurza

Lp.	Wieś	Powierzchnia istniejącego zainwestowania	Powierzchnia terenów pod zainwestowanie wyznaczona w mpzp	Planowany stopień przyrostu zabudowy	Zakres realizacji zapisów mpzp (według stanu obecnego)
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Gmina Nowy Targ*					
1.	Dursztyn	26 ha	81 ha	211%	32%
2.	Krempachy	83 ha	108 ha	30%	76%
3.	Nowa Biała	80 ha	120 ha	50%	66%
Gmina Łapsze Niżne**					
1.	Falsztyn	31 ha	70 ha	125%	44%
2.	Frydman	144 ha	233 ha	61%	61%
3.	Kacwin	74 ha	137 ha	85%	54%
4.	Łapszanka	28 ha	47 ha	67%	59%

5.	Łapsze Niżne	86 ha	152 ha	76%	56%
6.	Łapsze Wyżne	46 ha	77 ha	67%	59%
7.	Niedzica	122 ha	185 ha	51%	65%
8.	Niedzica-Zamek	24 ha	52 ha	116%	46%
9.	Trybsz	47 ha	72 ha	53%	65%
Gmina Bukowina Tatrzańska***					
1.	Czarna Góra	105 ha	228 ha	117%	46%
2.	Jurgów	60 ha	120 ha	100%	50%
3.	Rzepiska	Brak mpzp			

Opr. autorka na podstawie <https://geoportal.gov.pl/> i http://nowy targ.e-mpzp.pl/*, BIP Łapsze Niżne, https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne**, BIP Gminy Bukowina Tatrzańska, https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatrzańska*** i https://sip.gison.pl/bukowinatatrzańska*** (dostęp: 30.08.2020)

1.3. Wpływ zapisów mpzp na trwanie tradycji miejsca

Analizy planowanych zapisów pod kątem kontynuacji zdefiniowanych form tradycji miejsca wskazuje tabela 36. Określone wartości w skali 1–3 waloryzują siłę wpływu zapisów planów na trwanie formy, analogicznie do zjawisk wobec identyfikacji tradycji (por. Dz. III), oznaczając natężenie wpływu jako:

- 1 – słaby (zagrożenie),
- 2 – umiarkowany,
- 3 – mocny (wsparcie).

W badaniach jako „n.d.” (nie dotyczy) wskazano przypadki, w których elementy struktury nie występowały w układach inicjalnych lub nie były bezpośrednio w granicach opracowania planów miejscowych.

Podsumowanie eksponuje największe wartości korzystnego wpływu zapisów planistycznych na zachowanie formy przestrzeni publicznych (kol. 8) na poziomie 2,5 oraz dróg (kol. 3) na poziomie 2,2. Najmniejsze natomiast wsparcie w zachowaniu formy, oszacowane na 1,9, dotyczy zabudowy mieszkaniowej (kol. 5). Zmiany w zakresie działek siedliskowych (kol. 4) oraz terenów zabudowy usługowej i produkcji (kol. 7, 8) kształtują się na umiarkowanym poziomie 2–2,1.

Główne przestrzenie zachowują swoje lokalizacje w układzie drogowym oraz relacje z powiązanymi usługami pomimo lokalnej rozbudowy układu drogowego, zwiększenia liczby usług oraz przekształceń zabudowy mieszkaniowej. Badania wskazują utrzymanie poziomu 3,0 w większości wsi, w których przestrzenie spotkań znajdowały się inicjalnie. Słabsze wartości wskazywane są w Niedzicy, Trybszu i Łapszach Niżnych, czyli wsiach ulicowych, z nieregularną inicjalną formą głównego placu, które jednocześnie mocno się rozwijają przestrzennie i gospodarczo.

Plany stosunkowo dobrze zachowują przebiegi dróg ponadlokalnych. Wskaźnik pozytywnego wpływu znacząco obniżają zmiany w Czarnej Górze, zmieniające przebieg dotychczasowych szlaków, bazujących na traktach historycznych. Podobne w Falsztynie i Niedzicy oraz Jurgowie są kontynuacją wcześniejszych decyzji planistycznych od lat 80.

Poziom wskaźnika dotyczącego zabudowy mieszkaniowej wynika między innymi ze skali przekształceń zachodzących w najliczniejszym składniku struktury wsi, będącym przedmiotem większości opracowań. W zagęszczających się punktowo obszarach zachowanie tradycyjnej formy

działki i układu zabudowy możliwe jest zwłaszcza na terenach pierwszego pasa wzdłuż drogi. Na nowych terenach trudno utrzymać układ zabudowy na wydzielonej działce ze względu na rozproszenie i powiązanie drogowe.

W przypadku działek siedliskowych znaczące jest ich bezpośrednia zależność z zabudową oraz powiązaniami drogowymi. Najbardziej wspierające są zatem zapisy zachowujące układ drogowy oraz kontynuujące historyczne zakresy układów wzdłuż dróg, unikające rozproszenia.

W zakresie usług wsparcie planu wynika z kontynuacji wpisania w inicjalny układ przy ciągach i głównych placach ważnych dla społeczności miejsc, głównie kościoła. Kolejne usługi w nowych lokalizacjach powstają w zabudowie, rozpraszając funkcjonowanie układu. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku terenów produkcyjnych, których zaburzenia lokalizacji wynikają głównie z dostępności drogowej.

Wpływ zapisów opracowań planistycznych na zachowanie krajobrazu naturalnego określony jest na poziomie 1,9, co można interpretować jako niekorzystne zmiany. Największy wpływ na statystyczne wyliczenia mają zapisy opracowań dotyczących terenów w Krempach i Nowej Białej. Obszary znajdujące się pierwotnie poza ustaleniami planu zostały objęte zmianami m.in. w kierunku produkcji. Znaczący wpływ na krajobraz mają także decyzje o lokalizacji obszarów eksploatacyjnych we Frydmanie i Nowej Białej. Działają one bezpośrednio na tereny nabrzeżne, powodując zmianę lokalnej struktury przyrodniczej. W szerszym ujęciu powodują wycinkę zadrzewień oraz widoczne w krajobrazie zmiany w strukturze drogowej.

Tab. 36. Zestawienie skali wpływów zapisów miejscowych planów zagospodarowania na zachowanie tradycji miejsca

Lp.	Opis mpzp (rok przyjęcia i nazwa mpzp według uchwały przyjmującej oraz oznaczenia literowe wyznaczonych rodzajów zagospodarowania terenu)	Wpływ na zachowanie tradycji miejsca w strukturach						Wpływ na zachowanie
		Drogi	Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Tereny produkcji	Przestrzeń publiczna	krajobrazu naturalnego
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Gmina Nowy Targ*								
Dursztyn								
1.	2007 r. tereny wsi przeznaczonych do zainwestowania (MN, MRj, MU, MR, U, R, ZN, ZL, ZC, ZI, KS, W, KDL, KDD, KDW)	3	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	2020 r. „Dursztyn – 1” i „Dursztyn – 2” (MN, MN/U, MRj, U, UK, US, R, ZL, ZI, ZN, ZC, KS, W)	3	1	1	n.d.	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		3	1,5	1,5	n.d.	n.d.	n.d.	2
Krempachy								
1.	2007 r. tereny wsi przeznaczonych do zainwestowania (MN, MRj, U, P, R, ZN, ZC, ZI, KS, W, KDL, KDD, KDW)	3	2	2	2	3	3	2
2.	2007 r. „Na Błysie” (MN/RM, U, U/BS, R, ZN, Wp, KDL, KDw)	2	2	2	1	1	n.d.	1

3.	2010 r. „Cmentarz” (WS, ZC, ZI, R, MN, U, KDI, KDd, KDw)	2	2	2	1	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		2,3	2	1,6	1,6	2	3	1,6
Nowa Biała								
1.	2000 r. (PG)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	1
2.	2007 r. tereny wsi przeznaczonych do zainwestowania (MN, MRj, MU, U, P, R, ZN, ZL, ZP, ZC, ZI, KS, KDL, KDD, KDW)	3	2	2	3	3	3	2
3.	2011 r. zmiana w tekście – aktualizacja zapisu ochrony przyrody	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	3
4.	2014 r. „Stolarnia” (P/U, ZN, KDL)	n.d.	n.d.	n.d.	2	2	n.d.	2
5.	2017 r. „Zagrody” (PG)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	1
6.	2018 r. „Centrum Obłazowa” (WS, WS/ZN, LS, ZI/ZN, R, U, KDL, KS)	n.d.	n.d.	n.d.	2	n.d.	n.d.	3
Średnia wartość		3	2	2	2,3	2,5	3	2
Gmina Łapsze Niżne**								
Falsztyn								
1.	2002 r. tereny zielone poza zabudową	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	2003 r. tereny zielone poza zabudową	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
3.	2006 r. obszar całej wsi (LZ, LS, ZLp, ZU, ZC, RZ, R, UT, MN, RM, ML, KR/UP, UP/UC, UPr, UPi, US, UC, KDg, KDd, KDw, KS, WZ, E)	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
4.	2014 r. (UC/E)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
5.	Średnia wartość	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Frydman								
1.	1998 r. (PG)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	1	n.d.	1
2.	2002 r. (PG)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2	n.d.	1
3.	2002 r. tereny rekreacyjne	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
4.	2003 r. (MN)	3	3	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
5.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LS, ZU, ZC, RZ, R, RO, MN, RM, ML, KR/UP, UP/UC, UPo, UPr, UPi, UT, UTs, US, UC, PPn, KDg, KDd, KDw, KS, NO, WZ, E)	3	2	2	3	2	3	2
6.	2013 (PG)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2	n.d.	1
7.	2013 fotowoltaika	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		3	2,5	2	3	1,6	3	1,5
Kacwin								
1.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LS, LZ, ZU, ZI, ZN, ZC, RZ, R, MN, ML, MP, UP, PPO, UP, UPo, UTs, US, UC, PPn, KDI, KDd, KDw),	2	2	2	3	1	3	2
Łapszanka								
1.	2002 r. tereny zielone pozazabudową	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	2003 r. tereny zielone pozazabudową	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
3.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LS, ZC, R, RZ, RM, MN, UPo, UPi, UPr, UTs, KDz, KDd, KDw, KS)	3	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		2,3	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Łapsze Niżne								
1.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LZ, LS, ZC, RZ, R, UTs, MN, RM, ML, MP, UPr, UPi, UPo, US, UC, PPn, KDg, KDd, KDw, KS)	3	2	2	3	2	2	2
2.	2011 r. (UC)	n.d.	n.d.	n.d.	1	n.d.	n.d.	2
3.	2014 r. (E)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2

4.	2015 r. MN/U, R, ZN, WP; KDg, KDw	n.d.	2	1	1	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		3	2	1,5	1,6	2	2	2
Łąpsze Wyżne								
1.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LZ, LS, ZC, RZ, R, UT, UTs, MN, RM, UPr, UC, UO, PPn, KDg, KDz, KDd, KDw, KS)	3	2	2	2	2	2	2
2.	2014 r. (MN/U, ZN, KDz, KDw)	n.d.	2	1	1	n.d.	n.d.	2
3.	Średnia wartość	3	2	1,5	1,5	2	2	2
Niedzica								
1.	2003 r. tereny zielone poza zabudową	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LZ, LS, ZC, ZU, ZN, ZI, RZ, R, RM, US, UT, UTs, MW, MN, MP, ML, KR/UP, UC, UPo, Upi, PPn, KDg, KDz, KDd, KDw, KS, WZ, NO, K, EE)	2	2	2	3	2	2	2
3.	2014 r. (UC/E)	n.d.	n.d.	n.d.	1	n.d.	n.d.	2
4.	Średnia wartość	2	2	2	2	1,5	2	2
Niedzica-Zamek								
1.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LZ, LS, ZC, ZU, RZ, R, RM, RU, UT, MN, MP, ML, KR/UP, UC, Upr, KDg, KDz, KDd, KDw, KS, E, TP, I, NO)	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Trybsz								
1.	2002 i 2003 r., zabudowa produkcyjna na bazie lokalizacji tartaku	n.d.	n.d.	n.d.	3	3	n.d.	2
2.	2006 r. obszar całej wsi (WS, LZ, LS, ZC, ZU, RZ, R, RM, UT, UTs, MN, UC, UPo, Upr, PPn, KDg, KDz, KDd, KDw, NO)	2	3	3	3	3	2	2
3.	2013 r. (MN/U, UT)	n.d.	2	2	1	n.d.	n.d.	2
4.	2014 r. (E)	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
5.	Średnia wartość	2	2,5	2,5	2,3	3	2	2
Gmina Bukowina Tatrzańska***								
Czarna Góra								
1.	2006 r. obszar całej wsi (WS, ZL, ZC, ZU, RZ, R, R/Uśz, MN, MN/U, MP, MP/MN, UC, U/RZ, UPo, UPr, UP, UPi, PPN, KDg, KDI, KDd, KDw, KS, K)	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
2.	2012 r. (KDL, KDw)	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
3.	2014 r. (U, KDw)	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	2
4.	2015 r. (ZN, Wp/ZN, KDw)	2	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	n.d.	3
5.	2018 r. (U, Us, Uo, MN/U, MNR, MN, R/US, PR, RP, ZC; ZN, WP/ZN, KS, KDG, KDL, KDD, KDw)	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
6.	Średnia wartość	2	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Jurgów								
1.	2006 r. „Jurgów I” (ZL, RZ, Uśz, UC, KDg, KDd, KS, T)	3	n.d.	n.d.	2	n.d.	n.d.	2
2.	2007 r. „Jurgów II” (cała wieś z wyjątkiem terenu „Jurgów I”) (WS, ZL, ZL/ZN, ZL/UP, ZC, ZU, RZ, R, RZ/ZN, MN, MN/U, MP, MP/MN, ML, UC, UP, UPo, UPr, UPi, PPn, RU, KDg, KDz, KDd, KDw, KS, WZ)	3	2	2	2	2	3	2

3.	2011 r. „CRiW Hawrań” (U, U, R/US, ZL. KG, KD)	3	n.d.	n.d.	2	n.d.	n.d.	2
4.	2011 r. (U/MN; KDz; KDd	3	2	2	2	n.d.	n.d.	3
5.	2013 r. (U/MN, Zn, Wp, KDg, KD, KDd, KDw)	3	n.d.	n.d.	2	n.d.	n.d.	2
6.	2014 zmiany w tekście mpzp (MN, Uc)	n.d.	2	2	n.d.	n.d.	n.d.	2
Średnia wartość		3	2	2	2	2	3	2,2
Rzepiska – brak mpzp								
Suma średnich wartości		2,2	2,0	1,9	2,1	2,1	2,5	1,9

Opr. autorka na podstawie <https://geoportal.gov.pl/> i http://nowy targ.e-mpzp.pl/*, BIP Łapsze Niżne, https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne**, BIP Gminy Bukowina Tatrzańska, https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatrzańska*** i https://sip.gison.pl/bukowinatatrzańska*** (dostęp: 30.08.2020)

2. Plan zagospodarowania województwa małopolskiego

Zgodnie z wymogami Ustawy ustalenia mpzp muszą być uzgodnione z zarządem województwa²⁷⁰ oraz nie mogą naruszać ustaleń SUiKZP²⁷¹, które z kolei musi być zgodne z planem zagospodarowania przestrzennego województwa²⁷².

W momencie przyjmowania planów w 2006 i 2007 roku obowiązywał Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego przyjęty przez Małopolski Sejmik Województwa w 2003 roku²⁷³. W klasyfikacji lokalnych stref funkcjonalnych polska część Zamagurza została zakwalifikowana do obszaru ciągnącego się „od gminy Zawoja na zachodzie poprzez Zakopane, Nowy Targ, Nowy Sącz do Krynicy na wschodzie, charakteryzujący się szczególnymi warunkami dla rozwoju turystyki oraz największym w regionie nasyceniem obiektów związanych z turystyką i rekreacją”²⁷⁴. Obszar posiada także wysokie walory przyrodnicze wymagające działań proekologicznych.

Wskazano główne kierunki działań w sferze kulturowej, w tym: „(...) zachowanie, ochrona i rewaloryzacja historycznych układów przestrzennych poprzez: (...) obejmowanie kompleksową rewaloryzacją zespołów (...) ruralistycznych w obrębie proponowanych rezerwatów i parków kulturowych; eksponowanie i odtwarzanie w sylwetach miejscowości dominant architektonicznych (...) oraz wkomponowywanie nowych; przeciwdziałanie tendencjom do rozpraszania zabudowy wsi oraz powstawania ciągów zabudowy wzdłuż dróg powodujących łączenie się odrębnych miejscowości”, a także: „(...) zachowanie i ochrona krajobrazu kulturowego poprzez: obejmowanie ochroną w formie rezerwatów kulturowych terenów o wybitnych walorach kulturowych; (...) powstrzymanie zanikania specyficznych i wyjątkowych form krajobrazu poprzez znalezienie dla nich nowych funkcji i sposobów utrzymania; stworzenie programu ochrony zabytków architektury drewnianej (...); wspieranie tradycyjnych form rolnictwa na terenach górskich, w tym hodowli owiec”²⁷⁵.

²⁷⁰ Art. 17, pkt 6 Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.).

²⁷¹ Art. 20 Ustawy.

²⁷² Art. 11, pkt 5 Ustawy.

²⁷³ Uchwała Nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 22 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego.

²⁷⁴ Tamże, s. 77.

²⁷⁵ Tamże, s. 139.

Zaproponowano utworzenie we Frydmanie, Kacwinie oraz Niedzicy parków kultowych, obejmujących zabudowę wsi z zabytkowymi zespołami kościołów, wytyczenie Szlaku Architektury Spiskiej i Szlaku Obiektów Hydrotechnicznych oraz wpisanie układu Frydmana i zamku w Niedzicy na listę UNESCO. Zalecono także utrzymanie zróżnicowanego krajobrazu architektonicznego oraz egzekwowanie nawiązywania do lokalnych form i materiałów w miejscowych planach²⁷⁶.

Obecnie obowiązuje plan przyjęty przez Sejmik Województwa Małopolskiego w 2018 roku²⁷⁷. Jego zapisy przedstawiają politykę przestrzenną wobec obszaru Zamagurza jako ukierunkowaną na „(...) integrację podejmowanych działań planistycznych, szczególnie w zakresie powiązań komunikacyjnych oraz przyrodniczych (...); wykorzystanie w zagospodarowaniu przestrzennym ciągłości kulturowej pogranicza polsko-słowackiego (...)”²⁷⁸. Plan zaliczył Zamagurze do terytorium „Parku Górskiego”, czyli terenów górskich stanowiących „najcenniejszy w skali kraju kompleks przyrodniczo-krajobrazowy i ważny element europejskiego systemu biosfery (...). Taka rozległość wynika z wyjątkowości obszaru zarówno pod względem przyrodniczym, jak i uwarunkowań kulturowych, tradycji, specyfiki gospodarowania (...). Poziom urbanizacji jest niski (27,6%), co przy tej gęstości zaludnienia oraz rozproszenia zabudowy oznacza wysoki stopień antropopresji i wynikający stąd w sposób nieunikniony wysoki poziom konfliktów przestrzennych pomiędzy wymaganiami ochrony środowiska i krajobrazu a rozwojem społeczno-gospodarczym. Główne potencjały regionu to zasoby ludzkie (relatywnie młoda społeczność) oraz zasoby naturalne: walory krajobrazowe, wody mineralne, występowanie źródeł geotermalnych oraz infrastruktura uzdrowskowa, turystyczno-hotelowa i największa w Polsce baza sportów zimowych i kwalifikowanej turystyki aktywnej. Obszar spełnia w skali kraju ważne funkcje kulturowe. Wynikają one zwłaszcza z kulturalnej roli Zakopanego i tradycyjnej architektury zakopiańskiej, kultury Podhala (...). Głównym wyzwaniem rozwojowym jest utrzymanie atrakcyjności turystycznej obszaru jako najważniejszego w kraju terenu rekreacji zimowej i turystyki górskiej oraz osiągnięcie standardu usług turystycznych (...) konkurencyjnego w stosunku do regionów zagranicznych. Oznacza to przezwyciężenie podstawowych problemów rozwojowych, do których należą: niska dostępność transportowa (...), a przez to niewykorzystanie ich potencjału w redukcji ruchu indywidualnego (...), konieczność znalezienia równowagi między gospodarką człowieka, w szczególności związanym z turystyką, a koniecznością ochrony najcenniejszych krajobrazów i przyrody przed przeobrażaniem, mała liczba miejsc pracy poza sektorem czasu wolnego, sezonowość miejsc pracy, trudne, specyficzne warunki dla rozwoju rolnictwa – ostrzejszy klimat, duże przewyższenia, gorsza jakość gleb”²⁷⁹.

Główne kierunki działań rozwojowych opisywanego obszaru powinny według planu uwzględniać: „(...) utworzenie parków kulturowych (...) we Frydmanie (...) ze względu na

²⁷⁶ Tamże, s. 139-152.

²⁷⁷ Uchwała Nr XLVII/732/18 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 marca 2018 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego..., dz. cyt.

²⁷⁸ Tamże, s. 119.

²⁷⁹ Tamże, s. 108.

konieczność chronienia (...) zespołów zabytkowych przed postępującą dewastacją i pogorszeniem jakości estetycznej, programowe działania na rzecz jakości architektury i likwidacja chaosu reklamowego w miejscowościach turystycznych i przy drogach dojazdowych do nich, utworzenie parków krajobrazowych (...) Spiskiego, uchwalenie planów ich ochrony, a także towarzyszących im planów chronionego krajobrazu (...), wzmożoną ochronę bioróżnorodności obszarów węzłowych i utrzymanie ciągłości powiązań pomiędzy obszarami cennymi przyrodniczo (korytarze ekologiczne (...), stworzenie sieci szlaków turystycznych – pieszych, rowerowych (w tym połączenia lokalnych szlaków z siecią „Velo Małopolska”), narciarstwa biegowego – ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Beskidu Niskiego, budowę oczyszczalni ścieków w Bukowinie–Białce Tatrzańskiej, Nowym Targu–Krempachach i Kamienicy–Zalesiu”²⁸⁰.

W zakresie usprawnienia połączeń transportowych plan wskazuje następujące działania: „budowa drogi dwujezdniowej od obecnie budowanej drogi S7 do Nowego Targu i podniesienie standardu połączenia do Zakopanego, kontynuacja przebiegu drogi S7 do granicy państwa (...)”²⁸¹.

Rekomendacje dotyczące kształtowania polityki przestrzennej w dokumentach planistycznych i strategicznych gmin zakładają: „wprowadzenie lokalnych przepisów w zakresie kodeksu dotyczącego umieszczania reklam powinno dotyczyć wszystkich gmin obszaru «Park» (...), wyznaczenie granic stref parków kulturowych i ich zakresu ochrony, uchwalenie planów ochrony i towarzyszących im planów chronionego krajobrazu tworzonych parków krajobrazowych, zapisy dotyczące powiązań pomiędzy obszarami chronionymi i cennymi przyrodniczo (korytarze ekologiczne)”²⁸².

3. Inne dokumenty i opracowania strategiczne

3.1. Gminny program rewitalizacji

Podstawami prawnymi do opracowania programów rewitalizacji są Ustawa z dnia 9 października 2015 roku o rewitalizacji oraz Wytyczne Ministra Infrastruktury i Rozwoju²⁸³. Ponadto zasady opracowanych miejscowych planów rewitalizacji reguluje Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 roku²⁸⁴. Zgodnie z zapisami Ustawy z 2015 roku pod pojęciem ‘rewitalizacja’ należy rozumieć: „proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji”²⁸⁵.

²⁸⁰ Tamże, s. 109-110.

²⁸¹ Tamże, s. 110.

²⁸² Tamże, s. 108-111.

²⁸³ Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014-2020 z dnia 3 lipca 2015 roku (MiR/H 2014–2020/20(01)/07/2015).

²⁸⁴ Art. 37 f-m Ustawy.

²⁸⁵ Art. 2.1 Ustawy.

W gminach zamagurskich gminne programy rewitalizacji funkcjonują we wszystkich trzech gminach, przyjęte w latach 2016²⁸⁶, 2017²⁸⁷. Spełniając wymogi ustawowe, określają obszary zdegradowane oraz wskazane do rewitalizacji na podstawie diagnozy stanu gminy, obejmującej analizy przestrzenne oraz statystyczne, obrazujące strefy koncentracji zjawisk kryzysowych oraz występowania problemów społecznych, gospodarczych, środowiskowych, przestrzenno-funkcjonalnych i technicznych.

W gminie Nowy Targ obszar wskazany jako zdegradowany obejmuje dziesięć sołectw, w tym zamagurską Nową Białą. Według przyjętego w analizach wskaźnika degradacji zajmuje ona 6. miejsce w gminie. Jako dobry i bardzo dobry zostały ocenione stany Dursztyna i Krempach. Według badań wszystkich trzech wsi dotyczą problemy funkcjonalno-przestrzenne, do których w Nowej Białej dochodzą także problemy techniczny oraz społeczny, natomiast w Krempachach techniczny i środowiskowy. Obszary rewitalizacji wskazano na terenie gminy w centrum wsi Waksmund i Ostrowsko, gdzie zaplanowano m.in. przebudowę istniejących obiektów na cele integracji społecznej oraz programy społeczne skierowane do seniorów oraz społeczności romskiej.

W gminie Łąpsze Niżne wyznaczono podobszary do rewitalizacji we wszystkich wsiach. Obejmują one tereny zielone i drogowe, powiązane z lokalnymi usługami, głównie publicznymi. Jako priorytetowe przedsięwzięcia rewitalizacyjne ustalono zagospodarowanie przestrzeni publicznych w miejscowościach Frydman, Kacwin, Trybsz, Łąpsze Wyżne, adaptację istniejących budynków OSP w Niedzicy i Łąpszance jako miejsc integracji międzypokoleniowej mieszkańców oraz zwiększenie liczby miejsc parkingowych w Łąpszach Wyżnych oraz Niedzicy-Zamku.

Ponadto wskazano działania uzupełniające, obejmujące między innymi prace restauracyjne piwnic winnych we Frydmanie, organizację przestrzeni rekreacyjno-sportowych w Niedzicy i Łąpszance oraz działania na obiektach obejmujące: dostosowanie budynku poczty do potrzeb Pienińskich Domów Senioralnych w Niedzicy, modernizację szkoły w miejscowości w Trybszu, budowę sali gimnastycznej w Łąpszach Wyżnych oraz rewitalizację infrastruktury turystycznej byłego Wojskowego Domu Wypoczynkowego. Działania o charakterze miejscowym finansowane będą ze środków unijnych (55%), gminnych (18%), sektora prywatnego (15%), NGO (6%), Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska (4%) i krajowych (2%).

W gminie Bukowina Tatrzańska wskazano w granicach wsi zamagurskich podobszary do rewitalizacji: w Czarnej Górze „Nadwodnia”, obejmujący znaczącą większość ulicy Nadwodniej, oraz „Zagóra”, obejmujący tereny sąsiadujące z kościołem parafialnym. Planowanymi działaniami rewitalizacji są utworzenie: przestrzeni publicznej przy istniejącym boisku piłkarskim (zgodne z mpzp), nowego boiska wraz z przestrzenią publiczną na osiedlu romskim (niezgodne z mpzp), filii

²⁸⁶ Uchwała Nr XX/195/2016 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Nowy Targ na lata 2016–2023.

²⁸⁷ Uchwała nr XXIX-248/17 Rady Gminy Łąpsze Niżne z dnia 24 maja 2017 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Łąpsze Niżne na lata 2016–2023; Uchwała Nr XXXIV/250/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 9 marca 2017 roku w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Bukowina Tatrzańska na lata 2016–2022.

Centrum Kultury w obecnym budynku sklepu ogólnospżywczego (zgodne z SUIKZP, ale niezgodne z mpzp) oraz przedszkola przy szkole podstawowej (zgodne z mpzp).

W Rzepiskach w obszarach „Pawliki” oraz „Potok Grocholów”²⁸⁸ planowanymi działaniami rewitalizacyjnymi są: budowa drugiej remizy OSP, utworzenie filii Centrum Kultury oraz stworzenie przestrzeni publicznej. Wszystkie działania planowane obejmują działki przekazane w formie darowizny i zachowują zgodność z ustaleniami SUIKZP.

Następnie w Jurgowie wskazano utworzenie lokali socjalnych dla mieszkańców w ciężkiej sytuacji życiowej oraz dotkniętych kataklizmami naturalnymi (zgodne z mpzp, ale niezgodne z SUIKZP). Wszystkie działania mają charakter miejscowych inwestycji przy wykorzystaniu istniejących budynków.

3.2. Plany Odnowy

Plany Odnowy posiadają wszystkie wsie gminy Łapsze Niżne, Czarna Góra i Jurgów oraz Nowa Biała²⁸⁹. Istniejące opracowania podejmowane były w związku z rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi regulującego warunki przyznania wsparcia finansowego w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013²⁹⁰. Od momentu ich przyjęcia w latach 2008 i 2009, większość zapisów była wielokrotnie zmieniana w dostosowaniu do potrzeb polityki rozwoju.

3.3. „Uchwała krajobrazowa”

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym reguluje możliwości zapisu w formie uchwały „zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane”²⁹¹.

W polskiej części Zamagurza prace legislacyjne w tym temacie podjęła gmina Nowy Targ w uchwale z 2017 roku²⁹². Dotychczas proces nie został zakończony.

4. Identyfikacja problemów rozwoju przestrzennego wsi Zamagurza

Opisane dokumenty i opracowania planistyczne na tle analizy stanu istniejącego wskazują lokalne problemy wsi i regionu Zamagurza. W ujęciu zdefiniowanych wpływów na trwanie tradycji miejsca można wyróżnić obszary problemowe, obejmujące pozytywne (+) i negatywne (–) aspekty ich

²⁸⁸ Uchwała Nr XXXIV/250/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska..., dz. cyt., załącznik nr 1.

²⁸⁹ Za: <https://sip.gison.pl/bukowinatatrzańska>, <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne> oraz <https://bip.malopolska.pl/ugnowyrtarg> (dostęp: 30.08.2020).

²⁹⁰ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 14 lutego 2008 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” objętego Programem Rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013 (Dz.U. 2008 nr 38 poz. 220).

²⁹¹ Art. 37a Ustawy.

²⁹² Uchwała Nr XXVI/281/2017 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 25 lipca 2017 r. w sprawie przygotowania projektu uchwały ustalającej „Zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń”.

funkcjonowania. W odniesieniu do wskazanych zagadnień należy zauważyć, iż większość z nich jest jedynie formalnym zapisem polityki regulowanej w ograniczonych zakresach ścisłymi wytycznymi prawnymi oraz koniecznością uwzględniania szerszej polityki ponadlokalnej. Poza nimi rozwiązań problemów należy szukać w szeregu innych regulacji, dostępnych na szczeblu lokalnym oraz ponadlokalnym.

Wskazanymi obszarami oraz aspektami ich funkcjonowania są:

- **Polityka rozwoju**

- + Funkcjonowanie na większości obszaru miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz aktualizowanych opracowań studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, dających podstawy do kompleksowego planowania polityki lokalnej.
- + Funkcjonowanie programów strategicznych oraz ochronnych.
- + Wykorzystywanie środków unijnych w rozwoju wyznaczonych obszarów i obiektów.
- + Wykorzystywanie uwarunkowań naturalnych w rozwoju turystyki.
- + Funkcjonowanie powiązań struktur lokalnych z regionalnymi, m.in. przez rozbudowy na drogach ponadlokalnych, również w zakresie funkcjonujących regionalnie inwestycji.
- Brak kompleksowej wizji rozwoju wsi na poziomie lokalnym i inwestowanie miejscowo dostępnych środków finansowych.
- Silne nakierowanie na rozwój przestrzenny (powierzchniowy) we wsiach turystycznych, bez szerszego ujęcia, ze sprzecznymi aspektami krajobrazowymi i kulturowymi.
- Brak świadomości lokalnych zasobów oraz możliwości ich wykorzystania dla rozwoju wsi.

- **Rozwój przestrzenny**

- + Zachowanie historycznych układów zabudowy zagrodowej z przebiegiem dróg oraz z usługami.
- + Wprowadzanie stref ochrony zabytków i przyrody.
- + Zachowanie widocznej odrębności poszczególnych wsi w zakresach terenów inwestycyjnych, potwierdzającej ich identyfikację lokalną oraz czytelność granic.
- + Zachowane miejscowo czytelnych granic pomiędzy terenami budowlanymi i obszarami rolnymi.
- Wyznaczanie nadmiernych, względem możliwości realizacyjnych, powierzchni terenów inwestycyjnych, zacierających układ i relacje w strukturze, skutkujących chaotyczną miejscową realizacją.
- Wyznaczanie terenów na podstawie tendencji istniejących form rozproszonych, powodujące wchodzenie w tereny cenne przyrodniczo i kompozycyjnie.
- Wskazywanie rozwinięć zabudowy wzdłuż dróg lokalnych, powodujące przekształcenia w obrębie działek oraz zabudowy oddalającej się od tradycyjnych form i funkcji. Rozproszenie i rozciąganie utrudnia tworzenie funkcjonalnych przestrzeni mieszkaniowych zintegrowanych z usługami oraz modernizację sieci drogowej i infrastruktury.

- Nadmierne wykorzystanie terenów wewnątrz struktury, również kosztem zieleni naturalnej i urządzonej. Powoduje to zaburzenie powiązań funkcjonalnych w obrębie struktury oraz działek, spadek jakości przestrzeni publicznych integrujących mieszkańców i ludność napływową oraz osłabia funkcjonowanie układu drogowego.

- **Planowanie przestrzenne jako proces**

- + Partycypacja społeczna umożliwiająca wyrażenie opinii na temat lokalnych problemów w dokumentach strategicznych i kierunkowych.
- + Ramy prawne regulujące w założeniu funkcjonowanie obszaru – od skali zagospodarowania indywidualnych działek do szerszego ujęcia wsi, gminy, regionu i województwa.
- Dominacja wpływu wniosków indywidualnych mieszkańców na zakres wyznaczanych terenów jako zespół prywatnych własności.
- Skomplikowany (zgodny z obowiązującym prawem) zapis planu, trudny do zrozumienia dla odbiorcy – mieszkańca wsi.
- Skomplikowane i miejscami sprzeczne wytyczne prawne, wpływające na konflikty interesów uczestników procesu planistycznego oraz funkcjonowanie krajobrazu zrównoważonego.

- **Forma zabudowy**

- + Kształtowanie formalnych nakazów i nakazów w zakresie kształtowania zabudowy, określonych jako nawiązujące do tradycji regionalnej.
- Wadliwość i ogólność zapisów regulujących formę zabudowy, dające możliwość interpretacji oraz modyfikacji do indywidualnych form.
- Wykorzystywanie adaptowanych elementów stylu zakopiańskiego nieadekwatnie do możliwości lokalnych.
- Brak wskazania w części opracowań obowiązującej lub nieprzekraczalnej linii zabudowy, wpływający na swobodną lokalizację zabudowy.

- **Przestrzeń publiczna**

- + Wskazanie w programach rewitalizacji przestrzeni publicznych jako priorytetowych obszarów działań.
- Brak rozwiązywania przestrzeni publicznych jako części strategii rozwoju i integracji wsi, szczególnie wobec rozproszenia zabudowy ośrodków turystycznych.
- Brak przyjętych na poziomie gminy regulacji dotyczących zagospodarowania przestrzeni w zakresie małej architektury, reklam i ogrodzeń (tzw. ustawy krajobrazowej).

- **Obszary usługowe i produkcyjne**

- + Brak wskazania większych obszarów produkcyjnych i usług wielkopowierzchniowych.
- + Kontynuacja lokalizacji tradycyjnych zakładów przemysłu drzewnego.
- Rozproszenie lokalizacji usług i mniejszych zakładów produkcyjnych prowadzące do rozciągania przestrzennego struktury i dezintegracji układu.

- **Polityka wobec dziedzictwa kulturowego**

- + Wskazywanie w dokumentach i opracowaniach zróżnicowanych form ochrony.
- Skomplikowane procedury i prawo budowlane zniechęcające właścicieli do podejmowania inicjatyw w kierunku utrzymania obiektów zabytkowych.
- Brak wskazania szerszej polityki działania wobec obiektów zabytkowych, poza ustawowymi zapisami wymaganymi przez prawo, w tym szerszych form ochrony lub wykorzystania zabytkowych obiektów.
- Ustawowy obowiązek opieki nad zabytkiem nałożony na właściciela przez prawo, niepoparty regulacjami ułatwiającymi uzyskanie wsparcia finansowego oraz przeprowadzenie procesu budowlanego.

- **Rolnictwo i krajobraz naturalny**

- + Brak zakłócenia funkcjonowania krajobrazowych terenów chronionych.
- + Zachowany lokalnie dystans zabudowy względem kompleksów leśnych.
- Brak lokalnej świadomości możliwości wykorzystania rolnictwa ekologicznego jako źródła dochodu podnoszącego jakość przestrzeni turystycznych.
- Ingerencja przyrastającej zabudowy w krajobraz naturalny.

V. Rozwój Zamagurza wobec problemów rozwoju obszarów wiejskich

1. Polityka rozwoju

Funkcjonującym obecnie modelem rozwoju wsi, według którego zostały przygotowane analizowane w niniejszej pracy dokumenty i opracowania planistyczne, jest wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich (WROW). Jest on postulowany już od 2000 roku jako optymalne ujednolicenie i adaptacja standardów obowiązujących w Unii Europejskiej. Koncepcja została określona po raz pierwszy w dokumencie pt. „Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa”, przyjętym przez Radę Ministrów dnia 13 lipca 1999 roku. Zakładał on rozwinięcie pozarolniczych gałęzi gospodarki jako źródło dochodów mieszkańców wsi, powiązane bardziej z gospodarką miejską, mając na celu ograniczenie migracji nierolniczej do miast wobec zachodzącego kryzysu gospodarki rolnej. Założenia programu realizowane są na poziomie krajowym m.in. w „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030”, przyjętej przez Radę Ministrów w 2019 roku. Mowa jest w niej o „kontynuacji modelu rolnictwa wielofunkcyjnego i zrównoważonego, który gwarantuje bezpieczeństwo żywnościowe (...), dostarcza dóbr publicznych, w tym środowiskowych, sprzyja rozwojowi przedsiębiorczości związanej z sektorem rolno-spożywczym oraz pobudza rozwój społeczny i terytorialny (w tym m.in. funkcje kulturowe obszarów wiejskich)”²⁹³.

Korzystnym aspektem wielofunkcyjnego rozwoju jest możliwość finansowania działalności z programów unijnych, które mogą być wykorzystane przy odpowiedniej strategii do rozwoju uwzględniającego tradycję miejsca. Zdaniem Marka Kowickiego bardzo ogólne podejście do określenia zasad funkcjonowania układów nakłada jednak konieczność opracowania modelu planistyczno-przestrzennego, wskazującego konkretne zasady udziału poszczególnych funkcji oraz ich powiązania. W przypadku jego braku, w obecnym systemie prawnym, założenia przyczyniają się do potwierdzonego prawnie chaosu²⁹⁴. Odczytanie historycznych zasad zagospodarowania, wpisanych rdzennie w krajobraz naturalny, może być podstawą do wyznaczenia dobrych stref funkcjonalno-przestrzennych w skali regionu, niebędących w sprzeczności z jego potrzebami rozwojowymi. Według Kowickiego mogą to być w wersji modelowej: strefa centralna (gminna) ze stosunkowo intensywną zabudową mieszkaniową nierolniczą oraz usługowym centrum (gminnym), strefa zabudowy mieszkalno-zagrodowej z wiejskim ośrodkiem usług podstawowych, strefa rolniczo-łąkowo-pastwiskowo-leśna oraz strefa obszarów chronionych²⁹⁵.

W polityce rozwoju obszarów zamagurskich o silnych preferencjach turystycznych szczególne cenne jest dostrzeżenie wartości krajobrazowych jako wymiernych czynnika ekonomicznego. Badania wykonane w 2007 roku, na zlecenie Komisji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju²⁹⁶, podkreślają jednoznacznie wpływ atrakcyjnego krajobrazu, a szczególnie rozległych widoków, na ceny

²⁹³ Uchwała nr 123 Rady Ministrów z dnia 15 października 2019 r. w sprawie przyjęcia „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030” (M.P. 2019 poz. 1150), s. 43.

²⁹⁴ M. Kowicki, *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych*, Politechnika Krakowska, Kraków 2014, s. 60.

²⁹⁵ Tamże, s. 99.

²⁹⁶ T.J. Chmielewski, P. Śleszyński, S. Chmielewski, A. Kułak, *Estetyczne koszty chaosu przestrzennego*, [w:] *Studia nad chaosem przestrzennym* [w:] *Studia nad chaosem przestrzennym*, cz. 2, *Koszty chaosu przestrzennego*, Warszawa 2018, <http://journals.pan.pl/dlibra/show-content?id=107644&> (dostęp: 02.11.2020).

nieruchomości. Jednocześnie ład przestrzenny, w tym harmonia natury z dobrami kultury, odgrywa rolę w samopoczuciu mieszkańców oraz w społecznej ocenie przyjazności danego terenu. Wymiernikiem ceny są w tej sytuacji subiektywne odczucia ludzkie, wspierane przez lokalne mody estetyczne. W przywołanych badaniach, w rankingu oceny estetycznej krajobrazu w wydzielonych mezoregionach Polski²⁹⁷, obszar pienińsko-tatrzański zajmował miejsce w czołówce, razem z Bieszczadami i Krainą Wielkich Jezior Mazurskich, będąc jednocześnie obszarem o najbardziej intensywnej skali zagospodarowania. Wobec skali natężenia czynnika, we wnioskach badawczych, wskazano potrzebę odciążenia i decentralizacji inwestycji oraz dekoncentrację bazy turystycznej. Z punktu widzenia lokalnego samorządu większa liczba terenów zainwestowanych generuje korzyści ekonomiczne od inwestorów i użytkowników. Patrząc jednak szerzej, zbyt intensywny rozwój przestrzenny funkcji turystycznej prowadzi do degradacji krajobrazu i, wtórnie, obniżenia jakości przestrzeni w oczach inwestorów. Możliwymi drogami działania jest sformułowanie odpowiednich zapisów od poziomu SUiKZP i planów zagospodarowania do tzw. ustawy krajobrazowej czy planów odnowy.

Problematyka procesu rozwoju ośrodków turystycznych badana jest szeroko pod kątem wpływu na istniejące dziedzictwo. Giorgio Piccinato²⁹⁸ opisał strukturę społeczną rozwijających się miast historycznych. Można z dużą analogią odnieść jego wskazania do wsi zamagurskich i, szerzej, małopolskich czy polskich, zaznaczając odmienne procesy mieszania się grup, wynikające ze skali i charakteru ośrodka wiejskiego oraz jego rozwoju. Autor wyróżnił trzy grupy o zróżnicowanych spojrzeniach na rolę przestrzeni, wynikających z odmiennych potrzeb. Pierwszą grupą są mieszkańcy dążący do poprawienia sytuacji mieszkaniowej i utrzymania pracy. Drugą stanowi ludność napływowa, częściowo identyfikująca się z mieszkańcami, których wybór miejsca wynika z chęci zmiany dotychczasowego otoczenia. Koło nich żyją użytkownicy niezamieszkujący, obsługujący ostatnią z grup – turystów. Zespół dopełnia grupa specjalistów i miłośników miejsca. Zdaniem autora wymienione grupy łączy naturalne prawo zarówno odmienności potrzeb, jak i wchodzenia w konflikty w kwestiach wyboru między innymi pomiędzy ochroną i rozwojem czy tradycją i nowoczesnością, których efektami są indywidualne strategie działania. Rozwiązaniem optymalnym nie jest zaostrzenie praw ani zwiększenie dowodowych badań, ale szersze wspólne działanie, służące współdzieleniu wartości i zmniejszaniu odpowiedzialności administracji publicznej. Działanie powinno być wsparte głęboką analizą zasobów, nie tylko historycznych. Zdaniem autora zagrożenie szczególnie występuje w krajach rozwijających się dawnego bloku socjalistycznego, w których wciąż silne są indywidualne wyobrażenia nowoczesności.

Bartosz Czarnecki wskazuje również obszary konfliktowe pomiędzy użytkownikami przestrzeni turystycznej na przykładzie miast turystycznych, mogące być tematem do rozważań

²⁹⁷ M. Kistowski, P. Śleszyński, *Presja turystyczna na tle walorów krajobrazowych Polski*, [w:] *Krajobraz a turystyka*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, PTG, 14, s. 34-48, [za:] T.J. Chmielewski, P. Śleszyński, S. Chmielewski, A. Kułak, *Estetyczne koszty chaosu...*, dz. cyt.

²⁹⁸ Piccinato G. *Specjaliści, mieszkańcy użytkownicy. Ćwiczenia w zgodnym budowaniu*, [w:] J. Purchla [red.], *Dziedzictwo a turystyka*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1999, s. 19.

o miejscowościach zamagurskich²⁹⁹. Autor definiuje, między innymi, występujący w obszarze problem sezonowości, widoczny w zmianie liczby ludności i wymaganiach dostosowania lokalnej infrastruktury i zaplecza usługowego. Ogranicza on stabilność możliwości poprawy jakości przestrzeni, wprowadzając chaos przestrzenno-gospodarczy oraz rozwojowy. Ważna jest zatem, wpisana w rozwój, wzmożona dbałość o przestrzeń jako główne narzędzie działania. Wnioski potwierdzają badania Elżbiety Kaczmarskiej, potwierdzające możliwości rozwoju ośrodków zaniedbanych poprzez, między innymi, odpowiednią politykę władz i zachęty finansowe³⁰⁰.

Problemy polityki rozwoju wsi, zakorzenione historycznie w koncentracji na prywatnej własności, wskazał Hubert Mełges³⁰¹ w badaniach dotyczących Małopolski na tle Polski. Zdaniem autora problemy zintensyfikowane przez uwłaszczenie w XIX wieku w okresie powojennym potęgowały zasady gospodarki socjalistycznej. Następnie otwarcie granic poznawczych po transformacji ustrojowej w 1989 roku spowodowało kompleks zapóźnienia cywilizacyjnego i chęć nadgonienia zaległości zgodnie ze swoistą pojętą unifikacją i standaryzacją. W szerszym ujęciu krajowym jedną z przyczyn problemów planistycznych są uwarunkowania historyczne, zróżnicowane regionalnie i administracyjnie, określające prawo na podległych terenach. Kluczem do nowych rozwiązań jest odczytanie skutków dotychczasowych procesów w lokalnym krajobrazie kulturowym. Podobne zdanie wyraża Bartosz Czarnecki³⁰², wskazując wpływ rozwoju cywilizacyjnego na trwanie lokalnych tożsamości w krajobrazie kulturowym. Zdaniem autora jego niekorzystny aspekt wynika z braku świadomości lokalnych odrębności, prowadząc do zatracania form rodzimych na rzecz intensywnej unifikacji przestrzeni. Jedną z optymalnych dróg do zrozumienia lokalnej tożsamości i kultury kształtowania przestrzeni może być świadomy rozwój turystyki jako gałęzi lokalnej gospodarki.

Biorąc pod uwagę złożoność procesu planowania wsi i aspekt efektywnych badań miejsca, w tym historycznych, istotne jest tworzenie zróżnicowanych powiązań w obrębie różnych dziedzin wiedzy, wskazanych przez Elżbietę D. Niezabitowską. Autorka, opisując zagadnienia badania architektury i urbanistyki, wskazała – zachodzący w związku z szybkim rozwojem nauki – wzrost powiązań o charakterze interdyscyplinarnym, multidyscyplinarnym oraz transdyscyplinarnym. W rozważaniach ruralistycznych szczególnie ważny wydaje się ostatni aspekt, w którym problemy przestrzenne rozwiązuje się na poziomie naukowo-praktycznym, w powiązaniu z przemysłem i administracją publiczną³⁰³. Celem jest stworzenie/utrzymanie rozwoju zrównoważonego, opartego na triadzie witruińskiej, łączącego współlistniejące równolegle trwałość (ekologia), użyteczność (ekonomia) oraz piękno, będące realizacją potrzeb społecznych i kulturowych ludności³⁰⁴.

²⁹⁹ B. Czarnecki, *Turystyka jako czynnik rozwoju miasta*, *Ekonomia i Środowisko* 2015, nr 4 (55), s. 210-220, <http://ekonomiaisrodowisko.pl/uploads/eis%2055%20pliki/16%20czarnecki.pdf> (dostęp: 10.11.2020).

³⁰⁰ E. Kaczmarzka, *Zmiany w przestrzeni miast na wybranych przykładach angielskich*, [w:] E. Kaczmarzka, P. Raźniak [red.], *Spółeczno-ekonomiczne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych*, Vol. 3, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2017, s. 44.

³⁰¹ H. Mełges, *Pozmiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski...*, dz. cyt., s. 57-93.

³⁰² B. Czarnecki, *Czy rozwój wyklucza zachowanie tożsamości?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka” 2007, z. 11, s. 45-52.

³⁰³ E.D. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze...*, dz. cyt., s. 29.

³⁰⁴ Tamże, s. 21.

2. Rozwój przestrzenny

Jednym z głównych problemów rozwojowych wsi małopolskich jest nadmierny przyrost zabudowy, realizowany w dużym rozproszeniu na bazie powstających planów. Silnie powiązany jest on z problemem podziału gruntów i postrzeganiem „świętego prawa własności”. Geneza problemów leży ponownie w polskiej historii, co podkreśla między innymi Wiesław Wieczorkiewicz, analizując w opracowaniu z 1988 roku przemiany domu na polskiej wsi³⁰⁵. Wskazuje on ciąg wydarzeń polityczno-gospodarczych, zaczynając od uwłaszczenia chłopów w XIX wieku, poprzez kolejne reformy państwowe, w tym w latach 1944–1946 czy w 1966 roku. Sytuację kontynuują wydarzenia po roku 1989 wskazane w opracowaniach innych badaczy współczesnych. Podobne procesy problemowe w zakresie planowania przestrzennego i rozwoju architektury oraz podejścia do lokalnego dziedzictwa w rozwoju dotyczą terytorium obecnej Słowacji, współdzielonym przez zamagurzan z przerwami do końca II wojny światowej, podlegając lokalnym prawom³⁰⁶. Zbieżność problemów podkreśla ich zasady funkcjonowania, wskazując na silny wpływ wspólnych regionalnych uwarunkowań geopolitycznych³⁰⁷.

Marek Kowicki, jako jeden z efektów rozproszenia, wymienia zakłócenie „ostrych granic” związanych z bliskim naturze ludzkiej poczuciu identyfikacji³⁰⁸, sprzyjającej integracji lokalnej i utrwaleniu lokalnej tożsamości. W przypadku form wsi spiskich problem jest szczególnie aktualny w odniesieniu do ich historycznych, spoistych form.

Wpływ spoistości przestrzennej, w nawiązaniu do właściwego kształtowania przestrzeni publicznych, wskazuje także Bartosz Czarnecki, podkreślając występujący w Europie od lat 60. XX w. model kształtowania przestrzeni dla społeczności sąsiedzkiej. Według jego badań ilościową granicą dobrego stopnia integracji jest liczba około 30 rodzin. Daje ona możliwość wykształcenia się wspólnoty zżytej i zintegrowanej, w stopniu powiązanym z kontekstami społeczno-przestrzennymi, takimi jak wspólne pochodzenie i związki rodzinne oraz mała ruchliwość migracyjna i wspólne działania gospodarcze. Jako przykład granic przestrzeni, która może integrować, autor wskazuje obszar zamieszkały wzdłuż ulicy w zabudowie jednorodzinnej. Warunkami koniecznymi jest jej ograniczona długość i natężenie ruchu oraz występowanie czynnika wiążącego mieszkańców (zbieżność wieku, zawodu czy zainteresowań)³⁰⁹. W rozważaniach na temat planowania przestrzennego wsi zamagurskich, dotkniętych problemem rozproszenia oraz rozciągania zabudowy, ważny jest wniosek wskazujący celowość kształtowania integrujących i jednorodnych funkcjonalnie skupisk zabudowy zarówno we wsiach typu placowego, jak i „segmentowanych” łańcuchówek.

³⁰⁵ W. Wieczorkiewicz, *Budynek mieszkalny...*, dz. cyt., s. 7.

³⁰⁶ A. Dobrucká, *Utrata tożsamości. Przemiany wsi na Słowacji*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 79-83.

³⁰⁷ K. Kristiánová, *Słowacki pejzaż po transformacji*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 74-78.

³⁰⁸ M. Kowicki, *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski...*, dz. cyt., s. 84.

³⁰⁹ B. Czarnecki, *Przestrzeń publiczna wsi i małego miasteczka jako archetyp bezpiecznej przestrzeni sąsiedzkiej*, [w:] D. Korolczuk [red.] *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, s. 105-114.

W rozważania na temat kształtowania formy w ujęciu przestrzennym wpisują się znacząco badania Juliusza Żórawskiego, opisujące naturalne tendencje ludzkiej psychiki do form uporządkowanych i geometrycznych, w tym spoistych, wyróżniających się na uspokojonym tle³¹⁰. W odniesieniu do spójności formy i relacji zachodzących w obrębie przestrzeni oraz architektury, zdaniem autora, „każda całość tworzy formę i każda forma jest całością. Forma nie jest sumą części, jest czymś więcej. Forma jest zależna od stosunków części względem całości. Forma jest jednością z wielu zmiennych. Forma, z chwilą gdy stanie się częścią większej całości, traci swoją indywidualność na korzyść tej całości. Forma zależy od całości, w jakiej się ma zjawić. Forma, zmieniając się, powoduje zmianę całości, w której jest częścią oraz zmianę wszystkich innych części, z których się ta całość składa”³¹¹. Odnosząc wskazania autora do przestrzeni wsi, skłania to do kształtowania form architektonicznych spójnych wizerunkowo w skali krajobrazu kulturowego oraz jego styku z naturalnym. Poprzez zwarte grupy czy pasy, możliwe do zdefiniowania przez uczestnika przestrzeni, tworzą one ład przestrzenny dający poczucie bezpieczeństwa.

Entropia, dotycząca powszechnie polską wieś, jest wskazywana przez badaczy problematyki rozwoju jako jeden z głównych problemów. Hubert Mełges w opracowaniach dotyczących Małopolski wskazuje, iż realnymi efektami tego zjawiska są koszty techniczne i kulturowe, które w ujęciu perspektywicznym mogą się stać hamulcem rozwoju³¹².

Problem rozproszenia i nadmiaru terenów inwestycyjnych jest przedmiotem wielu rozpraw i badań naukowych dotyczących całej Polski. Jedno z ważnych opracowań, pt. „Studia nad chaosem przestrzennym”, sporządzone zostało przez Komisję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk w 2018 roku³¹³. Na jego podstawie komisja stworzyła dokument zawierający wnioski, dotyczące skutków i kosztów chaosu przestrzennego, oraz rekomendacje dla koniecznych reform³¹⁴. Definiując chaos przestrzenny i kryzys w gospodarce przestrzennej jako główne negatywne skutki zdefiniowanego stanu, wskazano „problemy związane z dekoncentracją i rozpraszaniem osadnictwa oraz chaosem morfologiczno-funkcjonalnym” jako jedne z najpoważniejszych barier rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Niezadowalający stan obsługi infrastruktury publicznej oraz technicznej wynika z braku możliwości zapewniania przez gminę wymaganej obsługi rozproszonych terenów oraz konieczności wykupu gruntów pod inwestycje infrastrukturalne. Skutkuje to wyższymi kosztami inwestycji oraz obniżonym standardem życia mieszkańców i zanieczyszczeniem środowiska naturalnego. Następnie zachodzi problem chaotycznej zabudowy i dysfunkcji urbanistyczno-przestrzennych, wynikający między innymi z nadmiernego liberalizmu, funkcjonowania powszechnie

³¹⁰ J. Żórawski, *O budowie formy...*, dz. cyt., s. 20-22.

³¹¹ Tamże, s. 123.

³¹² H. Mełges, *Pozmiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski...*, dz. cyt., s. 133.

³¹³ A. Kowalewski, T. Markowski, P. Śleszyński [red.], *Studia nad chaosem przestrzennym*, Studia KPZK PAN 2018, t. 182, <http://journals.pan.pl/skpkz/123401#tabs> (dostęp: 02.11.2020).

³¹⁴ KPZK PAN 2018, *Wnioski dotyczące uwarunkowań, skutków i kosztów chaosu przestrzennego oraz rekomendacje dla koniecznej reformy systemu gospodarowania i planowania przestrzeni. Na podstawie trzypięciowego opracowania Studia nad chaosem przestrzennym*, http://www.kpz.k.pan.pl/images/Wnioski_i_rekomendacje.pdf (dostęp: 02.11.2020).

decyzji o warunkach zabudowy oraz niedostrzegania wartości społeczno-ekonomicznej przestrzeni jako dobra wspólnego. Zbyt szybkie zmiany społeczne ograniczają relacje międzyludzkie, osłabiając z kolei kapitał społeczny budujący tożsamość lokalną. Również w przyrodzie następuje defragmentacja i zaburzenie tradycyjnego rytmu. Nadmierna urbanistyka „narolna” powoduje utratę terenów rolniczo-żywniowych, tzw. strefy żywicielskiej. Kolejnym aspektem jest nadpodaż gruntów inwestycyjnych o niskim potencjale lokalizacyjnym, charakteryzującym się małą powierzchnią działek, nieuporządkowanym stanem własnościowym oraz brakiem dostępu do infrastruktury. Przyczyną tego stanu jest zarówno brak rozwiązań ustawowych, jak też ugruntowany historycznie i miejscowo opór społeczny, powodujący liczne spory lokalne i utrudnienia w gospodarowaniu. Sytuacji sprzyjają wady systemu legislacyjnego, wpieranego przez konstytucyjne prawo własności, oraz ugruntowaną od 1989 roku „polską odmianę neoliberalizmu”. Powszechny jest także brak przyzwolenia społecznego na zmiany, towarzyszący niewiedzy i nieświadomości zachodzących procesów oraz niedostateczna liczba i zakres badań naukowych w tym statystycznych. W szerszym ujęciu niska jest efektywność lokalnego samorządu, w związku z dezintegracją obszarów i koniecznych nakładów finansowych. Spada też efektywność ekonomiczna osadnictwa i towarzyszących jej elementów infrastruktury obsługowej. Oddalenie od siebie miejsc zamieszkania, pracy i usług oraz krzyżowanie się różnego rodzaju relacji i brak hierarchii pogarszają dostępność przestrzenną oraz podnoszą koszty transportu i ilość czasu potrzebnego na efektywne „związanie” różnych funkcji, decydujących o poprawnym funkcjonowaniu struktur i systemów.

Według obliczeń Studium koszty zachodzącego procesu zostały oszacowane na sumę 84,3 mld zł rocznie, w której największą część (37,4%) stanowią koszty obsługi transportowej. Relatywnie wysokie wartości (24,3%) wskazują na osadnictwo i towarzyszącą infrastrukturę techniczną. Kolejną wartość na poziomie 12,6% stanowią koszty zewnętrzne w środowisku przyrodniczym, w tym wydatki na jego ochronę i usuwanie skutków klęsk żywiołowych oraz nakłady na zdrowie mieszkańców. Nakłady na rynek nieruchomości wynoszą 10,9%, obejmując koszty związane z koniecznym obrotem ziemią oraz środowisko przyrodnicze. Ostatnią pozycją jest rolnictwo, w którym koszty ocenione na poziomie 8,8% ustalonej kwoty dotyczą mechanizacji i transportu, przekwalifikowania terenów produkcji rolnej oraz ochrony przez zadrzewienia. Analitycy wskazują ogromne koszty chaosu przestrzennego, na poziomie budżetów gmin, dochodzące do połowy ich zasobów. Według wyliczeń zaoszczędzona potencjalnie kwota, podzielona równo na liczbę zameldowanych, wynosi około 2200 zł rocznie. W skali mieszkańca równoważy koszty podatkowe związane z obsługą ziemi oraz środki wydane na paliwo do transportu.

Na podstawie wniosków stanu istniejącego komisja wskazała konieczność reformy systemowej gospodarki przestrzennej. Obejmuje ona wprowadzanie systemowych parametrów ekonomicznych w zintegrowanym procesie planowania rozwoju, równy dostęp do zasobów przestrzeni, ograniczenie liberalizmu, reformę instytucji publicznych pod kątem zwiększenia zaufania publicznego i dostosowania do norm europejskich oraz regulację narzędzi prawnych i ujednolicenie linii

orzecznictwa prawnego, stanowiących o prawie miejscowym. Postulowana reforma powinna się opierać na rozwoju zintegrowanym, łączącym wyważone relacje sfery gospodarczej, społecznej i przestrzennej. Decyzje planistyczne powinny być wspierane instrumentami prawa materialnego i finansowymi, korygującymi ułomne sygnały rynkowe oraz uwzględniającymi wyzwania przyszłości. Warunkiem realizacji reform jest aprobata i zrozumienie społeczne, do czego konieczna jest szeroka edukacja społeczna, leżąca po stronie władz publicznych. Powinna ona obejmować przedstawianie pełnych kosztów generowanych przez system zarządzania przestrzenią, szczególnie wśród mieszkańców gmin, wskazując koszty chaosu. Komisja podkreśliła także konieczność regularnych badań naukowych, obejmujących dziedziny powiązane pośrednio i bezpośrednio z zagospodarowaniem przestrzennym.

Historycznie w powojennej ruralistyce podejmowane były próby tworzenia wzorców rozwoju wsi, między innymi przez architektów terenów wiejskich z Politechniki Krakowskiej. Andrzej Rzymkowski³¹⁵, w opracowanej w latach 50. teorii zagospodarowania wsi górskich, zakładał przebudowę systemu osiedleńczego w powiązaniu z leśnym i polno-łąkowym, na zasadzie zintegrowanych pięter zagospodarowania, wyznaczonych na podstawie uwarunkowań klimatycznych i przyrodniczo-krajobrazowych. Na stoki górskie zostawałyby wyniesiona zabudowa rolnicza powiązana z krajobrazem, natomiast ludność nierolnicza oraz rekreacja zajmowałyby obszary w dolinie. Efektem byłoby podniesienie walorów krajobrazowych i korzyści gospodarczych z towarzyszących upraw i terenów leśnych, zakładając jednak znaczne potrzeby delokacji istniejącej zabudowy.

Przekształcenia prowadzące do stopniowego ograniczenia zabudowy w niekorzystnych lokalizacjach postulował w swojej teorii Mieczysław Chowaniec³¹⁶. Jego wizja zakładała kształtowanie obszarów wiejskich w zwartych pasmowych kompleksach, powiązanych z centrami usługowymi, rozplanowanymi na zasadzie dostępności w izochronie 10-minutowego dojazdu. Zieleń wysoka stanowić miała zakomponowane pasy dopełniające panoramy oraz naturalne bariery wiatrochronne. Możliwości realizacji koncepcji autor odnosił szczególnie do, typowych dla Małopolski, wsi łańcuchowych, w których za potrzebą modernizacji przemawiały widoczny zanik funkcji rolniczych na rzecz turystyki oraz postępujące rozproszenie i urbanizacja w atrakcyjnym krajobrazie. Postulowane zmiany cechowały pozytywne tendencje do centralizacji zabudowy i porządku krajobrazowego, zakładając jednak różnej skali zmiany lokalizacji istniejącej zabudowy.

Tezy rozwoju wsi spiskich określone zostały przez Andrzeja Soleckiego³¹⁷. Na podstawie badań zmian historycznych struktur, przeprowadzanych od połowy lat 50., postawił on teorię o wpływie

³¹⁵ Badania oraz teorie naukowe autor zawarł w opracowaniach indywidualnych, m.in. Rzymkowski A., *Badania nad lokalizacją osiedli wiejskich w terenach górskich na podstawie metod topograficznych*, Materiały Seminarium Sekcji Planowania i Architektury Wsi SARP, Warszawa 1963; oraz wspólnych z Mieczysławem Chowańcem – m.in. A. Rzymkowski, M. Chowaniec, *Planowanie i budownictwo osiedli wiejskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1956; A. Rzymkowski, M. Chowaniec, *Ruralistyka. Planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1972.

³¹⁶ Teorie oraz liczne badania autora zostały zawarte w indywidualnych opracowaniach wydanych przez Politechnikę Krakowską, m.in. *Zarys rozwoju budownictwa zagrodowego w Polsce z 1967 roku i Zarys teorii i zasad kształtowania osiedli i terenów wiejskich z roku 1986*, a także wydawnictw książkowych napisanych z Andrzejem Rzymkowskim.

³¹⁷ Badania oraz teorie naukowe autor zawarł w pracy doktorskiej, pt. *Pasmowo zwarta struktura osiedli na Spiszu Polskim w świetle*

stagnacji gospodarczej na brak zmian w zwartych pasmowo-koncentrycznych układach. Wnioskując na temat ich rozwoju, wskazał jako istotne i optymalne do przeprowadzenia podkreślenie ich krajobrazowego aspektu w kierunku układów leśno-parkowych.

Opisane teorie, wśród innych, zostały wykorzystane w badaniach Marka Kowickiego, których efektem była wizja rozwoju „wsi w otoczeniu parkowym”³¹⁸. Biorąc pod uwagę zwiększającą się liczbę ludności nierolniczej na terenach formalnie wiejskich oraz odnosząc się do założeń koncepcji Janusza Bogdanowskiego³¹⁹, badacz postulował przekształcanie wsi w kierunku układów, bazujących na zasadach podobnych regularnie wytyczonym miasteczkom, z wpisanymi w strukturze pasami zieleni urządzonej. Warunkami realizacji założenia, jego zdaniem, byłby czynny udział mieszkańców świadomych celów zachodzących zmian oraz ich ścisłego powiązania z lokalnym krajobrazem naturalnym. W strukturze ciężar przeniesiony jest na rozwój atrakcyjnego wizualnie (krajobrazowo i architektonicznie) lokalnego ośrodka społeczno-usługowego z naciskiem na ochronę zabytków i krajobrazu oraz ograniczenie ekspansywnych funkcji, w tym turystycznych.

Ze względu na potencjał dla rozwoju układu wiejskiego również Ingeborga Cygankiewicz wprowadziła omówione teorie do badań możliwości funkcjonowania wsi w krajobrazie parkowym, w odniesieniu do małopolskiej gminy Ogrodzieniec. Według określonych przez nią kryteriów możliwości realizacji to między innymi: czytelnie zdefiniowane granice obszarów mieszkaniowych i rolnych, kontrolowane rozproszenie zabudowy dla ludności rolniczej, powiązane z większymi arealami rolnymi, wyznaczanie centrów wsi jako „punktów odniesienia” dla strefowania obszarów obejmujących wydzielone obszary chronione zabytkowe i przyrodnicze, wyznaczenie stref dla rekreacji, powiązanie systemu dróg gospodarczych z trasami turystycznymi, dbałość o naturalne kompleksy zieleni i wspieranie rolnictwa ekologicznego, dbałość o walory krajobrazowo-kompozycyjne, tworzenie warunków ekonomicznych motywujących do dbałości o krajobraz kulturowy oraz traktowanie pracy rolnika również jako „opiekuna krajobrazu”³²⁰.

Jednym z twórców idei układów powiązanych integralnie z zielenią, podkreślający wpływ projektowania przestrzeni na społeczność, był autor projektu społecznego miasta-ogrodu, Ebenezer Howard³²¹, uznawany za prekursora współczesnego planowania przestrzennego³²². Przedstawiając rewolucyjny pod koniec XIX wieku sposób organizacji wydzielonych osiedli, ze skomponowanymi obszarami zielonymi, wskazywał organizację ładu przestrzennego jako podstawę porządku społecznego, w którym forma i organizacja przestrzeni może być drogą do ulepszenia społeczeństwa. W czasach współczesnych podobne spojrzenie zawiera, odnosząc się do obszarów zurbanizowanych,

przemian gospodarczych wsi (wyd. 1966) oraz późniejszych pracach w tym m.in. *Osadnictwo Podhala: geneza i rozwój ukształtowania przestrzennego* (wyd. 1977).

³¹⁸ M. Kowicki przedstawił założenia w opracowaniach m.in. w opracowaniu pt. *Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta*, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.

³¹⁹ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie...*, dz. cyt., s. 222.

³²⁰ I. Cygankiewicz, *Wieś w krajobrazie parkowym. Warunki i możliwości realizacji tej idei na przykładzie gminy Ogrodzieniec*. Rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska, Kraków 2014, s. 37-38.

³²¹ E. Howard, *Miasta-ogrody jutra*, Fundacja Centrum Architektury, Warszawa 2015.

³²² Z.J. Kamiński, *Podstawy planowania przestrzennego...*, dz. cyt., s. 119.

koncepcja Nowego Urbanizmu oraz model strefowania TRANSECT³²³. Kładąc nacisk na miasta w ludzkiej skali, wprowadzano w nich strefowanie w obrębie określonej przestrzennej struktury. W realizacji osiedla Poundbury w Anglii autorstwa Leona Kriera utworzono formę miasteczka atrakcyjnego wrażeniowo od poziomu krajobrazu po detal architektoniczny.

W kształtowaniu rozwoju przestrzennego obszarów zainwestowanych warte odnotowania są również koncepcje odnoszące się wyjściowo do struktury miasta, które można także, dzięki ich uniwersalności, zastosować do kształtowania mniejszych form osadnictwa ze względu na ich aspekty postrzegania przestrzeni przez użytkowników. Szczególnie wobec zmian struktury, zatracających czytelność układu, ważne jest zachowanie, w odpowiedniej skali, realnego odniesienia pojęć z teorii Kevina Lyncha³²⁴, tj.: drogi, granicy, punktu węzłowego, landmarku (punktu orientacyjnego) czy dzielnic (obszarów zdefiniowanych). Do wspomnianej koncepcji nawiązuje teoria Kazimierza Wejcherta, definiująca elementy krystalizujące kompozycję architektoniczną³²⁵. Świadomego projektowania osadzonego w dopasowaniu do kontekstów przestrzennych i społecznych dotyczy także pozycja autorstwa Christophera Aleksandra³²⁶, określająca możliwe do adaptowania wzorce rozwiązań, bazujące na ścisłym dopasowaniu do naturalnych uwarunkowań miejsca i użytkownika.

3. Planowanie przestrzenne jako proces

Planowanie przestrzenne jako formalny proces kształtowania lokalnej polityki rozwoju obejmuje na poziomie lokalnym stanowienie aktów podstawowych w postaci miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, powiązanych z dokumentami i opracowaniami strategicznymi i studialnymi. Zapisy planów są efektami procesów realizacji potrzeb grup uczestników procesu planistycznego, zgodnie z ramowymi wytycznymi prawnymi. Plany opracowane w założeniu przez urbanistów na zlecenie miejscowej władzy uwzględniają wnioski właścicieli działek oraz użytkowników terenu i stosownych instytucji oraz zapisy dokumentów i opracowań planistycznych, a także strategicznych. Po stronie samorządu są więc decyzje stanowienia odpowiedniej polityki rozwoju przy wykorzystaniu narzędzi projektowych przez wykwalifikowanych planistów. Do nich natomiast należy nie tylko znajomość prawa, konieczna do przeprowadzenia procedury, ale zaproponowanie optymalnie najlepszych rozwiązań na podstawie doświadczenia i wiedzy na temat uwarunkowań lokalnych, w tym tradycji miejsca.

Jan Maciej Chmielewski wskazał w procesie planistycznym wzajemne relacje w systemie sterującym realizacją rozwoju, obejmującym planistę (projektanta), dysponenta (podmiot planu, lokalną władzę), wykonawcę (inwestorów i gospodarzy) oraz obserwatorów (służby sanitarne, geodezyjne itp.)³²⁷. W ostatniej grupie znaczące miejsce zajmują instytucje i organy, aktywne na

³²³ L. Krier, *Architektura – wybór czy przeznaczenie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2001.

³²⁴ K. Lynch, *Obraz Miasta*, Wydawnictwo Archiwolta, Kraków 2014.

³²⁵ K. Wejchert, *Elementy kompozycji architektonicznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984, s. 50.

³²⁶ Ch. Alexander, *Język wzorców: miasta, budynki, konstrukcja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.

³²⁷ J.M. Chmielewski, *Teoria Urbanistyki. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996, s. 126.

etapie procesu planistycznego, decydujące o jego zapisach poprzez wydawanie uzgodnień i opinii. Autor wskazuje na rolę planowania ukierunkowanego na „poprawę jakości życia ludności, zachowanie równowagi przyrodniczej obszaru, ochronę dóbr kultury i obszarów o wartościach kulturowych, zwiększanie efektywności procesów gospodarczych z poszanowaniem prawa własności oraz uzyskanie ładu przestrzennego i estetyki krajobrazu oraz ochronę obszaru przed zagrożeniami i nieprzewidywalnymi kataklizmami”. Według autora miejscowe plany zagospodarowania mają rolę „normatywne (określające standardy zagospodarowania), regulacyjne (określające ramy i warunki działalności inwestycji), inspiracyjne i stymulacyjne (tworzą zachęty do działań gospodarczych) oraz informacyjne (gromadzą i przygotowują dane o uwarunkowaniach rozwojowych)”³²⁸.

Ustalenia wielu badaczy procesu planistycznego wskazują na znaczny wpływ uwarunkowań społecznych na jego efekty. Za korzystny aspekt, szczególnie biorąc pod uwagę komunistyczne doświadczenia historyczne, uważa się obecnie traktowanie miejscowej ludności, będącej użytkownikiem i odbiorcą, jako jedno z głównych źródeł informacji o istniejących problemach wsi. Jest to szczególnie cenne w strategii rozwoju oraz programie rewitalizacji, dotyczących bazowo głównych problemów społeczno-przestrzennych. Jednocześnie nadmierny wpływ indywidualnych właścicieli na decyzje planistyczne rodzi problemy w opracowaniu planu miejscowego, dotyczącego zapisów w obrębie indywidualnych działek. Uwarunkowania historyczne, w tym wieki panowania systemu feudalnego, zakończonego w XIX wieku, wykształciły wąskie spojrzenie na własność indywidualną, dominującą nad szerszym ujęciem korzyści społecznych oraz krajobrazowych. Według Huberta Mełgesa³²⁹ doświadczenia polskie od czasów II wojny światowej potwierdzają, że głównymi determinantami wpływającymi na formę planowania oraz egzekucję zapisów były i są nadal uwarunkowania ustroju społecznego powiązane z gospodarczymi. Konieczna jest więc silna współpraca twórców prawa ze społeczeństwem lokalnym, wpisana w interdyscyplinarnie ujętą gospodarkę narodową oraz diagnozy planistyki oparte na dokumentacji przeszłej i aktualnej.

Mocno sygnalizowany jest także problem złożoności systemu prawnego i założeń procesu planistycznego. Marek Kowicki, badając szczególnie dokumenty obowiązujące w gminach małopolskich, wskazał liczne niedociągnięcia, w tym sprzeczne zapisy prawne oraz brak powiązanych systemowych rozwiązań dla poszczególnych sektorów, skutkujące niezrozumieniem możliwości wykorzystania planowania przestrzennego i traktowanie go jako narzędzia realizacji polityki sektora prywatnego³³⁰. Z powyższym wiąże się niski poziom kreatywności dokumentów oraz duży stopień ich ogólności, dający możliwości interpretacji i zmian. Podkreśla on także problem komunikatywności języka przekazu planistycznego wobec partycypacji społecznej, wskazując na jego „naukowo-urzędniczy żargon”, którego niezrozumienie jest przeszkodą w odczytaniu zapisów przez „zwykłych ludzi” oraz utrudnia porozumienie pomiędzy innymi specjalistami uczestniczącymi w procesie.

³²⁸ Tamże, s. 127.

³²⁹ H. Mełges, *Pozmiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski...*, dz. cyt., s. 91.

³³⁰ M. Kowicki, *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski...*, dz. cyt., s. 25-26.

Podsumowując, autor wskazuje jako jedną z głównych przyczyn opisanego stanu, ugruntowaną historycznie, słabą świadomość architektoniczno-urbanistyczną polskiego społeczeństwa i ich ograniczony udział w kreowaniu przestrzeni³³¹.

Zbigniew J. Kamiński³³², na podstawie doświadczenia planistycznego, potwierdził złożoność planowania przestrzennego oraz jego aspekt społeczny. Wywodzące się z nauk technicznych i inżynierii jest ono przynależne bardziej dziedzinie społecznej, stanowiąc pole działań władzy publicznej i prywatnych interesów oraz wytycznych planistów. Ramowe ograniczenia wprowadzają uwarunkowaniami historyczne, normy prawne, wyznawane systemy wartości i potrzeb oraz ideologie polityczne. Jest to także działalność wysoce polityczna na poziomie sporów interesów indywidualnych oraz orzecznictwa rozstrzygającego o sposobie realizacji zapisów prawa. Autor podkreśla następnie aspekt procesu planistycznego rozwoju jako rezultat przestrzennej zmiany, powodowanej czynnikami globalnymi i lokalnymi, z których każdy wywołuje działanie obarczone ryzykiem i wpływa na kolejne przekształcenia. Istotne jest więc uznanie tego faktu i świadome podejmowanie odpowiednich decyzji. Z dynamiką zmian wiąże się konieczność uznania braku stabilności oraz konieczność elastyczności i szerszego ujęcia problemu³³³.

Współcześnie w efekcie poszukiwań rozwiązań ulepszania planowania przestrzennego powstało pojęcie „nowego planowania”, definiowane różnorodnie przez badaczy tematu. Generalne założenia zawierają elastyczną strukturę zarządzania zmianą, opartą na niehierarchicznej koordynacji, oraz przejrzystość i jawność powiązane z lepszym przepływem informacji pomiędzy administracją i społeczeństwem, w tym poprzez nowoczesne środki przekazu³³⁴.

4. Forma zabudowy

Jednym z zagadnień dotyczącym formy zabudowy wiejskiej w zakresie zagospodarowania działki i architektury jest pojęcie regionalizmu, którym zajmował się między innymi Andrzej Radziewanowski. Wskazał on naturalny (logiczny) proces rozwoju, mówiąc: „Kryterium logiki współcześnie nakazuje zwrócenie szczególnej uwagi na wypracowanie w zakresie architektury form o cechach regionalnych, które byłyby zgodne ze współczesnymi wymogami użytkowania (nowe potrzeby), konstrukcyjnymi (nowe sposoby budowy, nowe materiały), technologicznymi (nowe źródła energii) (...). Jeżeli kulturę społeczeństw można traktować jako sposób przystosowania się człowieka do środowiska, to kontynuacja architektury regionalnej stanowi niezbędny element tego procesu. Element przybliżający działania tej dziedziny ku prawidłowościom natury przy zachowaniu walorów tożsamości środowiska kulturowego określonych miejsc, przestrzeni, regionów”³³⁵. Podkreślając emocjonalne powiązania architektury regionalnej z miejscem, stawia on tezę, że „architektura

³³¹ M. Kowicki, *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski...*, dz. cyt., s. 49-50.

³³² Z.J. Kamiński, *Podstawy planowania przestrzennego...*, dz. cyt., s. 9.

³³³ Tamże, s. 15.

³³⁴ Tamże, s. 172.

³³⁵ Z. Radziewanowski, *O niektórych problemach regionalizmu...*, dz. cyt., s. 55.

regionalna, kontynuując formy i elementy stworzone w przeszłości, znaczące historie danego miejsca, decydujące o jego fizjonomicznej, kulturowej i psychologicznej odrębności, łączy się ściśle ze strefą duchową człowieka, z jego emocjami, przeżyciami i wspomnieniami i z tych też powodów architektura ta sprzyja procesowi integracji człowieka z miejscem jego zasiedlenia bądź czasowego pobytu”. Zgodnie z założeniami przy realizacji zabudowy badacz wskazuje stosowanie zestawu określonych zasad. Pierwsza z nich mówi o projektowaniu strukturalnym, opartym na analizach walorów lokalnych, poprzez studia zależności funkcjonalnych do ustalenia lokalnych cech typologicznej odrębności. Projektowanie sylwetowe stawia na konieczność wpisania się w sylwety widokowe. W projektowaniu harmonijnym natomiast zachodzi konieczność uwzględnienia istniejących elementów stanowiących o pierwszoplanowych wartościach miejsca. Ujęcie humanitarne z kolei oparte jest na wiedzy o istniejących potrzebach ludzkich wyższego rzędu, w tym identyfikacji człowieka ze środowiskiem, wspartych wymogiem „malowniczości” i autentyczności przestrzeni poprzez stworzenie zestawu typów alternatywnych rozwiązań architektonicznych, zachowując zasadę zrównoważonej różnorodności w kształtowaniu przestrzeni³³⁶.

Problemem zamagurskich wsi jest chaos form, historycznie ukształtowany przez wpływy polityczne, obecnie zdominowany przez założenia bazujące na „stylu zakopiańskim”. Według też Marka Kowickiego jedną z przyczyn rozkwitu stylu regionalizującego była reakcja na ograniczony stylistycznie i formalnie styl międzynarodowy, funkcjonujący do lat 60., wspierany przez liczne regulacje architektoniczne i budowlane. Ograniczały one swobodę kreowania indywidualnych rozwiązań architektonicznych, które wybuchły ze zdwojoną siłą wraz z nadejściem swobód kapitalistycznych. Do fali nowości dołączyła istniejąca moda na „polskie” formy zakopiańskie, implementowane bez zrozumienia genezy, po wtórnych przekształceniach, według wyobrażeń i potrzeb. Realizowane są w postaci kształtowania form w zróżnicowanych w proporcjach, detalach, sposobie rozmieszczenia okien czy wykończenia w postaci okładzin belkowanych ścian czy otoczków³³⁷.

Istnienie potrzeby wyróżnienia się w przestrzeni poprzez gabaryty zabudowy opisuje także Hubert Mełges w badaniach dotyczących architektury małopolskiej, wskazując atawistyczną potrzebę zaznaczenia gabarytami swojej władzy i zamożności, znanej od początków cywilizacji³³⁸.

Małgorzata Drożdż-Szczybura, na podstawie odniesienia do badań historycznych i stanu aktualnego rozwoju wsi, wskazała znaczenie zasad funkcjonowania zagrody okólnej jako jednego z optymalnych rozwiązań dla zabudowy utrzymującej tradycję miejsca³³⁹.

W rozważania wpisuje się postulat Marka Kowickiego, wskazującego słusność powrotu do chałupy wiejskiej jako archetypu współczesnego domu wiejskiego „długiego” w miejsce domu

³³⁶ Tamże, s. 67-69.

³³⁷ M. Kowicki, *Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej. Studium na tle tendencji krajowych i europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2010, s. 140.

³³⁸ H. Mełges, *Pozmiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski...*, dz. cyt., s. 45.

³³⁹ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 144.

„kwadratowego”, zważywszy na jego naturalną ciepłochłonność związaną z orientacją rzutu, strefowanie wnętrza, ukształtowanie przekroju oraz opływowość formy³⁴⁰.

Rolę naturalnych nawarstwień historycznych w formie i jej otoczeniu wskazał Juliusz Żórawski, mówiąc, że „działania architektoniczne polegają na dodawaniu części do już istniejących całości, czyli że architektura powinna być wyrazem życia i rozwoju historycznego narodu i musi zależeć od otoczenia”³⁴¹.

W swoich rozważaniach o domu Jarosław Szewczyk wskazał na „akumulatywność” architektury jako nośnika znaczeń „domu ze zmarszczkami”, mówiąc o postrzeganiu go jako „zeszytu, kroniki”, zapisu „niewidzialnej ręki czasu” historii rodziny i jej sąsiedztwa, która odnotowuje „na równych prawach epizody i procesy, wydarzenia epokowe i miałkie, celowe i przypadkowe, tragiczne i śmieszne”. Z upływającym czasem zmieniając się i niszcząc, zyskiwał on na wartości, najlepiej dostrzeganej przez tych, którzy łączyli z nim osobiste przeżycia³⁴². Opisuując zagadnienie materiałowe domów, badacz wskazuje, iż „domom drewnianym przypisywano w naszym kraju pośredni wpływ na strukturę społeczną, na samorządność, na narodową mentalność i tak dalej, ale też widziano w nich przedmiot narodowego przywiązania i jedno ze źródeł polskiej tożsamości”³⁴³.

Przy implementowaniu cech rodzimej zabudowy istotna jest rola architekta tworzącego formę zabudowy na wsi, promującego w projektach formy miejscowe, zapisane w sposób nowoczesny. Powinny być one dostosowane do potrzeb mieszkańców i na tyle atrakcyjne wizualnie, aby stać się alternatywą dla domów katalogowych. Zagadnienie zaangażowania stron procesu inwestycyjnego w powstawanie domów w tradycyjnym krajobrazie wskazuje między innymi Maciej Miłobędzki, przywołując jako przykład szwajcarską wieś Vrin³⁴⁴. W małym ośrodku domy projektowane przez architekta wywodzącego się z lokalnej społeczności i ściśle z nią współdziałającego realizują potrzeby mieszkańców w formach nowoczesnych, nawiązujących bezpośrednio do lokalnych tradycji do poziomu detalu. Ogromne znaczenie w procesie mają specyficzne warunki ekonomiczne oraz historycznie uwarunkowania społeczne, znacząco odmienne od polskich, kształtujące spojrzenie mieszkańców na otoczenie.

5. Przestrzeń publiczna oraz usługi

Problem przekształceń przestrzeni publicznych wsi zamagurskich został zbadany przez autorkę w ramach pracy zespołu pod kierunkiem Małgorzaty Drożdż-Szczybyry. Przeprowadzone analizy wskazały znaczący wpływ zróżnicowanej sytuacji gospodarczo-politycznej na rozwój układu zabudowy, w tym przekształcenia głównych przestrzeni. Struktury historyczne stały się ewolucyjnie poligonem oddziaływania i rozwiązywania problemów charakteryzujących XXI wiek. Wobec nowych

³⁴⁰ M. Kowicki, *Wieś przyszłości jako alternatywa...*, dz. cyt., s. 134.

³⁴¹ J. Żórawski, *O budowie formy...*, dz. cyt., s. 13.

³⁴² J. Szewczyk, *Rozważania o domu*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2018, s. 33-34, https://pb.edu.pl/oficyna-wydawnicza/wp-content/uploads/sites/4/2018/10/RozwazaniaODomu_internet.pdf (dostęp: 10.11.2020).

³⁴³ Tamże, s. 89.

³⁴⁴ M. Miłobędzki, *Dom regionalny – reaktywacja?*, „Autoportret” 2012, nr 4(39), s. 20-26.

potrzeb mieszkańców bezcenna jest rola lokalnej społeczności, wspartej przez działania samorządu lokalnego. „Wspólna strategia powinna stwarzać przestrzeń do wzajemnej interakcji na zróżnicowanych polach, budując poczucie bezpieczeństwa i przynależności do grupy, świadomie osadzonej w strukturze historycznej i poczuciu lokalnej tradycji. W szerszym, bardziej regionalnym ujęciu obszary publiczne są miejscem, które powinno, szczególnie na Zamagurzu, generować spotkania i więzi międzykulturowe (...). Dobra przestrzeń publiczna, pozostająca w dobrej relacji z przestrzenią prywatną i otoczeniem, są kluczowe dla rozwoju, budując świadomą społeczność, mogącą wpływać oddolnie na dobry rozwój lokalny w zgodzie ze swoimi potrzebami, ale też świadomością możliwości i zasobów, wynikających z historii i uwarunkowań (...)”³⁴⁵.

Rolę ukształtowania przestrzeni publicznych w strukturze wsi opisuje w swoich badaniach Bartosz Czarnecki, wskazując wpływ jej zagospodarowania i funkcjonowania na stan i rodzaj stosunków społecznych. Według badacza odpowiednie działania wzmacniają poczucie bezpieczeństwa mieszkańców, obniżając poziom przestępczości. Dalej autor wskazuje czynniki poprawiające bezpieczeństwo, stwarzające warunki dla integracji lokalnej społeczności³⁴⁶. Pierwszym z nich jest występowanie zintegrowanej grupy stałych i osiadłych historycznie użytkowników, zamieszkującej ograniczoną przestrzeń o niskiej intensywności zabudowy. Brak ruchu tranzytowego, innego niż docelowy, ogranicza nadmierny napływ ludności spoza wsi. Pozwala to na zachowanie wglądu w układ „swój-obcy”, który otwarty na integrację daje jednocześnie swobodę w użytkowaniu przestrzeni poszerzającej granice półprywatności. Przestrzeń powinna być także ściśle zdefiniowana, dając poczucie logiczności i naturalnej zrozumiałości, czemu sprzyja zachowanie jej historycznego, zwartego układu. Efektem jest dobre pole widzenia użytkowników i kontakt wzrokowy pomiędzy mieszkańcami oraz świadomość potencjalnego wsparcia w sytuacjach zagrożenia, zarówno w strefie publicznej, jak i prywatnej działki. W przypadku wsi zamagurskich o strukturze niwowej szczególnie istotny jest czynnik integracji społecznej, konsolidujący grupy różnej skali w trakcie wspólnie wykonywanych codziennych działań, takich jak prace polowe w rolnictwie.

Zagadnienie pomijania w planach miejscowych zdefiniowanego centrum układu osadniczego podnosi w badaniach Marek Kowicki, wskazując na powszechny brak problemu w świadomości społecznej. Podjęcie decyzji o stworzeniu ośrodka gminnego, jako elementu większej sieci, zmusza do określenia jego roli i miejsca w życiu społeczności. Z kolei w większej skali akcentowanie centralności wybranych obszarów kreuje sieć ośrodków, tworzących na bazie układu komunikacyjnego szkielet racjonalnych przeobrażeń planistyczno-przestrzennych. Dzięki temu możliwe jest, między innymi, strefowanie osadnictwa według gęstości zaludnienia oraz rozdział użytkowania rolniczego i nierolniczego. Wpływa to następnie na skuteczną ochronę walorów

³⁴⁵ M. Drożdż-Szczybura, A. Korzeniowska, *Rola i znaczenie przestrzeni publicznych w rozwoju historycznych struktur wiejskich na przykładzie Zamagurza Spiskiego*, [w:] *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, t. 45, *Nowe zjawiska i procesy przestrzenne, funkcjonalne i społeczne w przeobrażaniu obszarów wiejskich*, P. Tomczak [red.], Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019, s. 71-89.

³⁴⁶ B. Czarnecki, *Przestrzeń publiczna wsi i małego miasteczka...*, dz. cyt.; Zespół czynników wskazany został [za:] G. Wekerle, C. Whitzman, *Safe Cities*, Van Nostrand Reinhold, Toronto 1993.

przyrodniczo-krajobrazowych, wpisując się w ideę rolnictwa ekologicznego. Postulowanym przez badacza rozwiązaniem jest m.in. wzbogacenie gminnych ośrodków w urządzenia sportowo-rozrywkowe, zdolne przechwycić znaczną część masowego ruchu wypoczynkowego i odciążające tym samym eksploatowane obszary krajobrazowe w strefach peryferyjnych. Przy zachowaniu usytuowania centrum gminnego należy stworzyć dobrą sieć komunikacyjną, łączącą poszczególne obszary, unikając lokowania osadnictwa wypoczynkowego poza istniejącym zainwestowaniem³⁴⁷. Lokalnym, bliższym skali mieszkańca rozwiązaniem mogłoby być stworzenie sieci małych przestrzeni w miejscach węzłowych, poprzez działania lokalne powodujące poczucie „bycia u siebie”, gdzie przestrzeń funkcjonuje jako naturalne poszerzenie prywatnych domów, w których każdy doświadcza poczucia wspólnoty z innymi użytkownikami, zarówno jako mieszkaniec, jak i przybysz. W pracy poświęconej pojęciu agory w małej społeczności Marek Kowicki określa, za Van Klingerenem, jej rolę jako „narzędzia umożliwiającego lokalnym wspólnotom realizację wyższych potrzeb, służącym integracji, poznaniu, wymianie kulturalnej, akceptacji, tolerancji kultywowania różnorodnych zainteresowań i aktywności”. Zdaniem autora ważne jest spełnienie kluczowych zasad, w tym dostępności, rozumianej w skali lokalizacji, wyposażenia i skali formy dopuszczającej adaptację strategicznie ustawionych nieużywanych budynków gospodarczych zamiast budowania imponujących budowli poza siedliskiem³⁴⁸. „Powinna być ona wnętrzem atrakcyjnym, dynamicznym i tętniącym życiem źródłem informacji, «caput mundi» w przekonaniu lokalnej społeczności. Cechy te uzyskuje się zarówno poprzez koncentrację różnorodnych funkcji (...), jak i przez sposób jej architektonicznego ukształtowania, (...) wprowadzenie do ośrodka rozmaitych form handlu”³⁴⁹.

6. Dziedzictwo kulturowe

Początek systemowych badań nad budownictwem wiejskim oraz powstanie regionalizmu, dążącego do zachowania tradycji i odrębności charakterystycznych dla kultury wiejskiej³⁵⁰, dało otwarcie informacyjne na świat, w tym spojrzenie na wieś w jej działaniu, historii i wartości. Umożliwione przez postęp komunikacyjny rozpoczęło się w XIX wieku.

Formalnie w ujęciu globalnej nauki ochrony dziedzictwa wsi, jako jednego z problemów planowania terenu, dotyczyła przyjęta w 1975 roku Karta Amsterdamska. Przyjęta wcześniej, w 1931 roku, Karta Ateńska, podobnie jak Karta Wenecka³⁵¹ z 1964 roku, skupiały się głównie na ochronie struktury miasta. Ustalenia dokumentu weneckiego stanowiły bazę dla wytycznych ochrony zabytków na terenie Polski, które w 2004 roku zostały zdefiniowane przez Radę Ochrony Zabytków przy

³⁴⁷ M. Kowicki, *Wieś przyszłości jako alternatywa...*, dz. cyt., s. 77-85.

³⁴⁸ M. Kowicki, *Współczesna Agora. Wybrane problemy kształtowania ośrodków usługowych dla małych społeczności lokalnych*, Politechnika Krakowska, Kraków 2004, s. 32-40.

³⁴⁹ Tamże, s. 79.

³⁵⁰ Tamże, s. 11. W nawiązaniu do badań szwedzkich uczonych Artura Hazeliusa i Georga Karlina powstało w Sztokholmie w 1891 roku pierwsze na świecie muzeum na wolnym powietrzu o nazwie Skansen, dający nazwę późniejszym podobnym instytucjom.

³⁵¹ Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych. Międzynarodowa konwencja, określająca zasady konserwacji i restauracji zabytków architektury, przyjęta w 1964 przez II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków.

Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Sformułowane zasady są częścią założeń do krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami. Pierwsza zasada „primum non nocere” mówi o rozwiązaniach nieszkodzących zabytkowi i nieobniżających jego wartości oraz o dopuszczeniu przekształceń mogących przyczynić się do utrwalenia lub eksponowania wartości zabytkowej, a także użyteczności zabytku i jego funkcjonowania. Dalej „zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych)” określa konieczność maksymalnego zachowania substancji zabytkowej jako zawierającej przekaz historyczny i źródłowy oraz zachowania przekazu historycznego jako bezwzględnego pierwszeństwa nad współczesnymi potrzebami użytkowymi. Trzecia zasada „minimalnej niezbędnej ingerencji” zakłada bezwzględne zachowanie zabytkowej formy i substancji, która ma zapewnić nienaruszalność przekazu historycznego i uniemożliwić jego zafałszowanie i odczytanie zawartej w nim treści. Następne zasady odnoszą się przede wszystkim do prac restauratorskich, wskazując na ograniczanie warstw prowadzących do zacierania przekazu historycznego, czytelności i odróżnialności ingerencji, wprowadzanie ulepszeń, umożliwiających powrót do formy historycznej oraz wykonywanie wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie, wraz z pełną dokumentacją wyników badań oraz przebiegu kolejnych działań³⁵².

W odniesieniu do dziedzictwa architektonicznego Małgorzata Drożdż-Szczybura, odwołując się do dziedzictwa zagrody okólnej, wskazuje jako możliwe drogi, oprócz kontynuacji w formie związanej z rolnictwem lub komercją, utrzymanie zabudowy „in situ” lub przeniesionej na teren muzeum na wolnym powietrzu. Określa, na podstawie odniesienia do badań historycznych i stanu aktualnego rozwoju wsi, przewagę walorów formy „in situ”, ze względu na zachowanie powiązanego z zabudową kontekstu miejsca, dopełniającego jego wartości historyczne. Jednocześnie przy utrudnieniach technologicznych w utrzymaniu pierwotnej funkcji, wynikających z ograniczeń w przekształceniu, konieczne jest znalezienie nowej funkcji, niewpływającej na przekształcenia, co jest trudne w realizacji z przyczyn praktyczno-ekonomicznych³⁵³.

Problem wpływu ścisłej ochrony konserwatorskiej na funkcjonowanie wsi został poruszony w przeprowadzonych w latach 2018–2019 przez autorkę, pod kierunkiem Małgorzaty Drożdż-Szczybury, badaniach zamagurskich wsi słowackich, ze szczególnym uwzględnieniem Osturni. W tej historycznej wsi łanowej w latach 70. wprowadzono ochronę w formie rezerwatu architektury. Niepoparta szerszym programem działania ani finansowaniem ochrony zabytków, zatrzymała ona rozwój wsi, doprowadzając do stanu wyludnionego „żywego skansenu”, zasiedlanego okresowo przez ludność napływową z miasta. Na podstawie badań Osturni autorki wskazały istniejące formy wykorzystania zabytkowych obiektów w promocji lokalnej kultury i dziedzictwa, o podobnym

³⁵² Portal Narodowego Instytutu Dziedzictwa. https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/faq (dostęp: 30.08.2020).

³⁵³ M. Drożdż-Szczybura, *Zagroda okólna...*, dz. cyt., s. 144.

statusie, znajdujące się w spiskim Zdziarzu (słow. Ždiar) oraz orawskim Podbielu (słow. Podbiel)³⁵⁴. Opisane wsie słowackie są wskazywane jako przykłady realizacji programów dziedzictwa wobec historycznych wsi przez badaczy polskich i słowackich, w tym przez Jerzego Czajkowskiego³⁵⁵ oraz Marię Ušakovą³⁵⁶. Na polu krajowym przykładem podobnych sytuacji problemowych jest podhalańska wieś Chochółów. Zespół historycznych zagród został wpisany w 1965 roku³⁵⁷ do Rejestru Zabytków Województwa Małopolskiego jako rezerwat urbanistyczny i architektoniczny. Od czasu wyznaczenia ochrony do rejestru wpisano 111 domów i zagród w 1977 roku oraz latach 1985–1987. Na skutek pogorszenia stanu i utraty wartości zabytkowej wykreślono z listy 3 obiekty w latach 2011, 2012 i 2015. Brak programowego wsparcia dla obiektów, ograniczający działania modernizujące, przekształca również tę wieś w żywy skansen. Dodatkowym zagrożeniem dla obiektów jest postęp technologiczny wprowadzający intensyfikujący się ruch samochodowy na głównej drodze wsi, przy której znajdują się domy.

Problem aktywnej ochrony dziedzictwa kulturowego wskazał Andrzej Tomaszewski jako jeden z postulatów proponowanej kampanii „Europa – wspólne dziedzictwo”³⁵⁸. Jego zdaniem o tożsamości kulturowej obszaru decyduje krajobraz kulturowy jako powszechna dla zbiorowości całość. Jego czynna ochrona powinna prowadzić do harmonijnego rozwoju, kształtując go w sposób, zgodny z definicją Bernarda M. Feildena „management of changes”. Autor podkreśla konieczność angażowania sił politycznych i społecznych, świadomych wartości kulturowych, chroniąc przed drogą do kosmopolityzmu, nieokiełznanej urbanizacji i „współczesnej” architektury.

Znaczenie dziedzictwa kulturowego w rozwoju z perspektywy regionalnej określa także Jacek Purchla, wskazując konieczność jego współczesnej komodyfikacji³⁵⁹.

Janusz Bogdanowski z pozycji architektury krajobrazu wskazał na znaczącą rolę konserwacji i ochrony w działaniach dotyczących krajobrazu wsi, przy zachowaniu jego strefowania, wskazującego podziały skali wartości³⁶⁰. Podkreślił on złożoność (trudność) procesu ochrony krajobrazu otwartego, polegającą na jednoczesnej potrzebie skupienia się na obiektach przyrodniczych i substancji kulturowej, opisując w swoich badaniach szczegółowo rolę odpowiedniego sposobu kształtowania elementów struktury, takich jak woda, drogi czy rozłóg pól w ogólnej kompozycji układu. Właściwe ukształtowanie krajobrazu wsi górskich, posiadających wyróżniającą się specyfikę, powinno zachodzić zgodnie z profilem i charakterystycznymi piętrami tworzącymi jednocześnie całość i stanowiącymi osobne problemy architektoniczno-krajobrazowe.

³⁵⁴ M. Drożdż-Szczybura, A. Korzeniowska, *Problemy rozwoju „żywego skansenu” na przykładzie wsi Osturnia*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 60, s. 40-50.

³⁵⁵ J. Czajkowski, *Historyczne, osadnicze i etniczne...*, dz. cyt., s. 18-49.

³⁵⁶ M. Ušaková, *Osturnia – rezerwat zabytkowego budownictwa ludowego na Słowacji*, „Ochrona Zabytków” 1987, 40/4 (159), s. 289-294.

³⁵⁷ Decyzja nr A-268 z dnia 25.10.1965 [A-701/M]. Chochółów gm. Czarny Dunajec – wieś jako rezerwat urbanistyczny i architektoniczny. Źródło: <https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow> (dostęp: 26.10.2020).

³⁵⁸ A. Tomaszewski, *Europa: wartość i świadomość dziedzictwa* [w:] Purchla J. [red.] *Dziedzictwo a turystyka*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1999, s. 13.

³⁵⁹ J. Purchla, *Dziedzictwo i transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2005, s. 11.

³⁶⁰ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie...*, dz. cyt., s. 132.

7. Rolnictwo i krajobraz naturalny

Według pochodzącej z lat 70. definicji Marii Kielczewskiej-Zaleskiej wieś jest „osadą, w której ludność zajmuje się uprawą roślin i chowem zwierząt”³⁶¹. Definicja ustawowa z 2012 roku określa natomiast „jednostkę osadniczą o zwartej, skupionej lub rozproszonej zabudowie i istniejących funkcjach rolniczych lub związanych z nimi usługowych lub turystycznych (...)”³⁶². Zestawienie powyższych pojęć wskazuje zmiany, jakie zachodzą w postrzeganiu rolnictwa w życiu wsi.

Wobec intensywnego rozwoju wsi na podstawie funkcji pozarolniczych, w tym turystyki, bazującej na zasobach krajobrazu lokalnego, optymalnym rozwiązaniem jest rolnictwo ekologiczne. Początkami sięga ono do powstałej w XX wieku filozofii biodynamicznej Rudolfa Steinera. Austriacki filozof w wygłoszonym w 1924 roku wykładzie pt. „Podstawy wiedzy duchowej dla pomyślności w rolnictwie” wskazał holistyczne ujęcie rolnictwa w aspekcie wpływów różnych dziedzin naukowych oraz pokrewnych, takich jak kosmologia i filozofia. Uznał on naukowe oddziaływanie m.in. preparatów biodynamicznych i płodozmianu oraz procesów zachodzących w kosmosie na ożywienie możliwości ziemi i wykorzystanie jej naturalnych zasobów w rolnictwie jako samowystarczalnemu, zamkniętemu organizmowi biologicznemu. Zgodnie z jego założeniami konieczna jest integracja różnych składowych rolnictwa, w tym uprawy roli, hodowli zwierząt czy sadownictwa i gospodarki wodnej. Za prekursora realizacji nowej metody w Polsce uznawany jest Stanisław Franciszek hrabia Karłowski z Szelejewo koło Gostynia, który wprowadził ją w latach 30. XX wieku³⁶³ w obrębie swojego majątku o powierzchni ponad 1700 ha, składającego się z terenów pięciu byłych folwarków.

Według ustaleń Konferencji IFOAM³⁶⁴ (Międzynarodowej Federacji Ruchu Rolnictwa Organicznego) z 1996 roku do najważniejszych zasad rolnictwa ekologicznego należą: praca w możliwie zamkniętym systemie przy wykorzystaniu lokalnych zasobów, utrzymanie długookresowej żyzności gleb, unikanie zanieczyszczeń, powstających w wyniku zastosowania techniki w rolnictwie oraz zmniejszenie do minimum zastosowania kopalnych nośników energii oraz rozwój technologii, które opierają się na wykorzystaniu wiedzy o systemach biologicznych. Produkcja żywności o wysokiej wartości odżywczej i wystarczającej ilości oraz hodowla powinna odbywać się w warunkach, które uwzględniają potrzeby fizjologiczne zwierząt i wymogi humanitarne oraz utrzymanie i zachowanie świata zwierzęcego i przestrzeni życiowych zwierząt. Konieczne jest także stworzenie ramowych warunków działania, w których producenci rolni zarabiają na własne utrzymanie i mogą rozwijać swój potencjał ludzki oraz wykorzystanie zdecentralizowanych systemów gospodarki przy przetwarzaniu, dystrybucji i sprzedaży produktów rolnych, stworzenie systemu

³⁶¹ M. Kielczewska-Zaleska, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1972, s. 15.

³⁶² Art. 2. Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 9 stycznia 2012 r. w sprawie ewidencji miejscowości, ulic i adresów.

³⁶³ E. Kośmicki, *Stanisław Franciszek hr. Karłowski a współczesne problemy rolnictwa*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo” 2003, nr 9, s. 161-169, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2003-t9/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2003-t9-s161-169/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2003-t9-s161-169.pdf (dostęp: 10.11.2020).

³⁶⁴ L. Woodward, D. Fleming, H. Vogtmann, *Reflections on the past, outlook for the future*, [w:] *Fundamentals of Organic Agriculture*, 11th IFOAM International Scientific Conference, August 11-15 Copenhagen, ed. T. V. Ostergaard, [za:] E. Kośmicki, *Stanisław Franciszek hr. Karłowski...*, dz. cyt.

rolnictwa, który zadowala estetyczne potrzeby wszystkich osób, z którymi występuje we wzajemnych relacjach. Założenia te opisują główne zasady: zdrowia (ludzi, zwierząt gleby i roślin jako niepodzielności), ekologii (opierać się na naturalnych cyklach i je utrzymywać), uczciwości (relacji sprawiedliwych i równych dla wszystkich) oraz opieki (ostrożna i odpowiedzialna, uwzględniająca przyszłość i teraźniejszość)³⁶⁵.

Według badań Marka Kowickiego rolnictwo ekologiczne wpisuje się w łatwo w istniejące struktury osadnicze, w tym zabytkowe struktury kulturowe, konflikt natomiast zachodzi w przypadku rolnictwa uprzemysłowionego. Zaletą zróżnicowanej produkcji jest bliski związek odbiorcy z miejscem produkcji, powiązanej ściśle z lokalnymi uwarunkowaniami naturalnymi. W rolnictwo, uwzględniające świadomie kreowany krajobraz, wpisana jest ochrona układu zabudowy, walorów kulturowych i tradycyjnej gospodarki, w których zachowane są podziały działek i system dróg³⁶⁶.

Realizacji założeń rolnictwa ekologicznego sprzyjają istniejące regulacje prawne, pozwalające na weryfikację standardów, wymaganych do pozyskania dofinansowania, i stosowanych certyfikatów, uatrakcyjnających produkty w oczach odbiorców krajowych i zagranicznych. Głównym dokumentem jest Ustawa o rolnictwie ekologicznym z 2009 roku³⁶⁷. Określa ona zadania oraz właściwości organów administracji publicznej i jednostek organizacyjnych w rolnictwie ekologicznym, z uwzględnieniem wytycznych unijnych. Wspomaga ją Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 2020 roku³⁶⁸, regulujące warunki przyznawania pomocy finansowej w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.

Interesujący aspekt funkcjonowania rolnictwa w krajobrazie wsi opisał Jarosław Szewczyk³⁶⁹, odnosząc się do kulturowego znaczenia gospodarki rolnej, zapisanej w krajobrazie rozłogu pól. Wskazał on znaczenie „języka pola”, ukształtowanego historycznie i zmieniającego się szczególnie mocno od XIX wieku, w którym zapisane są lokalne tradycje toponomastycznego nazewnictwa miejsc i przestrzeni. Trwające w lokalnym słownictwie określenia dróg, strumieni, rozwidleń, lasów czy pagórków i poszczególnych parcel i siedlisk są naturalną identyfikacją ich pochodzenia historycznego, dopełniając zapis lokalnej tradycji miejsca.

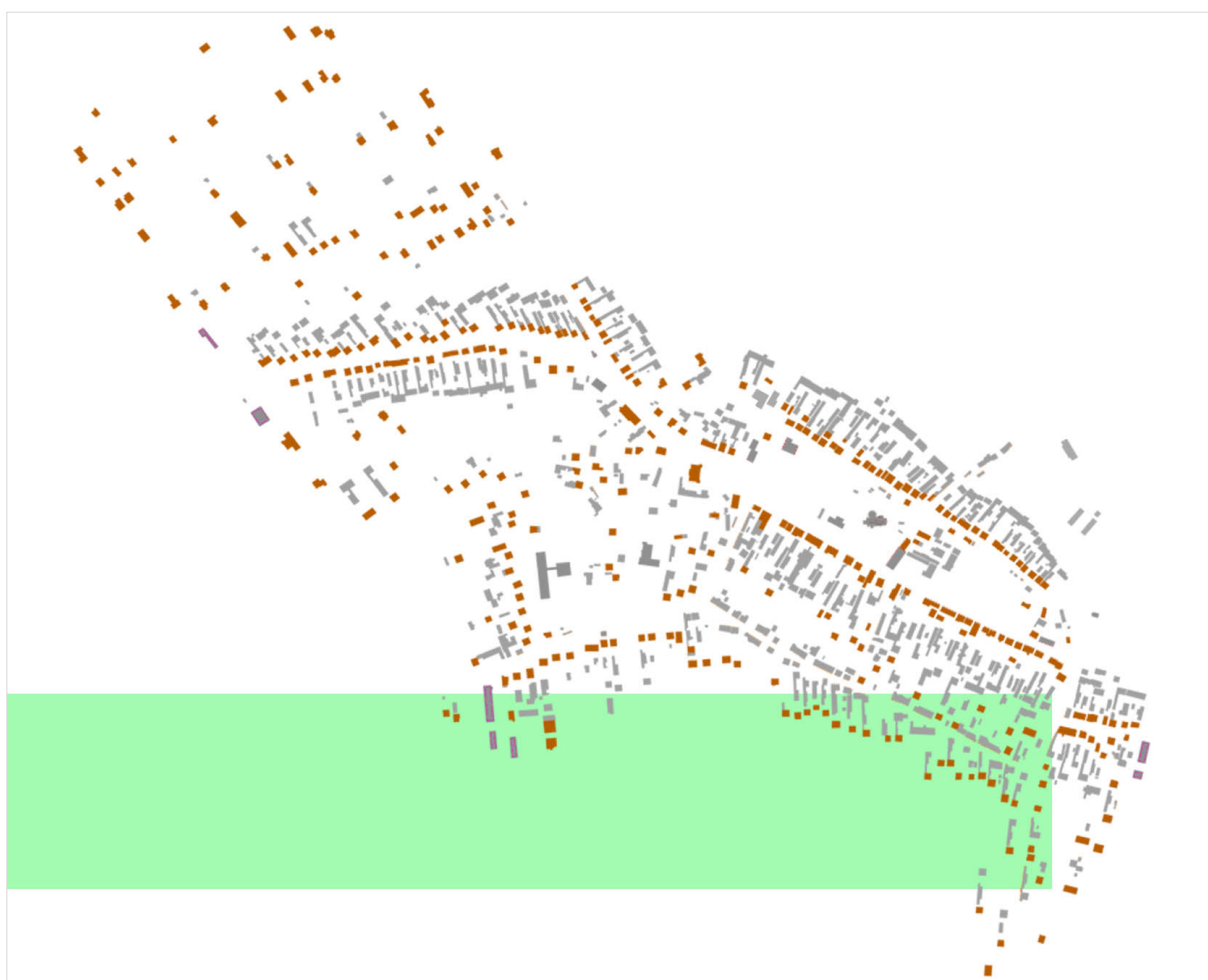
³⁶⁵ <https://www.ifoam.bio/why-organic/shaping-agriculture/four-principles-organic> (dostęp: 10.11.2020).

³⁶⁶ M. Kowicki, *Wieś przyszłości jako alternatywa...*, dz. cyt., s. 27-31.

³⁶⁷ Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ekologicznym.

³⁶⁸ Dz.U. 2020 poz. 316.

³⁶⁹ J. Szewczyk, *Szept Pola*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 54-57.

VI. Podsumowanie i wnioski końcowe

1. Wnioski. Zestawienie i interpretacja

Tabela 37 przedstawia zestawienie wniosków badawczych, powstałych w wyniku przeprowadzonych analiz wpływów, w odniesieniu do poszczególnych elementów struktury oraz krajobrazu naturalnego w formie arytmetycznych średnich (por. Dz. III i IV). Opisują one kolejno stopnie wpływów:

- czynników na formę tradycji miejsca dla poszczególnych elementów, określając ich wpływ na etapie powstania, trwania i zmiany formy tradycji (kol. 3–21),
- trwania tradycji miejsca na obszary struktury (kol. 22–28),
- istniejących zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na trwanie tradycji miejsca (kol. 29).

Na podstawie wskazanych danych opracowane zostały wnioski badawcze i aplikacyjne.

Tab. 37. Zestawienie wniosków badawczych

Obszary analizy		Wpływ czynników na formę tradycji miejsca Skala: 1 – słaby, 2 – umiarkowany, 3 – mocny																			Wpływ trwania tradycji miejsca na obszary struktury Skala: 1 – słaby, 2 – umiarkowany, 3 – mocny							Wpływ istniejących zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na trwanie tradycji miejsca Skala: 1 – brak wsparcia (zagrożenie) 2 – umiarkowany 3 – wsparcie korzystne
		Etap	Czynniki naturalne						Czynniki kulturowe											Układ siedliskowy								
			Ukształtowanie terenu	Klimat	Sieć wodna	Sytuacja glebowa	Szata roślinna	Średnia wartość (czynniki naturalne)	Rozplanowanie układu initialnego	Powiązane funkcje nierolnicze	Powiązanie regionalne	Struktura własności	Powiązanie z terenami uprawnymi	Reformy administracyjne	Postęp technologiczny	Zarządzenia i obostrzenia prawne	Zmiany gospodarcze	Mody i trendy	Zmiany demograficzne, społeczne	Średnia wartość (czynniki kulturowe)	Układ drogowy	Działki siedliskowe	Zabudowa mieszkaniowa	Zabudowa usługowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	Krajobraz naturalny	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.
Elementy struktury układu siedliskowego	Drogi	powstanie	3	1,6	3	1,6	1,6	2,1	2,4	1,9	2,6	2,6	2,1	–	–	–	–	–	–	2,3	–	3	2,7	3	3	3	2,8	2,2
		trwanie	2,4	1,5	2	1,9	1,6	1,9	2,6	2,4	2,8	2,7	1,9	1	1,1	1,2	1,2	1,0	1,2	1,7								
		zmiana	1,2	1,1	1,8	1	1	1,2	1,1	1,9	1,1	1,3	1,1	1	2	1,3	2	1,3	1,7	1,8								
		Średnia	2,2	1,4	2,2	1,5	1,4	1,7	1,7	2,1	2,1	2,2	1,7	1	1,2	1,2	1,1	1,1	1,45	1,9								
	Działki siedliskowe	powstanie	2,2	2,1	2,8	2,4	2,1	2,3	2,6	1,6	2,5	2,8	2,6	–	–	–	–	–	–	2,4	2,2	–	2,6	2,3	1,1	2	2	2
		trwanie	3	2	2,8	2,5	1,7	2,4	2,6	1,6	2,4	2,8	2,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,6								
		zmiana	1,4	1,4	1,4	1	1,4	1,3	1	1	1,2	1,5	1,3	1,5	1,9	1,4	2,5	1,7	2,6	1,6								
		Średnia	2,2	1,8	2,3	1,9	1,7	2	2,0	1,4	2,0	2,3	2,0	1,3	1,5	1,3	1,8	1,4	1,8	1,8								
	Zabudowa mieszkaniowa	powstanie	2,4	3	2,4	2	2,2	2,4	2,8	2	1,9	2,4	2,2	–	–	–	–	–	–	2,2	2,2	3,2	–	1,5	1	2	2,8	1,9
		trwanie	2,5	2,5	2	2	1,5	2,1	2,8	2	1,8	2,9	2,5	1,2	1,4	1,8	1,2	1	1,2	1,8								
		zmiana	1,2	1,2	1,4	1,4	1,2	1,3	1,1	2	1,4	2,1	1,2	1,9	2,5	2,2	2,7	2,5	2,2	1,9								
		Średnia	2	2,2	1,9	1,8	1,6	1,9	2,2	2	1,7	2,4	1,9	1,5	1,9	2	1,9	1,7	1,7	1,9								
	Zabudowa usługowa	powstanie	2	1,6	2	2	1,7	1,8	3	2	2	3	1,2	–	–	–	–	–	–	2,2	2,6	2	2	–	1,5	2,5	2	2,1
		trwanie	2	1,1	1,7	1,2	1,1	1,4	3	2	2,6	3	1,3	1,4	1,3	1,7	1	1	1,1	1,7								
		zmiana	1	1	1,2	1	1	1,1	1	2	1,6	2,1	1,3	1,8	1,5	1,7	2,6	2,1	2,4	1,8								
		Średnia	1,6	1,2	1,6	1,4	1,2	1,4	2,3	2	2,0	2,7	1,2	1,6	1,4	1,7	1,8	1,55	1,75	1,9								
	Tereny produkcyjne	powstanie	2,4	1,1	2,7	1,1	2,7	2	2,4	1,8	2,6	2,8	1	–	–	–	–	–	–	2,1	2	1,3	1	1,2	–	1	2	2,1
		trwanie	2,6	1	2,3	1	3	1,9	2,3	1,1	2,6	3	1	1	1,6	1,1	1,2	1	1	1,5								
		zmiana	1	1	1	1	1	1	1,8	1,1	2,5	2,5	1	1,2	2,3	1,4	2,2	2,1	1,1	1,7								
		Średnia	2	1	2	1	2,2	1,6	2,1	1,3	2,5	2,7	1	1,1	1,9	1,25	1,7	1,5	1	1,7								
	Przestrzeń publiczna	powstanie	2,7	2	2,6	1,4	1,4	2,1	3	3	3	2	2	–	–	–	–	–	–	2,6	2,4	2	2	2	1	–	1,6	2,5
		trwanie	2	1	2,5	1	1,3	1,5	3	3	2,5	2,8	1,5	1,3	1	1,8	1,1	1	1	1,8								
		zmiana	1	1	1	1	1	1	1	2	1,8	1,7	1,1	1,3	1,5	2	1,8	1,6	2,2	1,6								
		Średnia	1,9	1,3	2	1,1	1,2	1,5	2,3	2,6	2,4	2,1	1,5	1,3	1,2	1,9	1,4	1,3	1,6	2								
Średnia		1,9	1,4	2	1,4	1,5	1,6	2,1	1,9	2,1	2,4	1,5	1,3	1,5	1,5	1,6	1,4	1,5	1,8	2,2	2,3	2,1	2	1,3	2,1	2,2	2,1	
Krajobraz naturalny		-																									1,9	
																					Średnia						2	

Opr. autorka na podstawie badań własnych i źródeł wskazanych w tekście

1.1. Wnioski badawcze

1.1.1. Struktura wsi ogólnie

- Dla początków osadnictwa kluczowe znaczenie miały czynniki naturalne, pośród których zaznaczyły się szczególnie ukształtowanie terenu i sieć wodna, determinując dalsze funkcjonowanie układu, równoległe do zachodzących zmian cywilizacyjnych. Historycznie powrót do zasobów krajobrazu naturalnego przyniósł rozwój turystyki.
- Trwałość czynników naturalnych, zgodnie z założeniami niniejszej pracy, jest tłem dla zmian kulturowych.
- W zachodzących przekształceniach przeważają stopniowo wpływy czynników kulturowych nad naturalnymi, co wynika z naturalnego, ewolucyjnego postępu zachodzącego w rozwijających się strukturach. Jednocześnie niski poziom zróżnicowania tych dwóch grup jest dobrym wskaźnikiem względnego zrównoważenia ich wpływów.
- W grupie czynników kulturowych najsilniej zaznaczyły się: struktura własności, rozplanowanie inicjalnego układu, powiązania regionalne oraz powiązane funkcje nierolnicze. Widoczna jest zdecydowana ich przewaga nad regulacjami prawno-administracyjnymi, które stoją także poniżej wpływu gospodarczego. Jest to wskazówka do określenia praktycznych działań taktyki polityki planowania przestrzennego czy ochrony zabytków, odchodzących od twardego prawa do działań w obrębie elementów struktury.
- Największe zmiany we wszystkich kategoriach zaszły w zabudowie mieszkaniowej oraz działkach siedliskowych pod wpływem reform gospodarczo-politycznych, postępu technologicznego i mód realizowanych w granicach indywidualnych działek jako interpretacja wytycznych administracyjnych.
- Badania potwierdzają wtórny wpływ granic państwowych na powstanie osadnictwa, wobec obwodów wykształconych naturalnie na bazie powiązań grup etnicznych związanych z gospodarką w pasie Karpat. Późniejsze granice administracyjne jedynie częściowo ograniczały fale mód i prądów kulturowych.
- Wszystkie formy odgórnego kształtowania przestrzeni przez indywidualnych mieszkańców były i są chętniej przyjmowane przy odpowiednich uwarunkowaniach ekonomicznych.
- Wskaźniki wpływu elementów struktury na krajobraz naturalny pokazują stosunkowo dobry poziom w zakresie wzajemnych powiązań struktury oraz zapisów miejscowych planów. Świadczy to o relatywnie korzystnym, jak na warunki południowej Polski, zachowaniu granicy krajobrazu pierwotnego. Wynika to ze specyfiki lokalnej fizjonomii oraz dużych zasobów terenów niezabudowanych w granicach wsi, zachowujących mimo wszystko zasady historycznego, zwartego rozplanowania.
- Stosunkowo dobre wskaźniki zachowania form tradycji w miejscowych planach wskazują dobrą bazę do wprowadzenia rozwoju opartego na zasadach tradycji miejsca, szczególnie w zakresie

dróg oraz usług i przestrzeni publicznej. Elementy te są bowiem integralne w dużej skali w układach inicjalnych, których zachowanie świadczy o dobrej kontynuacji ich głównych założeń.

- W wynikach dotyczących wpływu trwania tradycji miejsca na elementy struktury największe wartości dla układu drogowego oraz działek siedliskowych podkreślają konieczność zwrócenia na nie szczególnej uwagi w zapisach miejscowych planów. Potwierdzają one dowiedzioną dotychczas wysoką rangę własności prywatnej oraz rolę dróg w rozbudowie układu.
- W zestawieniu wpływów kulturowych znaczący jest udział czynników kształtowanych z poziomu jednostkowego mieszkańca czy decydenta. Wskazuje to na kluczowe znaczenie czynnika ludzkiego, który powinien być brany pod uwagę w zakresie decyzyjności w stosunku do posiadanych własności oraz jako odbiorca przestrzeni o określonych potrzebach oraz uwarunkowaniach psychofizycznych.

1.1.2. Drogi

- Wśród czynników wpływających na pierwotną formę dróg wyróżniają się ukształtowanie terenu i sieć wodna. Kulturowo ukształtowały ją głównie powiązania regionalne i struktura własności oraz rozplanowanie inicjalne i powiązane funkcje nierolnicze, które niezmiennie podtrzymywały formę aż do jej osłabienia przez postęp technologiczny oraz zmiany gospodarcze. Widoczna jest niewielka przewaga ogólnego wpływu uwarunkowań kulturowych nad naturalnymi, do której przyczyniły się zmiany gospodarcze wpływające na rozwój układu oraz postęp technologiczny, uniezależniający go od warunków terenowych.
- Stosunkowo niskim poziom ogólnego wpływu czynników na zmianę pierwotnej, „tradycyjnej” formy, potwierdzający kontynuowanie naturalnych tendencji wpisania przebiegów dróg w uwarunkowania naturalne, wskazuje na rolę stabilizującą czynników naturalnych.
- Układ drogowy zachowuje bardzo mocne powiązanie ze wszystkimi elementami struktury wsi oraz pośrednio z krajobrazem naturalnym.
- Poziom wpływu zapisów mpzp na utrzymanie tradycji miejsca jest dobry, co świadczy o dobrym stanie jego zachowania i planowanego utrzymania.
- Efektami wpływu zachowania formy tradycji miejsca na podstawie uzyskanych wskazań są m.in.:
 - dobre funkcjonowanie drogi w uwarunkowaniach krajobrazowych, zachowujące równowagę z ponadlokalnym krajobrazem naturalnym, w tym siecią wodną oraz ukształtowaniem terenu. Kontynuacja wyznaczonych szlaków zapewnia uniknięcie naturalnych zagrożeń;
 - utrzymanie naturalnie ukształtowanych powiązań regionalnych w zakresie m.in. gospodarki czy kultury;
 - utrzymanie dostępu ponadlokalnego do struktury w obrębie centrum, ułatwiającego rozwój usług i zabudowy oraz promocję wsi przez odpowiednie jego ukształtowanie;
 - utrzymanie podziałów geodezyjnych w strukturze siedliska i całej wsi.

1.1.3. Działki siedliskowe

- Wśród czynników naturalnych wyróżniają się na etapie powstania i trwania tradycji sieć wodna oraz ukształtowanie terenu. Do nich dochodzi, równie mocno na tych etapach, wpływ czynników kulturowych, w tym zasad rozplanowania, struktury własności oraz powiązań regionalnych i lokalnych z obszarami upraw. Osłabienie obydwu grup przynoszą czynniki zmian demograficznych i gospodarczych oraz postęp technologiczny.
- Trwanie tradycji formy wpływa w naturalny sposób na zabudowę mieszkaniową, definiując jej ukształtowanie, ale także pośrednio na obsługujące drogi oraz tereny usług, dopełniające funkcjonalnie strukturę wsi. Najmniejszy wpływ zaznacza się w funkcjonowaniu terenów produkcyjnych.
- Analizy zapisów planistycznych wykazują brak wsparcia dla zachowania struktury działek siedliskowych. Może to wynikać z faktu, że jako najliczniejsze części struktury wsi, zarządzane indywidualnie, są one głównymi przedmiotami decyzji planistycznych.
- Efektem trwania i nawiązywania do tradycji miejsca jest:
 - zachowanie optymalnego funkcjonowania powiązań zabudowy w strukturze w zakresie obsługi drogowej i powiązania z krajobrazem;
 - możliwość realizacji układu zabudowy w sposób zapewniający jej optymalne funkcjonowanie w zakresie powiązań między budynkami oraz optymalne dopasowanie się do uwarunkowań krajobrazowych.

1.1.4. Zabudowa mieszkaniowa

- Na etapie powstawania formy tradycji zaznaczyły się podobnie wszystkie czynniki naturalne, szczególnie ukształtowanie terenu, sieć wodna oraz klimat. Powiązane były z nimi wyjściowo czynniki kulturowe, kształtujące rozplanowanie układu siedliskowego, powiązane funkcje nierolnicze oraz struktura własności działek siedliskowych. Pierwotna forma podlegała przekształceniom na skutek szeregu czynników kulturowych, w tym zmian demograficznych, mód architektonicznych oraz reform gospodarczych, decyzji administracyjno-politycznych i postępu technologicznego.
- Trwanie formy zabudowy wpływa najbardziej na zachowanie kształtów działek siedliskowych, przebiegów dróg oraz zasobów i formy krajobrazu naturalnego.
- Poziom wpływ zapisów planistycznych na kontynuację formy zabudowy wskazuje największe zagrożenie deformacji ze wszystkich struktur. Wynika to jednocześnie z wielu kulturowych zmian, jakim jest poddawana, ale także z dużej liczebności w strukturze i zależności od decyzji indywidualnych.
- Efektami utrzymania tradycji miejsca w zabudowie mieszkaniowej są m.in.:
 - utrzymanie ładu przestrzennego poprzez usytuowanie zabudowy w pasach wzdłuż utrwalonych historycznie ciągów, których lokalizacja jest również optymalna klimatycznie;
 - zachowanie powiązań kompozycyjnych w szerszym ujęciu obszaru wsi;

- zachowanie miejsc na relacje społeczne, szczególnie sąsiedzkie;
- stworzenie atrakcyjnej wizualnie, spójnej przestrzeni zabudowy, mogącej być zasobem rozwojowym;
- łatwość rozbudowy infrastruktury technicznej i drogowej.

1.1.5. Zabudowa usługowa

- Wśród czynników kształtujących formę tradycji zauważalny jest wpływ czynników naturalnych, w tym sieci wodnej, gleb i ukształtowania, nieznacznie zdominowany przez uwarunkowania kulturowe, głównie rozplanowanie układu oraz strukturę własności. Ma to związek z faktem przynależności instytucjonalnej pierwotnych obszarów usługowych. Przewaga wpływów wzrosła, wprowadzając kolejno zmiany w historycznych zasadach na skutek zmian gospodarczych i demograficznych oraz administracyjnych.
- Badania powiązań w ramach struktury wskazują największe powiązanie terenów usługowych z układem drogowym oraz przestrzenią publiczną, natomiast najsłabsze z obszarami produkcji przy założeniu ich tradycyjnej formy.
- Zapisy miejscowych planów wskazują stosunkowo dobre warunki dla funkcjonowania usług, zwłaszcza kościołów oraz obiektów w centrach wsi, kontynuujących historyczne lokalizacje. Negatywnym zjawiskiem jest wyznaczanie, poza funkcjonującą strukturą, zespołów usługowych związanych z nową funkcją, głównie turystyczną.
- Efektami utrzymania tradycji miejsca w zabudowie usługowej są m.in.:
 - utrzymanie silnej pozycji centrum wsi, gwarantującej zaopatrzenie i obsługę mieszkańców oraz przyjezdnych;
 - utrzymanie czytelności kompozycji układu, ułatwiającej orientację terenową;
 - utrzymanie powiązań historycznych w układzie, mogące w połączeniu z tradycyjną zabudową być zasobem rozwojowym;
 - centrotwórcza rola wytwarzająca zaplecze dla przestrzeni publicznej, skupiającej życie mieszkańców wsi;
 - dostępność komunikacyjna w węzłowej lokalizacji, wzmacniająca funkcjonowanie usług i utrzymująca rangę w strukturze wyższego rzędu.

1.1.6. Tereny produkcyjne

- Wpływ na powstanie formy miały czynniki naturalne, szczególnie sieć wodna, ukształtowanie terenu oraz szata roślinna, na poziomie podobnym do kulturowego rozplanowania inicjalnego. Ze względu na specyfikę produkcji, zależnej początkowo od zasobów krajobrazu, zmiany w formie określonej tradycji przyniósł postęp technologiczny oraz przekształcenia gospodarcze. Mniejszy wpływ miały mody czy wytyczne prawno-administracyjne.

- Badania wskazują stosunkowo dużą niezależność w relacjach z pozostałymi obszarami struktury, szczególnie z zabudową mieszkaniową oraz przestrzeniami publicznymi. Istotne jest jednak powiązanie z układem drogowym oraz krajobrazem naturalnym.
- Zapisy obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego wskazują na stosunkowo dobre warunki dla kontynuacji tradycji miejsca. Znacząca część terenów bazuje na przetwórstwie drewna, często w miejscu dawnych tartaków. Ponadto nie ma wyznaczonych większych obiektów produkcyjnych zakłócających strukturę. Wyodrębnienie kilku lokalnych zakładów w obszarze zabudowy mieszkaniowej jest efektem planowego nadmiernego rozwoju tej struktury, powodującego zaburzenia strefowe.
- Efektami utrzymania tradycji miejsca w terenach produkcyjnych są m.in.:
 - wykorzystanie istniejącego dziedzictwa przemysłowego wraz z promocją historycznej lokalizacji;
 - zapewnienie funkcjonowania lokalnej gospodarki w odpowiednim powiązaniu z układem oraz jednocześnie oddaleniu od strefy mieszkalnej.

1.1.7. Przestrzeń publiczna

- Badania pokazują przewagę pierwotnie czynników kulturowych, które dostosowały się do uwarunkowań naturalnych, wpisując w nie skrzyżowanie szlaków i rozplanowanie układu siedliskowego. Z kolei wpłynęły one na zmianę formy jako części struktury wsi na skutek przekształceń gospodarczo-demograficznych otaczającej zabudowy.
- Wpływ trwania tradycji miejsca w strukturze wsi w przypadku przestrzeni publicznych jest równomierny, wyróżniając głównie powiązane z nimi bezpośrednio układy drogowe. Ze względu na położenie w centrum zabudowy, mniejsza zależność zachodzi wobec krajobrazu naturalnego.
- Zapisy obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania wskazują dobre warunki dla zachowania formy przestrzeni publicznej w strukturach, które historycznie ją posiadały.
- Efektami utrzymania tradycji miejsca w przestrzeniach publicznych są m.in.:
 - funkcjonowanie czytelnego centrum wsi, zapewniającego realizację potrzeb mieszkańców, oraz sprawne funkcjonowanie skorelowanych ze sobą usług i pozostałych zhierarchizowanych centralnie elementów struktury opartych na ponadlokalnym układzie drogowym;
 - położenie reprezentacyjnej przestrzeni na szlaku będącym częścią układu ponadlokalnego;
 - dobrze wykształcona i wyposażona w usługi przestrzeń koncentrująca życie wsi, reprezentacyjna dla historycznej struktury;
 - uwarunkowania rozwoju dla lokalnych usług oraz promocji kultury i dziedzictwa.

1.2. Wnioski aplikacyjne

Celem aplikacyjnym przeprowadzonych analiz jest wskazanie sposobów zastosowania uzyskanych wniosków w opracowaniu polityki rozwoju tych obszarów i, szerzej, wpisanie ich w problemy polskiej ruralistyki.

Bazą do sformułowania wniosków aplikacyjnych jest zestawienie zapisów słabych i mocnych stron gmin, wskazanych w lokalnych strategiach rozwoju gmin Zamagurza (Tab. 38). Pełny wykaz ich zapisów z podziałem na poszczególne gminy jest zamieszczony w aneksie 4. Pierwszym etapem formułowania wniosków było przypisanie poszczególnym elementom struktury oraz krajobrazowi udziału w rozwiązaniu problemów poszczególnych obszarów problemowych, wskazując bezpośrednio odniesienie do odpowiednich grup wniosków badawczych. Uzyskane tą drogą wnioski dotychczasowego działania wsparte zostały następnie praktycznymi wytycznymi opartymi na analizach funkcjonującej problematyki rozwoju obszarów wiejskich.

Tab. 38. Zestawienie słabych i mocnych stron rozwoju gmin Zamagurza według zapisów lokalnych strategii

Słabe strony	Mocne strony	Udział elementów struktury do wykorzystania w rozwoju						
		Drogi	Działki siedliskowe	Zab. mieszkaniowa	Zab. usługowa	Tereny produkcyjne	Przestrzeń publiczna	Krajobraz naturalny
Obszar problemowy I. Położenie i dostępność komunikacyjna								
1. Niezadawalający stan techniczny fragmentów dróg oraz ich wyposażenia 2. Niewystarczająca liczba miejsc parkingowych na terenie gminy 3. Brak zorganizowanego publicznego transportu zbiorowego	1. Położenie transgraniczne 2. Dobra dostępność komunikacyjna (droga krajowa, drogi wojewódzkie)	• • •	• •	• •	• •	•	• •	•
Obszar problemowy II. Środowisko i ekologia								
1. Niewystarczająco rozwinięte sieci infrastrukturalne 2. Brak świadomości ekologicznej mieszkańców 3. Zanieczyszczenie środowiska 4. Rozproszenie zabudowy	1. Zasoby krajobrazowe i przyrodnicze (m.in. pasma górskie, wody, lasy), w tym obszary chronione 2. Stosunkowo dobrze rozwinięte zaplecze infrastruktury technicznej 3. Brak uciążliwego przemysłu 4. Ekstensywne rolnictwo oparte na tradycjach lokalnych	• •	• •	• •	• •	•	• • •	• • •
Obszar problemowy III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego								
1. Niewystarczające zaplecze turystyczno-rekreacyjne 2. Brak społecznego zaangażowania we wspólne inwestycje i wydarzenia na szczeblu regionalnym 3. Słabe wykorzystanie miejsc lokalnej tożsamości – brak promocji 4. Niewystarczająca liczba miejsc pracy 5. Ograniczenia w obrębie obszarów chronionych	1. Położenie w atrakcyjnym krajobrazie 2. Dostępność komunikacyjna 3. Bogactwo kulturowe w materialnym i niematerialnym dziedzictwie 4. Sieć szlaków i ścieżek turystycznych 5. Rozbudowana baza noclegowa i usługi gastronomiczne 6. Przedsiębiorczość i otwartość mieszkańców	• •	•	• •	• •	• • •	• • •	• • •

Obszar problemowy IV. Sfera społeczna								
1. Ubóstwo i bezrobocie	1. Dobra baza lokalowa dla edukacji oraz rekreacji i sportu	•	•	•	•	•	•	•
2. Starzenie się społeczeństwa i niż demograficzny	2. Dobra współpraca na poziomie samorządu oraz transgraniczna	•	•	•	•	•	•	•
3. Brak świadomości lokalnego dziedzictwa i chęci jego kontynuacji	3. Zachowane, kultywowane i rozwijane tradycje w lokalnych organizacjach i placówkach kultury			•				
4. Braki w zakresie infrastruktury rekreacyjnej i sportowej	4. Dostępność podstawowej opieki zdrowotnej i rehabilitacyjnej							
5. Braki w zakresie infrastruktury edukacyjnej i kulturalnej								
6. Brak mieszkań socjalnych								

Źródło: <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne>, <https://bip.malopolska.pl/ugnowytarg>, <https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatraska> (dostęp: 30.08.2020)

Większość postulatów zawartych w strategiach dotyczy działań spoza zakresu planowania przestrzennego, które jednak w kompleksowej polityce powinny być wsparte przez regulacje miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

1.2.1. Wnioski ogólne

- Rozwój jest naturalnym procesem niosącym zmiany, które należy uznać, poszukując optymalnych dróg adaptacji do lokalnych uwarunkowań. Badania dynamiki przekształceń przestrzennych wskazują na rozwój chaotyczny i zależny od wielu zmiennych zewnętrznych i wewnętrznych. W tej sytuacji tradycja miejsca jako zapis form, ugruntowanych historycznie w lokalnym krajobrazie, wydaje się istotnym wyznacznikiem ze względu na swoją stabilność i przewidywalność. Jest ona także, może przede wszystkim w tym ujęciu, sprawdzonym wskaźnikiem efektów reakcji na zachodzące zmiany, które zróżnicowane historycznie mogą być ujęte w powtarzalne systemy.
- Odpowiednim podejściem do projektowania rozwoju struktury wiejskiej w odniesieniu do jej historii jest nie tylko interdyscyplinarność, oparta na współpracy twórców rozwoju, ale także transdyscyplinarność, czyli jednoczesne przenikanie pojęć w obrębie tradycji. Podejście holistyczne do organizmu wiejskiego powinno uwzględniać potrzeby funkcjonowania i rozwoju różnych elementów struktury oraz ich zmieniające się w czasie relacje, dostosowane do zmian kulturowych i potrzeb mieszkańców. Wchodzenie „nowych tradycji”, w zakresie niezaburzającym istniejących, ma szansę być odpowiednio wkomponowane w historyczną strukturę przy zachowaniu funkcjonujących historycznie połączeń i relacji.
- Analizy wsi zamagurskich eksponują powszechne, szczególnie w Małopolsce, problemy rozwoju, będącego efektem nierównego, ugruntowanego historycznie i prawnie, rozłożenia wpływów uczestników procesu planistycznego. Często decyzje, realizowane w zapisach przez planistę, podejmowane są przez władzę lokalną z konieczności realizacji aktualnych potrzeb inwestorów, bez szerszego spojrzenia na historię i przyszłość miejsca. Działaniom sprzyja wadliwe prawo, uchwalane na szczeblu państwowym. Ryzyko zatarcia cech lokalnych na rzecz wymaganych unifikacji niesie

również konieczność dostosowania standardów do regulacji Unii Europejskiej, będących jednym ze źródeł finansowania rozwoju wsi. Odwołanie się do tradycji miejsca jako informacji o zasobach dla polityki lokalnej, wpisanej w struktury krajowe i unijne, może być celowe ze względu na swoją prawdziwość, wiarygodność i stosowność. Szczególnie ważna w trakcie formalnych procesów jest więc dbałość o wprowadzanie w strukturze wsi form zdefiniowanych w lokalnej tradycji, które w zunifikowanym procesie mogą być niedostrzegane i nierozumiane.

- Planowanie wsi bazujące na uwarunkowaniach miejscowych powinno być powiązane z wytycznymi opracowań regionalnych, opartych na historycznych relacjach. Pozwoli to na wskazanie mocnych ośrodków w skali regionu oraz wprowadzanie bazujących na nich stref funkcjonalnych, powiązanych na bazie szlaków wpisanych w krajobraz.

Proces planowania przestrzennego jest złożony, a wpływ decyzji planistycznych jest długofalowy i rozłożony w czasie. Rolą twórcy planu (planisty) jest każdorazowo wskazanie odbiorcom i użytkownikom terenu optymalnych rozwiązań realizujących ich potrzeby. Oprócz znajomości obowiązującego prawa powinny być one oparte na badaniach lokalnych uwarunkowań, również historycznych. Ważne, aby także uwzględniały potencjalne skutki realizacji prawa na podstawie doświadczenia i wiedzy teoretycznej. Rolą lokalnego samorządu jest natomiast waloryzacja potrzeb mieszkańców i przeanalizowanie możliwie najlepszych rozwiązań po konsultacji z projektantami, dążąc do opracowania długofalowej polityki rozwoju, wykorzystującej bogactwo lokalnych zasobów kulturowo-krajobrazowych.

- Działania mające na celu utrzymanie tradycji w obrębie wsi muszą być poparte odpowiednią polityką i finansowaniem na szczeblu lokalnym oraz powinny zachodzić przy udziale społeczności znającej lokalne problemy.

- Świadome odniesienie działań do formy tradycji miejsca w lokalnym krajobrazie kulturowym przyniesie w szerszej perspektywie czasowej oszczędności finansowe wynikające m.in. z ograniczeń nakładów na infrastrukturę techniczną i drogową oraz przekształcenia działek w rozproszonej zabudowie i wymagającym terenie. Jednocześnie wieś, bazująca na autentycznym dziedzictwie, wpisana w naturalny, zrównoważony krajobraz, będzie atrakcyjnym miejscem dla mieszkańców i turystów. Dzięki wprowadzeniu wspólnej polityki regionalnej, na bazie podniesionych standardów lokalnych i połączeń drogowych, możliwe jest stworzenie wartościowej sieci uzupełniających się ośrodków, zapewniających zróżnicowane miejsca pracy.

- Biorąc pod uwagę obecną formę zapisów miejscowych planów oraz ich wpływ na decyzje inwestorów, cenne byłoby stworzenie wspomagającego wzornika form tradycyjnych, głównie mieszkaniowych, z objaśnieniami genezy funkcjonowania, w tym osadzenia w tradycji miejsca. Potrzeba taka nie jest wskazana zapisami prawa i mogłaby wynikać jedynie z inicjatywy lokalnego samorządu. Również respektowanie wytycznych formalnie wynikałoby jedynie z chęci i świadomości inwestorów, dlatego musiałoby być wsparte szerszymi działaniami promocyjnymi czy preferencyjnymi.

- Dowiedziony jest niski wpływ obostrzeń konserwatorskich w aktualnej formie ze względu na brak zaangażowania społecznego w realizację ochrony przy narzuceniu utrzymania historycznej tkanki i braku wsparcia finansowego. W związku z powyższym wskazane jest wprowadzenie wsparcia w przekształcaniach funkcji zabudowy zabytkowej dopuszczającej modyfikacje, w tym funkcjonalne, promujące zachowanie formy. Powinno być to umocnione szerszą polityką finansowania oraz wsparcia merytorycznego ze strony służb konserwatorskich, wynikającą z krajowej polityki promocji zabytków. Przypadek problemów wsi Chochołów obrazuje niekorzystne efekty działania rygorystycznej formy ochrony wobec braku równoległego programu działania, będąc argumentem w dyskusji o objęciu ochroną rezerwatową układu Frydmana. Z pozycji planowania przestrzennego możliwe jest wskazanie, na podstawie znajomości tradycji miejsca, optymalnych dla struktury miejsc i form wykorzystania elementów dziedzictwa.
- Istniejące badania teoretyczne rozwoju wsi (m.in. M. Chowańca, A. Rzymkowskiego, A. Soleckiego czy M. Kowickiego) są cennymi materiałami badawczymi jako głosy w dyskusji nad możliwościami rozwoju wsi, odwołującymi się do lokalnych uwarunkowań wobec zachodzących zmian. Wciąż aktualny wydaje się brak możliwości realizacji wskazanych idei całościowo ze względu na uwarunkowania społeczno-gospodarcze przy niezmiennie wysokim i narastającym rozproszeniu oraz ingerencji terenów inwestycyjnych w krajobrazie naturalnym.

1.2.2. Obszar problemowy I. Położenie i dostępność komunikacyjna

Wskazane działania dotyczą głównie układu drogowego i pośrednio powiązanych z nim zabudowy mieszkaniowej i działek siedliskowych oraz usług i przestrzeni publicznych. W rozwiązywaniu problemów powinno się dążyć do:

- Ograniczenia przebiegów szlaków do utrwalonych w systemie wyższego rzędu, połączonych z istniejącą zabudową siedlisk historycznych i spajającymi układ przestrzennymi publicznymi, poprzez kontynuację historycznych połączeń drogowych. System ten sprzyja odpowiedniemu kształtowaniu lokalizacji powiązanych z nimi nowych usług oraz zagospodarowaniu przestrzeni istniejących wokół.
- Kształtowania przestrzeni pomiędzy wsiami jako atrakcyjnych łączników poprzez lokalizację zieleni oraz atrakcyjnych ciągów pieszych lub rowerowych, biorąc pod uwagę skłonność do powstania w tych obszarach nowej zabudowy z nimi powiązanej. Pozwoli to na zachowanie historycznych połączeń przestrzenno-funkcjonalnych i jednocześnie lokalnych odrębności w obrębie całej struktury.
- Odpowiedniego wyposażenia infrastruktury drogowej poprzez kształtowanie nowej zabudowy (głównie mieszkaniowej) w sposób umożliwiający wydzielenie wymaganej szerokości dróg i chodników, zachowujących lub wprowadzających równowagę uczestnictwa ruchu pieszego oraz kołowego. Narzędziami do tego może być wskazywanie parametrów dróg oraz nieprzekraczalnej linii zabudowy, umożliwiających odpowiednie wyposażenie pasa drogowego.
- Wprowadzenia połączonych ze sobą stref zróżnicowanego ruchu odpowiednio do funkcji zagospodarowania. Pozwoli to na zapewnienie warunków mieszkalnictwa i rekreacji, przy

odpowiednim tranzyście zintegrowanym z systemem przestrzeni publicznych (główniej i lokalnych), połączonych z przystankami komunikacji oraz parkingami.

- Wydzielenia systemu zintegrowanych ze szlakami turystycznymi i ścieżkami rowerowymi pasów pieszo-jednych oraz ciągów spacerowych w obszarach zabudowy o największych walorach architektoniczno-krajobrazowych (historyczne centra wsi oraz przysiółki). W tych przypadkach wskazane jest ograniczenie rozwoju przestrzennego obsługiwanej zabudowy, której przyrost wymusza zwiększenie parametrów oraz ingerencję w krajobraz. Efektem będzie podniesienie atrakcyjności miejsc w skali zabytkowego układu oraz w świadomości właścicieli i zarządców terenu, co z kolei przyniesie zyski dla całej wsi i regionu.
- Utrzymania funkcji terenów usługowych i przestrzeni publicznych wspomagających pozycje dróg w skali układu w utrwalconych historycznie strefach, zarówno w terenach zabudowanych, jak i otwartych.

1.2.3. Obszar problemowy II. Środowisko i ekologia

Działania dotyczą powiązań krajobrazu naturalnego ze strukturą, w tym szczególnie zabudową mieszkaniową, usługową oraz produkcyjną. W rozwiązywaniu problemów powinno się dążyć do:

- Ograniczania rozproszenia zabudowy powodującej konieczność rozwoju sieci infrastrukturalnej. Wprowadzanie zabudowy w postaci zwartych skupisk powiązanych z historyczną strukturą, wzdłuż istniejących ciągów, pozwoli na optymalne ograniczenie strefy rozłożenia sieci infrastrukturalnej pozwalającej zaspokoić potrzeby mieszkańców.
- Stwarzania przestrzeni przyjaznych pod względem psychologicznych uwarunkowań odbioru. Sprzyjać temu powinno odpowiednie kształtowanie kompozycyjne poszczególnych zorganizowanych i spójnych wizerunkowo form przestrzeni wsi.
- Utrzymania podziałów działek w powiązaniu z układem drogowym, poprzez wprowadzanie spójnych stref funkcjonalnych, przeciwdziałających rozproszeniu w krajobrazie, oraz ustalanie zasad podziału lub scalenia działek.
- Wprowadzania zwartego układu, zachowującego, szczególnie w przykładach wsi bazujących na typie niwowym, granicę pomiędzy zabudową i krajobrazem, umożliwiającą wdrożenie, jako jego części, rolnictwa ekologicznego, wspomaganego przez miejscowe scalanie gruntów w celu uzyskania większych arealów produkcyjnych.
- Poza zwartą strukturą, wprowadzanie grup zabudowy bazującej na tradycjach zagrodowych, zgodnie z zasadami funkcjonowania wsi w krajobrazie parkowym, powinno zachodzić z zachowaniem korytarzy i wglądów w krajobraz z obszaru wsi oraz w skali regionalnej. Pozwoli to na rozwój rolnictwa ekologicznego wpisane go w działanie turystyki. Wprowadzone do miejscowego planu zapisy dotyczące formy zabudowy powinny być uzupełnione opracowaniem szczegółowych zasad kształtowania skupisk zabudowy wraz z bazującym na tradycji miejsca rozplanowaniem i zielenią oraz układem drogowym o ograniczonym stopniu przekształcenia.

- Zagospodarowania przestrzeni publicznej, będącej atrakcyjnym miejscem zbytu lokalnych produktów rolnych. Powinny temu sprzyjać większe działania integrujące mieszkańców, zmierzające do wpisania lokalnej tradycji rolniczej i gastronomicznej w krajobraz architektoniczny wsi. Działaniami planistycznymi może być opracowanie projektu przestrzeni publicznej, agory, we wsiach bazujących na rozplanowaniu niwowym, lub sieci mniejszych przestrzeni lokalnych we wsiach łańcuchowych. Powinny one integrować poprzez rozwiązania drogowe i przestrzenne strukturę lokalną od poziomu półprywatnej przestrzeni działki siedliskowej do powiązania z drogą ponadlokalną oraz usługami.
- Zwiększenia świadomości ekologicznej mieszkańców przez wprowadzanie działań planistycznych dążących do przekierowania lokalnej polityki rozwoju na priorytetowe ujęcie zasobów krajobrazowych, wpisanych w historyczną strukturę. Powinny one obejmować gruntownie zaplanowany projekt wsi z wydzieleniem uzupełniających się stref oraz zakres terenów chronionych ze wskazaniem działań o zakresie szerszym niż ochrona konserwatorska, wynikająca z wymagań formalnych. Biorąc pod uwagę potrzebę wymiernych zysków gospodarczych, do momentu realizacji działanie powinno być wsparte finansowo z poziomu ponadlokalnego jako obszar o szczególnych i unikalnych wartościach tradycyjnych. Konsekwentna realizacja tej drogi rozwoju pozwoli podnieść jakość przestrzeni wiejskiej, przyciągając dobrej jakości ruch turystyczny oraz świadomych inwestorów.

1.2.4. Obszar problemowy III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego

Działania dotyczą szczególnie elementów struktury związanej z życiem społeczności lokalnej, obejmującym gospodarkę, w tym usługi i produkcję oraz formy spędzania czasu wolnego z naciskiem na obszary wspólne, w tym drogi i przestrzenie publiczne. W rozwiązaniu problemów powinno się dążyć do:

- Tworzenia zaplecza sportowo-rekreacyjnego, zintegrowanego z trwającą strukturą historyczną wsi, na bazie tradycyjnych szlaków komunikacyjnych. Zapewniając odpowiednie standardy przestrzeni (w tym wymiary boisk i wyposażenia), powinny one naturalnie nawiązywać do przestrzeni publicznych wsi, skupiających życie lokalnej społeczności i integrujących ją z odwiedzającymi turystami.
- Wykorzystania lokalnego dziedzictwa materialnego i niematerialnego w rozwoju gospodarczym wsi przy zaangażowaniu mieszkańców tworzących miejsca pracy. Znaczące są działania oddolne, głównie samorządu wywodzącego się z lokalnej społeczności, inicjującej i wspierającej programowo miejscowe inicjatywy, dążące do zapewnienia zaplecza prawnego oraz wsparcia finansowego. Z pozycji planowania przestrzennego działania mogą polegać na wprowadzeniu do planów rozwiązań programowo-przestrzennych, bazujących na istniejących zasobach architektoniczno-krajobrazowych, opartych na doświadczeniu i szerszej wiedzy z zakresu problematyki rozwoju obszarów wiejskich. Praktycznie mogą one obejmować istniejące usługi oraz wyznaczone obiekty zabytkowe czy odpowiednie aranżacje przestrzeni sprzyjającej integracji w duchu kontynuacji tradycji miejsca.

- Wykorzystania obszarów istniejącej zabudowy, głównie historycznej, będącej zapisem lokalnej tradycji w największym możliwym stopniu (nie ograniczając poziomu życia mieszkańców), do promocji tradycji miejsca oraz krajobrazu przez podniesienie jakości zagospodarowania przestrzeni, również zieleni i usług oraz wyposażenia drogowego w skali regionu.
- Sytuowania usług przy drogach głównych w celu podniesienia ich atrakcyjności, zważywszy na silne związki przebiegu dróg z lokalizacją i funkcjonowaniem usług. Silny wpływ centrogenny może być wykorzystywany do scalania układu i kreowania centrum wsi. Jednocześnie rozproszenie może powodować decentralizację układu i rozdrobnienie przestrzenne w postaci skupisk siedliskowych.
- Uwzględniania w planowaniu rozwoju terenów produkcyjnych wsi odpowiedniego położenia względem struktury wsi, zapewniającego połączenie z drogą ponadlokalną i jednocześnie ograniczającego funkcje obce dla regionu i wprowadzające formy budynków nienawiązujące do regionalnych. Optymalne jest zachowanie istniejących obiektów zabytkowych wraz z odpowiednim zagospodarowaniem powiązanego terenu, umożliwiające prawidłowe funkcjonowanie jako zabytku techniki i promocję lokalnej tradycji. Należy także zadbać o wpisanie w krajobraz działki i formy.

1.2.5. Obszar problemowy IV. Sfera społeczna

Obszar dotyczy większości strefy wsi, szczególnie części mieszkalnej oraz zaplecza usługowego, które funkcjonują w powiązaniu z obsługującymi drogami i krajobrazem. W rozwiązaniu problemów powinno się dążyć do:

- Wskazania miejsc i przestrzeni integracji międzypokoleniowej w historycznej strukturze. Służyć temu mogą działania polegające na kształtowaniu usług oraz przestrzeni publicznej i dróg (chodniki, ławki, oświetlenie, zieleni itp.), sprzyjających obecności szczególnie starszego pokolenia oraz bezpiecznych dla dzieci.
- Kształtowania zabudowy mieszkaniowej oraz działek siedliskowych w sposób zapewniający integrację społeczną, szczególnie ze starszymi mieszkańcami, oraz ład przestrzenny wpływający na łatwy i spokojny odbiór przestrzeni. Drogą do tego są działania, w tym rozwiązania linii zabudowy, zieleni przydomowej i ogrodzeń oraz generalnie form zagospodarowania działki, stwarzających przestrzeń do bezpośrednich kontaktów.
- Wskazania rozwoju ośrodków usługowych, bazujących na lokalnych zasobach tradycyjnego rzemiosła i usług angażujących mieszkańców, szczególnie posiadające doświadczenie osoby starsze. Z poziomu planowania przestrzennego udział może polegać na wskazaniu optymalnej lokalizacji w powiązaniu z drogą oraz przestrzenią publiczną zapewniającą udział różnych grup wiekowych (dojazd osób starszych) oraz dostępność turystyczną (położenie przy głównym, historycznym szlaku).
- Zachowania ujednoliconych zasad podziału działek, poprzez określanie ich minimalnej i maksymalnej powierzchni, w powiązaniu z rozplanowaniem układu drogowego, opartego na historycznych szlakach. Pozwoli to na optymalne wskazanie zasobów terenowych, zapewniając obszar zamieszkania dla powiększającej się liczby mieszkańców, unikając dezintegrującego rozproszenia.

- Uwzględnienia uwarunkowań miejscowych, wskazanych w tradycji miejsca, przy wyborze lokalizacji zabudowy i rozwiązań technologicznych, zważających na zagrożenia wynikające z zaburzenia naturalnego krajobrazu. Zrozumienie lokalnych uwarunkowań pozwala w skali działki siedliskowej uniknąć niepożądanych zaskoczeń naturalnych, w tym niewskazanych w wytycznych studium czy planu miejscowego, takich jak niewykryte osuwisko czy uwarunkowania klimatyczne. Historia bowiem pokazuje brak problemów przy niezakłóconej kontynuacji.

2. Wytyczne realizacyjne wniosków badawczych

Opracowane wnioski badawcze oraz wnioski aplikacyjne zawierają zestaw praktycznych informacji, wskazujących realne działania w opracowaniu polityki rozwoju wsi z uwzględnieniem tradycji miejsca. Zaproponowany schemat działań obejmuje kolejno określenie:

- Problemów lokalnych w ramach szerszej polityki rozwoju. Optymalnym opracowaniem funkcjonującym w obowiązującym systemie prawnym jest strategia rozwoju.
- Obszarów struktury wskazanych do działań naprawczych, powiązanych w ujęciu całego układu.
- Działan naprawczych lub rozwojowych, wskazanych na podstawie katalogu efektów przestrzennych, zapisanych w przestrzeni wsi, bazujących na tradycji miejsca. Pozwala to dostrzec istniejące problemy oraz zwizualizować potencjalne efekty działań.
- Czynników wymagających aktywacji lub dezaktywacji wskazanych zjawisk wspomagających wybrane kierunki działań oraz ich formalno-prawne możliwości.
- Stanu zapisów istniejących miejscowych planów zagospodarowania oraz innych dokumentów strategicznych w kontekście podjętych ustaleń oraz wskazanie zakresu zmian, wraz z określeniem potrzeb opracowań i dokumentów, wspomagających planowane działania.
- Weryfikacji częściowych efektów działań w kolejno opracowanej lokalnej strategii rozwoju.

3. Weryfikacja tezy badawczej

Teza: Forma tradycji miejsca w krajobrazie kulturowym, poprzez swoje trwanie, jest stworzonym przez ludzi i naturę obrazem ponadczasowych rozwiązań dla rozwoju przestrzennego wsi.

- Tradycja miejsca **ma formę** fizycznie namacalną, poddającą się działaniu czasu, człowieka i sił natury. Jest zapisana w kształtach dróg, domów, kościołów czy drzew, których istnienie jest efektem długiej ewolucji.
- Tradycja miejsca **trwa w krajobrazie kulturowym**. Jako żywy organizm poddaje się rozwojowi cywilizacyjnemu, rodzącemu nowe problemy, szanse i możliwości adaptujące się do lokalnych uwarunkowań. Jest to proces naturalny i dynamiczny, powiązany z czynnikiem ludzkim. Jego wpływy w postaci zdefiniowanych przestrzennie tworów można określić na podstawie wymiernych narzędzi i metod badawczych.

- Tradycja miejsca **jest stworzona przez ludzi** jako efekt ich działania w krajobrazie i przez nich (w szeregu czynników kulturowych) zmieniana. Dla nich także powinna działać. Naturalny i konieczny jest więc świadomy udział czynnika ludzkiego w tworzeniu zamieszkiwanej przestrzeni. Z pozycji zewnętrznej istotna jest znajomość ludzkich zachowań i potrzeb w odniesieniu do warunków geopolitycznych.
- Tradycja miejsca jest **obrazem ponadczasowych rozwiązań rozwoju przestrzennego** jako żywe źródło wiedzy, ugruntowane doświadczeniem. Rolą tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym jest wskazywanie sprawdzonych historycznie rozwiązań przestrzennych, wpisanych w optymalne schematy działania.
- Tradycja **nie jest (tylko) zakonserwowanym dziedzictwem**, zamkniętym w ramy obostrzeń konserwatorskich, ani zachowaniami kulturowymi przez wybrane części społeczności. Rozwój wsi stoi przed wyborem pomiędzy trzema możliwościami. Pierwszą drogą jest nastawienie na przyszłość w odcięciu od przeszłości, bliższą niż się może wydawać, ale nie poznaną. Drugą jest, dyktowane ostrożnością i strachem przed utratą dziedzictwa, odcięcie go od współczesności i zatrzymanie w czasie. Rozwiązaniem trzecim, optymalnym dla dobra zarówno przyszłości, jak i historii, jest jej aktywne włączenie w potrzeby rozwoju.
- Tradycja miejsca **nie jest „lekarstwem”** na lokalne problemy, będąc cennym **wsparciem w „chorobie”**. Dobre wykorzystanie jej zasobów musi być dobrze zrozumiane, a następnie ujęte w szeroko pojętej polityce rozwoju, zaplanowane i sprawdzone pod względem skuteczności strategicznego działania. Analiza wsi zamagurskich pokazuje znaczące zasoby form tradycji miejsca, które mogą być wykorzystane przy odpowiedniej aktywacji sprawdzonych historycznie czynników naturalnych i kulturowych. Idealnym efektem w dłuższej perspektywie czasowej będzie zwiększenie atrakcyjności wsi oraz polepszenie jej sytuacji gospodarczej i świadomości mieszkańców, którzy wytyczne lokalnej tradycji będą postrzegać jako podstawę rozwoju.

VII. Aneksy

1. Kalendarium ważniejszych wydarzeń historycznych Zamagurza

- 1003 r. Bolesław Chrobry zagarnął dzisiejsze Morawy i częściowo Słowację,
- 1192 r. Zawarcie pokoju pomiędzy księciem Kazimierzem Sprawiedliwym a królem Belą III, kończące walki polsko-węgierskie i dające stronie węgierskiej Środkowy Spisz,
- 1243 r. Nadanie przywilejów lokacji nowych wsi szlachcie węgierskiej przez króla Belę IV,
- 1308 r. Przekazanie przez Władysława Łokietka na rzecz Węgier ziemi dzisiejszego polskiego Zamagurza Spiskiego,
- 1308 r. Lokacja pierwszej wsi zamagurskiej, Frydmana, na prawie magdeburskim, w ramach akcji lokacyjnej,
- 1320 r. Budowa zamku w Niedzicy, siedziby zarządców tzw. klucza dunajckiego,
- 1412 r. Zastaw spiski, zwracający część ziem polskich³⁷⁰,
- 1423 r. Ustawa dotycząca przymusowej sprzedaży sołectw na rzecz właściciela wsi,
- 1463 r. Przejęcie klucza dunajckiego przez magnacki ród Zápolyów,
- 1769 r. Przejęcie starostwa spiskiego przez Austrię,
- 1772 r. Włączenie Spisza w granice austriackiej prowincji Królestwa Galicji i Lodomerii,
- 1775 r. Wydanie patentu teresińskiego przez cesarzową Marię Teresę, zapoczątkowującego m.in. pańszczyźniane reformy wsi,
- 1780–1790 r. Wydanie tzw. patentów józefińskich przez cesarza Józefa II, syna Marii Teresy³⁷¹,
- 1844–1845 r. Lata nieurodzaju na Spiszu powodujące nędzę, choroby i dużą śmiertelność,
- 1848 r. Formalne zniesienie poddaństwa i pańszczyzny na mocy patentu cesarza Ferdynanda I,
- 1848 r. Powstanie Urbarów gminnych na mocy uwłaszczeniowego systemu użytkowania terenów lasów³⁷²,
- 1867 r. Przejście terenu Zamagurza w zarząd powstałych Austro-Węgier,
- 1879 r. Odcięcie dostępu do Tatr Jaworzyńskich przez księcia Hohenlohe,
- 1880 r. Początek parcelacji upadających majątków ziemskich,
- 1880–1931 r. Okres wzmożonej emigracji na skutek pogarszających się warunków bytowych,
- 1892 r. Powstanie willi Koliba, uznawanej za pierwszy obiekt w stylu zakopiańskim,
- 1914 r. Wybuch I wojny światowej,

³⁷⁰ Za: J. Radziszewska, *Studia spiskie*, dz. cyt., s. 43: Król Władysław Jagiełło od Zygmunta Luksemburczyka za pożyczanie 37 000 kop groszy oddał w zastaw 16 miast spiskich: Lubowlę (miasto z zamkiem), Podoliniec z twierdzą, wsiami i miastami, takimi jak: Gniazda, Biała, Lubica, Wierzbów, Twarożna, Poprad, Straże, Wielka, Włochy, Podegrodzie, Nowa Wieś, Ruskinowce, Matiaszowice i Sobota. Około 1490 roku papież Innocenty VIII uznał przedawnienie węgierskich roszczeń na sądzie polubownym we Wrocławiu.

³⁷¹ M.T. Trajdos, *Z dziejów wsi i parafii...*, dz. cyt., s. 166. Jedno z rozporządzeń z 1785 roku wprowadzało prawo wychodu, dawało chłopom wolność osobistą i łagodziło powinności pieniężne.

³⁷² J. Bujnowski, *Komposesorat byłych Urbarów pod koniec wieku XX w Jurgowie na Polskim Spiszu. Funkcjonowanie komposesoratu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 148, Kraków 1976, s. 31.

- 28 lipca 1920 r. Rozdzielenie terenu Zamagurza pomiędzy Polskę i powstającą Czechosłowację w granicach zbliżonych do dzisiejszego przebiegu³⁷³,
- 1920 r. Pierwsza reforma rolna,
- 1923 r. Powstanie Towarzystwa Tatrzańskiego „Wierchy”,
- 1925 r. Podpisanie przez Polskę konkordatu³⁷⁴,
- 1925 r. Druga reforma rolna,
- 1933 r. Ustawa samorządowa wprowadzająca nowy podział administracyjny,
- 1939 r. Wybuch II wojny światowej,
- 1944 r. Dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej,
- 1945 r., po zakończeniu II wojny światowej. Początek funkcjonowania ustroju socjalistycznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Czechosłowacji,
- 1948 r. Wprowadzenie reformy leśnej,
- 1954 r. Zmiana podziału administracyjnego,
- 1954 r. Utworzenie Tatrzańskiego Parku Narodowego,
- Ok. 1960 r. Wprowadzenie na polskim Zamagurzu regularnej linii autobusowej,
- 1961 r. Wprowadzenie ustawy o planowaniu przestrzennym i terenach budowlanych na wsi,
- 1963 r. Wprowadzenie ustawy o ograniczeniu podziału gospodarstw rolnych,
- 1968 r. Wprowadzenie ustawy o scaleniu i wymianie gruntów,
- 1973 r. Zmiana podziału administracyjnego polegająca na zniesieniu pojęć „osiedli” i „gromad” oraz przywrócenie gmin,
- 1975 r. Reforma administracyjna tworząca 49 województw i znosząca funkcjonowanie powiatów,
- 1990 r. Przyjęcie Ustawy o samorządzie gminnym,
- 1994 r. Przyjęcie Ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym,
- 1997 r. Uchwalenie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej,
- 1 stycznia 1999 r. Przyjęcie reformy administracyjnej wydzielającej 16 województw³⁷⁵,
- 2004 r. Wejście Polski do Unii Europejskiej.

³⁷³ Uchwała Konferencji Ambasadorów z dnia 5 września 1924 r. dotycząca Protokołu..., dz. cyt. Źródło: <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-1925-133-952,16874507.html> (dostęp: 20.05.2020).

³⁷⁴ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r. (Dz.U. 1925 nr 72 poz. 501). Źródło: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19250720501> (dostęp: 20.05.2020).

³⁷⁵ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa. Wprowadzała ona podział na 16 województw, w których wyodrębniono nowe powiaty i gminy.

2. Zestawienie obiektów i obszarów przyrodniczych prawnie chronionych³⁷⁶

- **Południowomałopolski Obszar Chronionego Krajobrazu.** Jest to forma ochrony o największym zasięgu regionalnym Małopolski o powierzchni 364 176 ha. Analizowany obszar znajduje się w środkowej części południowej Małopolski, ograniczony od zachodu granicą ze Słowacją, od południa Tatrzańskim Parkiem Narodowym³⁷⁷ oraz Popradzkim Parkiem Krajobrazowym, od wschodu zaś zamyka go granica Magurskiego Parku Narodowego. Został ustanowiony Uchwałą Sejmiku Województwa Małopolskiego w 2012 roku³⁷⁸, która określa zasady zagospodarowania w jego granicach.
- **Otulina Pienińskiego Parku Narodowego** sąsiadującego z Zamagurzem od wschodu. Otulina obejmuje obszar północno-wschodniej części wsi Niedzica oraz Niedzica-Zamek. Pieniński Park Narodowy jest najstarszym w Polsce, ustanowionym przez ministra rolnictwa w 1932 roku³⁷⁹.
- **Rezerwaty:**
 - Przełom Białki pod Krempachami obejmuje niewielki fragment (8,5 hektara) koryta rzeki Białki, stanowiącej granicę wsi Nowa Biała i Krempachy. Został ustanowiony w 1959 roku³⁸⁰ dla ochrony lokalnego ekosystemu wodnego.
 - Niebieska Dolina zajmuje teren 22,03 ha lasu na południowym zboczu wsi Łapsze Niżne. Rezerwat został ustanowiony w 1963 roku³⁸¹ w celu ochrony lokalnych zbiorowisk leśnych.
- **Obszary Natura 2000:**
 - **Dolina Białki** (PLH120024) wypełnia teren o powierzchni 716,03 ha. Obszar został ustanowiony w 2008 roku³⁸² dla ochrony siedliskowej.
 - **Niedzica** (PLH120045) obejmuje teren o powierzchni 25,75 ha, położony w północno-wschodniej, częściowo zabudowanej, części wsi Niedzica. Obszar ustanowiono w 2011 roku³⁸³ w celu ochrony siedliskowej.
- **Użytek ekologiczny we wsi Niedzica** stanowi obszar o powierzchni 1 ha, przyjęty w 1994 roku³⁸⁴ dla ochrony siedliska ślimaka – poczwarówki górskiej (*Pupilla alpicola*).

³⁷⁶ Opracowanie na podstawie danych z portalu Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, <http://geoserwis.gdos.gov.pl> (dostęp: 10.07.2019).

³⁷⁷ Wyłączone z ochrony są strefy zabudowy większych miast, w tym leżące na styku POCK i TPN miasta Zakopane, Nowy Targ oraz części gmin południowych, m.in. Mszana Dolna i Rabka.

³⁷⁸ Uchwała nr XVIII/299/12 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 27 lutego 2012 r. w sprawie Południowomałopolskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. (Dz. Urz. Woj. 2012.1194) zmieniona Uchwałą nr XXXIV/578/13 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 25 marca 2013 r. (Dz. Urz. Woj. 2013.3130).

³⁷⁹ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa z dnia 23 maja 1932 r. o utworzeniu z rezerwatu w Pieninach jednostki organizacyjnej szczególnej pod nazwą „Park Narodowy w Pieninach” (M.P. 1932 nr 123 poz. 156).

³⁸⁰ Zarządzenie Nr 316 Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 19 września 1959 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1959 nr 85 poz. 453).

³⁸¹ Zarządzenie Nr 108 Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 27 maja 1963 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1963 nr 54 poz. 273).

³⁸² Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG drugi zaktualizowany wykaz terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (Dz.U. UE nr L 43/21 z dnia 13 lutego 2009 r.).

³⁸³ Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 10 stycznia 2011 r. w sprawie przyjęcia na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG czwartego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (Dz. Urz. UE nr L 33/1 z dnia 8 lutego 2011 r.).

- **Pomniki Przyrody:**

- Źródło siarczkowe „Danuty”, zboczowe we wsi Łapsze Wyżne. Ochrona została ustanowiona w 1998 roku³⁸⁵.
- Wodospad w Kacwinie. Ochrona została ustanowiona w 1982 roku³⁸⁶ dla wodospadu wraz otoczeniem, tj. mostem i starym młynem wodnym na potoku Kacwinianka z progiem skalnym wysokości 5 m.
- Buk pospolity rosnący w Łapszach Niżnych na skraju rezerwatu „Niebieska Dolina”. Ochrona została ustanowiona w 1993 roku³⁸⁷.
- Grupa czterech modrzewi towarzysząca kapliczce przydrożnej w Łapszach Niżnych. Ochrona została ustanowiona w 1993 roku³⁸⁸.
- Grupa trzech lip rosnąca na skraju cmentarza w Łapszach Niżnych. Ochrona została ustanowiona w 1993 roku³⁸⁹.
- Zespół drzew przy kościele (dwie lipy oraz modrzew) w Łapszach Niżnych objęty był ochroną od 1993 roku, którą zniosła w 2019 roku uchwała Rady Gminy.

Ponadto Zamagurze sąsiaduje z obszarami, takimi jak:

- **Tatrzański Park Narodowy.** Bezpośrednio za wschodnią granicą wsi Jurgów znajduje się część Parku – „Brzegi”. Większy obszar o powierzchni 21 164 ha obejmuje ochroną położone na wschód od Zamagurza tereny Podhala, fragmenty gmin: Poronin, Kościelisko, Zakopane oraz Bukowina Tatrzańska, do której należą trzy wsie spiskie. Ochrona krajobrazu tatrzańskiego została ustanowiona na terenie Polski w 1954 roku³⁹⁰. Jej kontynuację po stronie słowackiej zapewnia Tatrzański Narodowy Park (TANAP) utworzony 1 stycznia 1949 roku³⁹¹. W 1992 r. TPN i TANAP zostały uznane przez UNESCO za rezerваты biosfery i międzynarodowy obszar o światowym znaczeniu.
- **Gorczański Park Narodowy** obejmuje ochroną położone na północ od Zamagurza pasmo Gorców. Pomimo że nie graniczy bezpośrednio z omawianym obszarem, to jednak wraz z otuliną obejmuje północną część jednej z zamagurskich gmin – Nowy Targ. Ochrona krajobrazu gorczańskiego została ustanowiona w 1980 roku³⁹².

³⁸⁴ Rozporządzenie Nr 27 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 12 lipca 1994 r. w sprawie utworzenia użytku ekologicznego w miejscowości Niedzica dla stanowiska ślimaka – poczwarówki górskiej (*Pupilla alpicola*) (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 12/94 poz. 141).

³⁸⁵ Rozporządzenie Nr 48 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 07 grudnia 1998 roku w sprawie uznania za pomniki przyrody niektórych obiektów przyrody ożywionej i nieożywionej znajdujących się na obszarze województwa nowosądeckiego (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 58/98 poz. 302).

³⁸⁶ Decyzja RZL-op-7140/9/82 z dnia 22 marca 1982 r. w sprawie uznania za pomnik przyrody.

³⁸⁷ Rozporządzenie Nr 20 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 04 lutego 1993 roku w sprawie uznania za pomniki przyrody stanowiska kłokoczki południowej oraz niektórych drzew znajdujących się na obszarze województwa nowosądeckiego (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 3/93 poz. 27).

³⁸⁸ Tamże.

³⁸⁹ Tamże.

³⁹⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 października 1954 r. w sprawie utworzenia Tatrzańskiego Parku Narodowego (Dz.U. 1955 nr 4 poz. 23 z dnia 4 lutego 1955 r.).

³⁹¹ <http://www.tanap.org/> (dostęp: 10.03.2020).

³⁹² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 sierpnia 1980 r. w sprawie utworzenia Gorczańskiego Parku Narodowego (Dz.U. 1980 nr 18 poz. 66).

3. Zestawienie obiektów i obszarów kulturowych prawnie chronionych

3.1. Obiekty i obszary wpisane do Rejestru Zabytków Nieruchomych Województwa Małopolskiego

Zestawienie opracowane na podstawie danych z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie według stanu na lipiec 2020 roku (<https://www.wuoz.malopolska.pl/rejestrzabytkow/>).

3.1.1. Gmina Nowy Targ

• Nowa Biała

- 1) Kościół par. pw. św. Katarzyny, cmentarz przykościelny, ogrodzenie, A-747 z 15.06.2001 [A-91/M]
- 2) Kaplica pw. św. Marii Magdaleny, A-426 z 07.01.1975 [A-937/M]

• Krempachy

- 1) Kościół par. pw. św. Marcina, ogrodzenie, A-749/94 z 26.06.1994 (NS) [A-876/M]
- 2) Kościół cmentarny pw. św. Walentego, [A-1329/M] z 14.01.2013

3.1.2. Gmina Łapsze Niżne

• Falsztyn

Zespół dworski: dwór (skreślony 19.05.2005 r.), oficyna, czworak, pozostałość parku, A-296/81 z 02.06.1981 [A-823/M]

• Frydman

- 1) kościół par. pw. św. Stanisława, dzwonnica, ogrodzenie z bramkami, otoczenie, A-345 z 05.11.1956 [A-824/M]
- 2) dwór z najbliższym otoczeniem i drzewostanem, A-346 z 08.02.1972 [A-825/M]
- 3) dawne piwnice winne, [A-1266/M] z 30.06.2011, r. 2579

• Kacwin

- 1) kościół par. pw. Wszystkich Świętych, ogrodzenie, najbliższe otoczenie, starodrzew, A-283 z 31.12.1960, [A-857/M]
- 2) zespół czterech kaplic: pw. św. Wojciecha, pw. Świętej Trójcy, pw. św. Matki Boskiej Śnieżnej i pw. św. Katarzyny, [A-1274/M] z 29.07.2011
- 3) budynek organistówki położony przy ul. Kościelnej, [A-1282/M] z 04.11.2011
- 4) ul. św. Anny 97, sypaniec, [A-1455/M] z 20.12.2015, r. 2583

• Łapsze Niżne

Kościół par. pw. św. Kwiryna, A-575 z 08.07.1988 [A-914/M]

• Łapsze Wyżne

- 1) kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła, st. rej. nr 521 z 20.10.1936
- 2) kościół parafialny A-1006/M, 30.07.2010 2586

• Niedzica

- 1) kościół par. pw. św. Bartłomieja, ogrodzenie, A-104 z 27.01.1969 [A-933/M]
- 2) kaplica św. Michała Archanioła z ołtarzem, A-105 z 27.01.1969 [A-932/M]
- 3) kaplica św. Rozalii, A-106 z 27.01.1969, A-85 [A-931/M]
- 4) cmentarz rodziny Salamonów, A-407 z 15.08.1985 [A-922/M]
- 5) zamek, st. rej. nr 172 z 01.08.1947 [A-935/M]
- 6) zespół gospod. zamku – spichlerz, kurnik, figura przydrożna, A-740 z 23.12.1999 [A-407/M]
- 7) d. stаница graniczna, A-290 z 01.08.1980 [A-934/M] 2593
- 8) budynek leśniczówki w zespole zamkowym, A-14/M z 17.12.2003

• Trybsz

Kościół drewn. pw. św. Elżbiety, otoczenie, drzewostan, A-219 z 02.06.1936 [A-1088/M]

3.1.3. Gmina Bukowina Tatrzańska

- **Jurgów**

- 1) kościół par. pw. św. Sebastiana z otoczeniem (ogrodzenie, drzewostan) oraz dzwonnica, A-321 z 06.12.1971 [A-854/M]
- 2) zagroda nr 215 (1986 – wykupiona przez Muzeum Tatrzańskie, A-322 z 18.04.1986 [A-856/M]
- 3) zespół szałasów na polanie Pod Okólnem, tzw. wieś letnia + obszar polany w obrębie strefy ochronnej, A-226/77 z 22.05.1978 [A-855/M] – skreślony budynek szałas nr 13, decyzja z 23.03.2018

- **Czarna Góra**

Zagroda „Korkoszów” (Za Górą 86) – ob. filia Muzeum Tatrzańskiego w Zakopanem, A-703 z 26.10.1993 [A-816/M]

- **Rzepiska**

Zagroda Grocholów Potok 42, A-664 z 17.03.1992 [A-1003/M]

3.2. Obiekty wpisane do ewidencji zabytków nieruchomości

Zestawienie opracowane na podstawie danych z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie. Delegatura w Nowym Targu. Stan na 26.06.2020 roku³⁹³.

3.2.1. Gmina Nowy Targ (wg Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków opr. 11.2018 r.)

- **Dursztyn**

– zabudowa mieszkaniowa:

- 1) ul. Długa 42
- 2) ul. Długa 80
- 3) ul. Długa 93
- 4) ul. Pienińska 3
- 5) ul. Cicha 1
- 6) ul. Cicha 18

– kościoły i kapliczki:

- 1) betlejemka na terenie Zgromadzenia ss. Niepokalanego Poczęcia
- 2) kaplica terenie Zgromadzenia ss. Niepokalanego Poczęcia
- 3) kapliczka Serca Pana Jezusa, ul. Długa 44
- 4) kapliczka przydrożna na drodze do Łapsz
- 5) kapliczka za Pustelnią
- 6) kapliczka na ul. Długiej
- 7) krzyż przy drodze na Krempachy

– cmentarze:

- 1) nagrobki na cmentarzu parafialnym

³⁹³ Zgodnie z materiałami źródłowymi oraz normami prawnymi zestawienie obejmuje także obiekty wpisane do Rejestru.

• Krempachy

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. Długa 3	8) ul. Długa 80	15) ul. Kamieniec 27
2) ul. Długa 13	9) ul. Długa 100	16) ul. Kamieniec 35
3) ul. Długa 18	10) ul. Długa 106	17) ul. Kamieniec 51
4) ul. Długa 19	11) ul. Długa 118	18) ul. Kamieniec 53
5) ul. Długa 20	12) ul. Długa 122	19) ul. Kamieniec 59
6) ul. Długa 36	13) ul. Długa 128/130	20) ul. Tatrzańska 20
7) ul. Długa 56	14) ul. Kamieniec 1	

– kościoły i kapliczki:

- 1) kościół parafialny pw. św. Marcina (ew.)
- 2) kościół cmentarny pw. św. Walentego (ew.)
- 3) kapliczka św. Jana obok budynku nr 135
- 4) kapliczka przy drodze Krempachy–Dursztyn

– zabudowa produkcyjna:

- 1) kuźnia, ul. Długa 112
- 2) kuźnia, ul. Kamieniec obok nr 15

– cmentarze:

- 1) cmentarz parafialny
- 2) krzyż nagrobny przy kościele

• Nowa Biała

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. Obłazowa 5	17) ul. Obłazowa 65	32) ul. św. Katarzyny 94
2) ul. Obłazowa 7	18) ul. Obłazowa 71	33) ul. św. Katarzyny 96
3) ul. Obłazowa 12	19) ul. Obłazowa 75	34) ul. św. Katarzyny 106
4) ul. Obłazowa 13	20) ul. Obłazowa 79	35) ul. św. Katarzyny 112
5) ul. Obłazowa 19	21) ul. Obłazowa 83	36) ul. Stolarska 1
6) ul. Obłazowa 21	22) ul. Obłazowa 85	37) ul. Stolarska 25
7) ul. Obłazowa 23	23) ul. Obłazowa 97	38) ul. Stolarska 27–29
8) ul. Obłazowa 33	24) ul. Obłazowa 105	39) ul. Stolarska 45
9) ul. Obłazowa 37	25) ul. Obłazowa 108	40) ul. św. Floriana 6
10) ul. Obłazowa 39	26) ul. św. Katarzyny 18	41) ul. św. Floriana 8
11) ul. Obłazowa 41,	27) ul. św. Katarzyny 42	42) ul. św. Floriana 18
12) ul. Obłazowa 47	28) ul. św. Katarzyny 50	43) ul. św. Floriana 38
13) ul. Obłazowa 49	29) ul. św. Katarzyny 52	44) ul. św. Floriana 40
14) ul. Obłazowa 55	30) ul. św. Katarzyny	45) ul. św. Floriana 46
15) ul. Obłazowa 61	naprzeciw nr 66	46) ul. św. Floriana 56
16) ul. Obłazowa 63	31) ul. św. Katarzyny 86	

– zabudowa gospodarcza:

- 1) drewnutnia, ul. św. Katarzyny naprzeciw nr 60

– kościoły i kapliczki:

1) kościół paraf. pw. św. Katarzyny,
cmentarz przykościelny, ogrodzenie (ew.)	5) ogrodzenie kaplicy św. Marii Magdaleny
2) kapliczka obok kościoła	6) kaplica św. Walentego
3) kapliczka św. Antoniego	7) kapliczka na końcu drogi św. Katarzyny
4) kaplica św. Marii Magdaleny (ew.)	8) kapliczka przy drodze do Łopusznej
	9) kapliczka Matki Boskiej pod krzyżem

– zabudowa usługowa:

- 1) sklep, ul. św. Katarzyny 4

– cmentarze:

- 1) cmentarz choleryczny
- 2) nagrobki na cmentarzu parafialnym

3.2.2. Gmina Łapsze Niżne (wg Gminnej Ewidencji Zabytków opr. 03.2007 r.)

• Falsztyn

– zabudowa mieszkaniowa:

1) chałupa 3		
2) chałupa 5a	9) chałupa 21	16) zagroda 27
3) chałupa 7	10) chałupa 22	17) chałupa 37
4) chałupa 12	11) chałupa 23	18) chałupa 39
5) chałupa 13	12) chałupa 25	19) chałupa 40
6) chałupa 14	13) chałupa 26	20) chałupa 45
7) chałupa 16	14) chałupa 28	21) chałupa 46/47
8) chałupa 18	15) chałupa 31	

– zabudowa gospodarcza:

1) stodoła w zagrodzie nr 6	3) budynek gospodarczy w	5) piwnice nr 23
2) budynek gospodarczy nr 7	zagrodzie nr 36	6) spichlerz nr 22
	4) piwnice w zagrodzie nr 10	

– cmentarze:

1) cmentarz Jungenfeldów	3) grób Tnadar Jungenfeldów, cmentarz
2) grób Eli Istvan Jungenfeldów, cmentarz	4) grób K. Jungenfeldów i żony, cmentarz

– zabudowa dworska:

- 1) spichlerz z piwnicami przy budynku nr 13
- 2) spichlerz dworski
- 3) budynek folwarczny
- 4) zespół dworski: oficyna, czworak, pozostałość parku (ew.)

• Frydman

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. Jana Pawła II 17	17) ul. Kościelna 25	33) ul. Jana III Sobieskiego 40
2) ul. Kamienne Pole 2	18) ul. Kościelna 28	34) ul. Jana III Sobieskiego 41
3) ul. Kamienne Pole 4	19) ul. Kościelna 27	35) ul. Jana III Sobieskiego 65
4) ul. Kamienne Pole 9	20) ul. Nad Stawem 4	36) ul. Jana III Sobieskiego 66
5) ul. Kamienne Pole 12	21) ul. Nad Stawem 5	37) ul. Jana III Sobieskiego 69
6) ul. Kamienne Pole 25	22) ul. Nad Stawem 6	38) Plac Tysiąclecia 19
7) ul. Kamienne Pole 27	23) ul. Nad Stawem 7	39) Plac Tysiąclecia 22
8) ul. Kamienne Pole 39	24) ul. nad Stawem 10	40) Plac Tysiąclecia 26
9) ul. Kasztelańska 6	25) ul. Nad Stawem 13	41) Plac Tysiąclecia 28
10) ul. Kasztelańska 7	26) ul. Równia 8	42) Plac Tysiąclecia 30
11) ul. Kasztelańska 8	27) ul. Równia 12	43) ul. Zastodolna
12) ul. Kasztelańska 10	28) ul. Równia 14	44) Plac Tysiąclecia 5
13) ul. Kościelna 4	29) ul. Równia 16	45) Plac Tysiąclecia 7
14) ul. Kościelna 12	30) ul. Równia 17	46) Plac Tysiąclecia 2
15) ul. Kościelna 14	31) ul. Równia 20	
16) ul. Kościelna 20	32) ul. Jana III Sobieskiego 30	

– zabudowa gospodarcza:

1) budynek gospodarczy, ul. Jana III Sobieskiego 66	3) drewnutnia, ul. Jana III Sobieskiego 66	5) spichlerz, ul. Kamienne Pole 10
2) stodoła, ul. Jana III Sobieskiego 66	4) piwniczka nr 1 k. kościoła, plac przykościelny	

– kościoły i kapliczki:

1) kościół par. pw. św. Stanisława (ew.)	5) kaplica pw. Spotkania Matki Bożej z Elżbietą, ul. Nad Stawem/Kamienne Pole	8) kapliczka z Matką Boską, ul. Kościelna
2) dzwonnica kościelna (ew.)	6) kaplica pw. św. Floriana,	9) kapliczka skrzynkowa, ul. Jana Pawła II
3) ogrodzenie kościoła z bramkami (ew.)	7) kaplica cmentarna, cmentarz grzebalny	10) kapliczka, ul. Jana II Sobieskiego
4) plebania, ul. Kościelna 1		

– zabudowa usługowa:

- 1) szkoła nr 96, Plac Tysiąclecia
- 2) dawna karczma, Jana III Sobieskiego 57

– zabudowa produkcyjna:

- 1) młyn – część magazynowa, Plac Tysiąclecia 3
- 2) młyn wodny, Plac Tysiąclecia 3

– zabudowa dworska:

- 1) dwór z najbliższym otoczeniem i drzewostanem (ew.)
- 2) ogrodzenie kasztelu z altaną, ul. Kasztelańska 1
- 3) piwnica z pawilonem
- 4) dawne piwnice winne (ew.)

• Kacwin

– zabudowa gospodarcza:

- 1) spichlerz plebański
- 2) sypaniec, ul. św. Anny 97 (ew.)

– kościoły i kapliczki:

1) kościół par. pw. Wszystkich Świętych, ogrodzenie, najbliższe otoczenie, starodrzew	6) kapliczka
2) kaplica pw. św. Wojciecha (ew.)	7) kapliczka na polach za cmentarzem
3) kaplica pw. Świętej Trójcy (ew.)	8) kapliczka z „upadkiem”
4) kaplica pw. Matki Boskiej Śnieżnej (ew.)	9) kapliczka II z upadkiem, ul. św. Anny
5) kaplica pw. św. Katarzyny (ew.)	10) kapliczka pw. Chrystusa Króla
	11) budynek organistówki, ul. Kościelna (ew.)

• Łapszanka

– zabudowa mieszkaniowa:

1) dom 15	4) dom 27	7) dom 48
2) dom 17	5) dom 42a	8) dom 55a
3) dom 19	6) zagroda 48	

– zabudowa gospodarcza:

- 1) budynek gospodarczy nr 25
- 2) budynek gospodarczy nr 37

– kościoły i kapliczki:

- 1) kościół pw. Serca Pana Jezusa
- 2) kapliczka na początku wsi
- 3) kapliczka na końcu wsi

– zabudowa usługowa:

- 1) szkoła podstawowa nr 32

• **Łapsze Niżne**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. Czarna 2, zagroda	15) ul. Jana Pawła II 50	29) ul. Jana Pawła II 31
2) ul. Czarna 4	16) ul. Jana Pawła II 52	30) ul. Jana Pawła II 60
3) ul. Długa 82	17) ul. Jana Pawła II 40	31) ul. Leśna 1
4) ul. Długa 92	18) ul. Jana Pawła II 11	32) ul. Nadwodnia 3
5) ul. Długa 93, zagroda	19) ul. Jana Pawła II 24	33) ul. Nadwodnia 5
6) ul. Długa 95	20) ul. Jana Pawła II 26	34) ul. Nadwodnia 13
7) ul. Długa 102	21) ul. Jana Pawła II 67	35) ul. Nadwodnia 15
8) ul. Długa 106	22) ul. Jana Pawła II 70	36) ul. Nadwodnia 17
9) ul. Długa 117	23) ul. Jana Pawła II 72	37) ul. Nadwodnia 21
10) ul. Długa 161	24) ul. Jana Pawła II 76	38) ul. Nadwodnia 27
11) ul. Długa 171	25) ul. Jana Pawła II 92	39) ul. Nadwodnia 31
12) ul. Długa 172	26) ul. Jana Pawła II 98	40) ul. Wiejska 2
13) ul. Jana Pawła II 32	27) ul. Jana Pawła II 106	41) ul. Wiśmierskiego 1, willa
14) ul. Jana Pawła II 45	28) ul. Jana Pawła II 108/110	

– zabudowa gospodarcza:

1) budynek gospodarczy, ul. Wiejska 2	4) stodoła, ul. Nadwodnia 31
2) budynek gospodarczy, ul. Nadwodnia 1	5) stodoła, ul. Nadwodnia 33
3) budynek gospodarczy, ul. Czarna 3	

– kościoły i kapliczki:

1) kościół pw. św. Kwiryna (ew.)	4) kapliczka św. Antoniego
2) ogrodzenie kościoła	5) kapliczka św. Józefa
3) plebania	6) kapliczka z „upadkiem”

– zabudowa usługowa:

1) dom ludowy	2) szkoła

– zabudowa produkcyjna:

- 1) piekarnia, ul. Spółdzielców 1

• **Łapsze Wyżne**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. św. Floriana 27	11) ul. św. Floriana 105	21) ul. św. Floriana 36
2) ul. św. Floriana 29	12) ul. św. Floriana 13	22) ul. św. Floriana 24
3) ul. św. Floriana 31	13) ul. św. Floriana 143	23) ul. św. Floriana 20
4) ul. św. Floriana 33	14) ul. św. Floriana 151	24) ul. św. Floriana 8
5) ul. św. Floriana 39	15) ul. św. Floriana 159	25) ul. św. Floriana 6
6) ul. św. Floriana 55	16) ul. św. Floriana 161	26) ul. św. Floriana 4
7) ul. św. Floriana 65	17) ul. św. Floriana 126	27) ul. Na Brzegu 1
8) ul. św. Floriana 87	18) ul. św. Floriana 108	28) ul. Na Brzegu 21
9) ul. św. Floriana 44	19) ul. św. Floriana 86	29) ul. Na Brzegu 23
10) ul. św. Floriana 101	20) ul. św. Floriana 40	

– zabudowa gospodarcza:

- 1) stajnia, ul. św. Floriana 87

– kościoły i kapliczki:

1) kościół parafialny pw. śś. Piotra i Pawła (ew.)	5) kapliczka k. domu nr 53,
ul. św. Floriana 153
2) ogrodzenie kościoła i brama	6) kapliczka w kierunku Łapsz Niżnych
3) plebania	7) kapliczka pw. Świętej Trójcy
4) kapliczka pw. św. Floriana	

– zabudowa usługowa:

- 1) szkoła podstawowa

• **Niedzica**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. 3 Maja 49	14) ul. św. Bartłomieja 3	27) ul. Nadwodnia 46
2) ul. 3 Maja 57	15) ul. św. Bartłomieja 5	28) ul. Nadwodnia 51
3) ul. 3 Maja 66	16) ul. Kanada 16	29) ul. Nadwodnia 61
4) ul. 3 Maja 83	17) ul. Kanada 21	30) ul. Nadwodnia 70
5) ul. 3 Maja 89	18) ul. Miodowa 1	31) ul. Nadwodnia 55
6) ul. 3 Maja 95	19) ul. Krótka 3	32) ul. Nadwodnia 67
7) ul. 3 Maja 101	20) ul. Krótka 4	33) ul. Polna 2
8) ul. 3 Maja 111	21) ul. Krótka 6	34) ul. św. Rozalii 38
9) ul. 3 Maja 123	22) ul. Nadwodnia 6	35) chałupa z Łapsz Niżnych,
Polana Sosny
10) ul. 3 Maja 124	23) ul. Nadwodnia 11	36) dwór z Grywałdu, Polana
Sosny
11) ul. 3 Maja 128	24) ul. Nadwodnia 13	
12) ul. 3 Maja 165	25) ul. Nadwodnia 20	
13) ul. 3 Maja 171	26) ul. Nadwodnia 34	

– zabudowa gospodarcza:

- 1) stodoła, ul. Nadwodnia 11
- 2) piwniczka, ul. Ogrodowa za nr 5

– kościoły i kapliczki:

1) plebania kościelna	4) kaplica św. Michała Archanioła (ew.)
2) kościół pw. św. Bartłomieja (ew.)	5) kapliczka pw. św. Bartłomieja
3) ogrodzenie plebanii	6) kapliczka św. Rozalii (ew.)

– zabudowa usługowa:

- 1) budynek przedszkola

– zabudowa produkcyjna:

- 1) kuźnia z Czarnego Dunajca, Polana Sosny

– zabudowa dworska:

1) stajnie dworskie,	2) budynek dworski

– cmentarze:

- 1) cmentarz rodziny Salamonów (ew.)

• **Niedzica-Zamek**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) chałupa 5	4) chałupa 21
2) chałupa 18	5) chałupa 39
3) chałupa 20	

– kapliczki:

- 1) zabytkowy dąb ze św. Jerzym

– cmentarze:

1) nagrobek Cezane Salamona	3) nagrobek Gezy Salamona
2) nagrobek Andora Salamona	4) cmentarz rodziny Salomonów (ew.)

– zabudowa dworska:

- 1) zamek SHS i muzeum (ew.)
- 2) spichlerz dworski,
- 3) budynek dworski (ew.)

4) strażnica (ew.)

5) budynek leśniczówki w zespole zamkowym (ew.)

• **Trybsz**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) nr 3, ul. Św. Elżbiety 161	
2) nr 5, ul. Św. Elżbiety 165	15) nr 90, ul. Św. Elżbiety 75
3) nr 10, ul. Świętej Trójcy 2	16) nr 92, ul. Św. Elżbiety 77
4) nr 17, ul. Św. Elżbiety 112	17) nr 95, ul. Św. Elżbiety 83
5) nr 21, ul. Św. Elżbiety 108	18) nr 96, ul. Św. Elżbiety 85
6) nr 26, ul. Św. Elżbiety 98	19) nr 97, ul. Św. Elżbiety 87
7) nr 27, ul. Św. Elżbiety 96	20) nr 99, ul. Św. Elżbiety 91
8) nr 29, ul. Św. Elżbiety 90	21) nr 100, ul. Św. Elżbiety 116
9) nr 33, ul. Za Wodą 9	22) nr 101, ul. Św. Elżbiety 95
10) nr 37, ul. Św. Elżbiety 80	23) nr 108, ul. Św. Elżbiety 107
11) nr 70, ul. Św. Elżbiety 28	24) nr 110/111, ul. Św. Elżbiety 111/113
12) nr 75, ul. Św. Elżbiety 45	25) nr 131, ul. Św. Elżbiety 164
13) nr 83, ul. Św. Elżbiety 61	26) nr 137, ul. Św. Elżbiety 174
14) chałupa nr 85, ul. Św. Elżbiety 63	27) ul. Św. Elżbiety 1929/2

– zabudowa gospodarcza:

- 1) spichlerz piwniczka naprzeciw budynku nr 10

– kościoły i kapliczki:

1) kościół pw. Św. Elżbiety (nowy kościół)	4) kapliczka nad nr 196
2) kościół pw. Św. Elżbiety (ew.)	5) figurka Matki Boskiej z Jezusem za
3) plebania, ul. Św. Elżbiety 149	Trybszem w kierunku Łapsz Wyżnych.

3.2.3. Gmina Bukowina Tatrzańska (wg Gminnej Ewidencji Zabytków opr. 06.2012 r.)

• **Czarna Góra**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) ul. Zagóra 19	5) ul. Zagóra 120	9) ul. Sołtystwo 60 i 61
2) ul. Zagóra 86 (ew.)	6) ul. Zagóra 175	10) ul. Nadwodnia 3
3) ul. Zagóra 80	7) ul. Zagóra 180	
4) ul. Zagóra 90	8) ul. Sołtystwo 46	

– kościoły i kapliczki:

- 1) ul. Nadwodnia obok nr 97
- 2) ul. Nadwodnia obok nr 3

• **Jurgów**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) dom 2	8) dom 40	15) dom 73	21) dom 162
2) dom 9	9) dom 41	16) dom 77	22) dom 165
3) dom 12	10) dom 42	17) dom 89	23) dom 174
4) dom 26	11) dom 45	18) dom 142	24) dom 189
5) dom 28	12) dom 51	19) zagroda 215	25) dom 215
6) dom 34	13) dom 68	(ew.)	26) dom 226
7) dom 35	14) dom 72	20) dom 158	27) dom 233
28) dom 252			

– budynki gospodarcze:

- 1) spichlerz przy domu 81
- 2) spichlerze przy domu 189
- 3) zespół szalásów na Polanie Podokólne (ew.)

– kościoły i kapliczki:

1) kapliczka cmentarna	3) kościół św. Sebastiana	4) ogrodzenie kościoła
2) kapliczka – figura Matki Boskiej	i Matki Boskiej Różańcowej (ew.)	5) dzwonnica
		6) plebania

– zabudowa usługowa:

- 1) remiza
- 2) szkoła
- 3) biblioteka – dom 87

• **Rzepiska:**

– zabudowa mieszkaniowa:

1) Pawliki 4	7) Grochołów Potok 20,	12) Grochołów Potok Malce
2) Pawliki 5	8) Grochołów Potok 42 (ew.)	(4) 47
3) Pawliki 10	9) Grochołów Potok Malce (1)	Bryjów Potok 7
4) Pawliki 12	10) Grochołów Potok Malce (2)	13) Bryjów Potok 13
5) Grochołów Potok 4	11) Grochołów Potok Malce (3)	14) Bryjów Potok 43
6) Grochołów Potok 14		15) Bryjów Potok 63

– kościoły i kapliczki:

- 1) kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy
- 2) kaplica cmentarna

4. Zestawienie zapisów lokalnych strategii rozwoju

Opracowane na podstawie strategii rozwoju gmin dostępnych na portalach gmin (dostęp 30.08.2020):

- <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne>
- <https://bip.malopolska.pl/ugnowytarg>
- <https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatrzańska>

MOCNE STRONY			
Bukowina Tatrzańska	Nowy Targ	Łapsze Niżne	Podsumowanie
Obszar I. Położenie i dostępność komunikacyjna			
• Położenie transgraniczne generujące miejsca pracy, potencjalnych kontrahentów, rynek zbytu, przenikanie się kultur, warunki dla rozwoju turystyki po obu stronach granicy, • Dobre położenie komunikacyjne i dostępność komunikacyjna (droga krajowa, drogi wojewódzkie).	–	• Zadowalająca infrastruktura drogowa.	• Położenie transgraniczne, • Dobra dostępność komunikacyjna (droga krajowa, drogi wojewódzkie).
Obszar II. Środowisko i ekologia			
Tatry: krajobraz, zasoby przyrodnicze i „kultowe” z miejscami turystycznymi (stacje narciarskie, szlaki turystyczne itp.).	• Bogate środowisko przyrodnicze, • Obszary chronione oraz zasobność wód i naturalne zasoby leśne, • Ekstensywne rolnictwo – zdrowa, niskoprzetworzona żywność, • Bogate tradycje przetwórstwa rolno-spożywczego, a także rękodzieła, • Brak przemysłu uciążliwego dla środowiska, • Nowoczesne oczyszczalnie ścieków oraz wysoki wskaźnik gospodarstw domowych podłączonych do sieci kanalizacyjnej, • Realizowany program likwidacji azbestu na terenie gminy, • Segregacja odpadów i system odbioru odpadów.	• Atrakcyjność krajobrazowo-przyrodnicza, • Unikalne i różnorodne dziedzictwo kulturowe, tradycja, zabytki, • Różnorodne formy ochrony środowiska naturalnego, a co za tym idzie interesująca oferta edukacyjna, • Uwarunkowania geomorfologiczne, różnorodne ukształtowanie terenu.	• Zasoby krajobrazowe i przyrodnicze (pasma górskie, wody, lasy), w tym obszary chronione, • Stosunkowo dobrze rozwinięte zaplecze infrastruktury technicznej, • Brak uciążliwego przemysłu, • Ekstensywne rolnictwo oparte na tradycjach lokalnych.

Obszar III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego			
• Położenie u stóp Tatr: walory przyrodniczo-krajobrazowe, obszary chronione, • Bogactwo i różnorodność Podhala i Spisza – specyficzny „klimat” pogranicza, • Niematerialne dziedzictwo kulturowe, kultywowane przez mieszkańców, • Długa tradycja imprez kulturalnych i duża liczba uczestników imprez kulturalnych, • Materialne dziedzictwo kulturowe, • Stacje narciarskie, szlaki turystyczne, drogi wspinaczkowe, szlaki rowerowe, • Atrakcyjne warunki do jazdy konnej, • Rozbudowana baza noclegowa oraz usługi gastronomiczne, • Rozwinięta agroturystyka, • Gospodarka i przedsiębiorczość, • Potencjał dla rozwoju inwestycji i przedsiębiorczości sektora przemysłu czasu wolnego (walory krajobrazowe i kulturowe, sąsiedztwo Słowacji itp.).	• Dobra dostępność komunikacyjna (Zakopianka, porty lotnicze, szlak do Tatr i Pienin), • Pobliskie miasto Nowy Targ – rynek zbytu i centrum wymiany handlowej, • Atrakcyjny krajobraz i unikatowe dziedzictwo przyrodnicze, • Bogate dziedzictwo kultury duchowej i materialnej oraz rozwinięty folklor, • Infrastruktura ścieżek rowerowych i narciarstwa biegowego, • Dobrze rozwinięta agroturystyka, • Rozwinięta przedsiębiorczość mieszkańców, • Regionalne przetwórstwo rolno-spożywcze i garbarstwo, • Warunki do prowadzenia ekologicznej działalności rolniczej oraz tradycje rolnicze, • Ośrodek budownictwa tradycyjnego drewnianego, • Bogate zasoby naturalne (żwir, kamień), • Uchwalony Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.	• Życzliwe usposobienie mieszkańców do osób przyjezdnych, • Dobra baza noclegowo-gastronomiczna, • Zadowalająca infrastruktura sportowo-rekreacyjna, • Zaradność, operatywność i pracowitość ludzi.	• Położenie w atrakcyjnym krajobrazie, • Dostępność komunikacyjna, • Bogactwo kulturowe w materialnym i niematerialnym dziedzictwie, • Sieć szlaków i ścieżek turystycznych, • Rozbudowana baza noclegowa i usługi gastronomiczne, • Przedsiębiorczość i otwartość mieszkańców.
Obszar IV. Sfera społeczna			
• Korzystne wskaźniki demograficzne, • Korzystne wskaźniki liczby uczniów w szkołach podstawowych, • Propozycja podstawy programowej w zakresie edukacji regionalnej, • Aktywne zainteresowanie problemami społecznymi władz samorządowych oraz instytucji pomocowych, • Skuteczność samorządu w pozyskiwaniu środków zewnętrznych na rozwój, • Stabilne finanse samorządowe, • Stabilizacja polityki rozwoju,	• Bliskość uczelni wyższej w Nowym Targu, • Dobra dostępność edukacji przedszkolnej, • Dobra baza lokalowa i dydaktyczna, • Umiejętność pozyskiwania dodatkowych środków pozabudżetowych, • Bogata infrastruktura sportowo-rekreacyjna i duża aktywność klubów sportowych, • Bogate dziedzictwo kultury materialnej i dobry stan zachowania zabytków,	• Zadowalająca infrastruktura sportowo-rekreacyjna, • Bezpieczeństwo na terenie gminy.	• Dobra baza lokalowa dla edukacji oraz rekreacji i sportu, • Dobra współpraca na poziomie samorządu oraz transgraniczna, • Zachowane, kultywowane i rozwijane tradycje w lokalnych organizacjach i placówkach kultury, • Dostępność podstawowej opieki zdrowotnej i rehabilitacyjnej.

• Relatywna swoboda prowadzenia samodzielnej polityki społecznej, • Współpraca terytorialna, w tym transgraniczna.	• Zachowane, kultywowane, rozwijane tradycje (stowarzyszenia, zespoły, koła gospodyń wiejskich), • Funkcjonujące placówki kultury (biblioteki, świetlice, izby regionalne), • Bogata oferta kulturalna dla mieszkańców i turystów, • Społeczna świadomość możliwych zagrożeń, rosnąca umiejętność przeciwdziałania i zmniejszająca się liczba zdarzeń negatywnych, • Rosnący poziom wykształcenia społeczeństwa, • Poprawiająca się infrastruktura przeciwpożarowa (hydranty, zbiorniki ppoż), • Model rodziny zakorzeniony w tradycyjnych wartościach (silne więzi społeczne), • Przywiązanie mieszkańców do środowiska lokalnego oraz dziedzictwa regionu, • Dostępność podstawowej opieki zdrowotnej i opieki rehabilitacyjnej.		
SŁABE STRONY			
Obszar problemowy I. Położenie i dostępność komunikacyjna			
• Niezadawalający stan techniczny fragmentów dróg, • Braki dotyczące chodników oraz oświetlenia ulicznego, • Niewystarczająca liczba miejsc parkingowych na terenie gminy, • Brak zorganizowanego publicznego transportu zbiorowego.	–	• Częściowy brak odcinków dróg, • Brak oświetlenia ulicznego na niektórych drogach gminnych.	• Niezadawalający stan techniczny sieci drogowej oraz jej wyposażenia.
Obszar problemowy II. Środowisko i ekologia			
• Zanieczyszczenie środowiska, • Braki w zakresie skanalizowania niektórych wsi,	• Zła jakość powietrza, • Ograniczony dostęp do sieci kanalizacyjnej i wodociągowej,	• Zanieczyszczenie powietrza zimą, • Niewystarczająca liczba zbiorników pożarowych,	• Niewystarczająco rozwinięte sieci infrastrukturalne,

• Niewystarczająca świadomość i wrażliwość społeczna w zakresie ekologii, • Niebezpieczeństwo braku/niewystarczająca ilość wody w stosunku do potrzeb społeczno-gospodarczych.	• Rozproszona zabudowa, utrudniająca rozwój sieci wodno-kanalizacyjnej, • Brak świadomości ekologicznej mieszkańców, • Słabo rozwinięte rolnictwo i przetwórstwo ekologiczne, • Zanieczyszczenie terenu przez mieszkańców oraz turystów, • Rozdrobnienie gospodarstw oraz nieuregulowane stany własnościowe gruntów, • Zagrożenie niekontrolowanym wzrostem populacji niektórych dzikich zwierząt.	• Miejscowy brak kanalizacji.	• Brak świadomości ekologicznej mieszkańców, • Zanieczyszczenie środowiska, • Rozproszenie zabudowy.
Obszar problemowy III. Gospodarka i przemysł czasu wolnego			
• Brak planu zagospodarowania przestrzennego całej gminy, • Niski poziom uczestnictwa mieszkańców w gminnych imprezach rozrywkowo-kulturalnych, • Zły stan techniczny niektórych zabytków oraz zanik zabytkowej zabudowy, • Niewystarczające zagospodarowanie szlaków pieszych, rowerowych i połączenia z sieciami zewnętrznymi, • Niewystarczająca liczba rekreacyjno-wypoczynkowych przestrzeni publicznych, • Brak jednolitej wizualizacji turystyczno-rekreacyjnej oraz promocji na terenie gminy i jednostek sąsiednich, • Relatywnie mała liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców, • Narastający problem bezrobocia.	• Ograniczenia wynikające z dużej powierzchni obszarów chronionych, • Nadmierne rozdrobnienie gruntów i nieuregulowane stany prawne gruntów, • Niechęć mieszkańców do włączania się we wspólne inwestycje, • Słabe wykorzystanie miejsc lokalnej tożsamości, • Mała liczba atrakcji oraz obiektów turystyczno-wypoczynkowych, w tym agroturystycznych.	• Słaba infrastruktura rowerowa i piesza, • Mała liczba obiektów gastronomicznych, • Mała liczba wyciągów narciarskich, • Brak basenów i kąpielisk, • Brak wieży widowiskowej z miejscem rekreacji rodzinnej, • Słaba dostępność do pomników przyrody, • Niewystarczająca liczba miejsc pracy.	• Niewystarczające zaplecze turystyczno-rekreacyjne, • Brak społecznego zaangażowania we wspólne inwestycje i wydarzenia na szczeblu regionalnym, • Słabe wykorzystanie miejsc lokalnej tożsamości – brak promocji, • Niewystarczająca liczba miejsc pracy, • Ograniczenia w obrębie obszarów chronionych.

Obszar problemowy IV. Sfera społeczna			
• Proces starzenia się społeczności gminy, • Braki w zakresie infrastruktury rekreacyjnej i sportowej, • Braki w zakresie wyposażenia szkół, • Brak mieszkań komunalnych i socjalnych, • Problemy społeczne: ubóstwo oraz bezrobocie, • Bariery architektoniczne w przestrzeni gminy i budynkach użyteczności publicznej.	• Niż demograficzny, • Niska świadomość wagi i potrzeby edukacji, • Brak szkolnictwa artystycznego na poziomie podstawowym i gimnazjalnym, • Brak perspektyw rozwojowych (brak pracy i możliwości zmiany zawodu), • Niedofinansowana działalność sportowo-rekreacyjna oraz kulturalna. • Niewystarczająca edukacja kulturalna i regionalna, • Słabe zainteresowanie młodych ludzi czerpaniem wiedzy od odchodzących twórców ludowych, • Brak umiejętności „przełożenia” lokalnej tradycji i kultury na język atrakcyjny dla młodego pokolenia, • Niewystarczające zasoby lokalowe dla działalności kulturalnej, • Słaba aktywność mieszkańców w kwestii rozwoju lokalnego, • Rosnąca przestępczość na obszarze gminy, • Brak perspektyw rozwojowych (brak pracy, brak możliwości zmiany zawodu), • Utrudniony dostęp do lekarzy specjalistów, • Brak mieszkań socjalnych, • Zwiększające się „sieroctwo emigracyjne”, • Starzejące się społeczeństwo oraz brak opieki nad osobami starszymi.	• Brak zaplecza socjalnego przy istniejących boiskach sportowych, • Mała ilość miejsc rozrywki dla młodzieży.	• Ubóstwo i bezrobocie, • Starzenie się społeczeństwa i niż demograficzny, • Brak świadomości lokalnego dziedzictwa i chęci jego kontynuacji, • Braki w zakresie infrastruktury rekreacyjnej i sportowej, • Braki w zakresie infrastruktury edukacji kulturalnej. • Brak mieszkań socjalnych.

ZAGROŻENIA			
Bukowina Tatrzańska	Nowy Targ	Łapsze Niżne	Podsumowanie
• Nowe zasady dystrybucji i wykorzystywania środków unijnych, utrudniających dostęp mniejszym ośrodkom, • Duży fiskalizm państwa, • Niedopasowanie kierunków kształcenia do potrzeb rynku pracy, • Emigracja osób młodych, • Restrykcyjne przepisy ochrony środowiska – ograniczone możliwości inwestycyjne, • Postępujący proces starzenia się społeczeństwa.	• Niestabilna sytuacja społeczno-ekonomiczna Europy, • Koncentracja polityki europejskiej w dużych miastach, • Gospodarcza dominacja Krakowa i zagrożenie marginalizacją subregionu, • Przekazanie zadań publicznych do powiatów zamiast wzmocnienie gmin, • Brak dobrych rozwiązań prawnych zachęcających do realizacji inwestycji w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego, • Biurokracja i niestabilność polityki państwa, • Restrykcyjna polityka w zakresie obszarów chronionych, • Niekorzystne trendy demograficzne w skali całego kraju, • Wysoki poziom migracji, szczególnie ludzi młodych, • Deficyty w rozwoju szkolnictwa wyższego, • Złe prawo dotyczące wytwarzania i obrotu produktem lokalnym i słaba promocja potencjałów terytorialnych.	• Polityka państwa – zwiększająca się ilość zadań gminy, • Starzejące się społeczeństwo, • Migracja – odpływ młodych i wykwalifikowanych mieszkańców, • Ograniczenie możliwości inwestycyjnych w związku z sąsiedztwem Pienińskiego Parku Narodowego, • Wzrost patologii społecznych, • Bezrobocie ukryte, • Emigracja – rozłuka rodzin w wyniku wyjazdów zagranicznych, • Likwidacja i zmniejszająca się liczba gospodarstw rolnych, • Zbyt mała konkurencyjność oferty turystycznej w stosunku do innych gmin.	• Biurokracja i niestabilność polityki państwa, • Restrykcyjna polityka w zakresie obszarów chronionych, • Niekorzystne trendy demograficzne w skali całego kraju – starzenie się społeczeństwa i migracja osób młodych, • Bezrobocie, • Pogłębiające się dysproporcje lokalne pomiędzy ośrodkami wiejskimi oraz dominacja ośrodków miejskich.
SZANSE			
Bukowina Tatrzańska	Nowy Targ	Łapsze Niżne	Podsumowanie
• Dostępność zewnętrznych źródeł finansowania z programów unijnych i współpracy transgranicznej ze Słowacją, • Doskonalenie dostępności komunikacyjnej gminy, • Włączenie zasobów przyrodniczo-kulturowych w obieg społeczno-gospodarczy na potrzeby rozwoju oferty czasu wolnego,	• Wydłużający się okres życia mieszkańców Europy, • Bogacące się społeczeństwo, • Zainteresowanie Polską i Małopolską turystów zagranicznych, • Moda na aktywność i zdrowy tryb życia, • Rosnące zainteresowanie regionalizmem oraz turystyką kulturową i religijną, • Rozwijający się ośrodek akademicki w Nowym Targu,	• Czyste środowisko dzięki wykorzystaniu energii odnawialnej, • Rozwój przedsiębiorczości w gminie przez zwiększenie liczby miejsc pracy, • Ukształtowanie terenu pozwalające na rozwój infrastruktury turystycznej, • Położenie transgraniczne – wspólna oferta turystyczna ze Słowacją, • Wykorzystanie niezbadanych zasobów wodnych,	• Położenie transgraniczne, • Dostępność zasobów przyrodniczo-kulturowych, • Rozwijające się ponadlokalne zainteresowanie Małopolską, regionalizmem, turystyką i zdrowym stylem życia, • Lokalne zasoby pracownicze.

• Dogodna lokalizacja względem sąsiednich atrakcji turystycznych, w tym po słowackiej stronie granicy, możliwość kreowania i promocji wspólnej oferty, • Moda na turystykę aktywną, kulturową i kulinarną, • Rozwój sektora srebrnej gospodarki (usługi dla seniorów) w Małopolsce.	• Zasoby krajobrazowe i kulturowe, • Położenie komunikacyjne, • Dostępna, wykwalifikowana i mobilna kadra zawodowa, • Niższe koszty lokalizacji inwestycji w stosunku do większych ośrodków, • Możliwości rozwoju ekologicznego rolnictwa i hodowli, • Silne więzi społeczne i poczucie tożsamości regionalnej, • Rozwijający się przemysł czasu wolnego, • Promowanie Małopolski jako regionu czasu wolnego oraz bogata oferta turystyczno-rekreacyjna oparta na dziedzictwie kulturowym, • Przemiany funkcjonalne obszarów wiejskich oraz niedostatecznie wykorzystywany potencjał rezydencjonalny, • Możliwość wykreowania nowych, unikatowych atrakcji turystycznych.	• Wykorzystanie wód siarkowych oraz wodorowych, • Bliskość trzech pasm górskich: Pieniny, Tatry i Gorce, oraz łączenie szlaków z innymi gminami, • Zwiększenie wykorzystania jeziora dla sportów i atrakcji wodnych, • Dobry układ komunikacyjny oraz unikatowe widoki.	
---	--	--	--

VIII. Materiały źródłowe

1. Bibliografia

1. Alexander Ch., *Język wzorców: miasta, budynki, konstrukcja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
2. *Architektura krajobrazu*, J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Novák, PWN, Kraków 1973.
3. Balara M., *Na Spiszu*, Wydawnictwo Astraia, Kraków 2013.
4. Balara M., *Szkice spiskie*, Wydawnictwo Astraia, Kraków 2017.
5. Barabasz S., *Sztuka ludowa na Podhalu*, Wydawnictwo Książnica, Lwów–Warszawa 1928.
6. Baranowski B., *Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.
7. Basista A., *Betonowe Dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 2001.
8. Błąd M., *Sto lat reform agrarnych w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019.
9. Biały Z. [red.], *Polski Spisz. Jedność kultury ludowej i jej historyczne uwarunkowania, środowisko naturalne – warunki gospodarowania, antropologia, gwary*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 1987, z. 22.
10. Błazy R., *Wpływ planów zagospodarowania przestrzennego na wartości środowiska kulturowego regionu (spójność polityki przestrzennej z planami różnego szczebla)*, „Architecture et Artibus” 2010, Vol. 2, 4(6), s. 27-34.
11. Böhm A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu: o czynniku kompozycji*, Politechnika Krakowska, Kraków 2006.
12. Bogdanowski J., *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1976.
13. Borcz Z., *Budownictwo zagrodowe*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Wrocław 1990.
14. Borcz Z., *Architektura wsi*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Wrocław 2003.
15. Budz J., *Zamagurze Spiskie/Spišské Zámgorie*, Oficyna Artystów „Sztuka”, Kraków 1999.
16. Budz J., *Budownictwo na Spiszu – Okolicno obora*, „Na Spiszu” 2007, nr 2(63), s. 37-39.
17. Bujnowski J., *Komposesorat byłych Urbarów pod koniec wieku XX w Jurgowie na Polskim Spiszu. Funkcjonowanie komposesoratu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 148, Kraków 1976.
18. Bukowski W., Janeczek A., *Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego*, „Studia Geohistorica” 2013, nr 1, s. 91-112, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/AZMDDP/article/view/20115> (dostęp: 10.01.2021).
19. Bukraba-Rylska I., *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
20. Burszta J., *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
21. Chilczuk M., *Osadnictwo wiejskie Polski*, PWN, Warszawa 1970.
22. Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996.
23. Chmielewski T.J., Śleszyński P., Chmielewski S., Kułak A., *Estetyczne koszty chaosu przestrzennego*, [w:] *Studia nad chaosem przestrzennym*, cz. 2, *Koszty chaosu przestrzennego*, Warszawa 2018, <http://journals.pan.pl/dlibra/show-content?id=107644&> (dostęp: 02.11.2020).
24. Chowaniec M., *Zarys rozwoju budownictwa zagrodowego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura” 1967, nr 8, z. 18.
25. Chowaniec M., *Siedlisko i zagroda w planowaniu wsi*, Arkady, Warszawa 1964.
26. Chowaniec M., *Zarys teorii i zasad kształtowania osiedli i terenów wiejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 1986.
27. Ciołek G., *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, Politechnika Krakowska, Kraków 1984.
28. Ciągwa J., *Dzieje i współczesność Jurgowa. 1546–1996*, Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków 1996.
29. Cygankiewicz I., *Wieś w krajobrazie parkowym. Warunki i możliwości realizacji tej idei na przykładzie gminy Ogrodzieniec*. Rozprawa doktorska, Politechnika Krakowska, Kraków 2014.

30. Cymerman R. [red.], *Podstawy planowania przestrzennego i projektowania urbanistycznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2010.
31. Czajkowski J., *Budownictwo ludowe Podkarpacia*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1977.
32. Czajkowski J., *Budownictwo ludowe w Karpatach w XVI–XIX wieku. Źródła, komentarze*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok 1988.
33. Czajkowski J., *Historyczne, osadnicze i etniczne warunki kształtowania się kultur po północnej stronie Karpat*, „Zeszyty Sądecko-Spiskie” 2006, t. 1, s. 18-49.
34. Czarnecki B., *Przestrzeń publiczna wsi i małego miasteczka jako archetyp bezpiecznej przestrzeni sąsiedzkiej*, [w:] Korolczuk D. [red.], *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, s. 105-114.
35. Czarnecki B., *Czy rozwój wyklucza zachowanie tożsamości?*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka” 2007, z. 11, s. 45-52.
36. Czarnecki B., *Turystyka jako czynnik rozwoju miasta*, *Ekonomia i Środowisko* 2015, nr 4 (55), s. 210-220, <http://ekonomiaisrodowisko.pl/uploads/eis%2055%20pliki/16%20czarnecki.pdf> (dostęp: 10.11.2020).
37. Czarnecki W., *Podstawy ruralistyki z elementami budownictwa wiejskiego*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok 2004.
38. Danko Š., Klimkiewicz M., Majerikova-Molitoris M., *Przewodnik po Zamagurzu Spiskim*, Wydawnictwo Towarzystwa Słowaków w Polsce, Kraków 2014.
39. Dobrucká A., *Utrata tożsamości. Przemiany wsi na Słowacji*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 79-83.
40. Drożdż-Szczybura M., *Tradycja miejsca w obszarze rodzimej architektury polskiej wsi – zachowanie i kontynuacja dziedzictwa kulturowego*, Europejskie Forum Ekologiczne – EFE’98, Gorzów Wlkp., Barlinek 1998.
41. Drożdż-Szczybura M., *Zagroda okólna jako jedna z form przestrzennych tradycyjnej zagrody wiejskiej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2000.
42. Drożdż-Szczybura M., *Wybrane problemy ochrony krajobrazu kulturowego polskiej wsi na przykładzie Markowej w woj. podkarpackim*, Politechnika Krakowska, Kraków 2000.
43. Drożdż-Szczybura M., *Zabudowa obszarów wiejskich szansą zachowania architektonicznej ekologii pamięci*, [w:] Korolczuk D. [red.], *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, s. 120-126.
44. Drożdż-Szczybura M., *Traditional farms as element of rural areas landscape identity*, 3rd World Multidisciplinary Civil Engineering, Architecture, Urban Planning Symposium (WMCAUS 2018), Praga, <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/471/8/082009/pdf> (dostęp: 10.11.2020).
45. Drożdż-Szczybura M., *O wyrazie architektonicznym budynków inwentarskich. Od kraalu do farmy pionowej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2011.
46. Drożdż-Szczybura M., *Obraz przekształceń obszarów wiejskich*, [w:] Raźniak P. [red.], *Społeczno-ekonomiczne przemiany regionów*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2013, s. 83-116.
47. Drożdż-Szczybura M., Korzeniowska A., *Problemy rozwoju „żywego skansenu” na przykładzie wsi Osturnia*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 60, s. 40-50.
48. Drożdż-Szczybura M., Korzeniowska A., *Rola i znaczenie przestrzeni publicznych w rozwoju historycznych struktur wiejskich na przykładzie Zamagurza Spiskiego*, [w:] Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, t. 45, *Nowe zjawiska i procesy przestrzenne, funkcjonalne i społeczne w przeobrażaniu obszarów wiejskich*, Tomczak P. [red.], Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019, s. 71-89.
49. Dyba O., *Skansen spiski. Zestawienie obiektów wytypowanych do przeniesienia do skansenu spiskiego w Falsztynie*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kraków 2000.
50. Dziński B., *Budownictwo mieszkalne i gospodarcze na Polskim Spiszu pod koniec XIX wieku i w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 662, Kraków 1967.

51. Gerecka-Żołyńska A., *Realizacja międzynarodowych standardów ochrony dziedzictwa kulturalnego w polskiej ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2007, R. LXIX, z. 4, s. 51-63, https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/5453/1/05_Anna_Gerecka_Zolynska_Realizacja%20mi%C4%99dzynarodowych%20standard%C3%B3w%20ochrony%20dziedzictwa_51-63.pdf (dostęp: 10.01.2021).
52. Grabski M., *Organizacja i wartościowanie przestrzeni cmentarnej na Polskim Spiszu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 301, Kraków 1987.
53. Gładkiewicz R., Homza M. [red.], *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
54. Grochowski J., *W Nowej Białej na Spiszu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.
55. Golonka-Czajkowska M., Maj M., *Kapliczki, krzyże i figury przydrożne. Studium sakralizacji przestrzeni*, b.w., Bukowina Tatrzańska 2006.
56. Heldak D., Lizak P., *Morfologiczne skutki ulewy z 31 lipca 2010 r. w Czarnej Górze (Podhale)*, „Przegląd Geologiczny” 2014, Vol. 62, nr 5, s. 245-249, <https://geojournals.pgi.gov.pl/pg/article/view/27865> (dostęp: 10.11.2020).
57. Hess M., *Piętra klimatyczne w polskich Karpatach Zachodnich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Geograficzne” 1965, z. 11.
58. Hołub-Pacewiczowa Z., *Osadnictwo pasterskie i wędrówki w Tatrach i na Podtatrzu*, PAU, Kraków 1931.
59. Howard E., *Miasta-ogrody jutra*, Fundacja Centrum Architektury, Warszawa 2015.
60. Hrehorowicz-Gaber H., *Strategiczna interwencja w obszarach górskich na przykładzie współpracy polsko-słowackiej*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 10, s. 95-99.
61. Janicka-Krzywda U. [red.], *Kultura ludowa Górali Spiskich*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, Kraków 2012.
62. Janicka-Krzywda U., Słabosz-Palacz K., Rak M. [red.], *Dzieje wsi Frydman*, Wydawnictwo Faktoria Wyrazu, Kraków 2011, http://frydman.com.pl/dokumenty/dzieje_wsi_frydman.pdf (dostęp: 03.07.2020).
63. Jost H., *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce: powiat Nowy Targ i m. Zakopane – województwo krakowskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969.
64. Kaczmarek E., *Uwarunkowania, bariery i możliwości rozwoju przestrzennego terenów Sądeckich południowo-wschodniej w obecnej sytuacji społeczno-gospodarczej i ekologicznej na przykładzie Doliny Popradu*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 1998, R. 95, z. 1-A, s. 82-87.
65. Kaczmarek E., *Zmiany w przestrzeni miast na wybranych przykładach angielskich*, [w:] Kaczmarek E., Raźniak P. [red.], *Społeczno-ekonomiczne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych*, Vol. 3, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2017, s. 31-45.
66. Kaczmarek E., Kaczmarek M., *Nowa architektura w uzdrowiskach Zatoki Biskajskiej*, „Państwo i Społeczeństwo” 2018, R. 18, nr 2, *Architektoniczne dialogi*, Banasik-Petri K. [red.], <https://www.panstwoispolczenstwo.pl/numery/2018-2/panstwo-i-spolczenstwo-2018-nr2-kaczmarek.pdf> (dostęp: 10.11.2020).
67. Kafel B., *Kontakty Cyganów z Czarnej Góry na Polskim Spiszu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 217, Kraków 1976.
68. Kaleta A., *Hotelarstwo Spa i Wellness jako rozwojowy produkt przemysłu czasu wolnego – wybrane aspekty*, „Zarządzanie i Finanse” 2012, R. 10, nr 1, cz. 2, s. 361-371.
69. Kamiński Z.J., *Współczesne planowanie wsi w Polsce. Zagadnienia ruralisty*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2008.
70. Kamiński Z.J., *Podstawy planowania przestrzennego. Aspekty teoretyczne*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2020.
71. Karcmarzewski A., *Półfeudalne stosunki gospodarczo-społeczne (instytucje żelaznictwa) oraz ich kulturowe następstwa w niektórych wsiach Polskiego Spiszu w drugiej połowie XIX i w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 57, Kraków 1966.

72. Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1972.
73. Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
74. Korolczuk D. [red.], *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006.
75. Kościelak L., *Historia Słowacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2010.
76. Kośmicki E., *Stanisław Franciszek hr. Karłowski a współczesne problemy rolnictwa, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo”* 2003, nr 9, s. 161-169, http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2003-t9-s161-169/Humanistyka_i_Przyrodoznawstwo-r2003-t9-s161-169.pdf (dostęp: 10.11.2020).
77. Kowalewski A., Markowski T., Śleszyński P. [red.], *Studia nad chaosem przestrzennym*, Studia KPZK PAN 2018, t. 182, <http://journals.pan.pl/skpzk/123401#tabs> (dostęp: 02.11.2020).
78. Kowicki M., *Patologie/wyzwania architektoniczno-planistyczne we wsi małopolskiej. Studium na tle tendencji krajowych i europejskich*, Politechnika Krakowska, Kraków 2010.
79. Kowicki M., *Rozproszenie zabudowy na obszarach Małopolski a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych*, Politechnika Krakowska, Kraków 2014.
80. Kowicki M., *Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta*, Politechnika Krakowska, Kraków 1997.
81. Kowicki M., *Współczesna agora. Wybrane problemy kształtowania ośrodków usługowych dla małych społeczności lokalnych*, Politechnika Krakowska, Kraków 2004.
82. Krasnowolski B., *Rola analiz układów przestrzennych w badaniach dziejów miast i wsi. Rozważania metodologiczne*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 2013, Tom XLI.
83. Krier L., *Architektura – wybór czy przeznaczenie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2001.
84. Kristiánová K., *Słowacki pejzaż po transformacji*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 74-78.
85. Kroh A. [red.], *Spisz – wielokulturowe dziedzictwo*, Wydawnictwo „Pogranicze”, Sejny 2000.
86. Kroh A., *Tatry i Podhale*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2003.
87. Krupa M., *Komposesorat byłych Urbarów pod koniec XIX i XX wieku w Jurgowie na Spiszu Polskim. Struktura komposesoratu*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 149, Kraków 1976.
88. Kural B., *Przeobrażenia wnętrza domu chłopskiego na Polskim Spiszu pod koniec XIX i w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 114, Kraków 1970.
89. Kuriata Z. [red.], *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG” 2009, nr 12.
90. Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D., *Funkcja turystyczna jako czynnik aktywizacji małych miast zabytkowych dawnej Ziemi Krakowskiej w drugiej dekadzie XXI wieku – wybrane problemy*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2015, nr 42, s. 61-70.
91. Lang J., *Creating Architectural Theory. The Role of the Behavioral Sciences in Environmental Design*, Van Nostrand Reinhold, Nowy York 1987.
92. Lynch K., *Obraz miasta*, Wydawnictwo Archiwolta, Kraków 2014.
93. Łaś J., *Przekształcenia drewnianej architektury Podhala*, [w:] Korolczuk D. [red.], *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Materiały konferencyjne, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok 2006, s. 45-50.
94. Malinowski K., *Co wnosi nowego ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach?*, „Ochrona Zabytków” 1962, t. 15, nr 2 (57), s. 3-10, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Ochrona_Zabytkow/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_\(57\)/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_\(57\)-s3-10/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_\(57\)-s3-10.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Ochrona_Zabytkow/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_(57)/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_(57)-s3-10/Ochrona_Zabytkow-r1962-t15-n2_(57)-s3-10.pdf) (dostęp: 05.11.2020).
95. Matlakowski W., *Budownictwo ludowe na Podhalu. Tablice*, Wydawniczy Stowarzyszenia Bratnia Pomoc Studentów Wydziałów Politechnicznych Akademii Górniczej, Kraków 1948.
96. Mełges H., *Pozamiejski obraz przestrzenno-architektoniczny Małopolski wczoraj i dziś. Wybrane problemy*, Politechnika Krakowska, Kraków 2018.
97. Mikiciuk I., *Gminna ewidencja zabytków w świetle zmian wprowadzonych Ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw*,

- „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 9, s. 5-10, <https://www.nid.pl/upload/iblock/356/35600d4d6fb3185e728dcc4c155318d7.pdf> (dostęp: 05.11.2020).
98. Miłobędzki M., *Dom regionalny – reaktywacja?*, „Autoportret” 2012, nr 4(39), s. 20-26.
99. Motak M., *Dzieje miasta przyszłości*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, R. 109, z. 1-A/1, s. 523-533.
100. Motak M., *Miasta przyszłości według historii urbanistyki*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2014, R. 111, z. 2-A, s. 215-234.
101. Nacher A., Styczyński M., Cisowski B., *Spisz. Od Pienin po Raj, przewodnik turystyczny*, Wydawnictwo Bezdroża, Kraków 2004.
102. Niedźwiecka-Filipiak I., *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Wrocław 2009, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/21129/edition/18869/content?&action=ChangeMetaLangAction&lang=pl> (dostęp: 11.01.2020).
103. Niezabitowska E.D., *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014.
104. Novák Z., *Przyrodnicze elementy planowania regionalnego i udział w nim architekta*, wyd. III jubileuszowe, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1997.
105. Ostrowska B., *Współczesna interpretacja lokalnej tradycji na tle idei zrównoważonego rozwoju*. Praca doktorska, Politechnika Krakowska, Kraków 2016.
106. Ozga J., *Gospodarka rolna w południowo-zachodniej części Polskiego Spisza w XX wieku*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 145, Kraków 1974.
107. Pawlicki B.M., *Ilustrowany słownik terminów gwarowych budownictwa i architektury Podhala, Orawy i Spisza*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Kraków–Nowy Targ 2010.
108. Pawlik S., *Teoria i praktyka pomiaru i podziału pól w gospodarstwach ziem polskich*, „Czasopismo Techniczne” 1908, R. 26, s. 66, 86, 97, 113, 133, <http://ktt.net.pl/wp-content/uploads/2017/05/1908.pdf> (dostęp: 20.11.2020).
109. Piccinato G., *Specjaliści, mieszkańcy, użytkownicy. Ćwiczenia w zgodnym budowaniu*, [w:] Purchla J. [red.], *Dziedzictwo a turystyka*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1999, s. 17-22.
110. Plit J., *Regionalizacja współczesnych krajobrazów historyczno-kulturowych Polski*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2015, nr 27, s. 79-94, <http://www.krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje.artykuly/27/5.plit.pdf> (dostęp: 10.10.2020).
111. Pokropek M., *Budownictwo ludowe w Polsce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.
112. Pokropek M., Pokropek W., *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, Tom I. *Budownictwo ludowe. Chałupy i ich regionalne zróżnicowanie*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1995.
113. Purchla J. [red.], *Dziedzictwo a turystyka*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1999.
114. Purchla J., *Dziedzictwo i transformacja*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2005.
115. Purchla J., *W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce*, „Zarządzanie Publiczne” 2010, nr 2(12), s. 69-82, <https://docplayer.pl/66875640-W-strone-systemu-ochrony-dziedzictwa-kulturowego-w-polsce.html> (dostęp: 10.10.2020).
116. Przegon W., *Geodezja rolna i architektura krajobrazu w kształtowaniu przestrzeni rurestycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego, Kraków 2016.
117. Radziewanowski Z., *O niektórych problemach regionalizmu i ekologii w architekturze i urbanistyce*, Politechnika Krakowska, Kraków 2005.
118. Radzikowski St.E., *Styl zakopiański*, Towarzystwo Wydawnicze we Lwowie, Kraków 1901.
119. Radziszewska J., *Studia spiskie*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1985.
120. Radziszewska J., *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1969.
121. Raszeja E., *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2013.
122. Reinfuss R., Świdorski J., *Sztuka ludowa w Polsce*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1960.
123. *Rekreacja, turystyka i agroturystyka w gospodarce przestrzennej – wyzwanie XXI wieku*, Czarnecki W. [red. nauk.], Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok 2007.

124. Romsics I., *Historia Węgier*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2018.
125. Rybotycki C., *Powojenne przemiany w gospodarce i życiu społecznym wsi Jurgów na Spiszu na przykładzie wybranych zjawisk kulturowych*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 70, Kraków 1968.
126. Rzymkowski A., *Badania nad lokalizacją osiedli wiejskich w terenach górskich na podstawie metod topograficznych*, Materiały Seminarium Sekcji Planowania i Architektury Wsi SARP, Warszawa 1963.
127. Rzymkowski A., Chowaniec M., *Planowanie i budownictwo osiedli wiejskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1956.
128. Rzymkowski A., Chowaniec M., *Ruralistyka. Planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1972.
129. Solecki A., *Pasmowo-zwarta struktura osiedli na Spiszu Polskim w świetle przemian gospodarczych wsi*. Praca doktorska, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1966.
130. Solecki A., *Osadnictwo Podhala: geneza i rozwój ukształtowania przestrzennego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie” 1977, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. nr 29/2304/109.
131. Soldani A., Jankowski D., *Zabytki. Ochrona i opieka. Praktyczny komentarz do nowej ustawy. Tekst ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku*, Zachodnie Centrum Organizacji, Zielona Góra 2004.
132. Staszczak Z. [red.], *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1987.
133. Stoch A., *Okół w budownictwie wiejskim na Polskim Spiszu*. Praca magisterska. Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 327, Kraków 1988.
134. Szewczyk J., *Szept pola*, „Autoportret” 2015, nr 2(49), s. 54-57.
135. Szewczyk J., *Rozważania o domu*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok 2018, https://pb.edu.pl/oficyna-wydawnicza/wp-content/uploads/sites/4/2018/10/RozwazaniaODomu_internet.pdf (dostęp: 10.01.2021).
136. Szacki J., *Tradycja*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
137. Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Wydawnictwo Continuo, Wrocław 1995.
138. Środulska-Wielgus J., *Kształtowanie krajobrazu poprzez zrównoważoną turystykę kulturową na przykładzie idei szlaku kultury wołoskiej*, „Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.” 2012, VIII/2, s. 120-135.
139. Tataara J., *Środki komunikacji i transportu na Polskim Spiszu na przykładzie wsi Łapszanka*. Praca magisterska, Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UJ, nr arch. 674, Kraków 1981.
140. Tkocz J., *Niektóre teoretyczne problemy rolniczego osadnictwa*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego w Opolu. Materiały i Studia, Opole 1971.
141. Tkocz J., *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.
142. Tłoczek I., *Dom mieszkalny na polskiej wsi*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
143. Tomaszewski A., *Europa: wartość i świadomość dziedzictwa*, [w:] Purchla J. [red.], *Dziedzictwo a turystyka*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1999, s. 11-16.
144. Trajdos T.M., *Zamagurze Spiskie – fenomen przetrwania polskości*, Ośrodek Kultury Górskiej PTTK w Pieninach, Szczawnica 1990.
145. Trajdos T.M., *Szkice z dziejów Zamagurza*, Oficyna Podhalańska „Secesja”, Kraków 1991.
146. Trajdos T.M., *Z dziejów wsi i parafii Zamagurza Spiskiego*, Związek Polskiego Spisza, Łapsze Niżne 2011.
147. Tylkowa D. [red.], *Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków 2000.
148. Tuan Yi-Fu, *Przestrzeń i miejsce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.
149. Ušaková M., *Osturňa – rezerwat zabytkowego budownictwa ludowego na Słowacji*, „Ochrona Zabytków” 1987, 40/4 (159), s. 289-294, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Ochrona_Zabytkow/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_\(159\)/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_\(159\)-s289-294/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_\(159\)-s289-294.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Ochrona_Zabytkow/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_(159)/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_(159)-s289-294/Ochrona_Zabytkow-r1987-t40-n4_(159)-s289-294.pdf) (dostęp: 10.12.2020).

150. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1984.
151. Wekerle G., Whitzman C., *Safe Cities*, Van Nostrand Reinhold, Toronto 1993.
152. Wiśniewska M., *Osadnictwo wiejskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1999.
153. Wieczorkiewicz W., *Budynek mieszkalny na wsi*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1988.
154. Wilkin J., Nurzyńska I. [red.], *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.
155. Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 1999.
156. Wojdon J., *Historia w przestrzeni publicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
157. Wolter E., *Działalność Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Drugiej Rzeczypospolitej w zakresie ochrony przyrody*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2012, 10/2, s. 9-30, http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_Ecologiae_et_Bioethicae/Studia_Ecologiae_et_Bioethicae-r2012-t10-n2/Studia_Ecologiae_et_Bioethicae-r2012-t10-n2-s9-30/Studia_Ecologiae_et_Bioethicae-r2012-t10-n2-s9-30.pdf (dostęp: 20.10.2020).
158. Żalasińska K., *Prawna ochrona zabytków nieruchomych w Polsce*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
159. Zastawnik A., *Kształtowanie przestrzeni z udziałem społeczności lokalnych w procesie planowania przestrzennego na wybranych przykładach z gmin małopolskich*. Praca doktorska. Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 2013.
160. Złahoda B., *Dzieje Czarnej Góry do 1939 roku*. Praca magisterska, WSP, Kraków 1995.
161. Żarnowiecka J.C., *Przestrzeń informatyczna i architektura regionalna*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2004.
162. Żórawski J., *O budowie formy architektonicznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1962.

2. Dokumenty źródłowe. Opracowania studialne i projektowe, w tym archiwalne

1. Arvay-Podhalańska E., *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Jurgów*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1981, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/80.
2. Cęckiewicz W., *Frydman – studium krajobrazowe wsi*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1966, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/36.
3. *Czorsztyn. Projekt zagospodarowania przestrzennego otoczenia zbiorników wodnych*, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Pracownia Urbanistyczna, Kraków 1967, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/256.
4. Danilczyk L., Krasnowolski B., Niewalda W., *Studium historyczno-konserwatorskie rejonu budowy zbiorników wodnych w Czorsztynie i Niedzicy oraz Sromowcach Wyżnych*, z. 12, *Frydman*. Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie, Kraków 1989, zasoby Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
5. Fedak A., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Studium walorów kulturowych wsi Czarna Góra*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1985, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/26.
6. Fedak A., Arvay-Podhalańska E., *Studium walorów kulturowych wsi Rzepiska*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1985, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/117.
7. Fedak A., Arvay-Podhalańska E., *Studium walorów kulturowych wsi Łapszanka*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1985, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/92.
8. Fedak A., Arvay-Podhalańska E., *Studium walorów kulturowych wsi Trybsz*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1985, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/128.
9. Kornecki M., *Studium typów i form budownictwa wiejskiego na Spiszu Polskim*, Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie, Kraków 1979, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/121.
10. Kruczek Z. [red.], *Związki między przyszłym zagospodarowaniem turystycznym południowego obrzeża zbiorników wodnych Czorsztyn – Niedzica – Sromowce Wyżne a zabytkowymi układami wsi Spisza Polskiego*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1979, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/120.
11. *Mapa katastralna wsi Frydman z 1870 roku*, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Ekspozycja w Spytkowicach, sygn. 417.
12. *Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych*. II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, Wenecja 1964, <https://www.nid.pl/upload/iblock/15f/15f3d8201c79013f37d81be7c64697f5.pdf> (dostęp: 01.02.2021).
13. Modzelewska M., Kałamarz M., *Inwentaryzacja urbanistyczna i infrastruktury technicznej. Gmina Łapsze Niżne*, część opisowa, 1984, Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Nowym Sączu, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/377.
14. *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego wsi Frydman – GRN Harkłowa, pow. Nowy Targ*, Zatwierdzony Uchwałą PPRN w Nowym Targu nr 1342/CXXX/69 z dnia 29 kwietnia 1969 roku.
15. *Plan perspektywiczny zagospodarowania przestrzennego zespołu wiejskich jednostek Powiatu Nowotarskiego*, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Pracownia Urbanistyczna, Kraków 1966, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/419.
16. *Program zabudowy obszarów zbiorczych i źródłowych oraz stoków, osuwisk, nieużytków itp. powierzchni nie wchodzących w zakres zabudowy i regulacji cieków w Zlewni Dunajca do przekroju Sromowce Wyżne*, Zespół Rzeczoznawców Stowarzyszenia Inżynierów i Techników

- Wodnych i Melioracyjnych, Warszawa 1986, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/260.
17. *Projekt elektryfikacji jednostki wiejskiej Czarna Góra*, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Ekspozytura w Spytkowicach, sygn. 417.
 18. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Analiza przestrzennego rozwoju miast i wsi w krajobrazie górskim*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 75/31.
 19. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Frydman*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 75/130.
 20. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Krempachy*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 73/132.
 21. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Nowa Biała*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 75/131.
 22. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Studium rewaloryzacyjno-rozwojowe wsi Spisza*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1980, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 73/137.
 23. Rutkowski T., Arvay-Podhalańska E., Podhalański B., *Waloryzacja typologiczna budownictwa regionalnego na Spiszu Polskim*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Kraków 1979, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 82/8.
 24. Sadowska E., *Frydman – etnograficzne opracowanie kulturowe wsi*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Zakład Metodyki Planowania Urbanistycznego i Projektowania Architektonicznego, Kraków 1976, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/46.
 25. Sadowska E., *Opracowanie etnograficzno-kulturowe do spiskiej wsi Krempachy*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Zakład Metodyki Planowania Urbanistycznego i Projektowania Architektonicznego, Kraków 1976, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/89.
 26. Sadowska E., *Opracowanie etnograficzno-kulturowe do spiskiej wsi Nowa Biała, Krempachy i Frydman*, Instytut Kształtowania Środowiska – Oddział w Krakowie, Zakład Metodyki Planowania Urbanistycznego i Projektowania Architektonicznego, Kraków 1976, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, sygn. 29/2304/99.
 27. *Studium funkcji rekreacyjnej jako czynnika rozwoju ekonomicznego i społecznego województwa nowosądeckiego w ocenie ludności*, Konsultingowe biuro usług Habitat, Warszawa 1989, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/203.
 28. *Studium zagospodarowania przestrzennego rejonu Podtatrza*, Urząd Wojewódzki, Wojewódzka Pracownia Urbanistyczna w Krakowie, 1972, zasoby Archiwum Narodowego w Krakowie, Delegatura w Nowym Sączu, sygn. 31/479/207.
 29. *Wnioski dotyczące uwarunkowań, skutków i kosztów chaosu przestrzennego oraz rekomendacje dla koniecznej reformy systemu gospodarowania i planowania przestrzeni na podstawie trzypiętowego opracowania „Studia nad chaosem przestrzennym”*, KPZK PAN, 2018, http://www.kpz.k.pan.pl/images/Wnioski_i_rekomendacje.pdf (dostęp: 02.11.2020).

3. Netografia

1. Biuletyn Informacji Publicznej Gminy Bukowina Tatrzańska: <https://bip.malopolska.pl/ugbukowinatatrzańska> (dostęp: 30.08.2020).
2. Biuletyn Informacji Publicznej Gminy Łapsze Niżne: <https://bip.malopolska.pl/uglapszenizne> (dostęp: 30.08.2020).
3. Biuletyn Informacji Publicznej Gminy Nowy Targ: <https://bip.malopolska.pl/ugnowytarg> (dostęp: 30.08.2020).
4. Biuletyn Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego w Nowym Targu: <https://www.nowotarski.pl/bip/> (dostęp: 30.08.2020).
5. Biuletyn Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego w Zakopanem: <https://bip.malopolska.pl/spzakopane> (dostęp: 30.08.2020).
6. Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego: <https://bip.malopolska.pl/umwm> (dostęp: 30.08.2020).
7. Centralna Ewidencja i Informacja o Działalności Gospodarczej: <https://prod.ceidg.gov.pl> (dostęp: 30.03.2020).
8. Dursztyński portal informacyjny: <http://dursztyn-spisz.pl> (dostęp: 02.07.2020).
9. Dziennik Urzędowy Województwa Małopolskiego: <http://edziennik.malopolska.uw.gov.pl> (dostęp: 12.09.2020).
10. Etnozagroda: <https://www.etnozagroda.pl> (dostęp: 30.03.2020).
11. Portal czasopisma „Ekonomia i Społeczeństwo”: <http://ekonomiaisrodowisko.pl/> (dostęp: 10.11.2020).
12. Portal czasopisma „Na Spiszu”: <http://naspiszu.kacwin.com> (dostęp: 10.10.2020).
13. Portal czasopisma „Państwo i Społeczeństwo”: <https://www.panstwoispoleczenstwo.pl> (dostęp: 10.11.2020).
14. Portal czasopisma „Przegląd Historyczny”: <http://bazhum.muzhp.pl/bib/journal/150> (dostęp: 10.11.2020).
15. Portal Domu Ludowego w Bukowinie Tatrzańskiej: <http://domludowy.pl> (dostęp: 30.03.2020).
16. Portal Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska: <http://geoserwis.gdos.gov.pl> (dostęp: 10.07.2019).
17. Portal IFOAM: <https://www.ifoam.bio> (dostęp: 10.11.2020).
18. Portal INFOAM Organic: <https://www.ifoam.bio/why-organic/shaping-agriculture/four-principles-organic> (dostęp: 10.11.2020).
19. Portal Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego: <http://www.krajobraz.kulturowy.us.edu.pl> (dostęp: 10.07.2020).
20. Portal Komisji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju: <http://kpzk.pan.pl> (dostęp: 02.11.2020).
21. Portal Konwencji Karpackiej: <http://www.konwencjakarpacka.pl> (dostęp: 30.03.2020).
22. Portal Lokalnej Grupy Działania Spisz – Podhale: <http://www.spisz.org> (dostęp: 30.03.2020).
23. Portal mapowy: <https://geoportal.gov.pl/> (dostęp: 30.08.2020).
24. Portal map historycznych: <https://mapire.eu/> (dostęp: 30.06.2020).
25. Portal Muzeum Tatrzańskiego: <http://muzeumtatrzańskie.pl> (dostęp: 30.04.2020).
26. Portal Narodowego Instytutu Dziedzictwa: <https://www.nid.pl> (dostęp: 30.08.2020).
27. Portal Oficyny Wydawniczej Politechniki Białostockiej: <https://pb.edu.pl/oficina-wydawnicza> (dostęp: 10.11.2020).
28. Portal Państwowego Gospodarstwa Wodnego Wody Polskie (Hydroportal): <https://wody.isok.gov.pl> (dostęp: 30.06.2020).
29. Portal Państwowego Instytutu Geologicznego: <http://geologia.pgi.gov.pl/> (dostęp: 30.06.2020).
30. Portal Parafii świętych Piotra i Pawła w Łapszach Wyżnych: <https://lapsze.saletyni.pl> (dostęp: 02.07.2020).
31. Portal Polska w liczbach: <https://www.polskawliczbach.pl> (dostęp: 30.10.2020).
32. Portal Porozumienia Karpackiego: <http://www.porozumieniekarpackie.pl> (dostęp: 30.03.2020).
33. Portal prawniczy: <https://www.prawo.pl> (dostęp: 20.05.2020).
34. Portal Samorządu Województwa Podkarpackiego: <https://www.podkarpackie.pl> (dostęp: 30.03.2020).
35. Portal słowackiej części Tatrzańskiego Parku Narodowego: <http://www.tanap.org> (dostęp: 10.09.2020).
36. Portal Stowarzyszenia ProCarpathia: <http://www.procarpathia.pl> (dostęp: 30.03.2020).

37. Portal Stowarzyszenia Romów w Polsce: <http://www.stowarzyszenie.romowie.net> (dostęp: 30.03.2020).
38. Portal szkoły podstawowej w Łapszance: <https://oldlapszanka.lapszenizne.pl> (dostęp: 30.03.2020).
39. Portal Tatry Super Ski: <https://tatrysuperski.pl> (dostęp: 10.09.2020).
40. Portal Towarzystwa Słowaków w Polsce: <http://www.tsp.org.pl> (dostęp: 30.03.2020).
41. Portal Szlaku Architektury Drewnianej w Małopolsce:
<http://www.drewniana.malopolska.pl> (dostęp: 10.09.2020).
42. Portal Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie:
<http://wuoz.malopolska.pl> (dostęp: 26.10.2020).
43. Portal wsi Czarna Góra: <http://czarnagora24.pl> (dostęp: 02.07.2020).
44. Portal Wydawnictwa Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej „Architecturae et Artibus”:
<http://aeawa.pb.edu.pl> (dostęp: 10.11.2020).
45. Portal Związku Polskiego Spisza: <http://polski-spisz.com/zps> (dostęp: 30.03.2020).
46. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich:
http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny (dostęp: 30.03.2020).
47. Słownik języka polskiego PWN: <https://sjp.pwn.pl> (dostęp: 20.09.2020).
48. Słownik polsko-łaciński: <http://lacina.globalnie.com.pl/slownik-lacinski> (dostęp: 15.05.2020).
49. Słownik polsko-węgierski: <https://slowniki.lingea.pl/wegiersko-polski> (dostęp: 30.08.2020).
50. Strona Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej: <https://isap.sejm.gov.pl> (dostęp: 20.05.2020).
51. System informacji przestrzennej Gminy Bukowina Tatrzańska:
<https://sip.gison.pl/bukowinatatrzańska> (dostęp: 30.08.2020).
52. System informacji przestrzennej Gminy Łapsze Niżne:
<https://www.lapszenizne.pl/portale-mapowe> (dostęp: 30.08.2020).
53. System informacji przestrzennej Gminy Nowy Targ: <http://nowytarg.e-mpzp.pl> (dostęp: 30.08.2020).

4. Opracowania i dokumenty prawa miejscowego z terenu Zamagurza (obowiązujące i zmienione)

- **Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego** (uchwały niepublikowane, niebędące aktami prawa)

Gmina Nowy Targ

1. Uchwała Nr IX/74/2015 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 13 października 2015 r. w sprawie uchwalenia Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nowy Targ.
2. Uchwała Nr XXI/203/2017 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 8 lutego 2017 r. w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nowy Targ.
3. Uchwała Nr XXXVI/370/2018 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 26 września 2018 r. w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Nowy Targ.

Gmina Łapsze Niżne

1. Uchwała Nr XII-66/99 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 18 października 1999 r. w sprawie Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Łapsze Niżne.
2. Uchwała nr XXXII-292/13 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 30 sierpnia 2013 r. w sprawie zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.

Gmina Bukowina Tatrzańska

1. Uchwała Nr XLI/330/2006 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 21 września 2006 r. w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska dla obszaru obejmującego wieś Czarna Góra.
2. Uchwała nr XLVI/343/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 22 grudnia 2017 r. w sprawie uchwalenia zmiany Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Bukowina Tatrzańska oraz wprowadzenia ujednoliconego Studium.

- **Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego** (uchwały publikowane, będące aktami prawa)

Uchwały Rady Gminy Nowy Targ

Dursztyn

1. Nr IX/74/07 z dnia 29 października 2007 r. (b.d.)
2. Nr XV/125/2020 z dnia 20 maja 2020 r. (Dz.U. z dnia 3 czerwca 2020 r. poz. 3673)

Krempachy

1. Nr IX/80/07 z dnia 29 października 2007 r. (b.d.)
2. Nr XXXVII/404/2007 z dnia 29 lipca 2007 r. (b.d.)
3. Nr XL/421/10 z dnia 4 listopada 2010 r. (Dz.U. Nr 596 z dnia 22 listopada 2010 r. poz. 4695)

Nowa Biała

1. Nr XXII/167/2000 z dnia 26 czerwca 2000 r. (b.d.)
2. Nr IX/81/07 z dnia 29 października 2007 r. (b.d.)
3. Nr IX/85/07 z dnia 29 października 2007 r. (b.d.)
4. Nr VIII/54/2011 z dnia 14 lipca 2011 r. (Dz.U. Nr 400 z dnia 23 sierpnia 2011 r. poz. 3638)
5. Nr XL/439/2014 z dnia 4 listopada 2014 r. (Dz.U. z dnia 18 listopada 2014 r. poz. 6508)
6. Nr XXVII/289/2017 z dnia 19 września 2017 r. (Dz.U. z dnia 27 września 2017 r. poz. 6008)
7. Nr III/22/2018 z dnia 19 grudnia 2018 r. (Dz.U. z dnia 31 grudnia 2018 r. poz. 9108)

Uchwały Rady Gminy Łapsze Niżne

1. Nr XXXVIII-210/2006 z dnia 27 kwietnia 2006 r. (Dz.U. Nr 410 z dnia 14 lipca 2006 r. poz. 2596)
2. Nr VIII-61/15 z dnia 28 maja 2015 r. (b.d.)

Falsztyn

1. Nr II-5/2002 z 9 grudnia 2002 r. (b.d.)
2. Nr X-53/2003 z 30 września 2003 r. (b.d.)
3. Nr XLIV-407/14 z dnia 29 sierpnia 2014 r. (Dz.U. z dnia 15 września 2014 r. poz. 5008)

Frydman

1. Nr XXX-155/98 z dnia 24 kwietnia 1998 r. (b.d.)
2. Nr XXXIX-234/2002 z dnia 26 sierpnia 2002 r. (b.d.)
3. Nr XL-240/2002 z 2 października 2002 r. (b.d.)
4. Nr XI-65/2003 z 17 listopada 2003 r. (b.d.)
5. Nr XXXVIII-210/2006 z dnia 27 kwietnia 2006 r. (b.d.)
6. Nr XXXII-293/13 z dnia 30 sierpnia 2013 r. (Dz.U. z dnia 11 września 2013 r. poz. 5490)
7. Nr XLIV-407/14 z dnia 29 sierpnia 2014 r. (Dz.U. z dnia 15 września 2014 r. poz. 5008)
8. Nr VIII-61/15 z dnia 28 maja 2015 r. (b.d.)

Kacwin

1. Nr XXXVIII-210/2006 z dnia 27 kwietnia 2006 r. (b.d.)

Łapszanka

1. Nr XL-243/2002 z 2 października 2002 r. (b.d.)
2. Nr IX-47/2003 z dnia 28 sierpnia 2003 r. (b.d.)

Łapsze Niżne

1. Nr XIII-103/2011 z dnia 30 września 2011 r. (Dz.U. z dnia 21 grudnia 2011 r. poz. 600)
2. Nr XLIV-407/14 z dnia 29 sierpnia 2014 r. (Dz.U. z dnia 15 września 2014 r. poz. 5008)
3. Nr V-32/15 z dnia 27 lutego 2015 r. (Dz.U. z dnia 25 marca 2015 r. poz. 1699)

Łapsze Wyżne

1. Nr XXXIX-348/14 z dnia 6 marca 2014 r. (Dz.U. z dnia 19 marca 2014 r. poz. 1657)

Niedzica

1. Nr X-54/2003 z 30 września 2003 r. (b.d.)
2. Nr XLIV-407/14 z dnia 29 sierpnia 2014 r. (Dz.U. z dnia 15 września 2014 r. poz. 5008)

Niedzica Zamek

1. Nr XXXVIII-210/2006 z dnia 27 kwietnia 2006 r. (b.d.)

Trybsz

1. Nr II-6/2002 z 9 grudnia 2002 r. (b.d.)
2. Nr X-52/2003 z 30 września 2003 r. (b.d.)
3. Nr XXXII-294/13 z dnia 30 sierpnia 2013 r. (Dz.U. z dnia 11 września 2013 r. poz. 5489)
4. Nr XLIV-407/14 z dnia 29 sierpnia 2014 r. (Dz.U. z dnia 15 września 2014 r. poz. 5008)

Uchwały Rady Gminy Bukowina Tatrzańska

1. Nr XLIII/344/2006 z dnia 27 października 2006 r. (Dz.U. Nr 85 poz. 545)

Czarna Góra

1. Nr XLIII/344/2006 z dnia 27 października 2006 r. (Dz.U. Nr 85 z dnia 12 lutego 2007 r. poz. 545)
2. Nr XXI/161/2012 z dnia 13 czerwca 2012 r. (Dz.U. z dnia 13 lipca 2012 r. poz. 3331)
3. Nr L/396/2014 z dnia 23 października 2014 r. (Dz.U. z dnia 12 listopada 2014 r. poz. 6241)
4. Nr VII/73/2015 z dnia 29 kwietnia 2015 r. (Dz.U. z dnia 13 maja 2015 r. poz. 2968)
5. Nr XLVII/353/2018 z dnia 25 stycznia 2018 r. (Dz.U. z dnia 7 lutego 2018 r. poz. 984)

Jurgów

1. Nr XLIII/345/2006 z dnia 27 października 2006 r. (b.d.)
2. Nr VI/33/2007 z dnia 11 kwietnia 2007 r. (Dz.U. Nr 465 z dnia 26 czerwca 2007 r. poz. 3071)
3. Nr VII/37/2011 z dnia 8 marca 2011 r. (Dz.U. Nr 176 z dnia 6 kwietnia 2011 r. poz. 1396)
4. Nr XV/107/2011 z dnia 29 listopada 2011 r. (Dz.U. Nr 566 z dnia 6 grudnia 2011 r. poz. 6170)
5. Nr XXXIX/290/2013 z dnia 21 października 2013 r. (Dz.U. z dnia 5 listopada 2013 r. poz. 6280)
6. Nr XLVIII/381/2014 z dnia 10 lipca 2014 r. (Dz.U. z dnia 20 sierpnia 2014 r. poz. 4565)
7. Nr XLIX/391/2014 z dnia 4 września 2014 r. (Dz.U. z dnia 23 września 2014 r. poz. 5195)

Województwo małopolskie

1. Uchwała Nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 22 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego
2. Uchwała Nr XLVII/732/18 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 marca 2018 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr XV/174/03 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 22 grudnia 2003 r. w sprawie uchwalenia Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego (Dz.U. W.M. z dnia 18 kwietnia 2018 r. poz. 3215)

- **Strategia rozwoju** (uchwały niepublikowane, niebędące aktami prawa)

Gmina Nowy Targ

Uchwała Nr X/85/2015 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 24 listopada 2015 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Łapsze Niżne na lata 2015–2022

Gmina Łapsze Niżne

Uchwała Nr XXXIX-355/14 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 6 marca 2014 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Gminy Łapsze Niżne na lata 2014–2020

Gmina Bukowina Tatrzańska

Uchwała nr XVI/145/2015 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 18 grudnia 2015 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Gminy Bukowina Tatrzańska na lata 2015–2020

Powiat tatrzański

Uchwała Nr XX/157/12 Rady Powiatu Tatrzańskiego z dnia 27 grudnia 2012 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Powiatu Tatrzańskiego na lata 2012–2020

Powiat nowotarski

Uchwała Nr 339/XLVI/2014 Rady Powiatu Nowotarskiego z dnia 30 października 2014 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Powiatu Nowotarskiego na lata 2014–2022

Województwo małopolskie

1. Uchwała Nr XII/183/11 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 26 września 2011 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2011–2020
2. Uchwała Nr XXXI/422/20 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie przyjęcia aktualizacji Strategii Rozwoju Województwa Małopolskiego na lata 2011–2020 pn. Strategia Rozwoju Województwa „Małopolska 2030”

- **Gminne programy rewitalizacji** (uchwały niepublikowane, niebędące aktami prawa)

Gmina Nowy Targ

Uchwała Nr XX/195/2016 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 22 grudnia 2016 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Nowy Targ na lata 2016–2023

Gmina Łapsze Niżne

Uchwała nr XXIX-248/17 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 24 maja 2017 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Łapsze Niżne na lata 2016–2023

Gmina Bukowina Tatrzańska

Uchwała Nr XXXIV/250/2017 Rady Gminy Bukowina Tatrzańska z dnia 9 marca 2017 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Bukowina Tatrzańska na lata 2016–2022

- **Programy ochrony zabytków** (uchwały publikowane, będące aktami prawa)

Gmina Nowy Targ – brak

Gmina Łapsze Niżne

Uchwała Nr XLIV-406/14 Rady Gminy Łapsze Niżne z dnia 29 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia Programu Ochrony Zabytków w Gminie Łapsze Niżne (Dz.U. z 15 września 2014 r. poz. 5007).

Gmina Bukowina Tatrzańska – brak

Powiat nowotarski

Uchwała Nr 379/XLV/2010 Rady Powiatu Nowotarskiego z dnia 7 stycznia 2010 r. w sprawie przyjęcia „Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Nowotarskiego na lata 2009–2012” (Dz.U. W.M. Nr 160 z dnia 20 kwietnia 2010 r. poz. 1025)

Powiat tatrzański – brak

Województwo małopolskie

Uchwała Nr VI/49/19 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 25 lutego 2019 r. w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego Programu Opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2018–2021 (Dz.U. W.M. z dnia 14 marca 2019 r. poz. 2200)

- **Plany odnowy miejscowości** (uchwały niepublikowane, niebędące aktami prawa)

Uchwały Rady Gminy Nowy Targ

Nowa Biała

1. Nr XXV/267/09 z dnia 27 maja 2009 r.
2. Nr XXIII/230/2013 z dnia 27 lutego 2013 r.
3. Nr XXV/259/2013 z dnia 7 maja 2013 r.

**Uchwały Rady Gminy Łapsze Niżne
Falsztyn**

1. Nr XXIV-177/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr LIV-429/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.

Frydman

1. Nr XXIV-178/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr XLI-314/09 z dnia 3 czerwca 2009 r.
3. Nr LIV-430/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.
4. Nr XLII-374/14 z dnia 30 maja 2014 r.

Kacwin

1. Nr XIV-179/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr L-387/10 z dnia 26 lutego 2010 r.
3. Nr III-9/10 z dnia 30 grudnia 2010 r.
4. Nr IV-28/11 z dnia 13 stycznia 2011 r.
5. Nr XXX-276/13 z dnia 16 maja 2013 r.

Łapszanka

1. Nr XXIV-180/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr LIV-436/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.

Łapsze Niżne

1. Nr XXIV-181/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr L-389/10 z dnia 26 lutego 2010 r.
3. Nr LIV-434/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.
4. Nr IV-26/11 z dnia 13 stycznia 2011 r.
5. Nr XLII-373/14 z dnia 30 maja 2014 r.

Łapsze Wyżne

1. Nr XXIV-182/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr XLI-315/09 z dnia 03 czerwca 2009 r.
3. Nr L-388/10 z dnia 26 lutego 2010 r.
4. Nr LIV-435/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.
5. Nr III-8/10 z dnia 30 grudnia 2010 r.

Niedzica

1. Nr XXIV-183/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr XLI-313/09 z dnia 3 czerwca 2009 r.
3. Nr L-386/10 z dnia 26 lutego 2010 r.
4. Nr LI-405/10 z dnia 31 marca 2010 r.
1. Nr LIV-432/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.
2. Nr IV-27/11 z dnia 13 stycznia 2011 r.
3. Nr VI-52/11 z dnia 25 lutego 2011 r.
4. Nr XLII-375/14 z dnia 30 maja 2014 r.

Niedzica-Zamek

1. Nr XXIV-184/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr LIV-431/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.

Trybsz

1. Nr XXIV-185/08 z dnia 27 maja 2008 r.
2. Nr LI-406/10 z dnia 31 marca 2010 r.
3. Nr LIV-437/10 z dnia 15 czerwca 2010 r.
4. Nr III-10/10 z dnia 30 grudnia 2010 r.
5. Nr VI-51/11 z dnia 25 lutego 2011 r.

Uchwały Rady Gminy Bukowina Tatrzańska

Czarna Góra

1. Nr IV/24/10 z dnia 19 grudnia 2010 r.
2. Nr XXXV/256/2010 z 28 maja 2010 r.

Jurgów

1. Nr XI/77/2011 z dnia 28 lipca 2011 r.

- **„Ustawa krajobrazowa”**

Gmina Nowy Targ

Uchwała Nr XXVI/281/2017 Rady Gminy Nowy Targ z dnia 25 lipca 2017 r. w sprawie przygotowania projektu uchwały ustalającej „Zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń”.

5. Akty prawne

1. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego z 31 grudnia 1918 r., Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36).
2. Rozporządzenie Ministerstwa WRiOP o ochronie niektórych zabytków przyrody Nr 8340/IV/19. (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1919, nr 10/11 z 1 listopada 1919 r., poz. 3).
3. Uchwała Konferencji Ambasadorów z dnia 5 września 1924 r. dotycząca Protokołu, podpisanego w Krakowie dnia 6 maja 1924 r. w związku z ustaleniem granicy polsko-czesko-słowackiej w okręgu Jaworzyny (Dz.U.25.133.952).
4. Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1920 nr 70 poz. 462).
5. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r. (Dz.U. 1925 nr 72 poz. 501).
6. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 r. o zniesieniu powiatu Spisko-Orawskiego (Dz.U. 1925 nr 63 poz. 441).
7. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej (Dz.U. 1926 nr 1 poz. 1).
8. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli (Dz.U. 1928 nr 23 poz. 202).
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. 1928 nr 29 poz. 265).
10. Rozporządzenie Prezydenta RP o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli (Dz.U. 1928 nr 23 poz. 202).
11. Ustawa Sejmu z dnia 20 marca 1931 r. o likwidacji stosunków żelarskich na Spiszu (Dz.U. 1931 nr 37 poz. 288).
12. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa z dnia 23 maja 1932 r. o utworzeniu z rezerwatu w Pieninach jednostki organizacyjnej szczególnej pod nazwą „Park Narodowy w Pieninach” (M.P. 1932 nr 123 poz. 156).
13. Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego (Dz.U. 1933 nr 35 poz. 294).
14. Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 1934 nr 31 poz. 274).
15. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji (Dz.U. 1944 nr 2 poz. 8).
16. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17).
17. Dekret z 2 kwietnia 1946 r. o planowym zagospodarowaniu przestrzennym kraju (Dz.U. 1946 nr 16 poz. 109).
18. Dekret z dnia 26 kwietnia 1948 r. o ochronie lasów nie stanowiących własności Państwa (Dz.U. 1948 nr 24 poz. 165).
19. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 1949 nr 25 poz. 180).
20. Ustawa z dnia 25 września 1954 r. o reformie podziału administracyjnego wsi i powołaniu gromadzkich rad narodowych (Dz.U. 1954 nr 43 poz. 191).
21. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 października 1954 r. w sprawie utworzenia Tatrzańskiego Parku Narodowego (Dz.U. 1955 nr 4 poz. 23 z dnia 4 lutego 1955 r.).
22. Zarządzenie Nr 316 Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 19 września 1959 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1959 nr 85 poz. 453).
23. Ustawa z dnia 31 stycznia 1961 r. o terenach budowlanych na obszarach wsi (Dz.U. 1961 nr 5 poz. 30).
24. Rozporządzenie Przewodniczącego Komitetu Budownictwa Urbanistyki i Architektury z dnia 21 lipca 1961 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać obiekty budowlane budownictwa powszechnego (Dz.U.61.38.196).
25. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48).

26. Zarządzenie Nr 108 Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 27 maja 1963 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M.P. 1963 nr 54 poz. 273).
27. Ustawa z dnia 29 czerwca 1963 r. o ograniczeniu podziału gospodarstw rolnych (Dz.U. 1963 nr 28 poz. 168).
28. Ustawa z dnia 24 stycznia 1968 r. o scalaniu i wymianie gruntów (Dz.U. 1968 nr 3 poz. 13).
29. Ustawa z dnia 24 stycznia 1968 r. o przymusowym wykupie nieruchomości wchodzących w skład gospodarstw rolnych (Dz.U. 1968 nr 3 poz. 14).
30. Ustawa z dnia 24 stycznia 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność Państwa (Dz.U. 1968 nr 3 poz. 15).
31. Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych (Dz.U. 1972 nr 49 poz. 312).
32. Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych (Dz.U. 1975 nr 16 poz. 91).
33. Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska (Dz.U. 1980 nr 3 poz. 6).
34. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 sierpnia 1980 r. w sprawie utworzenia Gorczańskiego Parku Narodowego (Dz.U. 1980 nr 18 poz. 66).
35. Decyzja RZL-op-7140/9/82 z dnia 22 marca 1982 r. w sprawie uznania za pomnik przyrody.
36. Ustawa z dnia 12 lipca 1984 r. o planowaniu przestrzennym (Dz.U. 1984 nr 35 poz. 185).
37. Ustawa z dnia 21 marca 1985 r. o drogach publicznych (Dz.U. 1985 nr 14 poz. 60).
38. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 1990 nr 16 poz. 95).
39. Ustawa z dnia 10 maja 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska i ustawy – Prawo wodne (Dz.U. 1990 nr 39 poz. 222).
40. Ustawa z dnia 16 października 1991 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 1991 nr 114 poz. 492).
41. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 415).
42. Rozporządzenie Nr 20 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 4 lutego 1993 r. w sprawie uznania za pomniki przyrody stanowiska kłokoczki południowej oraz niektórych drzew znajdujących się na obszarze województwa nowosądeckiego (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 3/93 poz. 27).
43. Rozporządzenie Nr 27 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 12 lipca 1994 r. w sprawie utworzenia użytku ekologicznego w miejscowości Niedzica dla stanowiska ślimaka – poczwarówki górskiej (*Pupilla alpicola*) (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 12/94 poz. 141).
44. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483).
45. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. 1998 nr 96 poz. 603).
46. Rozporządzenie Nr 48/98 Wojewody Nowosądeckiego z dnia 07 grudnia 1998 r. w sprawie uznania za pomniki przyrody niektórych obiektów przyrody ożywionej i nieożywionej znajdujących się na obszarze województwa nowosądeckiego (Dz. Urz. Woj. Nowosąd. nr 58/98 poz. 302).
47. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627).
48. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (Dz.U. nr 75 poz. 690).
49. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.).
50. Traktat między Królestwem Belgii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii, Republiką Francuską, Irlandią, Republiką Włoską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Republiką Portugalską, Republiką Finlandii, Królestwem Szwecji, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej) a Republiką Czeską, Republiką Estońską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Republiką Węgierską, Republiką Malty, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty,

- Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej do Unii Europejskiej, podpisany w Atenach w dniu 16 kwietnia 2003 r. (Dz.U. 2004 nr 90 poz. 864).
51. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568 z późn. zm.).
 52. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz.U. 2003 nr 164 poz. 1587).
 53. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880).
 54. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 28 kwietnia 2004 r. w sprawie zakresu projektu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (Dz.U. 2004 nr 118 poz. 1233).
 55. Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz.U. z 2006 nr 227 poz. 1658).
 56. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 14 lutego 2008 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” objętego Programem Rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013 (Dz.U. 2008 nr 38 poz. 220).
 57. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG drugi zaktualizowany wykaz terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (Dz.U. UE nr L 43/21 z dnia 13 lutego 2009 r.).
 58. Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ekologicznym (Dz.U. 2009 nr 116 poz. 975).
 59. Decyzja Komisji Europejskiej z dnia 10 stycznia 2011 r. w sprawie przyjęcia na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG czwartego zaktualizowanego wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składających się na alpejski region biogeograficzny (Dz. Urz. UE nr L 33/1 z dnia 8 lutego 2011 r.).
 60. Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 9 stycznia 2012 r. w sprawie ewidencji miejscowości, ulic i adresów (Dz.U. 2012 poz. 125).
 61. Uchwała nr XVIII/299/12 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 27 lutego 2012 r. w sprawie Południowomałopolskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu (Dz. Urz. Woj. 2012.1194).
 62. Uchwała nr XXXIV/578/13 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 25 marca 2013 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr XVIII/299/12 Sejmiku Województwa Małopolskiego z dnia 27 lutego 2012 roku w sprawie Południowomałopolskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu (Dz. Urz. Woj. 2013.3130).
 63. Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020 z dnia 3 lipca 2015 roku (MIiR/H 2014–2020/20(01)/07/2015).
 64. Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz.U. 2015 poz. 1777).
 65. Uchwała nr XXIV/229/17 Rady Gminy Wręczyca Wielka z dnia 26 kwietnia 2017 r. w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obejmującego trzy obszary miejscowości Bieżeń i Wręczyca Wielka.
 66. Uchwała nr 123 Rady Ministrów z dnia 15 października 2019 r. w sprawie przyjęcia „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030” (M.P. 2019 poz. 1150).
 67. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 14 lutego 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Rolnictwo ekologiczne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (Dz.U. 2020 poz. 316).

Streszczenie

Rola i znaczenie tradycji miejsca w rozwoju przestrzennym wsi na przykładzie Zamagurza Spiskiego

Głównym celem naukowo-badawczym pracy jest określenie czynników generujących procesy zachodzące w strukturach wiejskich układów osadniczych, w kierunku możliwości ich wykorzystania w lokalnym rozwoju. Celami pośrednimi są kompleksowe badania polskiej części Zamagurza Spiskiego oraz problematyki planowania przestrzennego obszarów wiejskich. Kolejno celem aplikacyjnym jest sformułowanie wniosków określających optymalne działania w rozwoju obszarów wiejskich, wykorzystujące zapis tradycji miejsca.

Zakres problemowy pracy obejmuje badania procesów zachodzących w strukturach wsi w aspektach pojęcia tradycji i pokrewnych nauk oraz planowania przestrzennego. Zakres terytorialny stanowi obszar polskiej części Zamagurza Spiskiego, w którym szczegółowe analizy obejmują wsie Frydman i Czarna Góra, wybrane na podstawie waloryzacji jako reprezentatywne dla zachodzących przemian. Zakres czasowy pracy stanowi okres od początków pojawienia się stałego osadnictwa na Zamagurzu (pocz. XII wieku) do jego obecnego funkcjonowania oraz planowanego rozwoju w sformułowanych wnioskach.

Tezę badawczą określono jako: forma tradycji miejsca w krajobrazie kulturowym poprzez swoje trwanie jest, stworzonym przez ludzi i naturę, obrazem ponadczasowych rozwiązań dla rozwoju przestrzennego wsi.

Na podstawie badań funkcjonujących w literaturze przedmiotu określeń tradycji miejsca, autorka stworzyła definicję nakierowaną na ruralistyczne ujęcie krajobrazu kulturowego. Według niej tradycja miejsca to, widoczny w formie elementów struktury wsi, zapis przestrzenny krajobrazu kulturowego, będący wyrazem historycznego funkcjonowania relacji niematerialnych elementów kultury i lokalnych uwarunkowań.

Zgodnie z przyjętą metodologią badań praca została podzielona na osiem powiązanych ze sobą części. Część pierwsza, opracowana na podstawie analiz literatury przedmiotu, zawiera wprowadzenie omawiające główne założenia pracy. W części drugiej scharakteryzowany został badany obszar w zakresie jego historii oraz obecnego funkcjonowania, ze wskazaniem głównych cech regionu w strefach problemowych. Wnioski, weryfikując podkreślone w analizach problemy, odnoszą się kolejno do zapisów lokalnych strategii. Część trzecia obejmuje badania funkcjonowania tradycji miejsca przez analizy historycznego funkcjonowania struktur wsi, wybranych jako reprezentatywne dla wskazanych stref problemowych. Przeprowadzone badania diagnostyczne obejmują analizę literatury historycznej i archiwalnych map oraz badania własne autorki. Prowadzą one do wniosków identyfikujących funkcjonowanie form tradycji miejsca w wybranych wsiach, zweryfikowanych

w odniesieniu do pozostałych ośrodków zamagurskich. Następnie metodą trzystopniowej skali wpływów jako arytmetycznej średniej określono skalę oddziaływania historycznych czynników naturalnych i kulturowych oraz typologię zachodzących procesów. Kolejna część zawiera analizę dokumentów planistycznych, obowiązujących na terenie Zamagurza, pod kątem funkcjonowania zidentyfikowanych form tradycji. Zestawienie otwierają analizy mpzp Frydmana i Czarnej Góry, odniesione ponownie do pozostałych wsi w celu weryfikacji ich uniwersalności i stworzenia obrazu funkcjonowania tradycji w procesie zmian. Część piąta dotyczy badań funkcjonujących rozwiązań praktycznych i teoretycznych wobec, zdefiniowanych na Zamagurzu, problemów reprezentatywnych dla opisanych polskich obszarów wiejskich. Celem analiz na tym etapie jest wyznaczenie ram do zmian zawartych we wnioskach aplikacyjnych opracowanych na podstawie wniosków badawczych, stanowiących średnie wskazania badań z części trzeciej. Odnoszą się one do wytycznych z dokumentów strategicznych, wskazując praktyczne sposoby ich zastosowania w kształtowaniu lokalnej polityki rozwoju. Uzupełnienie pracy stanowią Aneksy, obejmujące: kalendarium wydarzeń historii Zamagurza, wykazy obiektów zabytkowych i form ochrony przyrody oraz tabelaryczne zestawienie rozszerzonych zapisów strategii gminnych (część VII), a także materiały źródłowe zawierające m.in.: bibliografię, netografię, opracowania studialne, dokumenty prawa miejscowego oraz akty prawne (część VIII).

Otrzymane wnioski badawcze wskazują, poza szczegółowymi obszarami struktur, ogólne wytyczne stanowiące m.in., że:

- Dla początków osadnictwa kluczowe znaczenie miały czynniki naturalne, determinując dalsze funkcjonowanie układu, równoległe do zachodzących zmian cywilizacyjnych. Wpływ ten jest znacząco utrzymany, potwierdzając powiązanie struktury z miejscem.
- Dobry obecny poziom wskaźników wpływu elementów struktury na krajobraz naturalny świadczy o relatywnie korzystnym zachowaniu granicy krajobrazu pierwotnego.
- Stosunkowo dobre wskaźniki zachowania form tradycji w miejscowych planach wskazują dobrą bazę do rozwoju opartego na zasadach tradycji miejsca, szczególnie w zakresie dróg i usług oraz przestrzeni publicznej.
- W zestawieniu wpływów kulturowych znaczący jest udział czynnika ludzkiego, który powinien być brany pod uwagę w zakresie decyzyjności przez właściciela oraz odbiorcę przestrzeni o określonych potrzebach oraz uwarunkowaniach psychofizycznych.

Wnioski aplikacyjne wskazują głównie, że:

- Analizy wsi zamagurskich eksponują powszechne, szczególnie w Małopolsce, problemy rozwoju wsi. Odwołanie się do tradycji miejsca jako informacji o zasobach lokalnych, wpisanych w struktury krajowe i unijne, może być celowe ze względu na swoją prawdziwość i stosowność.
- Planowanie wsi bazujące na uwarunkowaniach miejscowych powinno być powiązane z wytycznymi opracowań regionalnych, opartych szerzej na historycznych relacjach.

- Proces planowania przestrzennego jest złożony i długofalowy w skutkach. Rolą lokalnego samorządu jest waloryzacja obecnych potrzeb mieszkańców i wprowadzenie optymalnych rozwiązań w przyszłej polityce rozwoju, wykorzystującej bogactwo kulturowo-krajobrazowe.
- Działania mające na celu utrzymanie tradycji w obrębie wsi muszą być poparte odpowiednią polityką finansową na szczeblu lokalnym oraz uwzględniać świadomy udział społeczności lokalnej.
- W związku z niskim wpływem regulacji konserwatorskich i brakiem zaangażowania społecznego w ochronę historycznej tkanki wskazane jest, oprócz odpowiedniej polityki finansowania, stworzenie wsparcia merytorycznego właścicieli zabytkowych obiektów.
- Rekomenduje się stworzenie, wspomagającego planowanie, wzornika form tradycyjnych z objaśnieniami genezy ich funkcjonowania.
- Świadome odniesienie do formy tradycji miejsca w lokalnym krajobrazie kulturowym przyniesie w szerszej perspektywie czasowej oszczędności finansowe wynikające m.in. z ograniczeń nakładów na infrastrukturę oraz przekształcenia działek.

Na podstawie analizy materiału badawczego zweryfikowano tezę badawczą, potwierdzając jej zasadność.

Abstract

The role and significance of the tradition of a place in the spatial development of villages on the example of Zamagurze Spiskie

The main scientific research goal is to determine the factors generating the processes occurring in rural structures, with a view to using them in local development. The intermediate goals are a comprehensive study of the Polish part of Zamagurze Spiskie and the issues of spatial planning of rural areas. Next, the practical objective is to formulate conclusions defining optimal approaches to local development, using the place tradition.

The problematic scope of the work includes the study of processes taking place in the villages from the point of view of tradition, related sciences, and spatial planning. The territorial scope covers the Polish part of Zamagurze Spiskie, with detailed analyses of Frydman and Czarna Góra, selected as representative examples of researched problems. The time scope covers the period from the beginning of permanent settlement in Zamagurze (beginning of the 12th century) to its present functioning and includes future development in the conclusions.

The research thesis was defined as: the form of tradition of a place in the cultural landscape, is, through its long-lasting character, created by people and nature, an image of timeless solutions for the spatial development of villages.

Based on research on the definitions of tradition of a place functioning in the scientific literature, the author created a definition based on rural approach to the cultural landscape. According to her, the tradition of a place is a spatial record of the cultural landscape, visible in the form of elements of the village structure, which is an expression of the historical relations between the intangible elements of culture and local conditions.

Following the research methodology, the work was divided into eight interrelated parts. The first part, based on the analysis of the literature, includes an introduction discussing the main assumptions of the work. In the second part, the studied area is characterized through its history and current functioning and the main features of the region in problem zones are indicated. The conclusions, verifying the problems identified in the analyses, relate them to the local spatial development strategies. The third part includes studies on the functioning of the tradition of a place, through the analysis of the historical functioning of the village structures selected as representative for the indicated zones (Czarna Góra and Frydman). The conducted diagnostic research includes analyses of historical literature and archival maps as well as the author's own research in-situ. They lead to conclusions identifying the functioning of the forms of the place tradition in selected villages, verified through comparison with other settlements in Zamagurze. The scale of the impact of historical natural and cultural factors as well as the typology of the processes taking place was determined using the

method of the three-level scale of influence as arithmetic mean. The following part covers the analysis of planning documents in Zamagurze in terms of the functioning of the identified forms of tradition. The list opens with the analyses of the local development plan of Frydman and Czarna Góra, referred again to other villages to verify their universality and create a general image of the functioning of tradition in the process of changes. The fifth part covers the research on the functioning practical and theoretical solutions to the problems defined in Zamagurze, as a region representative for Polish rural areas. The purpose of the analysis at this stage is to define the framework for changes contained in the practical conclusions. Based on research conclusions, they refer to the guidelines from strategic documents, indicating practical ways of applying the conclusions to the local development policy. The work is supplemented by Annexes, including a calendar of events in the history of Zamagurze, lists of historical buildings and forms of nature protection, and a tabular list presenting extensive fragments of provisions of communal strategies (part VII) and source materials including, among others: bibliography, netography, studies and documents of local law and legal acts (part VIII).

Apart from defining the detailed areas of structures, the research has led, inter alia to the following general guidelines:

- Natural factors were of key importance for the beginnings of settlement, determining the further functioning of the system, in parallel with changes cultural changes. This influence is maintained over time, confirming the structure-site relationship.
- A good current level of indicators of the impact of structural elements on the natural landscape proves that the boundary of the original landscape is maintained in a relatively good state.
- Relatively good indicators of preserving the forms of tradition in local plans indicate a good basis for the development based on tradition, especially in terms of roads, services, and public space.
- The cultural influences depend on the human factor: the citizen should be taken into account in the decision-making as the owner and reciver of space with specific needs and psychophysical conditions.

Practical conclusions mainly indicate that:

- Analyses of the villages of Zamagurze expose recurrent problems of rural development, especially common in Małopolska region. Referring to the place tradition as information about local resources, inscribed in national and EU structures, may be advisable due to its truthfulness and relevance.
- Planning of villages based on local conditions should be linked to the guidelines of regional studies, based more broadly on historical relations.
- The spatial planning process is complex and has long-term effects. The role of local government is to meet the need of residents and to introduce optimal solutions in the future development policy, using the richness of the cultural landscape.

- Actions to maintain traditions within the villages must be backed by appropriate financial policies at the local level and take into account the conscious participation of the local community.
- Due to the low impact of conservation regulations and the lack of social involvement in the protection of historic tissue, it is advisable, in addition to an appropriate financing policy, to provide substantive support to the owners of historic buildings.
- It is advisable to create a pattern book of traditional forms, to support planning, with explanations of the origins of its functioning.
- In the long term, conscious reference to the forms of the tradition of the place in the local cultural landscape can reduce expenses related, inter alia, to infrastructure and costs of conversion of plots.

Based on the analysis of the research material, the research thesis was verified, confirming its validity.